Örökségünk, élő múltunk

Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában

Budapest · 2001

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára fennállásának 175 éves évfordulója alkalmából jelent meg. A könyvtár alapjait 30 000 kötetes családi könyvtárának felajánlásával gróf Teleki József, az Akadémia első elnöke vetette meg 1826-ban. Az ő példáját követve az idők folyamán nagylelkű mecénások és kiemelkedő tudósok hagyatékai kerültek az intézmény állományába. Az ajándékozás mellett a rendszeres és céltudatos gyűjteménygyarapításnak köszönhetően ezek az állománytestek tovább gazdagodtak, s jó ideje rangos gyűjteményekként állnak a tudományos kutatás rendelkezésére. Ezekről, az évszázadok kultúráját felölelő gyűjtemények legfontosabbjairól ad áttekintést kötetünk.

Az Akadémiai Könyvtár őrzi Magyarország második legnagyobb ősnyomtatvány-gyűjteményét. A mintegy 1200 darabot számláló állománytest jelentős része ajándékozás útján, a Telekiek könyvtárából, Ráth György, a híres könyvgyűjtő, valamint a Vigyázó család hagyatékából került könyvtárunkba. Az írásbeliségünk kezdetei követhetők nyomon a magyar nyelvemlékek gyűjteményében.

Történelmi múltat idéz a Széchenyi-gyűjtemény, mely Széchenyi István, az Akadémia megalapítója hagyatékának egy részét, naplóit, levelezését, műveinek kéziratait, továbbá a Széchenyi életével és működésével kapcsolatos kéziratos forrásokat foglalja magába. A kéziratokat, levelezéseket, metszeteket, könyveket tartalmazó, Európaszerte ismert Goethe-gyűjtemény az Elischer család jóvoltából került az Akadémia könyvtárába. A Thomas Ender osztrák tájképfestő 220 akvarelljét tartalmazó ún. Waldstein-gyűjtemény, Waldstein Jánosnak, az MTA igazgatótagjának az ajándéka.

Örökségünk, élő múltunk

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRÁNAK KÖZLEMÉNYEI

PUBLICATIONES BIBLIOTHECAE
ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE

37(112)
ÚJ SOROZAT

SOROZATSZERKESZTŐ:
FEKETE GÉZÁNÉ és VEKERDI LÁSZLÓ

Örökségünk, élő múltunk

Gyűjtemények
a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában

Budapest • 2001

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

MEGJELENT
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
MEGALAPÍTÁSÁNAK
175. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

A KÖTET MEGJELENÉSÉT TÁMOGATTA

Szerkesztő: Fekete Gézáné
Fordító: Pröhle Éva, Bánhegyi Zsolt
Fotó: Láng Klára

ISBN 963 7451 04 8
ISSN 0133-8862

GRÓF TELEKI JÓZSEF
(1790–1855)

175 éves
a Teleki József alapította
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
1826–2001

Lectori Salutem!

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára fennállásának 175. évfordulóján ünnepi kötettel köszönti az olvasókat. Hagyományait követve, de rendhagyó tartalommal. Nem a nagy múltú könyvtár történetét mondják el. Nem a küzdelmekről szólnak, ahogy generációk létrehozták, felépítették, megvédték a tudományok kincstárát, s a háborúk pusztításai után tovább vitték a magyar tudomány európaiságának hagyományait, s őrizték a világ tudós generációi szellemi teljesítményeinek, a nemzet tudományának otthonát. Nem gondjaikat számlálják elő a könyv, a könyvtár világszerte tapasztalható tekintélyvesztése miatt. Nem adnak vészes prognózisokat, hogy mi következhet, ha a könyvtár a hátunk mögött hagyott évszázad végére az anyagi ellátottság perifériájára szorult, miközben korábban, az ókor óta évszázadokon át civilizációk és országok szellemi erejét kifejező gondoskodásban részesült. Nem panaszkodnak a nehézségekről, amikor szembesülni kellett azzal, hogy már nem egyedül a könyv, az írás közvetíti a kultúrát, és nem írnak a könyvtárak elektronikus kapcsolatrendszeréről sem. A tanulmányok témaköre más.

Könyv, irat, dokumentum a történelem során mindenütt, mindig veszélyben volt. Különösen tájainkon. Elhamvadt, széthullott, eltűnt, beletaposták a sárba. Hadizsákmány lett, tűzbe dobták, széttépték, elhurcolták, megsemmisítették. Szétszóródott, megette a penész, szétrágták az egerek, mint a lefejezett országbíró összehányt könyveit, vagy egyszerűen csak elveszett. A megőrzés, mentés, megmenekülés, túlélés leltára ugyanilyen hosszú és változatos: bőrzsákokba kötötték, hordókban szállították, elfalazták, kimentették, rejtegették, szurkosvászonba takarva, vagon alvázára forrasztott vasdobozba rakva mentették, vagy egyszerűen összegyűjtötték, nagy anyagi áldozatokkal megőrizték a kolostorok, az iskolák, a könyvtárak és a gyűjtemények.

Az *Örökségünk, élő múltunk* címmel közreadott tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának gyűjteményeiből ad válogatást. Csendes győzelmekről tudósítanak, a romlás, pusztítás és közöny ellenében megmentett, megőrzött értékekről. Ezek a gyűjtemények gondolatokat, eszméket, üzeneteket közvetítettek és közvetítenek. Kifejezik a könyvtár fogalmában összesűrített többletet. Azt, amit a Telekiek gyűjteménye kifejez, hogy a könyvnek könyvtár kell, és aki a kultúrára áldoz, az a jövőre szavaz. Amit a Széchenyi-gyűjtemény szolgál, a nemzeti igényesség kimeríthetetlen forrását. Amit az itt őrzött harmadik legnagyobb Goethe-gyűjtemény kifejez, az Ady-hagyaték hordoz, a műveltség egyetemességét. A Könyvtár ősnyomtatvány-gyűjteménye üzenet az új korszaknak, amelyről még senki sem tudja,

hogyan viszi majd tovább Gutenberg nevét. A magyar nyelvemlékek gyűjteménye tanúsítvány, hogy időtállónak bizonyult a reformkor elgondolása a magyar anyanyelvi műveltség történelmi alapjairól. A Bolyai-gyűjteményért hálás a matematikus, az Erdély-kutató, és hálás lehet a történész is, ha ilyen üzenetekre talál: *„a nemzeti gyűlölség és irigység idegen minden »kimívelt fáin s nemes lelkű embertől« de mindenekelőtt az igazi tudóstól"* (Benkő Samu). Lengyel József hagyatéka pedig felidézi a „Kicsi mérges öregur"-at, s hogy akkor a pult alól kellett megvennünk a Nagyvilágot.

Az ünnepi kötet tanulmányai együttesen a Könyvtár egy és háromnegyed évszázados történetének lényegét is összefoglalják, azt, hogy – Miltonnal szólva – *„a könyv az élten túli élet"*.

R. Várkonyi Ágnes
a történelemtudomány doktora

Lectori Salutem!

At the 175th anniversary of its existence, the Library of the Hungarian Academy of Sciences dedicates a festive volume to the readers. The homage is befitting and in harmony with the traditions, the content is extraordinary. It is not the history of the time-honored Library that is recounted in this book. It is not about the struggles of generations that brought into being, organized, enriched, and protected this treasure-trove of wisdom, then in the wake of war-ravages handed down the European legacy of Hungarian scholarship and guarded this storehouse of intellectual achievement. Nor does this volume treat of the keen worries the guardians of the book must face due to the libraries' loss of prestige the world over. No, the authors of this book refrain from making sinister prophecies of what is to expect when, for lack of financing, their Library had come to a marginal existence by the end of the century from which we have just emerged. Even if they know full well that earlier, over long centuries since antiquity, the library was held in privileged and attentive respect reflecting the spiritual and mental force of civilizations and countries. The authors do not complain about the hardships when they encounter the sobering reality that the book and writing is no longer the sole mediator of culture. They do not bring forth the Library's electronic build-up and cyber-relationships either. The themes the writers have chosen for their respective studies are quite different.

The book, the document, the written material has always been in jeopardy everywhere in the course of history. This applies to our region in a large measure. The book burnt to ashes, fell into pieces, disintegrated and was trodden underfeet. It was a war booty, was thrown into fire, slashed, dragged off and eliminated. It was scattered, devoured by mildew and lacerated by mice, or simply lost. True, the inventory of protection, rescue, salvaging and survival is likewise long and variegated. The book was tied up in leather sacks, carted in barrels, bricked up, delivered and retrieved, kept in hiding, wrapped in tarpaulin, brought to safety in an iron box soldered to the bottom of a railway wagon, or simply garnered, guarded, and protected at the price of great sacrifices by monasteries, schools, libraries and collections.

This volume of studies published under the title *Our heritage, our living past* presents a selection of the collections and bequests preserved in the Academy Library. The writings give account of silent victories, the rescued and protected values *vis-à-vis* destruction, decay and indifference. These collections have always communi-

cated ideas, ideals and messages. They embody the surplus value condensed in the concept of "library". The value expressed in the *collection of the Telekis*, that the book stands in need of a library, and he who makes sacrifices to culture, votes for the future. What the *Széchenyi-collection* serves, the inexhaustible source of national quest for knowledge and perfection. What the third greatest *Goethe-collection* housed under the roofs of the Academy signifies, as well as the *Ady-bequest* implies, the universality of culture and erudition. The *incunabula corpus* of the Library is a message to the new era that still keeps it a secret how it will foster and perpetuate the name of Gutenberg. The collection of *Hungarian linguistic records* testifies to the fact that the ideas born in the Age of Reform concerning the historical bases of Hungarian-language culture were sound. Both the mathematician and the scholar of Erdély can indeed be thankful for the *Bolyai-collection*, and the historian too when he or she comes across messages like this: *"hatred and envy of nationalities are feelings alien to every erudite, refined and noble-hearted person, but above all to the true scholar"* (Samu Benkő). And the bequest of József Lengyel recalls the "Little Angry Old Man", and the period when we would get our copy of *Nagyvilág* furtively.

The studies of this festive volume do convey and contain the essence of the Library and its history of 175 years, which – citing Milton – is: *"the book is life beyond life"*.

Ágnes R. Várkonyi
Doctor of Historical Science

F. CSANAK DÓRA

A Telekiek gyűjteménye

A 18. századi főúri könyvtárak igen változatos képet mutatnak, a szakirodalom a közös vonások és a megkülönböztető jegyek alapján jellemzi az egyes gyűjteményeket. Van köztük olyan, amely több, egymást követő nemzedék egymásra épülő munkájának köszönheti létét, van, amely egy család több ágából született különböző tagjai által szerzett könyvekből tevődik össze. Olykor egyetlen kiemelkedő személyiség hoz létre értékes könyvgyűjteményt.

Meghatározó lehet a könyvtár jellege, profilja: a tulajdonos bibliofil hajlamának vagy valamilyen speciális érdeklődésének adja tanújelét a gyűjtés során, más esetekben enciklopedikus teljesség kialakítására törekszik. Az is megszabhatja egy-egy magánkönyvtár jellegét, hogy létrehozója a maga kedvtelésére, önmaga számára, esetleg családja presztizsét emelendő, reprezentációs célból gyűjti-e a könyveket, vagy eleve egy város, egy régió vagy egy egész ország, vagyis a köz javára és használatára szánja-e gyűjteményét.

A Teleki családra vonatkozó kéziratos források és a róluk szóló nyomtatott művek számos családtag szellemi tevékenységéről és könyvszeretetéről tesznek említést, visszamenőleg egészen a család hatalmát és hírét megalapozó Teleki Mihálynak, Apafi Mihály fejedelem kancellárjának apjáig, Teleki János kővári kapitányig. A fennmaradt adatok azonban nem vallanak jelentékeny, számottevő főúri könyvtárakról.

A 18. század második felében két komoly, máig létező könyvgyűjtemény létrehozása fűződik a Telekiek nevéhez: az első az erdélyi kancellár, Teleki Sámuel (1739–1822) könyvtára, a hosszú élete munkájával, céltudatosan kialakított Teleki Téka,[1] amely létrehozójának szándéka szerint már életében, 1802-ben megkezdte nyilvános működését Marosvásárhelyt, önálló, e célra készült épületben.

A második, a nála jóval kisebb állománnyal rendelkező gyűjtemény, a „koronaőr"-ként megkülönböztetett Teleki József (1738–1796) könyvtára egészen más jellegű volt, mint a Téka. Megteremtőjének halála után az idősebb fiú, László és leszármazottai révén fejlődött és gyarapodott 30 000 kötetre, s egy emberöltővel később, 1826-ban került nemzeti tulajdonba, megalapozva a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárát.

A gyűjteménnyel sokáig igen keveset foglalkozott a könyvtártörténeti kutatás. Szarvasi Margit összefoglaló munkája mindössze annyit mond róla, hogy „a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának is főúri gyűjtemények, elsősorban gr.

1 DEÉ NAGY Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel.* Kolozsvár, 1997.

Teleki József könyvei vetették meg az alapját".[2] Ugyanő említi Bíró József művészettörténeti munkájára hivatkozva a gernyeszegi Teleki-könyvtárat is,[3] amely azonban a koronaőr halála utáni osztozás során az ifjabb fiú, József (1777–1817) tulajdonába került könyvtárrészből fejlődött ki, s az ő leszármazottai révén gyarapodott a II. világháború végéig, amikor elpusztult Gernyeszegen.[4]

Az Akadémiának ajándékozott gyűjtemény viszont – ha lehettek is benne elvétve az előző generációk által szerzett kötetek – az idősebb fiú, a „septemvir" László (1764–1821) és leszármazottai által örökölt könyvanyagra épült, majd főleg Teleki László második fia, József (1790–1855), az Akadémia első elnöke révén fejlődött erőteljesen tovább.

Érthető, hogy a szakirodalom nem foglalkozott ezzel a könyvgyűjteménnyel: állományáról nem készült nyomtatott katalógus, amely rögzítette volna valamely időpontbeli állapotát. A családtól ugyan 1844-ben, az átadáskor nagyszámú kéziratos katalógus, töredék- vagy részkatalógus került az Akadémia birtokába, de ezekről csak aprólékos elemző munkával lehetett volna megállapítani, melyik generáció melyik könyvtárának vagy könyvtárrészének állományát írják le, mely időpontban, a gyűjtemény fejlődésének mely fázisában.

Az Akadémiának 1844-ben átadott tényleges könyvanyagot viszont azért lett volna nehéz számba venni, mert az átvétel módját meghatározó tervezet előírása ellenére sem készült róla lajstrom, 1865-ben pedig a mai székházba költözés után beolvasztották az Akadémiai Könyvtár tőle függetlenül kialakított, szakrendben felállított állományába. Igaz, a Teleki-eredetű könyveket pecséttel különböztették meg, de csak a teljes régi állomány darabról darabra történő átnézésével lehetett volna rekonstruálni az eredeti gyűjteményt, még így sem teljes bizonyossággal, mivel a csonka művek és duplumok kiárusítása folytán az elmúlt évtizedekben többször előfordult, hogy Teleki-bélyegzővel ellátott „duplum venditum" megjelölésű könyveket ajánlottak fel megvételre.

A koronaőr Teleki József a felvilágosodás korának nagy műveltségű alakja, ifjúságától fogva kitűnt könyvszeretetével. Szellemi arculatának alakulására mind apai, mind anyai rokonságából közvetlenül hatottak a kor legműveltebb és könyvszeretetükről ismert személyiségei: szülei mellett nagybátyja, Ráday Gedeon, egy Teleki-özvegy nagynénje, Árva Bethlen Kata, később pedig a vele csaknem egykorú nagybátyja és barátja, Teleki Sámuel – valamennyien neves könyvgyűjtők és mecénások. Mestere, Bod Péter, a jeles irodalomtörténész így írt a 15 éves Teleki Józsefről: „Vettem valami könyveket ő Nagysága számára [...] mellyeknek árok többre megyen 20 magyar Forintoknál, de ha ötven Forintos Paripával ajándékoztam volna meg, úgy nem örvendhetett volna, mint ezeknek örvendett."[5]

2 SZARVASI Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században. (Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei.)* Bp. 1939. 56. (Az OSzK Kiadványai 7.)

3 BÍRÓ József: *A gernyeszegi Teleki-kastély.* Bp. 1938. – Ld. Szarvasi M. i. m. 81.

4 MAROSI Ildikó: *Örökbe hagyott beszélgetés gróf Teleki Mihállyal.* Bp. 1999. 20–25.

5 KELEMEN Lajos: *Bod Péter levelei.* [Teleki Lászlónak, 1754. II. 6.] = Erdélyi Múzeum 1907. 330.

Külföldi tanulmányútján Bázelben, Hollandiában és Párizsban széles körű műveltséget szerzett, s értékes könyvgyűjteménnyel tért haza. Sajátos érdeklődésének megfelelően elsősorban természettudományi műveket és a kor legfrissebb tudományos, szépirodalmi és politikai alkotásait vásárolta meg.

Könyvei fontos szerepet játszottak az életében, állandó munkaeszközként mindennapjainak részei lettek. Ezért alakult úgy, hogy nem egyetlen könyvgyűjteménnyel rendelkezett, hanem – mivel az év egyik részét rendszeresen Erdélyben, a másikat pedig Magyarországon töltötte (előbb felesége családi kastélyában Szirákon, majd pedig a mindinkább a közélet és a szellemi élet központjává fejlődő Pesten) – mindhárom tartózkodási helyén sok könyve volt. A sziráki gyűjtemény katalógusa nem maradt fenn, ekkori létezéséről csak Aranka György irodalomszervezőnek és nyelvművelőnek, az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság számára gyűjtött, elbeszélő történeti forrásokat számba vevő jegyzékéből tudunk, de később fiának, Teleki Lászlónak és unokájának, Teleki Józsefnek is volt könyvtára Szirákon. A marosvásárhelyi és a pesti könyvtárakról készült katalógusok fennmaradtak és azonosíthatók voltak az Akadémiára került kéziratos jegyzékek tömegében.[6]

A marosvásárhelyi könyvtár állományának 1782-es állapotát ismerjük, későbbi feljegyzés nincs róla. Ekkor 1483 művet tartalmazott 2497 kötetben. Ezenkívül Telekinek azonban volt egy ugyancsak Marosvásárhelyt felállított „Erdélyi Magyar Theca" elnevezésű gyűjteménye is, amely nagyrészt magyar vonatkozású, főleg tudományos (történelmi, irodalmi, földrajzi stb.) feldolgozásokat, kisebb részben pedig magyar nyelvű alkotásokat tartalmazott, 378 művet 413 kötetben.

E könyvtárak sajátosságát híven tükröző szakrendszerét valószínűleg maga Teleki József dolgozta ki, alapelveit Samuel Formeynek, a francia származású publicistának és tudománynépszerűsítőnek, a berlini akadémia örökös főtitkárának, a francia enciklopédia egyik kéziratban maradt előzménye szerzőjének „Conseils pour former une bibliothèque peu nombreuse mais choisie" című kötetéből merítette, amelyet tanulmányútja során vásárolt meg. Ez a mű két fő csoportra osztja a kiadványokat: az egyik a lexikonok, szótárak, összefoglaló munkák, forráskiadványok, kompendiumok együttese, a másik a tulajdonképpeni „műveket" tartalmazza. Mindkét csoport alcsoportokra oszlik, a tudományszakoknak megfelelően. Ez a szakrendszer kiválóan megfelelt Teleki József könyvtára sajátos jellegének: hangsúlyos szerephez jutnak benne az egyes tudományszakokat bemutató összefoglalások (filozófiatörténet, matematikatörténet), a szöveggyűjtemények, forráskiadványok, mindazok a művek, amelyekben a nap mint nap felmerülő kérdéseknek utánanézhet a tulajdonos. A „művek" között viszont elsősorban a Teleki József személyes érdeklődését tükröző, válogatott könyvek találhatók meg. Teleki könyvtára nem enciklopedikus tartalmú barokk főúri könyvgyűjtemény, nem egy fényűző élet díszét emelő, nemes szórakozást szolgáló bibliotéka vagy bibliofil érdeklődést tükröző gyűjtemény volt, hanem egy, a kor által felvetett problémákról a legújabb irodalomban tájékozódást kereső intellektus „munkakönyvtára". A marosvásárhelyi könyvtár részint a gróf neveltetése

6 F. CSANAK Dóra: *Két korszak határán. Teleki József a hagyományőrző és a felvilágosult gondolkodó.* Bp. 1983. 351–403. (Irodalomtörténeti Könyvtár 38.)

során, műveltsége alapjainak megszerzéséhez használt könyveit, részint később beszerzései közül történelmi, teológiai, filozófiai, matematikai, természettudományi és irodalmi műveket tartalmazott. Ezzel függhet össze a könyvtárnak az a jellegzetessége, hogy a gróf csak kivételes esetben, számára különösen kedves műveket köttetett be nevével, címerével és akkori szimbólumával ellátott aranyozott bőrkötésbe (mint az illusztrációként közölt kötet, Daniel Bernoulli Hydrodynamicája bizonyítja, amelyet Teleki bejegyzése szerint szeretett bázeli professzora ajándékozott neki). A gyűjtemény tekintélyes része egyszerű kötésben vagy fűzve került a polcokra.

A valószínűleg későbbi eredetű pesti könyvtárban, amelyben Teleki 1723 művet gyűjtött össze 3231 kötetben — az említett tárgykörön túl —, különösen a modern európai szépirodalom (francia, német, angol, olasz és spanyol), a legújabb történelem (kiemelkedő számban a francia forradalommal, a nagy felvilágosult uralkodókkal, II. Frigyessel, Mária Teréziával és II. Józseffel foglalkozó munkák), tankönyvek és nevelési kérdéseket tárgyaló könyvek szerepeltek nagy számban. Ez utóbbiakra az ad magyarázatot, hogy II. József uralkodása idején Teleki a pécsi tankerület főigazgatója lett, s ehhez a tevékenységhez igyekezett tájékozódni. Jelentései tanúsítják, hogy a magyarországi iskolaügy fejlesztésének problémái komolyan foglalkoztatták. Gazdag volt a pesti könyvtár hungaricákban is, ami Teleki fokozódó érdeklődésére vallott a hazai tudomány és irodalom eredményei iránt.

A pesti könyvtár összetétele még modernebb volt, mint a marosvásárhelyié: több mint kétharmad része 1750 után megjelent munkákból állt. Katalógusa a gróf halála után készült; nem a marosvásárhelyi szakkatalógus elvei szerint, hanem a főbb tudományszakok mellett speciális jegyek (hungarica-jelleg, kéziratosság vagy kötetlen, krúdában maradt állapot) alapján csoportosítva mutatja be az állomány összetételét.

Teleki József élete utolsó éveiben két barátjának és pártfogoltjának könyvtárát is megvette, az író és szerkesztő Péczeli József hátramaradt könyvtárának külföldi anyagát (682 művet 1270 kötetben) és a csaknem két évtizeden át titkári minőségben nála élt tudós történetíró, Cornides Dániel főleg magyar vonatkozású művekből álló, mintegy 2000 kötetes könyvtárát, kézirat-, kép- és éremgyűjteményét. E két könyvtár megvételének célja elsősorban az volt, hogy egyben maradjanak, Péczeli esetében pedig az özvegy anyagi támogatása is döntő szempont volt.

Teleki József levelezésében számos adat vall arra, hogy bár elsősorban a saját érdeklődésének kielégítésére, magának vásárolta a könyveket, gyűjteményét másoknak, főleg a környezetében élő vagy vele személyes kapcsolatban álló íróknak, tudósoknak is rendelkezésére bocsátotta. Kéziratait, régi könyveit, térképeit számos esetben felhasználták különféle tudományos összefoglalások, kiadások elkészítéséhez, a modern gyűjteményből pedig a kor több neves alkotó személyisége meríthetett korszerű ismereteket.

Teleki József halála után két fia örökölte a könyvtárat. Az igazságos osztozás érdekében nagy tekintélyű nagybátyjukhoz, Teleki Sámuelhez fordultak segítségért. Teleki Sámuel írásban rögzítette javaslatait a könyvek értékelésére vonatkozóan, s ezeket a két Teleki fiú az osztozkodás során tekintetbe is vette.[7]

7 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye. (A továbbiakban: MTAKK) Bibl. 2-r. 4. 8. sz.

A „septemvir" Teleki László kezén az apai könyvtár hamarosan megtöbbszöröződött, könyvbeszerzéseinek jellege azonban egyre inkább eltért az apáétól.

Teleki László apja halálakor 32 éves volt, tanulmányait csaknem egy évtizeddel azelőtt befejezte, s megkezdte közéleti pályafutását. Marosvásárhelyi diákkorában matematikai képességeivel tűnt ki, utóbb Pesten jogot tanult, történelmi tragédiák írásával is próbálkozott, majd a göttingeni egyetemen történelmet, statisztikát, államtudományokat és közgazdaságtant hallgatott. Bécs és Göttingen után Angliában és Franciaországban folytatta tanulmányútját. Érdeklődését főleg Angliában keltették fel az állami és szociális intézmények, a parlament, a kórházak, börtönök, s mindenekelőtt a tudományos társaságok. Hazatérése után az erdélyi guberniumnál lett titkár, majd az erdélyi tábla assessora. Hivatali szolgálata mellett mint a társaság pénztárosa részt vett az Aranka György-féle Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság és a vele kapcsolatos Erdélyi Kéziratkiadó Társaság munkájában. A századfordulóig Erdélyben élt, utóbb Magyarországra költözött, Somogy megye főispáni adminisztrátora, majd a hétszemélyes tábla bírája lett.

Az 1800-as évek kezdetétől fogva mindinkább egy tudós társaság létrehozásának gondolata foglalkoztatta. Ahogy Bajza József írta róla: „Neki a tudós társaság kedvenc eszméje volt."[8] Először „A magyar nyelv előmozdításáról buzgó esdeklései Teleki Lászlónak" címmel adott közre tanulmányt 1806-ban, később ő maga tűzött ki mások számára pályadíjat egy tudós társaság felállításának módját kidolgozó mű készítésére. A beérkezett 12 pályamű elbírálása után megírta a saját elgondolását is német nyelven „Über die Einrichtung einer gelehrten Gesellschaft in Ungarn" címmel (1810.). Az 1810-es évek más tudományszervezési törekvéseiben is részt vett: 1817-ben ő lett a tudományos és irodalmi alkotások jutalmazására létrehozott Marczibányi-alapítványt gondozó bizottság első elnöke, s az alapítvány pályadíjai mellé maga is jutalomkérdést tűzött ki.

A Teleki László tervezte tudós társaság kettős célt kívánt megvalósítani: a nemzeti nyelvű tudományosság lehetőségének megteremtését és a fejlett külföldi országok tudományos eredményeinek megismerését és megismertetését.

Már apja életében gyűjtötte a könyveket s megvetette saját külön könyvtárának alapjait. Apjáétól eltérően Teleki László gyűjteménye kevésbé tükrözte személyes érdeklődésének irányát, s kisebb volt benne a legfrissebb kiadású könyvek aránya. Inkább értékes művek viszonylagos teljességének megszerzésére törekedett. A francia enciklopédia sorozatát is fiai külföldi tanulmányútja idején, 1810 körül vásárolta meg, mint az előző félszázad egyik nagy vállalkozásának eredményét. Többször igyekezett megszerezni eladásra kerülő teljes könyvgyűjteményeket, sőt maga is próbálta rávenni híressé vált könyvtáruk eladására tulajdonosukat, pl. Sínai Miklós debreceni professzort. Az apja halála utáni osztozkodáskor elsőnek a teljes Cornides-gyűjteményre jelentette be az igényét, öccsét a tulajdonképpeni apai könyvtárból elégítette ki. Számban kisebb részt kért magának, de hozzáértéssel válogatta ki a legjelentékenyebb művek javát. Igaz, Cornides esetében személyes érzelmi szempontok is

8 BAJZA József: *A Telekiek tudományos hatása.* = A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei VII. Buda, 1846. 124.

befolyásolhatták: Cornides, aki Göttingenbe is elkísérte a Teleki fiúkat, nagy hatással volt az ifjú Teleki László szellemi fejlődésére és világképének alakulására.

Könyvtárának kéziratos katalógusai alapján képet alkothatunk Teleki László gyűjteménye fejlődésének egymást követő több fázisáról.[9] A teljes állományt leíró első kéziratos jegyzék 1803-ban készült,[10] s létrejöttében a közvetlen indítékot valószínűleg a Magyar Nemzeti Múzeumot és könyvtárát alapító Széchényi Ferenc nyomtatott könyvtárkatalógusának megjelenése adta. Ismeretes, milyen céltudatos művelődéspolitikai koncepció szerint küldte szét Széchényi az első katalóguskötéteket hazai és külföldi intézményeknek és magánszemélyeknek.[11] Teleki László is kapott példányt, s mint köszönőleveléből kiderül, Széchényi Ferenc példája arra buzdította, hogy a maga könyvtárát is olyan jelentőségű gyűjteménnyé fejlessze, amelyről érdemes lesz majd hasonló, szakszerű nyomtatott katalógust kiadni. A köszönőlevél 1802-i keltezésű, a legkorábbi reprezentatív kiállítású bőrkötésű kéziratos Teleki-katalógus pedig nem tartalmaz 1803-nál később megjelent műveket, joggal feltételezhető tehát, hogy e dátumot követő időben, Széchényi katalógusának indíttatására készült. Mintául azonban nem szolgált a Széchényi-katalógus Teleki László számára. Széchényié betűrendes, s a főrészt szakrendi indexkötetek egészítik ki, Teleki kéziratos katalógusa viszont szakrendben készült. Utóbb további szakjegyzékek mellett felállítás szerinti, azaz helyrajzi és tudományszakok szerinti betűrendes listák is készültek a Teleki-könyvtárról, amelyek inkább Teleki Sámuel könyvtárának katalógusával mutatnak rokonságot, bár nem annyira alaposak és részletezőek, mint a Teleki Sámueléi. A katalógus későbbi kiegészítésében élete utolsó éveiben maga Teleki László személyesen is részt vett. Néhány 1820—1821-ben készült szakkatalógus a gróf saját keze írásában maradt ránk.

A jegyzékek arról tanúskodnak, hogy a Teleki-könyvtár ekkori jellegét ugyanaz az egymással szervesen összefonódó kettősség jellemzi, mint amelyet Teleki László a tervezett tudományos társaság elé tűzött ki célul. Az állomány két részre tagolódik: a magyar és magyar vonatkozású (elsősorban történeti munkákból álló) művek csoportjára, valamint a „libri varii generis"-ként említett másik, lényegesen nagyobb külföldi részre, amelyen belül a gyűjtemény egy enciklopedikus könyvtár szakjainak rendjében tagolódik tovább. Ugyanakkor vannak az állománynak speciális, kiemelten kezelt részei is. Így külön csoportot alkotnak a könyvritkaságok, az ősnyomtatványok és aldinák, továbbá a köz- és magánkönyvtárak különféle nyomtatott katalógusai (62 mű 126 kötetben), és feltűnően nagy számban, külön szakba gyűjtve találhatók a külföldi akadémiák és tudós társaságok kiadványai és folyóiratai: 51 sorozat 1222 kötetben. A katalógusban szerepelnek a londoni, párizsi, dijoni, szentpétervári és berlini akadémia, a bolognai, brémai, stockholmi, lübecki, duisburgi, göttingeni, wittenbergi és lipcsei egyetem és tudós társaság publikációi. Joggal feltételezhető, hogy

9 MTAKK Bibl. 2-r. 3., Bibl. 2-r. 4., Bibl. 2-r. 5., Bibl. 2-r. 6., Bibl. 2-r. 8., Bibl. 2-r. 10., Bibl. 2-r. 13., Bibl. 2-r. 14., Bibl. 2-r. 17.

10 MTAKK Bibl. 2-r. 14/I—II.

11 BERLÁSZ Jenő: *Hogyan propagálta Széchényi Ferenc az Országos Könyvtárat? Az értelmiség jelentőségének felismerése.* In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyvei 1968—1969. Bp. 1971. 55—84.

az ilyen típusú kiadványokból létrehozott gazdag szakcsoport Teleki Lászlónak a hazai tudományos élet megszervezésére irányuló törekvéseivel függött össze.

1803-ban a könyvtár még csak 6742 művet tartalmazott 12 531 kötetben, az állomány 1820–1821-re 7720 műre növekedett 17 391 kötetben. Ez a szám azonban nem jelenti a teljes könyvtárat. Az ekkor készült katalógusokat ugyanis nem kötötték egybe, a magyar és magyar vonatkozású műveket, valamint a teológiai munkákat tartalmazó listák nem készültek el, vagy utóbb elkallódtak; nincsenek az Akadémiára került jegyzékek között. Így valószínűsíthető az a fennmaradt adat, hogy Teleki László 1821-ben bekövetkezett halálakor könyvtára már 24 000 kötetből állt. A koronaőr Teleki József pesti könyvtárához képest fiának gyűjteménye húsz-huszonöt év alatt szakonként öt-hatszorosára, esetenként tízszeresére szaporodott.

Bár – mint láttuk – Teleki László gondolt rá, hogy kincseinek jegyzékét megismertesse a nyilvánossággal, arra azonban nem, hogy halála után közcélra adja őket. Az állomány egybentartásáról kívánt gondoskodni, ezért úgy rendelkezett, hogy a gyűjteményt az a fia örökölje, aki leginkább érdeklődik a tudományok iránt. Első házasságából született három fia – Ádám, József és Sámuel – közül kétségkívül József volt erre a legalkalmasabb. Második házasságából született László fia (1811–1861), a későbbi politikus és író, apja halálakor még csak tíz esztendős volt.

A másodszülött fiú, József nem tartotta meg magának a gyűjteményt. Tovább gyarapította apja könyvtárát, öt esztendő alatt 30 000 kötetre növelte a könyvek számát. Ugyanakkor volt saját személyes könyvtára is, amelyet később szintén az Akadémiának ajándékozott. (Ezt a gyűjteményt még nem vizsgálta a könyvtártörténeti kutatás, holott megérdemelné a figyelmet. Teleki József elnököt is széles körű és sokirányú érdeklődés jellemezte. Fiatalkorában geológusnak készült, későbbi nyelvészeti tanulmányairól a kutatás megállapította, hogy alaposan ismerte a korabeli nyelvészeti törekvéseket. A Hunyadiak kora c. történelmi művével, amelynek jövedelmét az Akadémiának ajándékozta, a történettudomány terén szerzett nevet magának.)

*

A pozsonyi országgyűlés 1826. március 15-én tárgyalta és fogadta el Széchenyi István 1825 novemberi nyilatkozata nyomán az Akadémia létrehozására vonatkozó tervezetet. Ezt követő harmadnapon, március 17-én Teleki József (1790–1855) a maga és testvérei, Ádám és Sámuel, valamint mostohaanyjuk, báró Mészáros Johanna, mint a kiskorú Teleki László gyámja nevében felajánlotta a családi könyvtárat a Társaság számára.[12]

Beadványa bevezetésében Teleki József azt fejtegeti, „hogy a nemzeti nyelv előmozdítására és ez által a tudományok művelésére felállítandó és [...] szervezendő Tudós Társaság a maga feladatának a rábízottakban óhajtott eredménnyel meg tudjon felelni, nagy mennyiségű irodalmi segélyekkel, első sorban pedig nagyobb könyv-

12 Acta Comitiorum Regni Hungariae 1825–1827. Tom. I. 281. Magyarul: Akadémiai Értesítő 1926. 8–10.

gyűjteményekkel látandó el." A Nemzeti Múzeum és a pesti Egyetemi Könyvtár ugyan „e tekintetben szép eszközökkel bővelkednek, [...] de mindmaig sok kívánni valót hagynak fenn". Ezért a Teleki testvérek „a közjó előmozdításának vágyától indíttatva és a Haza iránti legédesebb szeretettől lelkesítve" az apjuk által hagyományozott és általuk teljesebbé tett kb. 30 000 kötetet „a nevezett társaságnak és a haza összes polgárának használatára" ajándékozzák.

A következőkben a család 9 pontban rögzíti kikötéseit. A 9 közül 5 a jövendő Tudós Társaság kötelezettségeit tartalmazza: a könyvtár viselje Teleki László nevét, külön bélyegzővel ellátva tartsák egyben és állítsák fel, nyissák meg a közhasználatnak. Az állományt évente revideálják, s ha a Társaság vagy a Nemzeti Múzeum megszűnnék, vagy gyűjteményeit külföldre kellene vinni, a könyvtárral való rendelkezés joga visszaszáll az alapító családra. A könyvtár felügyeletében a Nemzeti Múzeum is szerepet kapott.

A család által vállalt kötelezettségeket 4 pont tartalmazza. Ők viselik az Akadémia által készítendő katalógus nyomtatásának költségeit, 5000 forintos tőkét biztosítanak a Társaság tagjai közül általuk kiválasztott könyvtáros évi 300 forintos fizetésére. Jogukban áll továbbra is használni a gyűjteményt, térítvény ellenében kölcsönözhetnek is belőle, s végül jogukban áll tovább gyarapítani az állományt.

Azzal, hogy az alapító család az alapítólevélben foglalt feladatok elvégzésének ellenőrzésébe a Nemzeti Múzeum képviselőjét is bevonta, feltehetően elsősorban a gyűjtemény fennmaradásának biztosítását tartotta szem előtt. 1826-ban a Nemzeti Múzeum már évtizedek óta királyi megerősítéssel működött, az Akadémia létesítésének jóváhagyását pedig még csak ezután kérte az országgyűlés az uralkodótól, s csak évek múlva kapta meg. Szerepe lehetett benne Széchényi Ferenc már említett példájának is, s annak, hogy ugyanez az országgyűlés tárgyalta a Nemzeti Múzeum palotájának megépítését, s így természetes módon merülhetett fel a gondolat, hogy benne vele együtt a jövendő Akadémia elhelyezését is megoldják. Mivel azonban a két intézmény végül nem került közös fedél alá, s minden tekintetben a teljes önállóság irányába fejlődött tovább, ezeket a pontokat az 1840-es években Teleki Józsefnek módosítania kellett.

A rendek örömmel fogadták a Telekiek felajánlását, és a továbbiakban az Akadémiával kapcsolatos tárgyalások során a könyvtárral összefüggő kérdéseket is belefoglalták a felterjesztésekbe.

A Teleki-alapítólevél a reformkor országos jelentőségű alapításai egyikének beszédes dokumentuma. Arra törekszik, hogy maximálisan megőrizze egy főúri magánkönyvtár egységét, s ugyanakkor egyetemes gyűjtőkörű közkönyvtárat hozzon létre; ez utóbbival egyszersmind megszabta az Akadémiai Könyvtár speciális jellegét: külföldi tudós társaságok, akadémiák rendszerint csak kisebb, főleg folyóiratokból álló, szűkebb nyilvánosságnak szánt gyűjteményekkel rendelkeznek.[13]

Az alapítást követő évtizedekben a Teleki család, pontosabban Teleki József elnök valóban sokszor, sokféle módon gazdagította a könyvtárat. Ő vásárolta az első években az Akadémia meginduló szótárkészítő munkálataihoz elengedhetetlenül

13 HEINRICH Gusztáv: *Főtitkári jelentés.* = Akadémiai Értesítő 1907. 414.

szükséges német és francia szótárakat; saját pénzén vette meg az Akadémiai Könyvtár számára az első tudóshagyatékot: Kresznerics Ferenc nyelvész gazdag könyv-, kézirat- és éremgyűjteményét. Van olyan adat, mely szerint ő fizetett elő néhány Toldy Ferenc által szükségesnek ítélt folyóiratra. Több alkalommal értékes ritkaságokkal gazdagította a könyvtárat, mint az Akadémia máig egyetlen corvinája: Ludovicus Carbo Dialogus de laudibus R. Matthiae c. műve, az akkoriban szintén corvinának tartott Sermones S. Leonis Papae c. kódex, egy 13. századi missale, egy 15. századi biblia, egy Koberger nyomtatta 1488-as biblia és sok más.[14] Halála előtt öt évvel az Akadémiának ajándékozta ősnyomtatványokban és aldinákban gazdag saját könyvtára egy részét is.[15]

A Magyar Tudós Társaság 1831 őszén szállást bérelt a pesti Duna-soron lévő Deron-házban (a mai Gresham-palota helyén álló öt ház egyikében), ahol megkezdhette működését. Ide került a titoknoki hivatal, az ülésterem, s itt lakott a pénztárnok, Helmeczy Mihály is. Mivel az Akadémia meginduló munkálataihoz szükséges könyvek és kéziratok is itt kaptak helyet, a Teleki-könyvtár átvétele egyelőre nem volt lehetséges.

Ekkor készült *„A Magyar Tudós Társaság terve és rendszabása"* c., Toldy Ferenc által fogalmazott szabályzata, amelynek egyik példánya „Gróf Teleki Jósef Elölülő Ur" személyes használatára szánt másolatban maradt fenn 1831-ből.[16]

A szabályzat IX. cikkelyében röviden foglalkozik a könyvtárral: a könyvtár neve Magyar Academiai Teleki-Könyvtár, helye abban az épületben van, amelyben az Akadémia üléseit tartja. A Társaság tagjai számára mindig nyitva áll, más olvasók heti egy alkalommal látogathatják.

A Teleki-gyűjtemény azonban még hosszú évekig csak elvileg volt az Akadémia birtokában, a család Szervita téri palotájában maradt, eredeti helyén, ahol az Akadémia tagjai minden hónap 1-jén és 15-én használhatták.[17]

A Deron-házbeli bérlet hamarosan szűkké vált, s az Akadémia 1836-ban kibérelte hivatala és ülései számára az Urak utcája 612. sz. Trattner–Károlyi-ház első emeletének egy részét (ma Petőfi Sándor u. 3.). A következő évben ugyanebben a házban a II. emeleten vettek ki négy nagyobb és négy kisebb szobát a könyvtárnak. Addigra a Teleki-gyűjteménytől független, meglehetősen nagy könyv-, folyóirat- és kéziratanyag gyűlt össze vásárlás vagy ajándékozás útján. Olyan munkákat vettek, amelyek az Akadémia működéséhez elengedhetetlenül szükségesek voltak, ezek használatát biztosítani kellett. Az ajándékok egy részének használatára nem volt ugyan sürgősen szükség, de el kellett őket fogadni, gondoskodni elhelyezésükről, sőt minden módon további ajándékozásra kellett buzdítani az ország lakosságát.

14 F. CSANAK Dóra: *Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig.* Bp. 1959. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kiadványai 14.)

15 MTA Kisgyűlési jegyzőkönyv (A továbbiakban: MTA Kgy.jkv.). 1850. VII. 28. MTAKK K 1403. 26–27.

16 MTAKK Tört. 4-r. 23/IV.

17 MTA Kgy.jkv. XII. 29. MTAKK K 1390. 73. fol.

Az Akadémia ezért elhatározta az összegyűlt állomány felállítását, feldolgozását, valamint a Teleki-könyvtár átvételét.

A munka részletes kidolgozására bizottságot jelöltek ki, tagjai Almási Balogh Pál, Jankovich Miklós, Kállay Ferenc, Luczenbacher (Érdy) János és Toldy Ferenc voltak. Javaslatukat az 1838. VI. 18-i kisgyűlésen mutatták be a Társaságnak.[18]

Eszerint a Teleki-könyvtár átvételében a család megbízottja, az Akadémia könyvtárnoka (ez a poszt ugyan ekkor még nem volt betöltve), valamint a Nemzeti Múzeum megbízottja vesz részt. A család által megbízott átadó szakonként menve végig az állományon, felolvassa a könyvek legfontosabb adatait, diktálása alapján két írnok két példány lajstromot készít egyidejűleg, egyiket a család, másikat a Társaság számára. Megtartják a Teleki László könyvtárát jellemző két fő csoportot, a magyar illetve külföldi művekét, harmadikként állítják fel a kéziratokat.

Ezután összevegyítve a saját, addig egybegyűlt köteteket a Teleki-könyvtárral, felállítják a könyveket. (A javaslat ezzel a döntéssel tulajdonképpen megszegte a Teleki-alapítólevél egyik legfőbb kikötését, a könyvtár külön kezelését, Teleki József azonban elfogadta az indítványt.) A katalógusban minden tételnél **A** illetve **T** betűvel kellett jelölni a mű eredetét.

A javaslat intézkedik az évente tartandó revízióról, a könyvek tisztántartásáról, a duplumok eladásáról vagy cseréjéről, a használat módjáról, a könyvtárosról és munkatársairól.

A könyvtár további gyarapításáról szólva a Társaság javasolja, hogy egyeztessék az Akadémiai Könyvtárnak és a Nemzeti Múzeum könyvtárának beszerzéseit, hogy minél kevesebb felesleges másodpéldányra költsenek. Ez a kívánság, feltehetően Toldy Ferenc hozzáértésének köszönhetően, a pesti könyvtárak együttműködésére volt az egyik legkorábbi indítvány.

Minthogy az Akadémiának nem volt könyvtárosa, Toldy Ferenc titoknok maga ajánlkozott a könyvek rendezésére és feldolgozására. A Teleki-könyvtár átvételét egyelőre elhalasztották, mert a szabad rendelkezésű anyag 1838-ban a Batthyány-család által adományozott két (rohonci és kisbéri) könyvtár 30 000 kötetet meghaladó állománya révén annyira megszaporodott, hogy feldolgozását csak részletekben, ismételt átrakodással lehetett elvégezni. Toldy a segítségére kirendelt írnokkal napi 50 kötetet katalogizálva 1839 és 1844 között készült el a munkával, s 1844 októberében mutatta be a kisgyűlésnek a kilenckötetes kéziratos katalógust.[19]

A Teleki-könyvtár átvétele 1844 júniusában kezdődött meg. Károlyi István, a család ügyvédje adta át a könyveket, először a magyar és magyar vonatkozású részt, majd 1844 szeptemberében a külföldi anyagot.

A magyar gyűjtemény 577 kötet, füzet és nyaláb kéziratból, 3182 nyomtatványból, 3 képes tárcából és 2 tekercsből, összesen 3764 darabból állt. A második, külföldi részben 1202 ívrét, 2812 negyedrét, 11 184 nyolcadrét vagy kisebb kötet, 885 vegyes nagyságú könyv, 13 kötetlen nyolcadrét mű, 356 ősnyomtatvány és régi

18 MTA Kgy.jkv. 1838. VI. 18. MTAKK K 1393. 36–41.
19 MTAKK K 848–456.

nyomtatvány, 475 atlasz, térkép, 98 csomónyi újság és aprónyomtatvány volt. Ezzel az anyagrésszel együtt adták át Teleki László levelezésének 23 csomagját. A második, 17 048 darabból álló rész az elsővel együtt 20 812 kötetet tett ki. Helyszűke miatt nem vették át a mintegy 9000 kötetnyi teológiai anyagot.

Minthogy a Teleki családnak — a palota bérbeadása miatt — sürgős volt a könyvtár átadása, nyilvánvaló, hogy az átvétel nem a javaslatban ajánlott módon történt. Nem készült átadási lajstrom két példányban, s egyelőre nem került sor a Trattner–Károlyi-házba beszállított könyvtár katalogizálására sem. 20 000 kötet feldolgozása — napi 50-et számítva — 400 munkanapot vett volna igénybe. Így csak felállították a könyveket régi rendjükben, hogy sor kerülhessen 1844. december 23-án a könyvtár megnyitására. Ekkortájt vezette végig a könyvtáron Toldy Vörösmarty Mihályt, s nem sokkal utóbb a „*Gondolatok a könyvtárban*" című versben ráismert azokra a megjegyzésekre, amelyeket a költő látogatása során tett. A költemény korabeli másolatán a következő olvasható: „Magyar t. társ. könyvtár megnyitásakor. Dec. 23. 1844. Pesten."[20]

A Teleki-könyvtár katalogizálását utóbb 1845-ben kezdte el Repiczky János levelező tag, a munka 1850-ben készült el.

Bár az Akadémia, mint azelőtt is, állandó súlyos helyhiánnyal küzdött, nem a Társaság, hanem a Nemzeti Múzeum kezdeményezte legközelebb a Teleki-könyvtár múzeumbeli elhelyezését. Kubinyi Ágoston igazgató 1843-ban azzal a javaslattal fordult a nádorhoz, hogy a könyvtár kerüljön a Nemzeti Múzeum II. emeletén levő termekbe, ahol a Társaság ülései számára is lenne hely. A nádor utasította Kubinyit, hogy válassza ki a palota tervezőjével, Pollack Mihállyal együtt az alkalmasnak gondolt helyiségeket. Minthogy ezután két évig nem történt semmi, 1845-ben Teleki József, az Akadémia elnöke fordult a nádorhoz, megismételve Kubinyi kérését. Levelében hivatkozott takarékossági szempontokra, a könyvek biztonságára; úgy gondolta, a múzeumban az Akadémia megfelelő csendes ülésteremhez juthatna, s az épület méltósága is emelné a Társaság fényét. A nádor egyetértett a javaslattal, s az Akadémia nevében Toldy Ferenc kezdett tárgyalni a múzeummal. Kubinyi a II. emeleti homlokzati nagyteremtől délre fekvő folyosót, három nyugati és egy hozzájuk csatlakozó déli szobát ajánlott fel az Akadémiának, továbbá egy üléstermet. Jelezte azonban, hogy a múzeum fejlődésével hamarosan maguknak is szükségük lesz ezekre a helyiségekre. Az Akadémia így is kevesellte az ajánlatot, még egy termet kért, amelyet a múzeum vonakodott átengedni, de a vitában a nádor az Akadémia javára döntött. Ugyanakkor felhívta a Társaság figyelmét arra, hogy fűtésről, világításról és takarításról neki kell gondoskodnia, s mindenben alkalmazkodnia kell a Múzeum házirendjéhez. Az Akadémia ismételten sürgette a költözést, József nádor működésének félszázados ünnepére szerették volna befejezni. A kijelölt termek azonban nem készültek el idejében, a költözés elmaradt, s a nádor 1847-ben bekövetkezett halála után az egész ügy végleg lekerült a napirendről.

20 VÖRÖSMARTY Mihály kisebb költeményei. MTAKK K 721/I. 78–80. fol.

1848-ban elkészült és nyomtatásban megjelent Toldy Ferenc *„Utasítás a' M. Academiai Könyvtár' tisztviselői' számára"* című szabályzata (Buda, 1848.). A Teleki-könyvtárról kevés szó esik benne; a II. fejezet 2. és 3. §-a leszögezi, hogy a könyvtár az alapítólevél értelmében külön van felállítva, s hogy kezelése és használata a könyvtár többi részével azonos elvek szerint történik. A VIII. fejezet 61. §-a azt mondja ki, hogy az egész könyvtár – nem csak a Teleki-gyűjtemény – felügyelete a Teleki-család által kinevezett könyvtárnok hatáskörébe tartozik.

A könyvtáros kiválasztásának jogát – mint láttuk – a Teleki család az alapítólevélben kötötte ki magának, s megígérte, hogy a rendes tagnak járó összegen felül évi 300 forintos fizetéséről is gondoskodik. 1844-ig, amíg a gyűjtemény a Teleki-palotában volt elhelyezve, érthető módon nem neveztek ki könyvtárost. Az átvétel után Toldy, aki nemcsak az Akadémia titoknoka volt, hanem 1843 óta a pesti Egyetemi Könyvtárat is igazgatta, 1846-ban bejelentette, hogy nem tudja tovább intézni a könyvtár ügyeit. Az Akadémia Almási Balogh Pál, Fáy András, Luczenbacher (Érdy) János és Toldy Ferenc részvételével bizottságot jelölt ki a könyvtárosnak javasolt tagok kiválasztására. A Teleki család elé terjesztették Garay János, Hunfalvy Pál, Lugossy József és Stettner (Zádor) György nevét. A Telekiek – nem tudni, miért – nem döntöttek, pedig az Akadémia 1847-ben megsürgette a kinevezést. Addig is, hogy a könyvtári munkák ne halasztódjanak, alkönyvtárnoki posztot hoztak létre, amelyet Repiczky János levelező tag töltött be.

Az első, Telekiek által kinevezett könyvtárnok Hunfalvy Pál lett 1850-ben, s ettől fogva egészen a 20. század közepéig szokásban maradt a Teleki család alapító ágának hozzájárulása a főkönyvtárnok kinevezéséhez.

A Teleki-gyűjtemény a következő másfél évtizedben az alapítólevélnek megfelelően külön volt felállítva, mindaddig, amíg az Akadémia és könyvtára beköltözött a mai Roosevelt téren álló székházba. A könyvtár a palota földszintjén kapott helyet. Az ünnepélyes felavató gyűlés idejére, 1865. december 9-ére egyetlen közös szakrendben egyesítették az Akadémia saját beszerzésű könyveit a Teleki-gyűjteménnyel, s ezután már csak a „G. Telekiek' alapítványa" feliratú bélyegző jelölte meg az eredetileg a Teleki-könyvtárhoz tartozó darabokat.

F. CSANAK, DÓRA

The Telekis' Collection

The 30 000-volume library of the family of the counts Teleki laid the foundation for that of the Academy. József Teleki (1790—1855), the first president of the Academy, made this offer on behalf of himself and of his brothers at a session of the Hungarian diet on 17 March 1826.

The Library was established by three generations of the family: the president himself, his father and grandfather. The personal approach of the three generations determined the specific character of the collection. In accordance with his wide-ranging, but at the same time quite specific interests, Count József Teleki senior (1738—1796) collected some of the most recent scientific and literary works of his age in two of his country mansions as well as in his palace in Pest. His son László (1764—1821) aimed at more encylopaedic knowledge and added precious antiquarian works and other rarities to the collection. The donor himself, József Teleki junior, presented codices, books, and journals and later on his own personal book collection to the Library of the Academy.

Owing to storage problems the Telekis' collection was in fact taken over only in 1844. Until1865 it was kept separately, but then was integrated into the other holdings of books and manuscripts acquired up to that date.

A „koronaőr" Teleki József (1738–1796)
MTAKK Ms 6221/146.

A marosvásárhelyi Teleki-ház

Teleki József címeres-jelmondatos kötése (D. Bernoulli: Hydrodynamica)
MTAKK Természettan Qu.18.

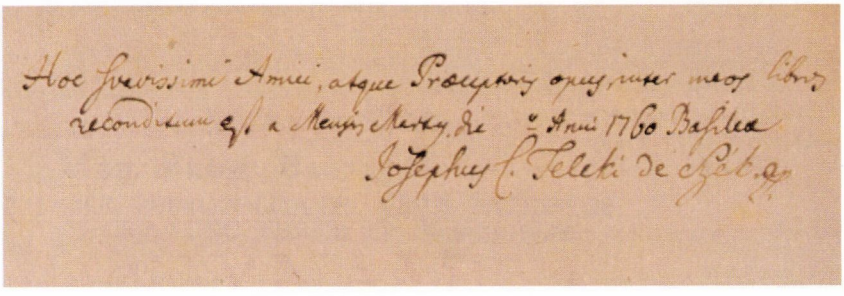

Teleki József bejegyzése D. Bernoulli: Hydrodynamica c. művében
MTAKK Természettan Qu.18

A „septemvir" Teleki László (1764–1821)
MTAKK Ms 6221/148.

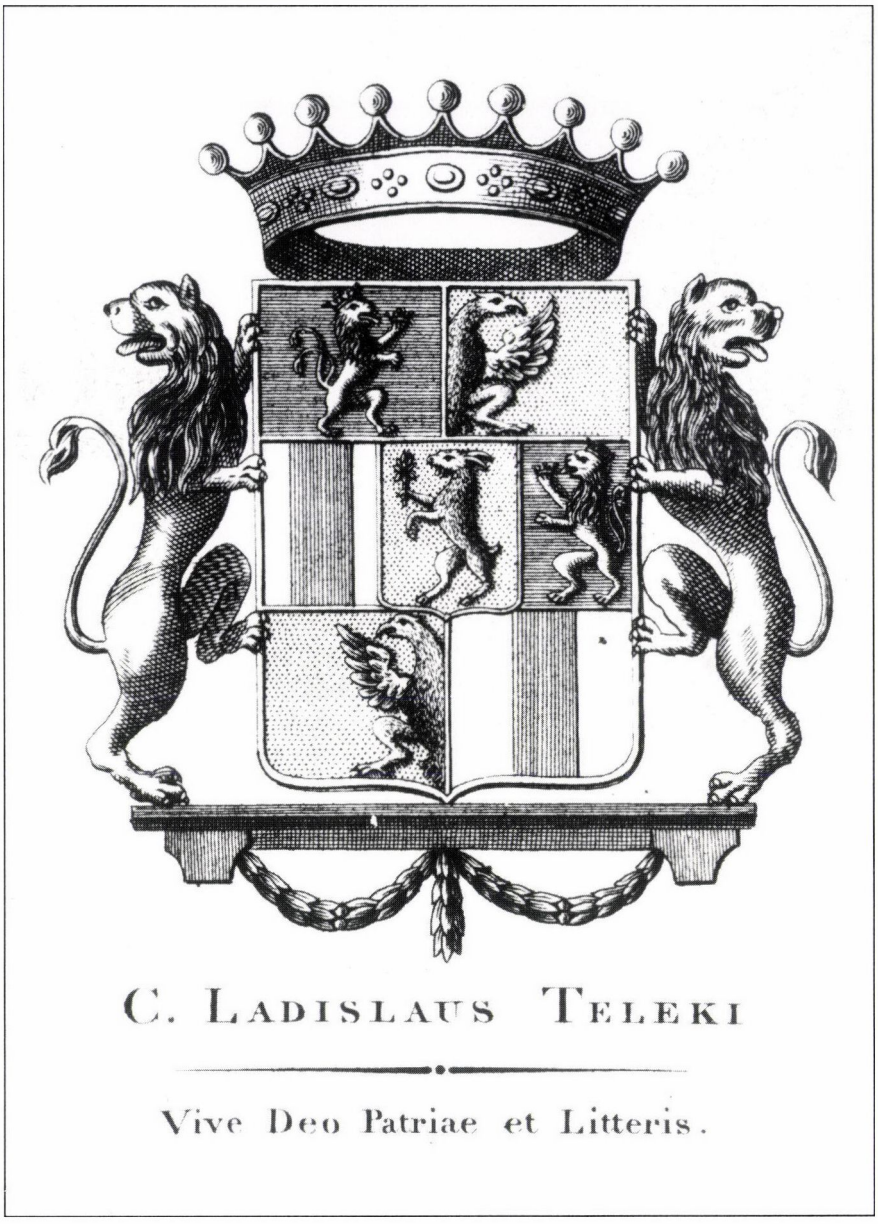

Teleki László ex librise
MTAKK Ms 6221/147.

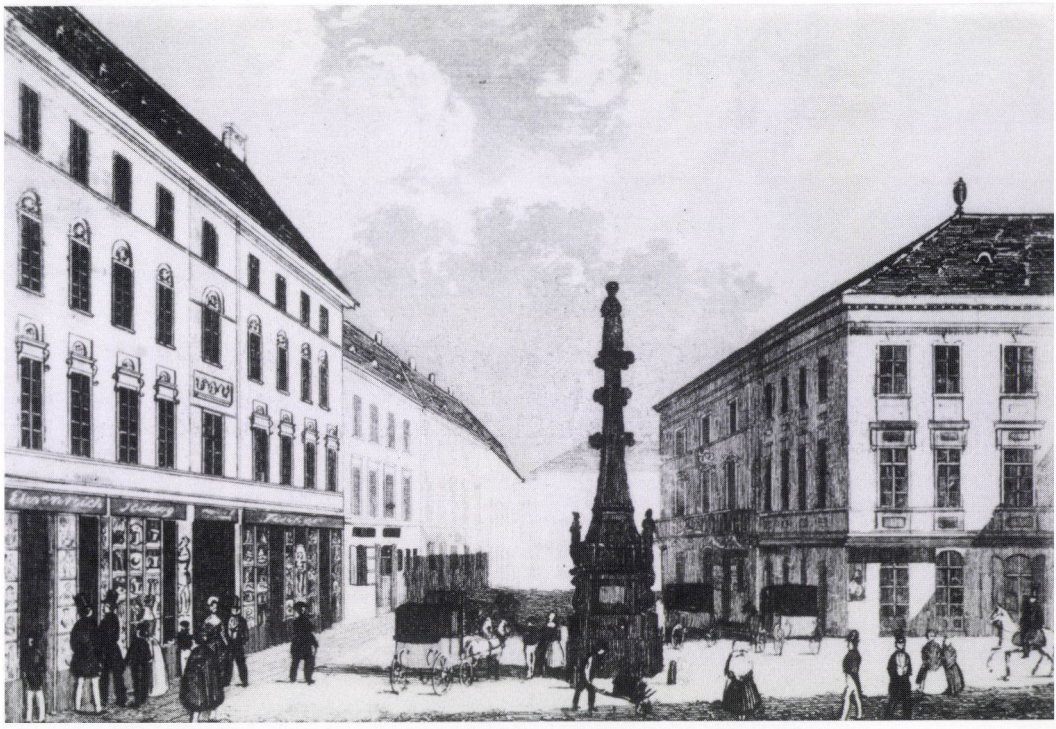

A Telekiek Szervita téri háza

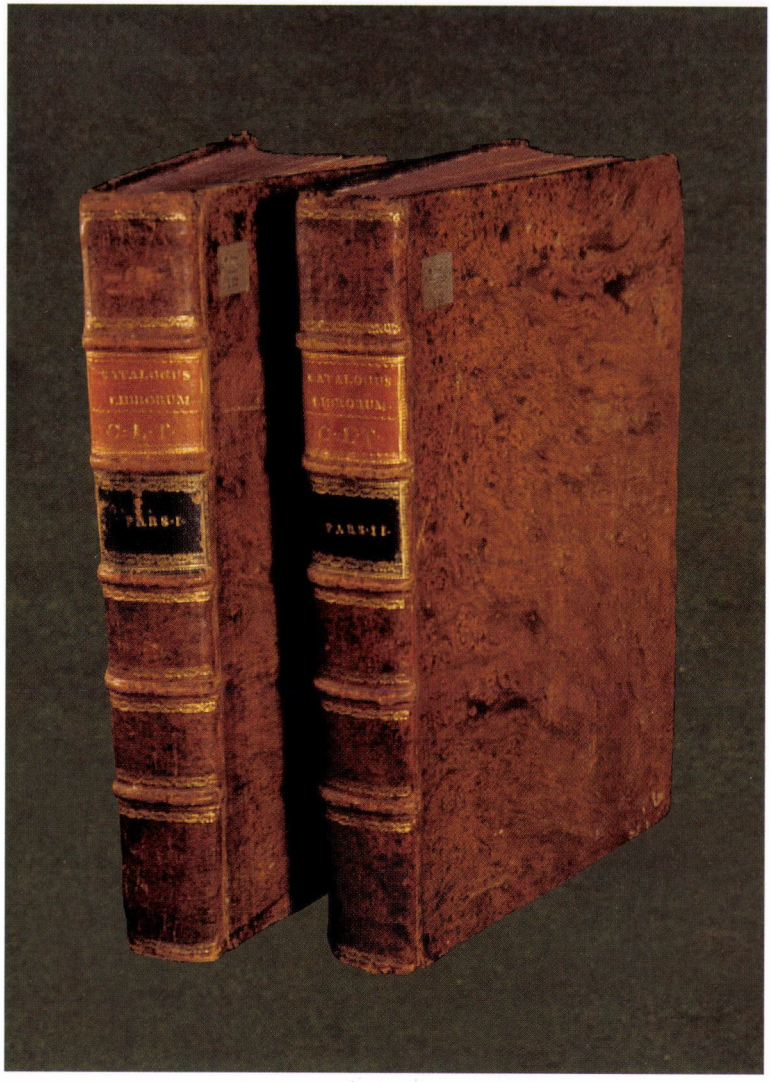

Teleki László 1803-as könyvtárkatalógusa
MTAKK Bibl.2-r.14/I–II.

Az alapító Teleki József (1790–1855),
a Magyar Tudós Társaság első elnöke

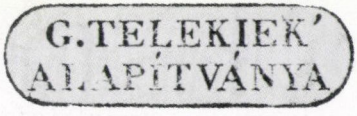

„A G. Telekiek alapítványa" bélyegző

LXXXIII-dik SZÁM LXXVII-dik ÜLÉSBEN

Nyilatkoztatása Gróf Teleki Jó'sefnek, a' fel állittandó Magyar Nemzeti Tudományos Intézet számára ajánlott Könyv-Tára eránt.

Nro. LXXXIII. IN SESSIONE LXXVII.

Declaratio Comitis Josephi Teleki, pro erigendo Hungarico-Nationali Literario Instituto, Bibliothecam suam offerentis.

Die 17. *Martii* 1826.

Ad Serenissimum Caesareo-Regium Haereditarium Principem, Archi-Ducem Austriae, et Regni Palatinum, Excelsos Proceres, et Inclytos Status et Ordines Regni Diaetaliter congregatos humillima Declaratio Josephi Comitis Teleki, nomine etiam Cointeressatorum. —

Serenissime Caesareo-Regie Haereditarie Princeps, Archi-Dux Austriae et Regni Hungariae Palatine! Excelsi Proceres, Inclyti Status et Ordines!

Ut Societas Erudita ad promovendam Linguae Nationalis et per hanc scientiarum culturam erigenda, et juxta Planum per specialem Regnicolarem Deputa-

)(2 tio-

A Teleki-alapítólevél. 1826. márc. 17.
Acta Comitiorum Regni Hungariae 1825–1827. Tom. I. 281. p. Részlet

A Károlyi–Trattner-ház

ROZSONDAI MARIANNE

Az Akadémia Könyvtára ősnyomtatvány-gyűjteménye 2000-ben

Az Akadémia Könyvtárában őrizzük hazánk második legnagyobb ősnyomtatvány-gyűjteményét, közel 1200 olyan könyvet, egyleveles és aprónyomtatványt, amelyet 1501. január 1. előtt nyomtattak. Az MTA Könyvtárának ősnyomtatványait az 1880-as években először Hellebrant Árpád írta le igen szakszerűen. Hellebrant *latin nyelvű* bevezetővel és a tételekhez fűzött latin nyelvű jegyzetekkel, hatféle mutatóval, 1886-ban kiadott katalógusa[1] 466 tételt, a duplumokat figyelembe véve 493 ősnyomtatványt tartalmaz. E műveket nem szerzői betűrendben, hanem kronologikus rendben közölte, s ennek sorrendjében számozta meg. Örvendetes módon a 20. század folyamán csaknem két és félszeresére nőtt ősnyomtatvány-állományunk. A helyszűke és a raktározási elv nem engedte, hogy az időrendi felállítás maradjon fenn. Nem lehet egy kicsi nyelvtankönyvet és egy nagyméretű Bibliát, egy nyolcadrét alakú Aesopus-féle mesekönyvet és egy fóliáns misekönyvet vagy világkrónikát egymás mellé állítani a polcon. Ez nem is lenne szép, de például a gazdaságos polctávolság és a tisztán tartás szempontja is ellene szól. Arról nem is beszélve, hogy elég sok a kolofón nélküli, azaz a kiadás helye, *éve*, nyomdásza megjelölése nélküli ősnyomtatvány, s ezeket, több mint százat, a 355. tételtől kezdve Hellebrant a második részbe tette mint évszám nélkülieket: *„libri nota anni carentes"*. A több művet tartalmazó kolligátumok is gondot okoznak. Az időrendi felállítás a gyarapodások feltüntetését is megnehezíti. Az azonos évből való, újabban beszerzett ősnyomtatványok milyen jelzeten legyenek? A mai jelzetek tehát nem egyeznek a Hellebrant-féle ősnyomtatvány-katalógus sorszámaival. Az ősnyomtatványok újonnan felállítva numerus currenst, azaz folyószámot kaptak és kapnak.

Az MTAK ősnyomtatvány-gyűjteményéről 1967-ben a Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye akkori vezetője, Csapodi Csaba írt tanulmányt.[2] A gyűjtemény történetét cikke első részében részletesen leírta, ezt tehát szükségtelen megismételni.

1 HELLEBRANT Árpád: *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában lévő ősnyomtatványoknak jegyzéke. / Catalogus librorum saeculo XV° impressorum quotquot in Bibliotheca Academiae Litterarum Hungaricae asservantur*. Bp. 1886.

2 CSAPODI Csaba: *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának ősnyomtatvány-gyűjteménye*. Bp. 1967. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei (Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae 53.) — Uő: *Die Inkunabelsammlung der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*. = Gutenberg Jahrbuch 1966. 74–79. — Uő: *Geschichte und Gegenwart der Inkunabelsammlung der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*. = Beiträge zur Inkunabelkunde 1975. III. Folge, Heft 6. 88–99. Abb. 33–40.

Én itt csak tájékozódási pontokként említem a legfontosabb adományokat, s a Csapodi-tanulmány második részében tárgyalt *„A gyűjtemény ma"* épp egy harmad századdal korábbi állapotához képest számolok be a feldolgozásban elért új eredményekről, megvalósításra váró terveinkről és az újabb gyarapodásokról.

Az Akadémia első elnöke, gróf Teleki József (1790–1855), a Tudós Társaságnak 1826-ban *„hazafiui indulattal"* felajánlotta családi könyvtárát, s ezzel megalapította az Akadémia Könyvtárát. Ekkor egy csapásra (356 kötetben) 409 ősnyomtatvány került az Akadémia birtokába.

Teleki József mint elnök is folyamatosan vásárolt értékes könyveket az Akadémia Könyvtárának. Megvette például Kresznerics Ferenc (1766–1832) könyvtárát, s ezzel további 88 tétellel gazdagodott az ősnyomtatvány-gyűjtemény.

A Teleki család kérte, hogy a Teleki-alapítvány könyveit egyben tartva külön kezeljék, mégis beleegyezett, hogy 1865 után, az elkészült akadémiai palotába költözést követően az ősnyomtatványokat, mint rendkívüli értéket, külön kezeljék. Az egységes szakrendben az „Incunabulum"-ok csoportját a III. szám alatt raktározták további három alcsoportban, nagyság, azaz fólió, negyed- és nyolcadrét szerint. A könyvekbe bekerült a *„G. Telekiek alapítványa"* pecsét.

A régi, ritka könyvek gyűjteményének második nagy gyarapítója a jogi végzettségű, sokoldalúan művelt Ráth György (1828–1905) volt, az Iparművészeti Múzeum főigazgatója, főrendházi tag, több jogi és művészeti szakkönyv szerzője. 1895. december 16-án közjegyző előtt kötötte meg azt az ajándékozási szerződést, amely szerint a Magyar Tudományos Akadémiára, illetve értelemszerűen annak könyvtárára hagyja halála után könyveit. Az Akadémia részéről maga az elnök, Eötvös Loránd volt jelen. Tíz évvel később, 1905. október 16-án, az ajándékozó halálát követően kapta meg az Akadémia Ráth mintegy 2300 kötetes hungarica-gyűjteményét, ezek között 145, nagyrészt magyar vonatkozású ősnyomtatványt. Az ajándékozás alkalmából egy nyomtatott könyvjegyzék jelent meg Hornyánszky Viktor nyomdájában.[3] Ráth könyveiben ma is látható a *„Ráth György könyvtára"* pecsét.

Gróf Vigyázó Ferenc (1874–1928) is jogot végzett politikus volt, amellett értő bibliofil. Egész vagyonát, köztük 17 000 kötetes könyvtárát a Magyar Tudományos Akadémiára hagyta. Könyvtárával 424 kötetben 431 ősnyomtatvány került az MTA Könyvtárába. Könyveiben pecsét utal az egykori tulajdonosra: *„A Magy. Tud. Akadémia Vigyázó Ferenc könyvtára"*. Ősnyomtatványai elején jellegzetes, ceruzás írással ma is olvasható, hogy mikor, mennyiért és melyik antikváriusnál vette az adott könyvet. Tudatosan törekedett arra, hogy minél több magyar vonatkozású ősnyomtatványt tudjon megszerezni. Fontos megemlíteni még, hogy a Ráth- és Vigyázó-könyvek bibliofil szempontú gyűjtés eredményeképpen jó állapotú, többnyire restaurált példányok.

Kisebb, de jelentős gazdagodást jelentett Jancsó Imre könyvtára, szintén magyar vonatkozású ősnyomtatványokkal. Meg kell még említeni Pulszky Ferenc nevét, aki különlegesen szép ősnyomtatványokat ajándékozott az Akadémia Könyvtárának. Az egyedi ajándékozások közül idekívánkozik Madách Imre bejegyzése, aki abból az alkalomból ajándékozott egy – két műből álló – ősnyomtatvány-kötetet (Inc.

3 *Ráth György Régi Magyar Könyvtára.* [Kiad.] özv. RÁTH Györgyné. Bp. 1905.

383) az Akadémiának, hogy Kubinyi Ferenc és Römer Flóris meglátogatták őt Alsó-Sztregován 1862. augusztus 23-án (1. ábra).

Legkorábbi ősnyomtatványunk 1454/55-ből a 42-soros Biblia, Gutenberg első nagy vállalkozásának, két nagy fóliáns kötetből álló könyvének egy teljes lapja (Inc. 1000). Ez is ajándékozás révén jutott a Könyvtárba.

A Kaufmann-gyűjtemény 13 héber nyelvű ősnyomtatványa az Akadémia Könyvtára Keleti Gyűjteményébe került.

*

A II. világháborút követően az Akadémia újjászervezésével a könyvtár modernizálása is kezdetét vette. 1954-ben a Kézirattárral közös szervezeti egységben Csapodi Csaba állította föl a Régi Könyvek Gyűjteményét. Ezen belül első feladatának az ősnyomtatványok, különösen a Ráth György- és Vigyázó Ferenc-féle anyag számbavételét, azonosítását, meghatározását és a teljes ősnyomtatvány-állomány zárt szekrényekben történő elhelyezését, majd jelzetelését és katalogizálását tekintette. Ő kezdte meg a könyvek rendszeres és folyamatos restauráltatását, a kötetlen nyomtatványok illő köttetését, a régi könyvek konzerváló kezelését. E munkálatokról cikkekben számolt be.[4]

1949 után az Akadémia Könyvtára saját költségvetésből ősnyomtaványokat is tudott beszerezni. A teljes gyarapodás 1967-ig 64 db volt, ebből vásárlás 33, csere 4, a Római Magyar Intézet felszámolt régi könyvtárából 2, az államosított könyvtárakból a Könyvelosztón keresztül 7, és belső gyarapodásból, vagyis újonnan azonosított és meghatározott ősnyomtatvány 18 adódott.[5] — Csökkenés is volt, a datálatlan ősnyomtatványok közül néhányról kiderült, hogy át kell sorolni az antikvák közé.

1970-ben megjelent a magyarországi nyilvános könyvtárakban őrzött ősnyomtatványok katalógusa, rövidítve a CIH.[6] Ezt sokszor Sajó-Soltész néven idézik, holott bár kisebb betűkkel, de a címlap is feltünteti, hogy a mű Csapodi Csaba és Vértesy Miklós közreműködésével készült, ugyanis Csapodi az Akadémiai, Vértesy az Egyetemi Könyvtár ősnyomtatványait határozta meg és írta le. Ez az ország teljes ősnyomtatvány-állományának egyharmada. A CIH-ben az Akadémia Könyvtárából 994 művet, a duplumokkal együtt 1159 példányt regisztráltak. A CIH kéziratának lezárása óta harminc tétellel nőtt az MTA Könyvtára Régi Könyv Gyűjteményében az ősnyomtatványok száma. Ez is részben belső gyarapodásból: a régi szakokból, a Ráth- és Vigyázó-könyvtár egy-egy datálatlan régi könyvének pontosabb meghatáro-

4 CSAPODI Csaba: *Könyvkonzerválás és restaurálás az MTA Könyvtárában.* Bp. 1961. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kiadványai (Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae 10.) — Uő: *Állományvédelmi módszerek és eredmények az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában és Régi Könyv Gyűjteményében.* Bp. 1965. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei / Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae 44.)

5 CSAPODI Csaba: *Az Akadémiai Könyvtár ősnyomtatvány-gyűjteményének újabb gyarapodása.* = Magyar Tudomány 1961. 477–481.

6 *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur.* Ed. Géza SAJÓ et Erzsébet SOLTÉSZ in colligenda materia et identificandis incunabulis socii fuerunt Csaba CSAPODI et Miklós VÉRTESY. Vol. I–II. Bp. 1970.

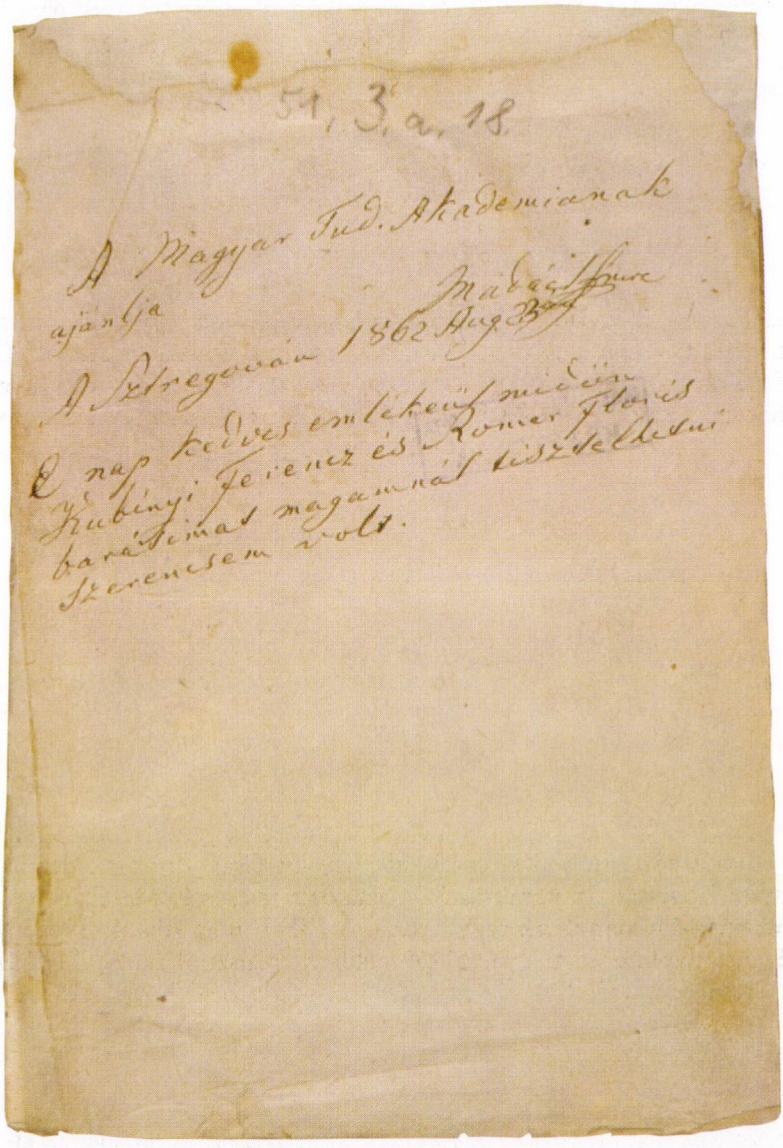

1. Inc. 383: Madách Imre autográf, a Magyar Tudományos Akadémiának szóló ajándékozó bejegyzése 1862-ből

zása eredményeként, továbbá töredék-gyűjteményünkből, az egyleveles kalendáriumok és röplapok sikeres meghatározása folytán adódott. Ezek közül többről az is kiderült, hogy unikum. A kalendáriumok és röplapok ugyanis aktualitásukat vesztve saját korukban érdektelenné váltak. Vagy eldobták őket, vagy — például könyvkötők — úgy hasznosították, hogy üres oldalukkal kifelé kötéstábla belsejébe ragasztották előzékként, vagy összekasírozva kötéstáblát csináltak a feleslegessé lett, de jó minőségű s drága rongypapírból és nyomtatványhulladékból, makulatúra-lapokból. Ilyenek restauráltatáskor kerülnek napfényre.

Az ősnyomtatványok kiemelt és nemzetközi szinten számon tartott voltára tekintettel célszerű itt közzétenni azokat az ősnyomtatványokat, amelyekkel az Akadémia Könyvtára a CIH megjelenése óta gazdagodott. Feltüntetem a CIH-számot *szögletes zárójelben*, ha másutt van belőle példány, de az Akadémia Könyvtáráé nincs listázva. Ha a leírást nem követi a zárójeles CIH-szám, akkor ez azt jelenti, hogy az országban az Akadémia Könyvtáráé az egyetlen példány:

Ráth 1062/2

[PELBARTUS de Themeswar]: *Stellarium coronae beatae virginis Mariae.* [Basel: Jacob Wolff von Pforzheim, c. 1497/1500.] BMC III 778, [CIH 2559]. Teljes példány.

A magyar vonatkozású könyveket előszeretettel gyűjtő Ráth Györgynek ez a könyve ötszáz éves, eredeti gótikus kötésben van. A bajorországi Rebdorf Ágoston-rendi kanonokjainak egykori kolostori könyvkötő műhelyében kötötték be 1500 körül. Amikor e gótikus kötést igyekeztem meghatározni és kerestem hozzá a párhuzamokat, akkor kezdtem a kolofón nélküli nyomtatvánnyal is tüzetesebben foglalkozni. Ez alkalommal azonosítottam a könyvet a BMC III 778 alapján mint ősnyomtatványt.[7]

Inc. 911

MATTHAEUS de Cracovia: *De modo confitendi et de puritate conscientiae.* [Köln: Ulrich Zel, c. 1467.] BMC I 186: Thomas Aquinas néven! Teljes példány.

A Vigyázó-könyvtárból származó (Vigyázó-száma: 1362), kolofón nélküli könyvről a pontosabb meghatározás során derült ki, hogy ősnyomtatvány. A kutatások alapján ma már Matthaeus de Cracoviát és nem Aquinói Tamást tekintik szerzőnek. A CIH-ben nincs.

Inc. 912

FABER von Budweis, Wenzel: *Prognostikon für Leipzig auf das Jahr 1497.* [Germ.] [Leipzig: Martin Landsberg.] GW 9619. fragm.

Belső gyarapodásként a Knauz-hagyatékból ered. A CIH-ben nincs.

Inc. 914

CHRISTOPHORUS de Glotz: *Prognostikon für das Jahr 1491.* [Lat.] [Nürnberg: Peter Wagner.] GW 6660, [CIH 984a]. fragm.

Belső gyarapodásként a Knauz-hagyatékból ered.

7 ROZSONDAI Marianne: *Ein unbekannter Rebdorfer Einband in der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* = Gutenberg Jahrbuch 1971. 373–379.

Inc. 915
JOHANNES de Tambaco: *De consolatione theologiae.* Basel: Johann Amerbach, [14]92. BMC III 754, [CIH 1957]. Teljes példány.
Belső gyarapodás, régi szakból kiemelve: korábbi jelzete Ujlat.Ir. O. 650.

Inc. 916
PERAUDI, Raimundus: *Ablassbrief zum besten des Kampfes gegen die Türken. 1490.* [Augsburg: Erhard Ratdolt, vor 12. April 1490.] Einblattdrucke 1147. A CIH-ben nincs. Majdnem teljes pergamenlap.

Inc. 917
PERAUDI, Raimundus: *Ablassbrief zum besten des Kampfes gegen die Türken. 1490.* [Augsburg: Erhard Ratdolt, vor 12. April 1490.] Einblattdrucke 1147. A CIH-ben nincs. Perg. fragm.

Inc. 918
PERAUDI, Raimundus: *Ablassbrief zum besten des Kampfes gegen die Türken. 1490.* [Augsburg: Erhard Ratdolt, 1490.] Einblattdrucke 1146. A CIH-ben nincs. Perg. fragm.

Inc. 919
PERAUDI, Raimundus: *Ablassbrief zum besten des Kampfes gegen die Türken. 1490.* [Augsburg: Erhard Ratdolt, 1490.] Az Einblattdrucke jegyzékében nincs és a CIH-ben sincs. Perg. fragm.
Az Inc. 916–919 pergamentöredékek belső gyarapodás eredményei.

Inc. 920
MISSALE Strigoniense. Nürnberg: Georg Stuchs, 18. Sept. 1490. HC 11430, [CIH 2313]. Hiányzik: $[A^8, B^{10}]$, $n_{1-5,7}$, C_4, D_8 lev.
1972-ben ÁKV-aukción vásároltuk.

Inc. 921
SPECULUM exemplorum. Collegit Aegidius Aurifaber. Strassburg: [typogr. operis Jordani de Quedlinburg (= Georg Husner)], [4. Mart.] 1487. HC 14917, [CIH 3112]. Teljes példány.
1974-ben ÁKV-aukción vásároltuk.

Inc. 922
CICERO: *Epistolae ad Brutum, ad Quintum fratrem, ad Atticum.* Venezia: Nicolas Jenson, 1470. GW 6859. Teljes példány.
1974-es vétel. Nagy valószínűséggel a két világháború között elveszett Vigyázó-példány, a CIH-ben nincs.

Inc. 923
BACO, Johannes: *Super I. Sententiarum.* Ed. Franciscus de Medicis. Paris: Louis Martineau, 20. Februar 1484/85. GW 3150 Anm. Hiányzik: a_1 lev.
Az előző tétellel együtt 1974-ben vettük. A CIH-ben nincs.

Inc. 924

ANDECHS. Von dem Ursprung und Anfang des heiligen Bergs zu Andechs. Augsburg: Johann Schönsperger, [c. 1495]. GW 1642. Az utolsó levél a metszettel hiányzik.

Belső gyarapodás, régi szakból: Tört. O. 2464 kiemelve. A CIH-ben nincs.

Inc. 925

LEONHARD (von Keutschach) Bischof von Salzburg: *Ablassbrief.* [München: Johann Schobser, um 1500.] Einblattdrucke 850. Teljes, a CIH-ben nincs (2. ábra).

Belső gyarapodás a töredékgyűjteményből.

Inc. 926

MAYRONIS, Franciscus de: *Sermones de laudibus sanctorum.* Venezia: Peregrino Pasquale. 11. Febr. 1493/94. BMC V 392, [CIH 2234]. Hiányzik: $(2–5)^{10}$ lev.

1979-ben ÁKV-aukción vásároltuk.

Inc. 927

BIBLIA. Cum postillis Nicolai de Lyra et expositionibus Guillelmi Britonis in omnes prologos S. Hieronymi et additionibus Pauli Burgensis replicisque Matthiae Doering. Venezia: [Johann Herbort], pro Johann von Köln, Nicolas Jenson et soc., [31. Jul.] 1481. GW 4286, [CIH 664]. Csak Pars I.

1984-ben magánszemélytől vettük.

A kiváló nyelvész professzor, Zsilka János (1930–1999) 104 darabból álló régikönyv-hagyatékának megvásárlása példás összefogással valósult meg (1999). A Zsilka-féle könyvek megvétele folytán 8 db ősnyomtatvánnyal is nőtt gyűjteményünk (Inc. 928–Inc. 935). Négy klasszikus auktor, *Horatius, Seneca, Suetonius* és *Tibullus* művei is köztük vannak; az Akadémia Könyvtára egyben a klasszika-filológia szakkönyvtára is. Ebből a Horatius-kiadásból nincs több Magyarországon, a Tibullusból csupán még egy példány van az Országos Széchényi Könyvtárban. Érdekes, hogy a most vásárolt *Boethius*-kiadásból van már példányunk, de sem ez, sem a már meglévő kötet nem tartalmazza a címben ígért teljes művet („Opera"), a kettő mégis szerencsésen kiegészíti egymást, akkor is, ha még így sem teljes. Egyébként editio princeps. A Zsilka János-hagyatékkal együtt vett *Szent Ágoston*-féle zsoltármagyarázat e kiadásán kívül nincs példány Magyarországon.

Inc. 928

LEO I. papa: *Sermones.* Ed. Johannes Andreas. Venezia: Lucas Dominici F., Venetus, 7. Aug. 1482. [CIH 2047] BMC V 281. Hiányzik: a^{10} ívfüzet (xeroxmásolatos lapokkal pótolták).

Inc. 929

BOETHIUS, Anicius Manlius Torquatus Severinus: *Opera.* Venezia: Johannes et Gregorius de Gregoriis, 1491–1492. [CIH 702]. Csak az 1. kötet, de abból is hiányzik az $A\text{-}B^6$, s_1, s_6 és az $aa_1\text{-}ll_8$ lev.

Inc 925

Vnser gnediger herr von Saltzburg Leonhardus Legat des stůls czů Rom/gibt einem yegklichen menschen hundert tag ablaß auff geseczter buß/wer diß nachuolgendt gepet mit andacht spricht.

Also sölt jr beten spricht der herr

Vater vnser der du bist jn den hymeln/geheyliget werd dein nam/zukum vnß dein reych. dein will geschech. auff erd als in dem hymel. Gib vnß hewt vnnser täglich prot/vnd vergib vnnß vnser schuld/als vnd wir vergeben vnsern schuldigern/vñ für vnß nit in versůchung. Sunder erlöß vnnß von übel. Amen.

Der Ennglisch grüß

Egrüsset biß maria/vol genaden/der herr ist mit dir/du bist gesegent vnnder den weyben/vnd gesegent ist die frucht deins leibs Jhesus cristus. Amen.

Der glauben der zwelffpoten

Ich gelaub in got vater almächtigē/schöpffer hymels vnd d erden/vnd in jhesum cristum seinen einigen sun vnnsern herren/der empfangen ist von dem heyligen geist Geporn auß der junckfraw maria Gelitten vnder ponciopylato/gekreützigt. gestorben vnnd begraben. abfür zů den hellen/am drittē tag erstůnd von den todten. auffür zů den hymeln/sitzt zů d rechtē handt gots vater des almächtigen/von dannen künfftig ist zůrichten lebendig vñ tod. Ich gelaub in den heyligen geyst/die heylig cristenlich kirchen. gemainschafft der heyligen/ablaß der sünden/vrstendt des fleysch/vnnd das ewig leben. Amen

Die zehen gepot Cristi des herren

Das erst gepot.	Du solt gelauben in einen got.
Das ander gepot.	Du solt nicht eytel nennen den namen gots.
Das dritt gepot.	Du solt heyligen die feyrtag.
Das vierd gepot.	Du solt eren vater vnd můter
Das fünfft gepot.	Du solt nicht tödten.
Das sechßt gepot.	Du solt nicht vnkeüschen
Das sibendt gepot	Du solt nicht stelen
Das achtet gepot.	Du solt nicht falsche zeügknuß geben.
Das neündt gepot.	Du solt nicht aines andern gemahel begern
Das zehendt gepot	Du solt nicht frembde gůter begeren.

2. Inc. 925: Ablassbrief, azaz búcsúcédula, melyet Leonhard (von Keutschach), Salzburg püspöke bocsátott ki 1500-ban vagy a körül. [München: Johann Schober.]

Inc. 930

HORATIUS Flaccus, Quintus: *Opera*. Comm. Ant. Mancinellus, Acron, Porphyrion, Ch. Landinus. Venezia: Philippus Pincius Mantuanus, 28. Feb. 1492–1493. BMC V 494. Teljes.

A CIH-ben nincs, tehát Magyarországon közgyűjteményben nincs ebből a kiadásból.

Inc. 931

AUGUSTINUS, Aurelius: *Explanatio psalmorum*. Venezia: Bernardinus Benalius, 4. Aug. 1493. GW 2910. Teljes.

A CIH-ben nincs, tehát Magyarországon közgyűjteményben nincs ebből a kiadásból.

Inc. 932

SENECA, Lucius Annaeus: *Tragoediae*. Comm. Gellius Bernardinus Marmita et Daniel Caietanus. Venezia: Matteo Capcasa (di Codeca), 18. Jul. 1493. BMC V 484, [CIH 3070]. A_1, az első üres lev. hiányzik.

Inc. 933

HIERONYMUS, (S.): *Epistolae*. Tom. 1. Basel: Nicolaus Kesler, 1497. BMC III 772, [CIH 1686]. A fametszetes címlap hiányzik, egyébként teljes. A 3. rész inventáriuma nem a végére, hanem a 2. és 3. rész közé van kötve. Értékét jelentősen növeli, hogy egykorú, eredeti, kölni, gótikus bőrkötésben van.

Inc. 934

TIBULLUS, Albius: *Elegiae*. Comm. Bernardinus Cyllenius Veronensis. – CATULLUS, Caius Valerius: *Carmina*. Comm. Antonius Parthenius Lacisius et Palladius Fuscus. – PROPERTIUS, Sextus: *Elegiae*. Comm. Philippus Beroaldus. Ed. Hieronymus Avantius. Venezia: Johannes Tacuinus, 19. Mai. 1500. BMC V 535, [CIH 3329]. Az utolsó üres lev. hiányzik, egyébként teljes.

Inc. 935

SUETONIUS TRANQUILLUS, Caius: *Vitae XII caesarum*. Comm. Philippus Beroaldus et Marcus Antonius Sabellicus. Venezia: Bartholomaeus de Zanis, 28. Jul. 1500. BMC V 434, [CIH 3160]. Teljes.

Inc. 936

JOHANNES de Lapide: *Resolutorium dubiorum circa celebrationem missarum occurrentium*. [Strassburg: Johann Grüninger, c. 1498–1500.] HC 9900, [CIH 1934]. Teljes példány.

A Központi Antikváriumtól egy latin nyelvű ajándékozó levél kíséretében kaptuk 2000-ben (12.020/2000).

Inc. 1019

ALMANACH auf das Jahr 1481. [Germ.] [Augsburg: Johann Blaubirer]. GW 1348/20. Egyoldalasan nyomtatott, egyleveles nyomtatvány fele. A CIH-ben nincs.

Belső gyarapodásként a Knauz-hagyatékból ered.

Inc. 1020
FABER von Budweis, Wenzel: *Almanach für Leipzig auf das Jahr 1496.* [Germ.] [Ingolstadt: Johann Kachelofen.] GW 9562. A CIH-ben nincs.
Belső gyarapodásként a Knauz-hagyatékból ered.

Inc. 1021
DOMINICUS de S. Geminiano: *Super sexto Decretalium.* Ed. Johannes Stoll et Heinrich Niffer. Speyer: Peter Drach, [non post 1479]. GW 8648. A CIH-ben nincs. Csak 38 lap a Pars II-ből.
Belső gyarapodás régi szakból: Jogt. F 35 jelzetű könyv kötéstáblájából kiemelve.

Inc. 1022
GRADUALE Romanum. Ed. Franciscus de Brugis. Venezia: Johannes Emericus, pro Lucantonio Giunta, 1499–1500. GW 10982 [CIH 1437]. a^{8+2}, $b\text{-}s^{8}$, t^{10}, $v\text{-}z^{8}$, ꝛ, ꝯ, ꝝ, $ꝝ^{8}$ = 220 lev. Az első kolofónig van meg.
Vásárlás magánszemélytől 1976-ban.

Csapodi Csaba nemcsak az állományvédelem és a folyamatos restaurálás megszervezésében, de a történeti kötések katalogizálásának megindításában is úttörő szerepet játszott. A történeti kötések, bár olykor viharvertek, ma is őrzik szépségüket, és nemcsak bibliofil és művészi értékük miatt figyelemre méltóak, hanem – s talán elsősorban – könyvtörténeti szempontból. A nyomtatott könyveket általában nem ott kötötték be, ahol a sajtó alól kikerültek, hanem ott, ahol megvették és olvasták, használták őket. A beköttetés a vásárló dolga volt. Ebből pedig az következik, hogy a kötés a könyv olvasójához, a használat helyéhez kapcsolódik, tehát a proveniencia szempontjából nagyon fontos. Ez évszázadokon keresztül így volt; csak a 19. század derekától, a fűzőgépek feltalálása után kezdődik, hogy bekötve kerülnek forgalomba a könyvek. Az ősnyomtatványok történeti kötéseinek katalogizálása 1969 őszén kezdődött. Heti egy nap volt a kötések katalogizálására kijelölve, s a munka 1973-ra befejeződött. A katalóguscédulák egyik oldalán vannak a könyv bibliográfiai adatai, a kötéstábla tömör leírása, kiemelve a stílust, évszázadot és a készítés helyét, vagy legalább az országot. A másik oldalra felragasztva láthatók a kötést díszítő motívumok ceruzás levonatai.

Ősnyomtatványaink közel negyede van még ma is történeti kötésben. Eredeti, közel ötszáz éves gótikus kötés 183, reneszánsz kötés 53 van.[8] (Ezen kívül történeti kötésnek számítanak a barokk, rokokó, klasszicizáló, sőt a historizáló stílusban bekötött könyvek is, de ezek rendszerint már az adott ősnyomtatványok második, esetleg harmadik kötései.) A gótikus kötések nagyobb részét, 106-ot tudtunk meghatározni. 27 gótikus kötés Augsburgból, 17 Nürnbergből való, 15 a bécsi domonkosok kolostori könyvkötő műhelyében készült, további 4 gótikus kötés más bécsi műhelyből származik. Az erfurti bencésektől egy, a scheyerni bencésektől két gótikus

8 ROZSONDAI Béláné Kolauch Marianne: *Művészi kötéstáblák a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában és ezek könyvtörténeti vonatkozásai.* Kandidátusi értekezés. Bp. 1985. [Kézirat] (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteménye D/11.219)

kötésünk, a freiburgi (Breisgau) és gamingi kartauziak műhelyéből egy-egy, Würzburg, Wrocław domonkos kolostoraiból is egy-egy, a bambergi, bécsi és freiburgi ferences műhelyekből is egy-egy szép gótikus kötést őrzünk. A kolostoriak mellett hamarosan megalakultak a világi, azaz polgári könyvkötő műhelyek is. Augsburg, Nürnberg és Bécs mellett, ahonnan sok kötésünk származik, Bambergből, Coesfeldből, Eichstättből, Frankfurtból, Ingolstadtból, Kölnből, Landshutból, Linzből, Lipcséből, Lübeckből, Magdeburgból, Marburgból, Memmingenből, Prágából, Regensburgból, Schweinfurtból, Uffenheimből, Ulmból, Urachból, Ülzenből, Wittenbergből és Würzburgból származó gótikus kötésben őrzünk ősnyomtatványokat. Mindez azt is mutatja, hogy a Telekiek, Ráth György és Vigyázó Ferenc, illetve könyvvásárlással megbízott ügynökeik főleg német és osztrák antikváriusoknál vettek régi könyveket, s ezek német nyelvterületen használt és olvasott művek voltak. Magyarországon általában igen csekély azoknak az ősnyomtatványoknak a száma, amelyek folyamatosan ötszáz évet háborítatlanul átvészeltek e sokat sanyargatott hazában. Különösen vonatkozik ez a gótikus kötésű ősnyomtatványokra. Az Akadémia Könyvtárának eredeti, történeti bőrkötésben lévő ősnyomtatványai között magyar gótikus kötést nem találtunk. Ennek nem az az oka, hogy ne lettek volna magyar — elsősorban kolostori — könyvkötő műhelyek a 15. században. Tudjuk, hogy léteztek, pl. a lövöldi kartauzi kolostorban. Sőt korábbiak is voltak, pl. a pilisi ciszterci apátságban, amit régészeti leletek bizonyítanak. — A közelebbről nem meghatározható gótikus kötésekről annyi azért megállapítható, hogy döntő többségükben német (3. ábra)[9] és osztrák műhelyekben készültek. Mindehhez segítséget nyújtanak a korai tulajdonosbejegyzések. Természetesen nem minden régi könyvben találunk tulajdonosbejegyzést, de amelyik ősnyomtatványban van, annak nagy része, bár jobbára latin nyelvűek, német nyelvterületen íródott. Gyűjteményünkben 103 ősnyomtatvány tartalmaz ausztriai tulajdonosra vonatkozó bejegyzést, erről már másutt cikkben beszámoltam.[10] Ezek között van, amely történeti kötésben van, de nem minden osztrák földön készült történeti kötéssel borított ősnyomtatványban van possessorbejegyzés. Összességében tehát a Könyvtár ősnyomtatvány-gyűjteményének jelentős része Ausztriából származik. A két legnevesebb tulajdonos: Konrad Celtis, a koszorús költő és humanista, a Vitéz János alapította Academia Istropolitana tagja, és a nürnbergi Hartmann Schedel orvosdoktor, a híres Világkrónika összeállítója. Ex librise egy orvosi művet tartalmazó könyv[11] egykorú gótikus, nürnbergi bőrkötésének előtáblája belső oldalán található (4. ábra).

9 Ugyanilyen díszveretekkel és ezekkel a bélyegzőkkel díszített gótikus könyvkötésről közöl képet GOLDSCHMIDT, Ernst Philipp: *Gothic and Renaissance bookbindings exemplified and illustrated from the author's collection.* Vol. 1–2. London — New York 1928. — Reprint: Amsterdam 1967. 42. tétel, XIX. tábla.

10 ROZSONDAI Marianne: *Österreichische Possessorvermerke in Inkunabeln der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.* In: Ex libris et manuscriptis. Quellen, Editionen, Untersuchungen zur österreichischen und ungarischen Geistesgeschichte. Hrsg. von István Németh und András Vizkelety. Bp. 1994. 53–77.

11 GUIDO de Cauliaco: *Chirurgia. Cum aliis aliorum tractatibus.* Venezia: Bonetus Locatellus, pro Octaviano Scoto, 1498. Inc. 750–CIH 1531

3. Inc. 413: *délnémet gótikus, láncos kötés,*
benne az egyik legrégebbi ősnyomtatványunk 1466-ból
(Koll. 3. Szent Ágoston: De arte predicandi.
Straßburg: Johann Mentelin, non post 1466. CIH 365)

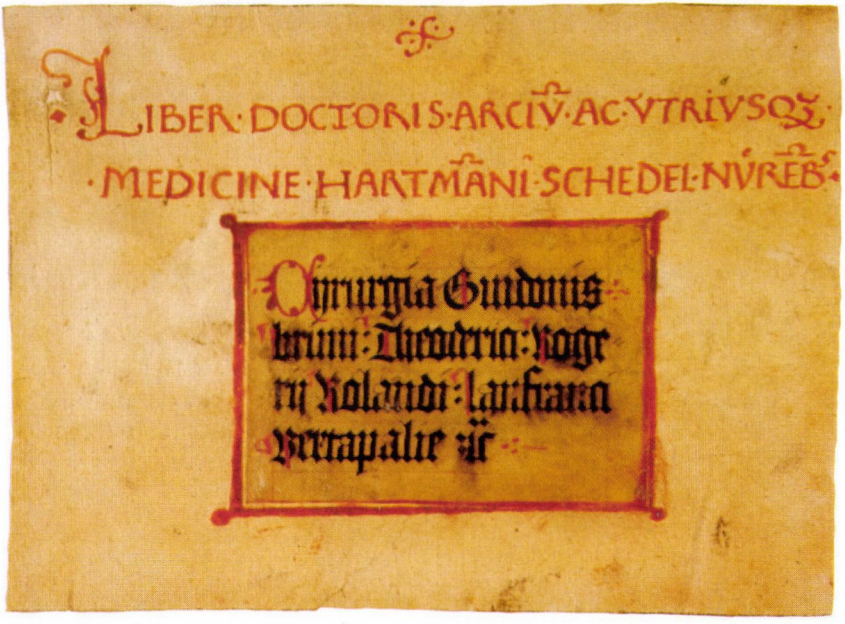

4. Inc. 750: Hartmann Schedel (15. század) kéziratos ex librise

A reneszánsz kötéseket illetően kedvezőbb a kép. Az Akadémia Könyvtárában a régi könyvek között összesen 28 olaszos reneszánsz stílusú Magyarországon bekötött kódex és nyomtatott könyv van. Az ősnyomtatványok közül kilenc található magyar reneszánsz kötésben[12] (5. ábra). Az egyik különösen fontos és érdekes: a Ráth F 1493 (CIH 1777, BMC V 557). E könyv magyar reneszánsz kötésének párját Oxfordban a Keble College-ban találtam meg, jelzete Hatchett Jackson 85.[13] Marsilio Ficino Platón-kommentárját tartalmazza, Firenzében jelent meg 1496-ban (GW 9871). Az előtáblán belül Battista Guarini Báthory Miklós váci püspökhöz 1499-ben keltezett levele van beragasztva. De a tulajdonosbejegyzések egyike azt is elárulja, hogy ezt 1686. szeptember 2-án a török kiűzése után vitték el Budáról. Ez a kétségtelenül magyar készítésű reneszánsz kötés határozza meg a Ráth F 1493 kötését is, hiszen a díszítőmotívumok és a kompozíció azonossága alapján a kettőt ugyanaz a budai mester kellett, hogy bekösse. A Ráth-féle ősnyomtatványnak neves magyar tulajdonosai voltak: Gyulai István, a nagyszombati iskola rektora 1571-ben, Istvánffy Miklós (1538–1615), a kiváló történetíró, aki Antonio Bonfini történelmi munkáját folytatta és id. Henckell János. Istvánffy többször is beírta a nevét a könyvbe, mely a 17. században már a bécsi jezsuiták tulajdonában volt. Ráth György bizonyára egy osztrák antikváriumban vásárolta, s így jutott vissza Magyarországra. A könyvek sorsa sem kevésbé kalandos, mint az embereké!

Elkészült az ősnyomtatványok végleges naplója, amely egyben helyrajzi katalógusként is szolgál. Tartalmazza a művek rövid címleírását, feltünteti a terjedelmi hiányokat, a Hain és a CIH-számot (amennyiben van), a tulajdonosbejegyzéseket és általában a provenienciára utaló megjegyzéseket, a díszítettséget és a kötés korát. Ez lehet a kiindulási alapja a tervezett számítógépes ősnyomtatvány-adatbázisunknak. Az 1990-es évek derekán elkezdődött egy ősnyomtatvány-adatbázis kiépítési kísérlet.[14] Ez a példányok leírásán alapult relációs adatmodellben. A munka nagyon időigényes, aprólékos, teljes embert és összpontosítást, s talán újragondolást igényel. A közbejött más (osztályvezetői) feladatok miatt egyelőre félbeszakadt. Keressük az egyszerűbb adatbázisba vitel lehetőségét. Ebben vélhetően segít majd az 1996-ban megjelent illusztrált ősnyomtatvány-katalógus: „*The Illustrated Incunabula Short-Title Catalogue on CD-ROM*", röviden IISTC.[15] A két kompaktlemez tartalmazza a világon ma fellel-

12 Inc. 360 = K54, Inc. 793, Inc. 827, Inc. 872, Inc. 877, Inc. 904, Inc. 920, Inc. 1018, Ráth F 1493. Ezek közül ötről tudott és vett fel jegyzékébe SZ. KOROKNAY Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések. Kolostori és polgári műhelyek.* Bp. 1973. (Művészettörténeti füzetek 6.) 66–67. (82–86. tételek).

13 ROZSONDAI Marianne: *A Hungarian Renaissance Binding in Oxford and its counterpart in Budapest* = The Book Collector, Autumn 1991. 371–381. A cikk 2. ábráján látható a Ráth F 1493 kötése.

14 KÁLDOS János–ROZSONDAI Marianne: Kísérlet az MTAK régi könyveinek számítógépes feldolgozására, különös tekintettel az ősnyomtatványokra. Az 1995. dec. 5-én az OSZK-ban *A régi könyvek számítógépes feldolgozásának problémái* c. konferencián megtartott előadás szövege. Olvasható az MTA Könyvtára honlapjához kapcsolva az interneten.

15 *The Illustrated Incunabula Short-Title Catalogue on CD-ROM.* Editor: Martin Davies. Primary Source Media in Association with The British Library. 1996. [1. edition.]
Köszönet illeti a *Soros Alapítvány*t, amiért az Akadémia Könyvtára segítségére sietett, s pályázatunkat soron kívül és kedvezően bírálta el, hogy az ősnyomtatványokkal kapcsolatos munkában e nélkülözhetetlen segédlet rendelkezésre állhasson.

5. Inc. 877: *magyar reneszánsz kötés* (Ubertinus de Casali:
Arbor vitae crucifixae Jesu Christi. Venezia: Andreas Bonetis, 1485.)

hető mintegy 28 000 ősnyomtatvány-kiadást, amely hozzávetőleg félmillió példányt jelent. A 28 000 rekordból kétezerhez képi illusztráció is tartozik. A további lemezkibocsátások az illusztrációk számának mind teljesebbé tételét célozzák. A munkálatokhoz nem végeztek helyszíni kutatást, vagyis autopsziáról szó sincs, hanem a különböző országokban megjelent, eltérő részletességű ősnyomtatvány-katalógusokat vették alapul. Mindenekelőtt például Goff Censusát, vagyis az amerikai ősnyomtatvány-katalógust,[16] de sok mást is, többek között a CIH majdnem minden tételét bevitték az adatbázisba. A szakértői munkát a British Library ősnyomtatványokkal foglalkozó szakemberei szolgáltatták a Primary Source Media kiadói vállalkozásához, s ők helyesbítették a már megjelent nemzeti ősnyomtatvány-katalógusok téves adatait, legalábbis amennyire erre lehetőségük nyílt.

Az IISTC első kiadását a Soros Alapítványhoz benyújtott nyertes pályázatunk segítségével tudtuk megvásárolni. Az 1998-ban megjelent második kiadást elsősorban azért nem vettük meg, mert nem tartalmazza a magyar ősnyomtatvány-állományban a CIH megjelenése óta bekövetkezett változásokat. (1970 óta több könyvtárban is voltak gyarapodások és különböző okokból állománycsökkenés is.) Az IISTC könnyen kezelhető, rugalmas adatbázis. Különösen hasznos, hogy gyorsan ellenőrizhetők olyan ősnyomtatványok is, amelyek Magyarországon vagy éppen a legalapvetőbb ősnyomtatvány-katalógusokban, a Gesamtkatalog der Wiegendrucke vagy a British Library katalóguskötetteiben nincsenek meg, vagy azért, mert a GW még nem tart ott, vagy mert az angol Nemzeti Könyvtár hihetetlenül gazdag ősnyomtatvány-állományában sincs meg.

Mint nevéből kitűnik, az IISTC rövid címleírást ad, de bőségesen kínálja a bibliográfiai helyeket, elég sok lelőhelyet közöl, amerikai vonatkozásban még teljesebbet, mint az európai könyvtárakat illetően. Említettük, hogy szinte a teljes CIH-katalógust beledolgozták, és a „Sajó–Soltész" számot beadva a keresőbe (e néven vették fel a CIH-et), azonnal megkapjuk a kívánt tételt. Mégis, magyarországi lelőhelyet csak különlegesebb, ritkább példányok esetében közöl. Az Akadémia Könyvtára ősnyomtatványaira csak 157 tételnél hivatkozik, holott rejtve az 1970 előttiek mind benne vannak.

A CIH 1611 tételszámon található az Akadémia Könyvtára Inc. 450 jelzetű ősnyomtatványa (Antonius Haneron: *Compendiosus artis epistolandi libellus.*). Kérdés, hogy ősnyomtatvány-e valóban, az IISTC ugyanis nem vette fel. – A CIH 693a számon szerepel egy ún. makaróni vers, a *Boazana*, egy szatirikus eposz a bolognai egyetemi diákság életéről. Erről az akadémiai példányról Soltészné írt, aki a CIH összeállítása során figyelt fel e műre.[17] Akkor ő két példányról tudott a GW alapján, bár a GW szerkesztői 16. századi nyomtatványnak tartották. Az IISTC szerint azonban valóban ősnyomtatvány, és az Akadémia Könyvtára Inc. 889 jelzeten őrzött Boazana eposza *az egyetlen példány a világon!*

16 GOFF, Frederick R.: *Incunabula in American Libraries. A third census of fifteenth-century books recorded in North American collections.* New York, Kraus Reprint Co. 1973.

17 SOLTÉSZ, Elisabeth: *Ein Bologneser Frühwerk der maccaronischen Dichtung.* = Gutenberg Jahrbuch 1966. 105–111.

Eltérhetnek az IISTC-ben a névalakok, egy-egy szerző vagy a megjelenés egy-egy adata a CIH-ben közöltektől, például:

— a CIH 1612 számon a szerző névalakja: HAYNIS, Johannes Hennig de; az IISTC-ben ez: HENNIGK, Johannes de Haynis. Ha a „HAYNIS"-ra keresek, lesz találatom, de a Hennig-re nem, csak a HENNIG*K*-re.

— a CIH 153 számán = Ráth Inc. NF 1509 (Alphonsus de Spina: Fortalitium fidei) szögletes zárójelbe tett (vagyis kikövetkeztetett) megjelenési adatai közt az évszám 1462. Az IISTC kiadói most eldöntötték a kérdést: e kiadás megjelenési éve „non post 1471".

Már Csapodi sem vette fel az ősnyomtatványok közé a Ráth 1407-es jelzeten őrzött ún. *Türken-Kalendert* (Eyn Manung der Christenheit widder die Durken) [Mainz: a 36-soros Biblia típusa, Dec. 1454]. Ez Gutenberg első németül megjelent nyomtatványa. Lehet, hogy Ráth Györgyöt ez esetben egy jól sikerült hamisítvánnyal becsapta az antikvárius, de azért érdemes lenne utánajárni annak, hogy eredeti-e vagy facsimile. Az IISTC szerint egyetlen példány van a világon, Münchenben. Ráth persze magyar vonatkozása miatt vette meg, hiszen a fenyegető török háború közeledtéről szól.

Ősnyomtatvány-állományunkban a nyomdák között a legtöbb nyomtatvánnyal Nürnberg vezet és a város neves nyomdásza, Anton Koberger. Tevékenységéről és a Régi Könyvek Gyűjteményében található kiadói kötésekről disszertáció, illetve tanulmány készült.[18] Hihetetlenül termékeny nyomdász és jó üzleti érzékkel bíró kiadó volt. Már 1484-ben megjelentette Antoninus Florentinus világtörténetét, a *Chronicon*t. Mindhárom fóliáns kötet (Inc. 237/1—3) korabeli augsburgi gótikus kötésben van, s miként az ősnyomdák termékeinél általános volt, a lapszéldíszek és iniciálék számára a nyomdász megfelelő helyet hagyott ki, hogy a miniátorok, illuminátorok utólag kézzel egészítsék ki és díszítsék e korai nyomtatványokat. Ezekkel a színes és aranyozott indadíszekkel és iniciálékkal (6. ábra) fokozták a könyvek értékét. Egyébként a belső díszítés és a történeti kötés teszi a régi könyveket egyedivé. Ugyanaz a nyomtatvány is más a kézi díszítés vagy/és történeti bőrkötése miatt. Koberger jelentette meg a nürnbergi ferences, Stephan Fridolin *Schatzbehalter* c. munkáját is 1491-ben. Ennek az ájtatos, erkölcsnemesítő könyvnek a jelentősége már akkor is abban állt, hogy gazdagon illusztrálták fametszetekkel. Az Inc. 740 jelzeten őrzött példányban 91, kézzel színezett fametszetben gyönyörködhetünk. A kiválasztott képen Jézus Máté házában a vámszedőkkel és bűnösökkel egy asztalnál étkezik a farizeusok legnagyobb megbotránkozására (7. ábra). Koberger nemcsak Antoninus Florentinus Chroniconját jelentette meg, hanem ő volt a nyomdásza a már Hartmann Schedel ex librisénél említett Chronica mundi, azaz Világkrónikának is. Bizonyára tapasztalatból tudta, hogy mennyire érdeklődnek az emberek a történelem iránt, s lesz piaca a műnek. Különösen akkor, ha olyan gazdagon van illusztrálva fametszetekkel, mint ez az 1493-ban kiadott hatalmas fóliáns. Július

18 ROZSONDAI Marianne: *Über die „Koberger-Einbände"*. = Gutenberg Jahrbuch 1974. 311—323. — Uő: *Anton Koberger működése és a Koberger-kötések problémája*. Bp. 1978. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 6(81). Új sorozat.)

6. Inc. 237/1: Antoninus Florentinus: Chronicon. Nürnberg: Anton Koberger, 1484. Szt. György az aranyozott, színes iniciáléban

7. Inc. 740: Fridolin, Stephan: Schatzbehalter.
Nürnberg 1491. 26. kép: Jézus Máté házában a vámszedőkkel és bűnösökkel együtt étkezik a farizeusok megbotránkozására.

közepén latinul jelent meg, és karácsonyra már német fordításban is. Ez a leggazdagabban illusztrált ősnyomtatvány, összesen 1809 fametszetet tartalmaz. Híresek a szép városképek, darabjai árveréseken százezres nagyságrendű összegekért kelnek el. Az Akadémia Könyvtárának mindkét kiadványból három-három példánya van. Érdemes megemlíteni, hogy az augsburgi nyomdász, Johann Schönsperger jóval szerényebb kiállításban már 1496-ban „kalózkiadásban" megjelentette német, 1497-ben latin, majd 1500-ban ismét német fordításban, komoly veszteséget okozva Anton Kobergernek. Jó példa arra, hogy mennyire valós igény szülte a copyright szabályozását! A Koberger-féle kiadás sokkal elegánsabb, fametszeteinek minősége messze túlszárnyalja az augsburgit. Úgy tűnik, az emberek mégis megelégedtek az olcsóbbal, az jobban fogyott.

A német nyomdászok közül kevesen vállalkoztak arra, hogy Boccaccio-művet adjanak ki. Érdekes, hogy az ulmi Johann Zainer Boccacciónak a híres asszonyokról (De claris mulieribus) írt művét 1473-ban kétszer, s 1475-ig harmadszor is kiadta, s közben még a Decameront is megjelentette németül! Ha ilyen rövid idő alatt háromszor érdemes volt a híres asszonyokról szóló könyvet megjelentetni, akkor az el is fogyott. A nyomdász vagy rentábilisan dolgozott, vagy fel kellett adja működését. A nyomdászat volt az első igazi kapitalista vállalkozás. Az Akadémia Könyvtára Boccaccio-ősnyomtatványa az országban az egyetlen példány ebből a kiadásból (Inc. 406/2). Egyediségét fokozza, hogy fametszeteit kézzel színezték. Cerest, a szántás-vetés és a gabonaáldás istennőjét látjuk, amint az embereket földművelésre tanítja (8. ábra).

Bár a nyomdászat hazája Németország, a 15. század végére Itália a nyomdák számát tekintve, nem nagyon ugyan, de megelőzte. Itáliában hihetetlenül termékeny talajra hullt a könyvnyomtatás magja. A reneszánsz ott akkor már legalább egy évszázada virágzott. Egyébként e két ország nyomdái a 15. század végéig az európai nyomdák 67%-át teszik ki. Anglián kívül szinte minden európai országban német mesterek honosították meg a könyvnyomtatás mesterségét. Több német nyomdász mellett Ulrich Han is nyomdászkodással kereste kenyerét Rómában. Plutarchos híres emberekről szóló művét latin fordításban nyomtatta ki 1470–71-ben. Ez a kiadás csak az Akadémia Könyvtárában van meg. Bemutatjuk a második kötet kézi festésű, firenzei indafonatos címlapját (9. ábra). Egész más a stílusa a Rostockban nyomtatott Lactantius-összkiadás lapszéldíszítésének és B iniciáléjának. Ez valószínűleg német munka (10. ábra).

A 15. század nyomdászai között kimagasló helyet foglal el Nicolas Jenson. Állítólag maga a francia király küldte a németekhez, hogy kitanulja a nyomdászat mesterségét. Nevéhez fűződik a legszebb antikva betű. Nem tért vissza hazájába, 1470–80 között Velencében működtetett nyomdát. Nyomtatványainak szépsége okán könyvei máig nagyon keresettek és drágán kelnek el a régikönyv-aukciókon. Sok klasszikust adott ki. Egy korai, 1470-ben kiadott Eusebius-mű egy szépséges oldalát mutatjuk be az elmondottak illusztrálására (11. ábra). — Az antik auktorokat gyakran gazdagon kommentálva adták közre. Sok ma is forrásértékű. Vergiliust a középkori Európa keresztény költőként tisztelte, s mi tagadás, eclogáinak (pl. a IV-ik) egy-egy sora vagy az Aeneis VI. énekének egyes részei prófétikusak. A párizsi kiadású teljes, magyarázatos Vergiliusból a Georgica egyik lapját mutatjuk be (12. ábra).

Ceres vt nonnullis placet veruſtiſſima ſicu-
lor regina fuit/tantoq; ingenio valuit/vt
cum agros excogitaſſet culturā ꝑma apud
ſuos boues domuit et iugo aſſuefecit/et ad
inuento aratro atq; vomere/eos ope certam ꝑſcidit/
ſulciſq; ſemia tradidit/que cum in ampliſſimā ſegetem
excreuiſſent/eā ſpicis cruere lapidibꝰ terere/fermento
cōficere/et in cibum deducē/homines glandibus et po-
mis ſilueſtribꝰ aſſuetos edocuit. Quod ob meritū/cū
mortalis eſſet femia/eam deam frugū arbitrati ſūt/et
diuinis honoribꝰ extulere/eam q; ſaturni et cibeles cre
didere filiā. Nunc ꝓterea/vnicam ex ioue fre fuiſſe filiā
ꝓſerpinam dicunt/eamq; maxima maris turbacione
ab orco moloſſorū rege raptam/et diu queſitā volūt/
multis hinc fabulis occaſionem ꝓbentes/fuit ꝓterea et
ceres altēa apud eleuſim attice regionis ciuitatē/eiſdē
meritis penes ſuos clara/cui triptholemū obſeq̄ſum
fuiſſe volūt q̄/eo q; veruſtas deitate et honoibꝰ eque

8. Inc. 406: Boccaccio: De claris mulieribus. 1. kiad. Ulm: Johann Zainer, 1473.
Ceres földművelésre tanítja az embereket.

9. Inc. 800/2: Plutarchos: Vitae illustrium virorum. [Lat.] Ed. J.A. Campanus. Roma: Ulrich Han, c. 1470—1471. A 2. kötet kezdő lapja kézi festésű firenzei indafonatos díszítéssel és aranyozással

10. Inc. 96: Lactantius: Opera. Rostock: Fratres Domus Horti Viridis, 1476. „B" iniciáléja

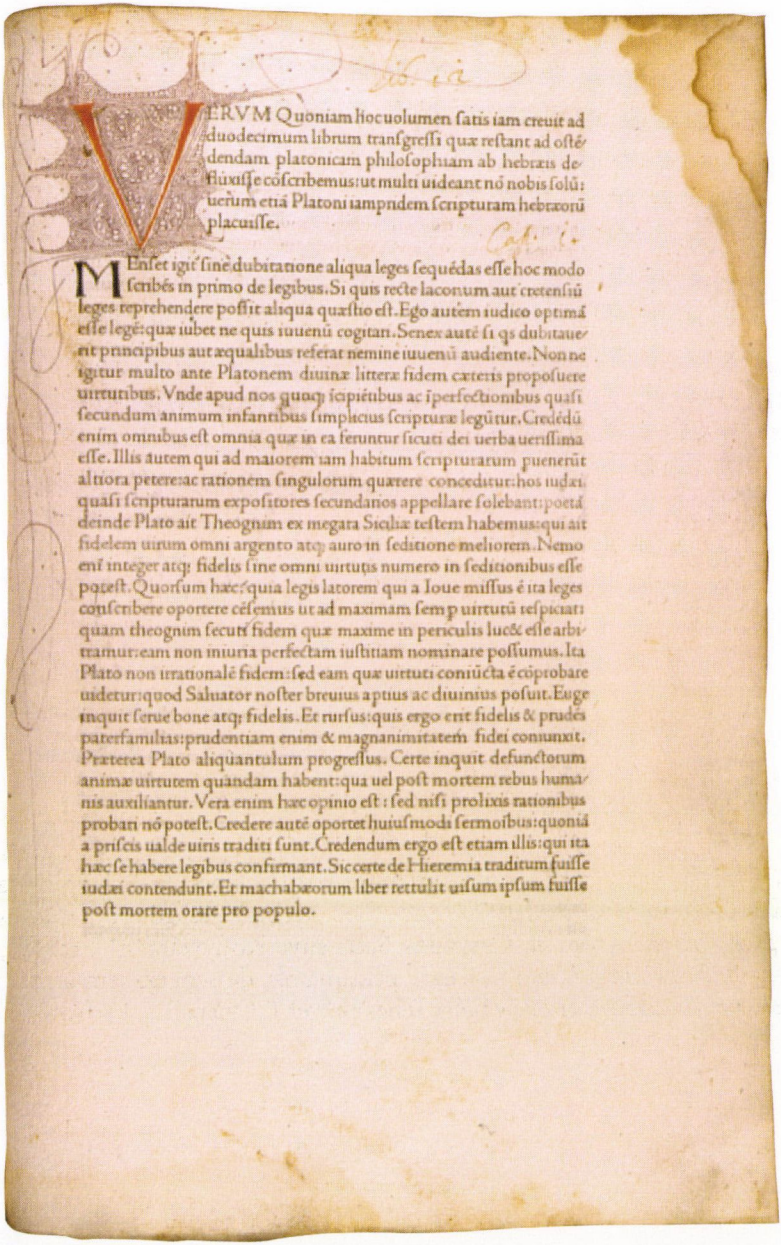

VERVM Quoniam hoc uolumen satis iam creuit ad duodecimum librum transgressi quæ restant ad ostendam platonicam philosophiam ab hebræis deflúxisse cõscribemus: ut multi uideant nõ nobis solũ: uerũ etiã Platoni iampridem scripturam hebræorũ placuisse.

MEnset igit sine dubitatione aliqua leges sequédas esse hoc modo scribẽs in primo de legibus. Si quis recte laconum aut cretensiũ leges reprehendere possit aliqua quæstio est. Ego autem iudico optimã esse legẽ: quæ iubet ne quis iuuenũ cogitan. Senex autẽ si qs dubitauerit principibus aut æqualibus referat nemine iuuenũ audiente. Non ne igitur multo ante Platonem diuinæ litteræ fidem cæteris proposuere uirtutibus. Vnde apud nos quoq; sapiẽtibus ac iperfectionibus quasi secundum animum infantibus simplicius scripturæ legũtur. Credẽdũ enim omnibus est omnia quæ in ea feruntur sicuti dei uerba uerissima esse. Illis autem qui ad maiorem iam habitum scripturarum puenerũt altiora petere: ac rationem singulorum quærere conceditur: hos iudæi quasi scripturarum expositores secundarios appellare solebant: poetã deinde Plato ait Theognim ex megara Siciliæ testem habemus: qui ait fidelem uirum omni argento atq; auro in seditione meliorem. Nemo enĩ integer atq; fidelis sine omni uirtutis numero in seditionibus esse potest. Quorsum hæc? quia legis latorem qui a Ioue missus ẽ ita leges conscribere oportere cẽsemus ut ad maximam semp uirtutũ respiciat: quam theognim secuti fidem quæ maxime in periculis lucẽt esse arbitramur: eam non iniuria perfectam iustitiam nominare possumus. Ita Plato non irrationalẽ fidem: sed eam quæ uirtuti coniũcta ẽ cõprobare uidetur: quod Saluator noster breuius aptius ac diuinius posuit. Euge inquit serue bone atq; fidelis. Et rursus: quis ergo erit fidelis & prudẽs paterfamilias: prudentiam enim & magnanimitatem fidei coniunxit. Præterea Plato aliquantulum progressus. Certe inquit defunctorum animæ uirtutem quandam habent: qua uel post mortem rebus humanis auxiliantur. Vera enim hæc opinio est: sed nisi prolixis rationibus probari nõ potest. Credere autẽ oportet huiusmodi sermoibus: quoniã a priscis ualde uiris traditi sunt. Credendum ergo est etiam illis: qui ita hæc se habere legibus confirmant. Sic certe de Hieremia traditum fuisse iudæi contendunt. Et machabæorum liber rettulit uisum ipsum fuisse post mortem orare pro populo.

11. Inc. 748: Eusebius: De evangelica praeparatione.
Venezia: Nicolas Jenson, 1470.

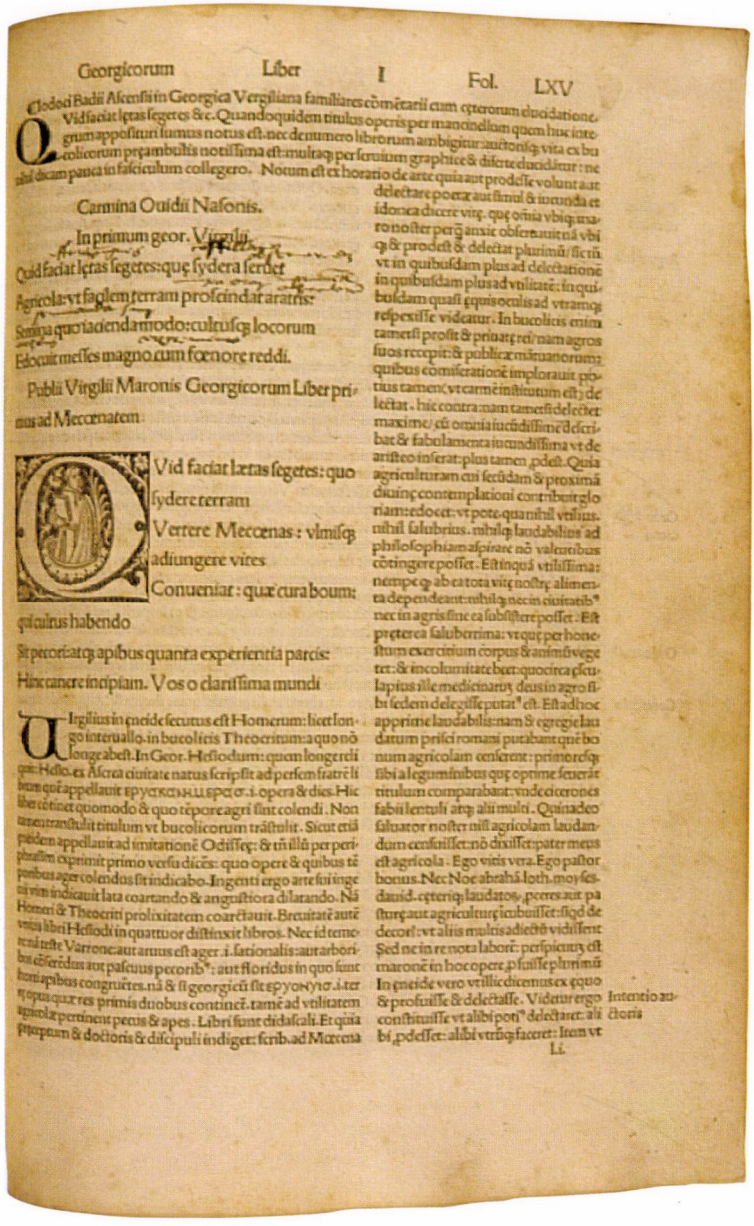

Georgicorum Liber I Fol. LXV

Cledoci Badii Ascensii in Georgica Vergiliana familiares cōmentarii cum cęterorum eiusdatione.

Vidfaciat lętas segetes &c. Quandoquidem titulus operis per manicinelium quem huc inte-
grum apposituri sumus notus est. nec de numero librorum ambigitur: auctorisq; vita ex bu
colicorum prąambulis notissima est: multaq; per seruium graphice & diserte disseruntur: ne
nihil dicam pauca in fasciculum collegero. Notum est ex horatio de arte quia aut prodesse volunt aut
delectare poetæ aut simul & iucunda et
idonea dicere vitę. quę omnia vbiq; ma-
ro noster perāmauit observauitq; vbi
q; & prodest & delectat plurimū: sicut
vt in quibusdam plus ad delectationē
in quibusdam plus ad vtilitatē: in qui-
busdam quasi equis oculis ad vtrumq;
respexisse videatur. In bucolicis enim
tamesi prosit & priuatę rei: nam agros
suos recepit: & publicæ mūnauorum;
quibus comiserationē implorauit po-
tius tamen; vt carmē inuitum est: de
lectat. hic contra: nam tamesi delectet
maxime: cū omnia iucundissime describat & fabulamenta iucundissima vt de
aristeo inserat: plus tamen pdest. Quia
agricuturam cui secūdam & proximā
diuinę contemplationi contribuit glo
riam: docet: vt pote quā nihil vtilius.
nihil salubrius. nihilq; laudabilius ad
philosophiam aspirare nō valentibus
cōtingere posset. Est inquā vtilissima:
nempe q; ab ea tota vitę nostrę alimen-
ta dependeant: nihilq; nec in ciuitatib⁹
nec in agris sine ea subsistere posset. Est
prętera salubrrima: vtpote per hone-
stum exercitium corpus & animū vege
ret. & incolumitate duret: quocirca scu-
lapius ille medicinarū deus in agro si-
bi sedem delegisse putat⁹ est. Est ad hoc
apprime laudabilis: nam & egregie lau
datum prisci romani putabant quę bo
num agricolam censerent: primoreq;
sibi a legum latoribus quę optime seruāt
titulum comparabant: vnde ciceriones
fabii lentuli atq; alii multi. Quamobrem
saluator noster nisi agricolam laudan-
dum censuisset: nō dixisset: pater meus
est agricola. Ego vitis vera. Ego pastor
bonus. Nec Noe abrahā. loth. moyses
dauid. cęteriq; laudatos, pceres aut pa
stores aut agricultores icubuisset: sicd de
decor! vt aliis multis adhibitis vicibus sit
Sed ne in re nota laboret: perspicuum est
maronē in hoc opere. plusse primū
In eneide vero vtillic dicemus ex quo
& profuisse & delectasse. Videtur ergo Intentio au-
constituisse vt alibi pori⁹ delectaret: alibi choris
bi pdesset: alibi vtrūq; faceret: Item vt

Carmina Ouidii Nasonis.

In primum geor. Virgilii.

Quid faciat lętas segetes: quę sydera seruet
Agricola: vt faglem terram proscindat aratris:
Semina quo iaciendamodo: culturisq; locorum
Edocuit messes magno cum fœnore reddi.

Publii Virgilii Maronis Georgicorum Liber primus ad Mecœnatem

Vid faciat lętas segetes: quo
sydere terram
Vertere Mecœnas: vlmisq;
adiungere vites
Conueniat: quæ cura boum:
qui cultus habendo
Sit pecori: atq; apibus quanta experientia parcis:
Hinc canere incipiam. Vos o clarissima mundi

Virgilius in eneide secutus est Homerum: licet lon-
go interuallo. in bucolicis Theocritum: a quo nō
longe abest. In Geor. Hesiodum: quem longe reli
quit. Hesio. ex Ascra ciuitate natus scripsit ad persen fratrē li
brum qui appellauit εργα και ημερα. i. opera & dies. Hic
liber cōtinet quomodo & quo tēpore agri sint colendi. Non
tamen transtulit titulum vt bucolicorum trāstulit. Sicut etiā
eidem appellauit ad imitationē Odisseę: & trāsllū per peri-
phrasin exprimit primo versu dicēs: quo opere & quibus tē
poribus ager colendus sit indicabo. Ingenti ergo arte fuit inge
nii vim indicauit lata coartando & angustiora dilatando. Nā
Homeri & Theocriti prolixitatem coarctauit. Brevitatē autē
versus libri Hesiodi in quattuor distinxit libros. Nec id teme-
rarie fecit Varro: aut annus est ager. i. lationalis: aut arbori-
bus efferendis aut pascuus pecoribꝰ: aut floridus in quo sunt
horti apibus congruentes. nā & si georgicū sit εργον γης. i. ter
ra opus quæ res primis duobus continet. tamē ad vtilitatem
agricolæ pertinent pecus & apes. Libri sunt didascali. Et quia
præceptum & doctoris & discipuli indiget: scrib. ad Mœcena

Li.

12. Inc. 37: Vergilius: Opera. Paris: Thielmann Kerver etc. 1500–1501.
A Georgica egyik magyarázatos oldala

Magyarországon Németország, Itália, Svájc, Franciaország és a Németalföld után hatodikként alakult nyomda. A humanista főpap, Vitéz János szorgalmazta a Rómában dolgozó német nyomdász, Andreas Hess Budára hívását. Sajnos az Akadémia Könyvtárának Hess Chronicájából (1473) nincs példánya. Hogy a Hess-féle Chronica példányai elfogytak, bizonyítja, hogy 15 évvel később három hónap különbséggel két városban is megjelent egy újabb magyar krónika, ezúttal Thuróczy János összeállításában. Mindkettőt gazdagon illusztrálták fametszetekkel. A brünni kiadásból három, az augsburgiból öt példányt birtokol az Akadémia Könyvtára. Itt a brünni, 1488 márciusában megjelent egyik példány kézi színezésű fametszetét közöljük a magyarok bevonulásáról (13. ábra). Szinte magától értetődik, hogy a bibliofil Ráth György mindkét kiadást megvette magának. Az Augsburgban 1488 júniusában, a budai könyvkereskedő, Theobald Feger költségén megjelentetett kiadás megszerzett példányát Ráth olyan sokra tartotta, hogy a 19. század legkeresettebb francia könyvkötőjénél, Marius Michelnél rendelte meg bőrkötését. Hogy a szépséges, Maioli-stílusú francia neoreneszánsz kötés (14. ábra) kinek az ötlete volt, nem tudjuk, de Ráth bizonyára meg volt vele elégedve.

2000-ben Johann Gutenberget, az európai könyvnyomtatás feltalálóját az évezred emberének választották. És valóban, a nyomtatással a tudás megszerzésének új távlatai nyíltak, sokkal több ember juthatott nyomtatott könyvhöz, mint a kézzel írott, drága kódexhez. Tartalmilag mégsem jelentett forradalmian újat. Csapodi Csaba a 15. századi kódexek tartalmi elemzésével párhuzamosan elvégezte az ősnyomtatványok tartalmi elemzését is. A 15. századi vallásos és világi tartalmú kódexek aránya 57,5% : 42,5%. Az ősnyomtatványoké 41,7% : 58,3%. Éppen csak megfordult az arány, de ez nem jelent még elvilágiasodást, csak azt, hogy az olvasni tudás nőtt meg ugrásszerűen, hiszen közel félmillió példányról van szó. Az Akadémia Könyvtárának ősnyomtatványai is ehhez az arányhoz állnak közel, a teológia a liturgikus könyvekkel együtt az egész állomány 44%-át teszi ki. Mint Csapodi írja: „A könyvnyomtatás sem nem képviselője, sem nem elindítója az új szellemi áramlatoknak, hanem tükörképe egy korszaknak... A nagy fordulatot először Luther hozta meg, aki zseniálisan fölismerte a nyomtatott szó nagy propagatív lehetőségeit [...] Aztán megindul a reformáció és ellenreformáció hatalmas írásos vitakorszaka [...], de ez sem világi jellegű [...] A nagy szellemi fordulatot Európában csak majd sokkal később hozza a felvilágosodás és a liberalizmus, a maga e világra építő szellemiségével a korábbi religió-centrikus világnézettel szemben."[19]

19 CSAPODI Csaba: *Az ősnyomtatványok tartalma.* = Magyar Könyvszemle 1996. 283–291.

13. Inc. 451: a Thuróczy-Chronica (Brno: Konrad Stahel et Matthias Preinlein, 1488.): kézi színezésű fametszet a magyarok bevonulásáról

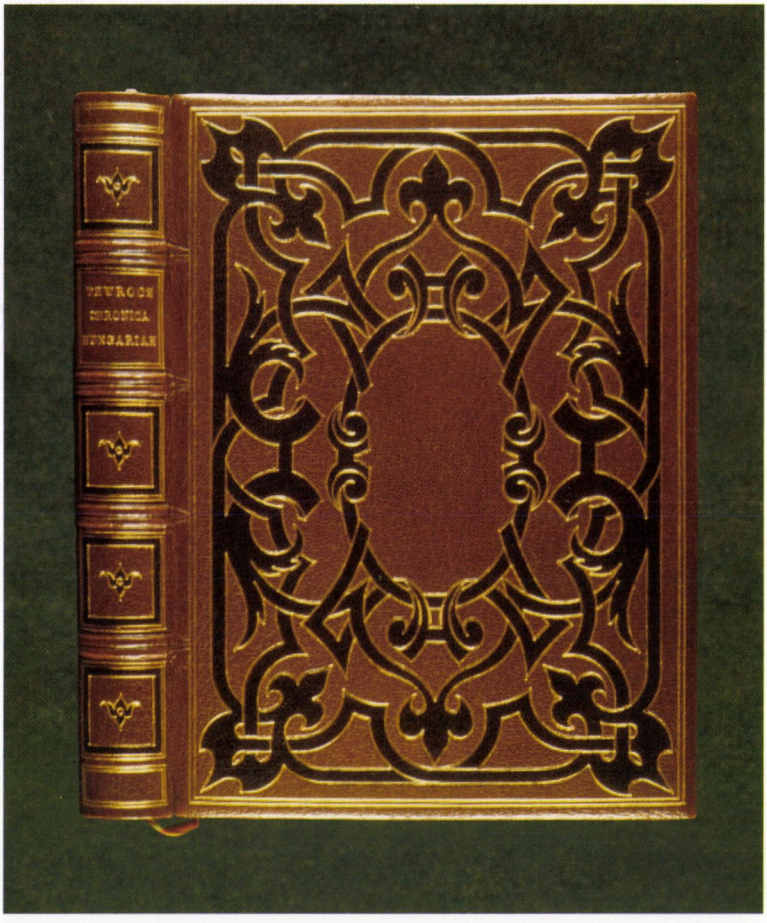

14. Ráth 1044: a Thuróczy-Chronica (Augsburg: Erhard Ratdolt, 1488.) kötése. Michel Marius, a 19. század vége egyik legkeresettebb francia könyvkötőjének szignált neoreneszánsz kötése, amely Ráth Görgy megrendelésére készült.

ROZSONDAI, MARIANNE

The Incunabula Collection in the Library of the Hungarian Academy of Sciences

The Library preserves approximately 1 200 incunabula – books printed in the fifteenth century. This is the second largest collection of incunabula in Hungary, arising mainly from donations, first by the Library's founder, Count József Teleki, then by others.

The present study enumerates the items added to the incunabula collection since the publication of the national catalogue, the so-called *CIH (Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur, ed. Géza Sajó and Erzsébet Soltész [Budapest, 1970])*. Some of these incunabula were purchased. On the other hand, some old books without colophon already in the Library turned out to be incunabula, once they could be identified by means of more reliable reference books. All our incunabula have been conserved during the past decades, and most of them are in good condition. One-fifth of them are still in their original Gothic or Renaissance bindings. In addition to these there are a number of valuable leather bindings from later centuries, especially in eighteenth-century baroque style or with super-ex-libris. The historic binding adds considerably to the value of an old book. Since 1970 the bindings of incunabula have been catalogued. Cataloguing of incunabula on PC has already been started: short-title data are complemented by a description of individual copies. *The Illustrated Incunabula Short-Title Catalogue on CD-ROM*, published in British–American co-operation, is an important methodological aid for cataloguing.

ABAFFY CSILLA

Magyar nyelvemlékek és másolataik az MTA Könyvtárának Kézirattárában

A nyelvemlékek gyűjtésének története

A Magyar Tudós Társaság célja az *Alaprajz* szerint az, „hogy munkálódása által hazánkban a' tudományok és szép művészségek honni nyelven míveltessenek" (A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei [a továbbiakban Évk.] I, 101). Ebből következően az Akadémia első és legfontosabb feladata a nemzeti nyelv művelése, ezért elhatároztatott a magyar nyelv nagyszótárának és grammatikájának elkészítése. Az Akadémia minden tagja részt vett a nyelvi anyag gyűjtésében. 1832-ben a harmadik nagygyűlés fogalmazta meg „lappangó régi magyar kéziratoknak ha lehet eredetiben megszerzését, ha nem, leghívebb lemásoltatása megindítását [...], melyekből a' nagy szótárhoz sok elavult, de jó magyar szavakat; a' grammatika tekintetében sok nevezetes régi magyar szerkezetet 's beszédejtést lehetne kiszedni" (Évk. I, 88). Ekkor még a nagyszótár anyaggyűjtése a cél, mely Czuczor Gergely[1] és Fogarasi János[2] szerkesztésében 1862–1874-ben jelent meg *A magyar nyelv szótára* címen. Az 1833. április 10-i heti ülésen Vörösmarty Mihály[3] javaslatára elhatározzák a nyelvemlékek kiadását most már azzal a céllal, hogy azokban a nyelvtudós vizsgálhassa a nyelv változását. A negyedik nagygyűlésen megfogalmazott kiadási elvek megfelelnek a ma is elfogadott tudományos követelményeknek, úgymint: a) A kézirat a 16. század előtti legyen (ezt hamarosan 1550-re módosították). b) Hasonmás adassék minden különböző kézírás egy lapjáról. A szöveg átírása mai betűkkel, de az eredeti helyesírás megtartásával történjék. „A régi ábécze mai olvasású betűkkel magyaráztassék, 's az elavult szavak és szószerkezetek kijegyeztessenek." c) Előbeszéd fejtse ki a kézirat leírását, és amennyire ki lehet nyomozni, történetét (Évk. II, 32).

1 CZUCZOR Gergely (1800–1866) költő, nyelvész, bencés tanár. Az MTA levelező tagja (1831), rendes tagja (1836), segédjegyzője (1835–1837). *A magyar nyelv szótára* szerkesztője (1844–1866). 1851-ben szabadult kufsteini fogságából.

2 FOGARASI János (1801–1878) nyelvész. Az MTA levelező tagja (1838), rendes tagja (1841). *A magyar nyelv szótára* szerkesztője (1844–1874).

3 VÖRÖSMARTY Mihály (1800–1855) költő, fordító, nyelvész. Az MTA rendes tagja (1830). A *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője (1827–1832). Az Akadémia helyesírási, nyelvtani és szótári munkáinak egyik szerzője, irányítója.

Az Akadémia ötödik nagygyűlésén 1834-ben bejelentették, hogy a *Régi Magyar Nyelvemlékek* címmel induló sorozat szerkesztésével Döbrentei Gábort[4] bízzák meg. Az első kötet a tervek szerint (mai elnevezésükkel) a Halotti Beszédet, a Bécsi-kódexet és a Czech-kódexet tartalmazná. Jankovich Miklós[5] felajánlotta, hogy a második kötetet saját költségén jelenteti meg a tulajdonában lévő nyelvemlékek anyagából (Évk. II, 77). A kötetek tartalmának terve többször változott, de Jankovich felajánlása soha nem vált valóra. Döbrentei, az Akadémia első titoknoka, nagy lendülettel fogott hozzá a munka szervezéséhez, az anyag gyűjtéséhez. Fel kellett kutatni a magyar nyelvű és a magyar történelmet érdeklő iratokat nemcsak Magyarországon, hanem külföldön is. 1832-ben a történettudományi osztály is meghirdette minden hazánkat érintő kézirat és okmány felderítését, ha kell, lemásoltatását, hogy így történelmünk oknyomozó feltárását elősegítsék. Döbrentei munkája ezért nemcsak a kézírásos kódexekre, hanem az oklevelekre, levelekre is kiterjedt egészen a 18. századig. Hatalmas levelezést folytatott ez ügyben, felszólította az Akadémia tagjait, külföldön járó férfiait magán- és állami könyvtárak, levéltárak anyagának átnézésére. Példaként említhetnénk Luczenbacher [Érdy] Jánost,[6] aki már 1833. június 24-én beadta 162 kéziratos tételt felsoroló listáját (Évk. II, 14–19). Döbrentei maga is, beutazván az országot, több mint ötven helyen gyűjtött, másolt és kijelölt lemásolandó anyagot.

Megindul az eddig is ismert kéziratok másolása, az elfeledettek felkutatása. Az egyik első nagy értékű felfedezést Czech János[7] tette 1833-ban az érsekújvári ferencesek könyvtárában. Erről először 1833. augusztus 22-én Döbrenteihez írt levelében szól, majd augusztus 25-én már részletes leírását adja két, a könyvtárukban lévő kódexnek. (Mindkét levél RAL 67/1833 jelzet alatt.) A két kódex felfedezéséről Döbrentei az Akadémia 1833. október 16-i heti ülésén számol be. Az évkönyvben az utóbb felfedezőjéről elnevezett Czech-kódex kolofonjáról, a későbbi bejegyzésről és a kódex három lapjáról már színes, kőnyomatú hasonmást is láthatunk. Ugyanitt az Érsekújvári-kódex leírása is szerepel (Évk. II. 8–11).

Álljon itt annak a kódexnek a sorsa, melyet az Akadémiának először ajándékoztak! A Guary család levéltárában őrzött kódexet elsőként Szabó József[8] vizsgálta meg, tíz lapjának másolatát elküldte Horvát Istvánnak,[9] aki 1835-ben ismertette a Tudományos Gyűjteményben. Döbrentei szeretné lemásoltatni az egész kéziratot,

4 DÖBRENTEI Gábor (1785–1851) író, szerkesztő. Az MTA rendes tagja (1830), első titoknoka (1831–1835). Az Erdélyi Magyar Tudóstársaság titkára (1819). A *Régi magyar nyelvemlékek* szerkesztője (1834–1851).

5 JANKOVICH Miklós (1773–1846) régiségbúvár, történész. Az MTA tagja (1831). Kézirat-, könyv- és régiséggyűjteményét 1836-ban az Országgyűlés megveszi a Magyar Nemzeti Múzeum számára.

6 ÉRDY János [1848-ig Luczenbacher J.] (1796–1871) történész, archeológus. Az MTA rendes tagja (1832). Az éremgyűjtemény őre (1840-től), a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárának őre (1846-tól). A *Tudománytár* szerkesztője (1838–1844).

7 CZECH János (1798–1854) történész. Az MTA rendes tagja (1832). Győr város főbírája. Okleveleket gyűjt.

8 SZABÓ József (1789–1885) nyelvész, a soproni evangélikus líceum tanára.

9 HORVÁT István (1784–1846) történész, a magyar nyelv és irodalom egyetemi tanára. A Nemzeti Múzeum Könyvtárának őre (1815–1846). A *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője (1833–1837).

és áprilisban Bitnicz Lajoshoz,[10] Guary Miklós[11] jó ismerőséhez fordul közbenjárásért. Aki „e' körül a' legszerencsésebben járt el, mert a birtokos' hazafisága, magát az eredeti kéziratot, igen nagy örömmel ajándékba küldé Bitnicz által az académiának" (Évk. III, 5–6). Az MTAK Kézirattárában négy irat ad erről tájékoztatást. Guary Miklós 1835-ben írt levele Bitnicz Lajoshoz (M. Nyelvtud. 2-r. 1/II. 20–21). E levelet betűhíven közli Szabó Dénes a Guary-kódex 1944-es kiadásának bevezetőjében. Itt csak a következő sorokat idézem belőle: „Nagy ditsősségnek tartom hogy ama Nagy érdemü Magyar Tudos Társaság [...] régi kézirat könyvemre nézve Kegyes Figyelmét reám fordéttani méltóztatott [...] hatararatlan [!] örömmel ajánlam azt a Nagy Társaságnak, annyival is inkább ha ezáltal nemü részben ezközölhetem a fel tett czélnak elömozdettatását", majd levelét ezzel a kéréssel zárja: „minek utánna az eredeti kéz iratot a levél tárombul a Társágnak bé ajánlom, mivel ez a rendes Laistrumban foglaltatik, heliben leg alább annak másolatját [...] helyheztethessem" (1. ábra). Guary második levele Bitniczhez az, mellyel együtt küldi az eredeti kódexet. Keltezése: Guar, 1835. június 10. (RAL 12/1835.) E levelet Döbrentei az 1835. június 20-án írt jelentéséhez mellékeli. A jelentésben beszámol arról, hogy a kódex már június 20-án ajándékként meg is érkezett hozzá. Bitnicz nyilván azért küldte el Döbrenteinek Guary előző, hozzá írt levelét is, mivel az fogalmazza meg olyan szépen az ajándékozást, mellyel az idős tulajdonos a nemzeti nyelv ügyének előmozdítását szeretné szolgálni. Ezek után Döbrentei megköszönhette az Akadémia nevében a jelentős ajándékot, s beszámol róla, hogy a kéziratot a közeljövőben nyomtatásban szeretnék megjelentetni. Levelében a kódex sorsáról is érdeklődik. Erre lehetett válasz Guary Miklós 1835. augusztus 2-án kelt levele (M. Nyelvtud. 2-r. 1/II. 22.), melyben nem a „fáradságos másolatot", hanem inkább a nyomtatott változatot kéri családi levéltára számára. 1835-ben a hatodik nagygyűlés úgy határozott, hogy hálaképpen az RMNy teljes sorozatát megküldik majd Guarynak. Ezt már a nagylelkű ajándékozó sajnos nem érte meg, mert a kódex csak 1846-ban jelent meg.

Másolók – másolatok

A kódexek felkutatása nagy lendülettel folyik. Döbrentei 1833 és 1847 között 26 kódexről és több száz levélről, oklevélről készíttet másolatot. Halála után a nyelvemlékek ügyét Toldy Ferencre[12] bízza az Akadémia. Ő 1850 és 1861 között 11 kódexet másoltat. A másolatok elkészülésének történetét kinyomozhatjuk Döbrentei jelentéseiből, listáiból (az MTAK Kézirattára anyagából), az akadémiai iratanyagból (RAL), a nyomtatott Évkönyvekből (A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei 1831–) és az Értesítőkből (Magyar Académiai Értesítő 1840– [a továbbiakban AcadÉrt.]).

10 BITNICZ Lajos (1790–1871) matematikus, nyelvész. Az MTA rendes tagja (1830).

11 GUARY Miklós (1766 k.–1839) királyi udvarnok és táblabíró.

12 TOLDY Ferenc [1847-ig Schedel F.] (1805–1875) orvos, irodalomtörténész. Az MTA rendes tagja (1830). Az MTA segédjegyzője (1831–1834), titoknoka (1835–1861). A *Tudománytár* szerkesztője (1834–1835). Az orvosi egyetem tanára (1833–1846). Az Egyetemi Könyvtár igazgatója (1846–1875). A magyar irodalom egyetemi tanára (1850–1875).

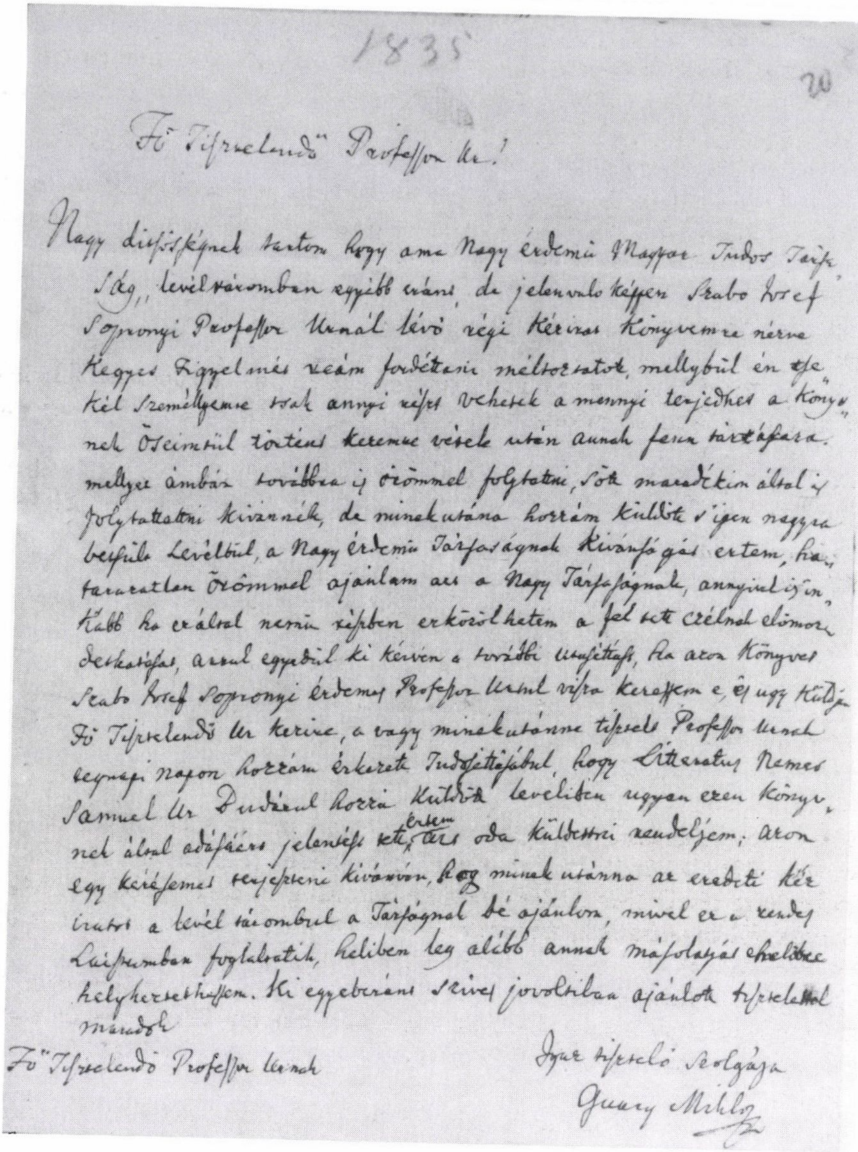
1835
20

Fő Tisztelendő Professor Ur!

Nagy dicsőségnek tartom hogy ama Nagy érdemű Magyar Tudos Társa-
ság„ levéltáromban egyebb iránt, de jelenvalo képpen Szabo Josef
Soproni Professor Urnál lévő régi Kéziras Könyvemre nézve
Kegyes Figyelmés reám fordétani méltoztatok, mellybül én ebe-
kél személlyemre csak annyi részt vehetek a mennyi terjedhet a Köny-
nek Őseimtül történt keresse réselc után annak fenn tartására.
mellyre ámbár továbbra is örömmel folytatni, sőt maradékim által is
folytattatni kívánnék, de minekutána hozzám küldött s igen nagyra
becsült Levélbül, a Nagy érdemű Társaságnak kívánságát értem, ha-
tarozatlan örömmel ajánlam azt a Nagy Társaságnak, annyival is in-
kább hogy általa nemi részben erkölcsilhetem a fel tett céljának előmoz-
ditását, azzal egyedül ki kérvén a további tudósítást, hogy azon Könyvet
Szabo Josef Soproni érdemes Professor Urnál vissza kerestem e, és ugy küldjé
Fő Tisztelendő Ur kezére, a vagy minekutánna tisztelt Professor Urnak
tegnapi napon hozzám érkezett Tudósításábul, hogy Litteratus Nemes
Samuel Ur Budáról hozzá küldött levelében ugyan ezen Köny-
nek által adására jelentéssel kért kérem oda küldettni rendeljem; azon
egy kéréssemet terjesztem kívánván, hogy minekutánna az eredeti kéz
irattal a levél tárombul a Társágnak bé ajánlom, mivel ez a rendes
Laistrumban foglaltatik, helibén leg alább annak másolatját ebelőbe
helyheztethessem. Ki egyebiránt szíves jovoltába ajánlotta tisztelettel
maradok

Fő Tisztelendő Professor Urnak

Igaz tisztelő szolgája
Guary Miklos

1. Guary Miklós levele
MTAKK M. Nyelvtud. 2-r. 1/II. 20.

Kézirattárunkban a magyar kódexekről készült másolatgyűjtemény igen jelentős. Némelyik kéziratról több másolat is készült, így 38 kódexről 46 másolatunk van. Kódexmásolatainkat 16 személy készítette, közülük 10 fizetett másoló volt, az Akadémia megbízásából dolgozott, 6 pedig tudós másoló, felfedező, szövegkiadó.

Döbrentei meghatározta a másolás elveit, s az Akadémia megbízásából a fővárosban dolgozók ezekhez következetesen ragaszkodtak is. Mindegyikük követi az eredeti kézirat fekete tintája mellett a színezést is, a szöveg sor- és lapbeosztását, a különböző írású kezekről hártyapapíron levett hasonmást készít, beszámol a kódex kötéséről, hiányairól, üres lapjairól, későbbi bejegyzéseiről.

A fizetett írnokok közül a másoltatás időrendjében a fővárosban dolgoztak a következők:

1. Eckstein Adolf hites ügyvéd 1836-ban készítette el az Akadémiára felküldött eredetik alapján a Nagyszombati-kódex (Ms 876/I–II–III) és a Gyöngyösi-kódex (Ms 10.357/c) másolatát.

2. Illés László orvos dr. az Egyetemi Könyvtárban másolja 1841-ben a Nádor-kódexet (Ms 862), a Weszprémi-kódexet (Ms 873) és a Cornides-kolligátumot (Ms 864).

3. Grohman András ugyancsak 1841-ben írja le a Nemzeti Múzeumban őrzött Domonkos-kódexet (Ms 859).

4. Waltherr Imre ügyvéd az Akadémia megbízásából utazik Keszthelyre 1847-ben, hogy ott a Festetics-könyvtárban végre elkészítse a Keszthelyi-kódexnek (Ms 858) nagyon pontos másolatát.

5. Gyurikovics István akadémiai írnokként 1844-ben írta át az egyelőre még csak kölcsönkapott Virginia-kódexet (Ms 874). Később Toldy vele másoltatta a Nemzeti Múzeumban lévő kódexek sorát: 1853-ban a Krisztina-legendát (Ms 861), a Peer-kódexet (Ms 891), a Simor-kódexet (Ms 855), 1854-ben a Vitkovics-kódexet (Ms 893), a Horvát-kódexet (Ms 867), a Kazinczy-kódexet (Ms 868) és a Gömöry-kódexet (Ms 900). Ő készíti az Ehrenfeld [Jókai]-kódex (Ms 854/a) mását is és az Érdy-kódex nagy részét (Ms 10.368), (ezt később Ring Adorján fejezi be). Másolatai pontosak, jól olvashatóak, színezettek, sokszor még a színes rajzokat is lemásolja (pl. Peer-kódex).

6. Ring Adorján hosszú évekig volt az akadémia írnoka. Mint előbb írtuk, befejezte az Érdy-kódex másolatát, a Jókai-kódexről készített egy folyamatos átírást (Ms 854/b) és 1854-ben egy pontos és szép másolatot a megtekintésre felküldött Kriza-kódexről (Ms 901).

A vidéken dolgozó, fizetett másolók esetében valamelyik akadémiai tag szervezi a munkát, esetleg ellenőrzi is az átírást.

1. A gyulafehérvári Batthyaneumból Buczy Emil[13] levelező tag másoltatta 1833-ban az Akadémiára elsőként beérkező másolatot Halabori Bertalan kéziratáról, melyet Elekes János papnövendék készített. Munkája nagyon pontos a lapbeosztásban, a sorok tördelésében, a színezésben, sőt még a betűformákban is igyekszik az eredetit

13 BUCZY Emil (1782–1839) költő, esztéta, Gyulafehérváron kegyesrendi tanár, csillagász. Az MTA levelező tagja (1832).

követni. Az átírás Keserű Mózes[14] felügyelete alatt folyt, kinek Döbrenteihez írt, 1833. szeptember 19-én kelt kísérő levele a másolat elé van kötve (Ms 889). A másolás díjáról Elekes János két nyugtája (RAL K 1281) tájékoztat (2. ábra). Előlegként 7 pengő forintot, végül az egész munkáért 33 forintot kapott. A kifizetéseket Széchenyi István saját kezű aláírásával engedélyezi. Döbrentei halála után Toldy javaslatára az 1851. május 10-i kisgyűlés ezt a kódexet nevezi el az ő tiszteletére Döbrentei-kódexnek (AcadÉrt. 1851. 127). Ugyancsak Buczy Emil intézte 1835–1836-ban a Batthyány-kódex lemásoltatását (Ms 10.361).

2. Pozsonyban Gyurikovits György[15] levelező tag ellenőrzi Kaszay József káptalani jegyző másolatait. 1834-ben elkészül a Jordánszky-kódex leírása (Ms 863/I–II.), az eredeti kézirat történetére vonatkozó bejegyzéseket Szlemenics Pál[16] írja a másolat elé. 1837-ben küldi az Akadémiának Gyurikovits a Pozsonyi-kódex másolatát (Ms 870). Sajnos mindkettő folyamatosan, az eredeti laphatárok feltüntetése nélkül s csak fekete tintával van írva.

3. Debrecenben Péczely József[17] levelező tag Királyi Károly törvénytanulóval íratja le 1835-ben a Debreceni-kódexet (Ms 866).

4. Marosvásárhelyen Kibédi Péterfi József[18] felügyelete alatt készül 1843-ban Albert Lajos főiskolai tanuló által a Teleki-kódex másolata (Ms 895), aki ennek első 73 lapját szinte hasonmásban is átírja (Ms 894).

Az Akadémia tagjai, tudósok, a magyar nyelv és nemzetünk történelme iránti lelkesedésből keresték, gyűjtötték és sokszor saját kezűleg másolták a fellelt kéziratokat. Közülük most csak azokat sorolom fel, akik nyelvemlék-kódexeink körül fáradoztak.

1. A felfedezők és egyben kiadásra előkészítők közül már szóltunk Czech Jánosról, aki a rátalálás évében, 1833-ban elkészíti a később róla elnevezett kódex másolatát (Ms 879), melyet 1834. január 18-án kelt levele kíséretében küld fel az Akadémiának. Ugyanez év június 4-én érkezett *Észrevételek* című 35 lapos kézirata, mely a kódex írásmódjáról, betűformáiról, régi szavairól és Czech nyelvi megfigyeléseiről szól (M. Nyelvtud. 8-r. 1). A nagy terjedelmű Érsekújvári-kódex másolására már nem vállalkozott, hanem mindkét kódexet felküldte az Akadémiának, ahol is Czech két kéziratát és a két kódexet egyelőre kölcsönképpen levéltárba helyezték (Évk. II, 64). Döbrentei ki akarta adni a Czech-kódexet az RMNy I. kötetében. Cenzori bejegyzéseket találunk már 1835-ből: az *Észrevételek*en március 8-i, a kódex másolatán március 27-i dátummal. 1838-ban a nyomtatás készen volt, de végül is a sorozat II. kötetében, 1840-ben jelent meg. Döbrentei ebben Czech észrevételeit is közli.

14 KESERŰ Mózes (1801–1874) teológiai professzor Gyulafehérváron, meteorológus, a Batthyány-könyvtár őre.

15 GYURIKOVITS György (1780–1848) történész, pozsonyi bíró, országgyűlési képviselő. Az MTA levelező tagja (1832).

16 SZLEMENICS Pál (1783–1856) jogász, egyetemi tanár Pozsonyban. Az MTA rendes tagja (1830).

17 PÉCZELY József (1789–1849) történész, a Debreceni Kollégium könyvtárosa, tanár. Az MTA levelező tagja (1832), rendes tagja (1837). 1841-ben akadémiai alapítványt tett (Péczely-jutalom).

18 PÉTERFI József (Kibédi) (1796–1873) marosvásárhelyi református esperes.

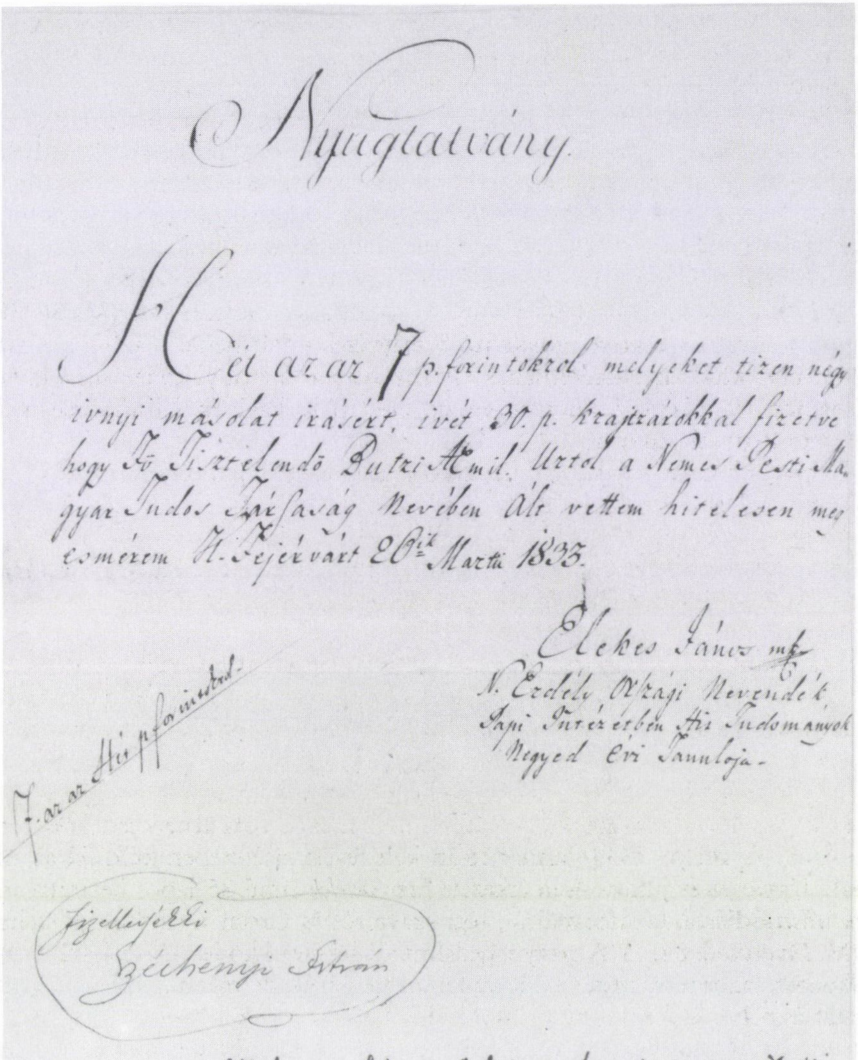

Nyugtatvány.

Két az az 7 p. forintokról melyeket tizen négy ivnyi másolat irásért, ivét 30. p. krajtzárokkal fizetve hogy T. Tisztelendő Butzi Emil Urtól a Nemes Pesti Magyar Tudós Társaság Nevében által vettem hitelesen meg esmérem M. Fejérvárt 26ik Martii 1833.

Elekes János mk.
N. Erdély Országi Neveendék Papi Intézetben Hit Tudományok Negyed Évi Tanulója.

7. az az Hét p. forintokról.

Fizettessék Ki
Széchenyi István

A' fennirt két pengő forintot kezemhez vettem Aprilis 22. 1833. Pesten. Buczy Emil

Végzett. E. a' Halotti Beszéd pap irása lemásolásáért.

2. Elekes János nyugtája
MTAKK RAL K 1281.

2. Ugyancsak említettük már Luczenbacher [Érdy] Jánost magyar kéziratokról összeállított listája kapcsán. Ő 1834-ben lemásolta a magyar szentek közül a Szent Istvánra, Szent Gellértre, Szent Imrére és Szent Lászlóra vonatkozó részeket (Ms 872, 877, 10.357/sz). Elsőként ismerteti a kódexet, s ugyanott megjelenteti Szent László legendáját a kezdő szakasz hasonmásával, bőséges jegyzetekkel (Tudománytár 1834. I, 216–234). A hatalmas kéziratot később róla nevezték el Érdy-kódexnek.

3. A legjelentősebb bibliafordításunkat megőrző két kódex elsőként szerepel a kiadási tervekben. A Bécsi-kódexet 1834-ben Gévay Antal[19] másolta (Ms 869), az eredetivel Jászay Pál[20] hasonlította össze, 1838-ban jelenik meg az RMNy I. kötetében.

4. A Müncheni-kódexet maga Jászay Pál másolta 1835–1836-ban ugyancsak Bécsben, miután Friedrich Schelling[21] közbenjárására a Müncheni Egyetemi Könyvtár a kéziratot elküldte a bécsi bajor királyi követséghez. Schelling 1835. augusztus 25-én kelt levelét (RAL 64/1835) a hatodik nagygyűlésen ismertetik (Évk. III, 20, 29). A Müncheni-kódex másolatához (Ms 857) Jászay megírja észrevételeit, kijegyzi az elavult szavait, szókötéseit és az RMNy III. kötetében ezekkel együtt jelenik meg a kódex szövege 1842-ben.

5. Szalay László[22] fiatal korában, 1834-ben másolta a Jordánszky-kódex elejére illő Jankovich Miklósnál lévő töredéket (Ms 863 eleje). 1835-ben elkészítette az Érsekújvári-kódex nagyon szép másolatát (Ms 865) és 1836-ban a Winkler-kódexét (Ms 875).

6. Rómer Flóris[23] csak 19 éves, amikor 1834-ben Bakonybélen a Tihanyi-kódex szinte hasonmás pontosságú másolatán dolgozik (Ms 897). Guzmics Izidor,[24] aki munkáját felügyeli, ismertetést is ír a kódexről. Ez és az 1834. július 19-én kelt kísérő levele a másolattal egybekötve érkezett az Akadémiára. E levélből kitetszik, hogy Guzmics a lelkes ifjúban már megsejtette a későbbi nagy tudóst: „másolá ezt szerzetemnek szép reményü nevendékje, Rómer Ferencz Flórián, ez idén, itt Bakonybélben, a' szép tudományok, és diplomatikának tanulója, másolá pedig jeles ügyességgel, annyi sorban, egyegy sorban annyi és oly idomu betüvel, miként maga az eredeti vagyon irva. Tevé pedig e' nem csekély gondú és fáradságu munkát minden jutalom vagy dij' kivánata nélkül, azt tartván legszebb jutalmának, hogy a' nemzeti tud. Társaságnak, 's ez által édes Hazájának méltó lehetett szolgálhatni". Ugyancsak Rómer készíti el 1861-ben a Festetics-kódex másolatát (Ms 890) is.

19 GÉVAY Antal (1796–1845) történész, Bécsben könyvtáros, levéltáros. Az MTA levelező tagja (1831).

20 JÁSZAY Pál (1809–1852) történész, nyelvész. Az MTA levelező tagja (1836), rendes tagja (1841).

21 SCHELLING, Friedrich (1775–1854) német filozófus, 1826-tól a Bajor Királyi Akadémia elnöke. Az MTA levelező tagja (1834).

22 SZALAY László (1813–1864) történész, jogász. Az MTA levelező tagja (1836), rendes tagja (1838). Az Akadémia levéltárnoka és titoknoka (1861–1864).

23 RÓMER Flóris (1815–1889) régész, Benedek-rendi szerzetes, a bölcsészet és a természetrajz tanára. Az MTA levelező tagja (1860), rendes tagja (1871). A szabadságharc után elítélték, 1854-ben kegyelmet kapott. Az Akadémia Könyvtárának kézirattárosa (1861–1871).

24 GUZMICS Izidor (1786–1839) bakonybéli Benedek-rendi apát, fordító. Az MTA rendes tagja (1830).

A ma nyelvemlékként számon tartott 46 magyar kódexből csupán kilencnek nincs másolata Kézirattárunkban. Közülük nyolcról nem is szándékoztak másolatot készíteni, mert közülük három felfedezésük után azonnal az Akadémia tulajdonába került (Guary-kódex, Thewrewk-kódex, Lázár Zelma-kódex). Négyet csak a 19. század végén találtak meg (a Székelyudvarhelyi-kódexet 1876-ban, az Apor-kódexet 1878-ban, a Lobkowicz-kódexet 1879-ben és a Birk-kódexet 1889-ben). A Margit-legendát nem másoltatták, mivel megvolt az 1770-es kiadása. A Kulcsár-kódexet Döbrentei már 1834-ben kijelöli másoltatásra, de Horvát István, akinél a kézirat akkor van, nem járul hozzá (Évk. II, 76, III, 20). Horvát halála után könyvgyűjteményét a Nemzeti Múzeum veszi meg, így a kódex 1847-től ott található, de Kézirattárunkban nincs másolata.

A kódexek névadása. A másolatok jelentősége

Másolataink azonosítása kapcsán feltétlenül beszélnünk kell a kódexek névadásáról. Sok félreértés adódott a felkutatás idején is, de később a szakirodalomban is a tartalomból kiemelt egyedi címek használata miatt. Például Szent Erzsébet apácák reguláiként emlegetik az Apor-kódexet; Aranka-kódexként keresnek egy kéziratot, melyről később kiderül, hogy azonos a Teleki-kódexszel; Nagyszombati codexként szerepel az első ismertetéskor az Érdy-kódex, de ugyanígy a Nagyszombati-kódex másolata is. A zűrzavar megszüntetését leginkább Toldy Ferencnek köszönhetjük, aki az 1850-es években számtalan kódexünknek adott nevet. Kézirattárunk másolatainak azonosítása szinte napjainkig folyik, mivel legtöbbjük még a végleges névadás előtti időben készült, cím nélkül vagy esetleges címmel, sokszor pedig a kódexnek csak egy-egy részletét tartalmazza. Például Szent Elek élete vagy Szent Brigitta 15 imádsága több kódexünkben is szerepel, tisztázni kellett, hogy az egyes másolatok mely kódexekből valók. A másolók nevét, a másolatok készülésének idejét sokszor csak levéltári kutatással lehetett kideríteni.

A kódexek névadása különböző szempontok szerint történt.

1. Ha a kódex egy tartalmi egység, ami ritkán fordul elő, akkor természetesen adódik a neve: Domonkos-kódex, Krisztina-legenda, Margit-legenda.

Legtöbb kódexünk viszont vegyes tartalmú (imák, legendák, szentek élete, bibliai részletek stb.), ilyenkor az elnevezés nem a kódex szövegéből származik. Ebből a további csoportok állíthatók össze:

2. A kódex a felfedezőjéről kapja a nevét: Czech-kódex, Érdy-kódex, Kriza-kódex, Thewrewk-kódex, Vitkovics-kódex.

3. A kódex a tulajdonosa, illetve ajándékozója nevét viseli: Apor-kódex, Ehrenfeld-kódex, Gömöry-kódex, Guary-kódex, Jordánszky-kódex, Kulcsár-kódex, Lányi-kódex, Lázár Zelma-kódex, Lobkowicz-kódex, Peer-kódex, Simor-kódex, Virginia-kódex és Winkler-kódex.

4. A kódexet a felfedezéskori lelőhelyéről nevezik el: Bécsi-kódex, Debreceni-kódex, Érsekújvári-kódex, Gyöngyösi-kódex, Keszthelyi-kódex, Müncheni-kódex, Nagyszombati-kódex, Pozsonyi-kódex, Székelyudvarhelyi-kódex, Tihanyi-kódex, Batthyány-kó-

dex (Gyulafehérvári Batthyány Könyvtár), Festetics-kódex (Keszthelyi Festetics Könyvtár), Teleki-kódex (Marosvásárhelyi Teleki Téka).

5. A kódex nevezetes személyekről kapja nevét, tiszteletből, bár munkájuk, működésük nem kötődik az adott kódexhez: Birk-kódex, Bod-kódex, Cornides-kódex, Döbrentei-kódex, Horvát-kódex, Jókai-kódex, Kazinczy-kódex, Nádor-kódex, Sándor-kódex és Weszprémi-kódex.

A 19. században a szövegkiadás alapja a másolat volt. A nyomtatás előtt a másolatot az eredetivel összehasonlították, nyomdai szedésre előkészítették, így legtöbb másolatunkban megtalálhatjuk a szerkesztők, Döbrentei, Toldy, legtöbbször Volf György[25] javításait, korrektúrajeleit. A Nytár. sorozatában egyedül a Pozsonyi-kódex esetében fordult elő, hogy Volf nem látta az eredetit, mert nem találták. Szerencsétlenségére ez a másolat folyamatosan csak fekete tintával írott, így bár van benne két hártyapapírra készített hasonmás, az eredeti kódex terjedelmére, a sorok, lapok beosztására nézve találgatásra kényszerült. Pedig könnyen fellelhető lett volna az eredeti kézirat is, ha Döbrentei jelentéseiben megkeresi, amikor beszámol a nyomtatott könyvvel összekötött kézirat felfedezéséről (Évk. III, 128), még a másoló nevét is megtalálhatta volna a következő évi jelentésben (Évk. IV, 20).

A Kézirattárunkban lévő 19. századi másolatoknak még ma, az új kódexkiadásoknál is van jelentősége. Sok esetben ugyanis egy korábbi állapotot tükröznek, mint amelyben a kódex ma található, így a kéziratok szövegére, történetére vonatkozóan fontos adatokat tartottak fenn. Így például az Érsekújvári-kódex egyik levele a Nytár. kiadása idején, 1888-ban már hiányzott, ezt Szalay László 1835-ben készült másolatából közölték. Az Egyetemi Könyvtár Cornides-kolligátumáról 1841-ben készített Illés László pontos másolatot. A kéziratot később Toldy igazgatósága idején szétbontották, és öt külön kódexként kötötték be, amikor is csonkult az írás a körülvágással, ezért a Példák Könyve 1960-as kiadásában a ma látható szöveget Illés másolata alapján egészítették ki. A másolatok mellett gyakran található megjegyzések leírják a kódex eredeti kötését, hiányait, esetleges bejegyzéseit, melyek ma már nem láthatók. A már említett Tihanyi-kódex másolatában megtaláljuk a már 1877-ben hiányzó régi kötésről Römer pontos rajzát és Guzmics leírását (Ms 897), sőt a Nytár. kiadásának előszavában Volf még azt is megírja, hogy szerinte a kódexben található ékezeteket a hosszú magánhangzókra csak 1834 után rakták ki, ugyanis Römer nagyon pontos másolatában ezek nem szerepelnek (Nytár. VI. 1877. Előszó IX.).

Kódexkiadások, sorozatok

A Döbrentei által szerkesztett Régi Magyar Nyelvemlékek (RMNy) sorozat részletes bevezető után közli a kódex szövegét, egy-egy színes, kőbe vésett hasonmás lapját és a betűiről, szavairól, grammatikájáról írt megjegyzéseket. A II—III. kötet a kódexe-

25 VOLF György (1843—1897) nyelvész. Az MTA levelező tagja (1877), rendes tagja (1894). A Nyelvtudományi Bizottság elnöke (1894-től). A *Nyelvemléktár* szerkesztője.

ken kívül „Vegyes tárgyú régi magyar iratok"-at is kinyomtat. A IV. kötet második felét tartalmazó Winkler-kódex, bár 1846-ban már ki van nyomtatva, nem jelenik meg Döbrentei életében. Bevezetőjét Toldy írja, ahogy az V. kötetben megjelenő Jordánszky-kódex szövegét is ő rendezi sajtó alá, de ennek a két kódexnek a megjelenését Toldy sem érte meg. Végül mindkettő 1888-ban Volf gondozásában lát napvilágot, aki a Jordánszky-kódexet az 1880-ban előkerült Csemez-töredékkel is kiegészítette.

Sorozaton kívül Toldy 1857-ben kiadta a Nádor-kódexet.

Az Akadémia egy új sorozatot indít Nyelvemléktár (Nytár) címmel. Ebben — a Jordánszky-kódexet kivéve — minden magyar kódexünk megjelent. A sorozat a bevezetőben ír a kódexről, történetéről, tartalmáról. A szöveget tartalmi egységekként közli, s jelzi és számozza a kódexlapokat. Az 1—14. kötetet Volf adta ki 1874-től 1890-ig. Kivétel a 3. kötet, melyet Komáromy Lajos és Király Pál rendezett sajtó alá. A 15. utolsó kötet tíz évvel Volf halála után jelent meg Szabó Sámuel és Katona Lajos kiadásában, 1908-ban.

A 20. században már felmerült az a tudományos igény, hogy a kódexek hasonmását és lehetőség szerint a latin megfelelőt is közöljék. E célból több sorozat is indult.

Az Új Nyelvemléktár sorozatnak csak egy kötete jelent meg: a Bécsi-kódex 1916-ban. Közzétette Mészöly Gedeon, aki a betűhű átirattal párhuzamosan a latin megfelelőt is közli.

Az Akadémia Codices Hungarici (Cod.Hung.) sorozata 1942-ben indult. 1988-ig kilenc kötet jelent meg. A kódexekről (a Müncheni-kódex kivételével) hasonmást is közölnek, s csaknem mindig laponkénti betűhű átírást és latin megfelelőt. A sorozat bevezetői mindenre kiterjedő, alapos tanulmányok.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1985-ben kezdte el a Régi Magyar Kódexek (RMKód.) sorozat kiadását. 2000-ben már a 25. kódex jelenik meg. Minden kötet hasonmást, a hasonmással párhuzamos, laponkénti betűhű átírást ad, a bevezető tartalmazza a kódex leírását, eddig feltárt történetét, a szöveg részletes tartalmát, ezek párhuzamos helyeit a magyar kódexekben, a latin megfelelők forrásait, továbbá a kódex hangjelöléséről és helyesírásáról való tudnivalókat. Tájékoztat a korábbi kiadásokról, másolatokról, valamint a kódexre vonatkozó legfontosabb szakirodalomról.

Magyar kódexek az MTAK Kézirattárában

A nyelvemlékként számon tartott 46 magyar kódex közül jelenleg határainkon kívül található hat: a Müncheni-kódex Münchenben a Bajor Állami Könyvtárban, a Lobkowicz-kódexet a Prágai Egyetemi Könyvtár őrzi, a Döbrentei- és a Batthyány-kódex a Gyulafehérvári Batthyány Könyvtárban van, a Székelyudvarhelyi-kódexet a székelyudvarhelyi katolikus plébánián őrzik, az Apor-kódex a Sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum tulajdona.

Magyarországon egyházi gyűjteményben van négy kódexünk: a Jordánszky- és a Nagyszombati-kódex Esztergomban a Főszékesegyházi Könyvtárban, a Debreceni-

kódex a Debreceni Református Kollégium Könyvtárában, a Pozsonyi-kódex pedig Budapesten a Ferencesek Könyvtárában.

A többi kódex három nagy, budapesti könyvtárunk tulajdona.

Az Egyetemi Könyvtárnak a 19. század elején Winkler Mihály ajándékozta a Nádor-, a Weszprémi-, a Winkler-kódexet és valószínűleg a Cornides-kolligátumot is. Ez utóbbit, mint már említettük, Toldy igazgatósága alatt öt kötetre bontották: Cornides-, Bod-, Sándor-kódex, Példák Könyve és Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. Így ma az Egyetemi Könyvtár nyolc magyar kódex tulajdonosa.

Az Országos Széchényi Könyvtár jelenleg 17 (+1) magyar kódexet őriz. A Nemzeti Múzeum ajándékba kapott négy kódexet: az Érdy-kódexet 1814-ben a nagyszombati papnevelde, a Domonkos-kódexet 1815-ben a beszterczebányai káptalan, a Gömöry-kódexet 1821-ben Gömöry Károly, a Simor-kódexet 1848-ban Simor János ajándékozta. Az Országgyűlés 1836-ban megvette a Múzeum számára Jankovich Miklós gyűjteményét, melyben hat magyar kódex volt: a Horvát-, a Kazinczy-, a Peer-, a Vitkovics-kódex, a Krisztina- és a Margit-legenda. 1847-ben megveszik Horvát István könyvgyűjteményét, mellyel a Kulcsár-kódex is ide kerül. A 20. században két kódexet vásárol a könyvtár: 1925-ben Ehrenfeld Adolf örököseitől az Ehrenfeld-kódexet, melyet a centenárium alkalmából Jókai-kódexnek neveznek el. 1933-ban a Teleki-kódexet veszik meg Jakubovich Emil[26] jelentése szerint (Magyar Könyvszemle 1932–1934. 103, 116). E kódex azonban ma az OSzK-ban nem található meg. (A Teleki-kódexre utal a fent zárójelbe tett +1.) Két kódex, a Bécsi- és a Birk-kódex 1932-ben a velencei egyezmény alapján jutott az OSzK-ba. Három kódex a második világháború utáni könyvbegyűjtés során 1947-ben került a könyvtárba: a Festetics-, a Keszthelyi- és a Tihanyi-kódex.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában kilenc magyar kódexünk van. Büszkén mondhatjuk, hogy ebből nyolc ajándékként, hazafiúi lelkesedésből került hozzánk, csak egyet kellett megvásárolnunk.

1835-ben kaptuk – amint korábban részletesen megírtuk – a Guary-kódexet (K 34). Ez a 15. század végén készülhetett az óbudai klarissza apácák számára. Vallásos elmélkedéseket tartalmaz, korabeli magyar reneszánsz kötésben (3. ábra).

Az 1850. június 24-én tartott kisgyűlésen Toldy Ferenc „titoknok indítványára egy, régi magyar kéziratok' és nyomtatványok' beküldése vagy legalább megismertetése iránt a hazafiakhoz intézendő felszólítás' kibocsátása határoztatott el" (AcadÉrt. 1850. 14). A nemzeti lelkesedésnek köszönhetően 1850 és 1855 között hét kódexet adományoztak az Akadémiának.

1850-ben Piry Cirjék[27] ajándékozta a róla elnevezett két hártyalevelet (K 36), a Máriabesnyői Töredék (K 37) másfél levelét pedig 1921-ben kaptuk a jezsuita rendtartománytól. A két nyelvemlék valószínűleg ugyanazon, 15. század végi ferences kódex töredéke. Krisztus kínszenvedésének és halálának szükséges voltáról szóló beszélgetés részlete.

26 JAKUBOVICH Emil (1883–1935) nyelvtörténész, paleográfus. Az MTA levelező tagja (1924). Az OszK kézirattárosa, majd igazgatója.

27 PIRY Cirjék (1810–1880) költő, teológus, ferences rendtartományi főnök.

3. A Guary-kódex hátsó kötéstáblája
MTAKK K 34.

Az érsekújvári ferencesek három magyar nyelvemlékét 1851-ben sikerült megkapnunk. Czech János már 1833-ban felfedezett közülük kettőt. A Czech-kódex (K 42) Kinizsi Pálné Magyar Benigna számára 1513-ban a nagyvázsonyi pálos kolostorban készült, színes iniciálékkal gazdagon díszített kisalakú imakönyv (4. ábra).

Az Érsekújvári-kódexet (K 45) 1529–1531 között a margitszigeti domonkos apácák másolták, egyikük, Sövényházi Márta meg is nevezi magát. A nagyalakú, közel 600 lapos kódex evangéliumi részeket, elmélkedéseket, imádságokat, prédikációkat, példákat, legendákat tartalmaz; benne van Alexandriai Szent Katalin verses legendája. Passióját miniatúrák díszítik (5. ábra).

A harmadik nyelvemléket 1843-ban találta meg Thewrewk József,[28] kiről a kódex a nevét kapta. A Thewrewk-kódex (K 46) 1531-ben, ugyancsak a margitszigeti domonkos apácakolostorban készült imakönyv. Egyik másolója feltehetően szintén Sövényházi Márta volt. Verses darabjai a Himnusz a felfeszített Krisztushoz és Vásárhelyi András éneke.

Reguly Antal[29] közbenjárásának köszönhető, hogy a ferencesek rendfőnöke a fenti három magyar kódexet az Akadémiának ajándékozta. Erről Reguly az 1851. január 20-i összes kisgyűlésen számolt be (AcadÉrt. 1851. 20). E kódexek közül kettő már a Kézirattárban volt, a Thewrewk-kódex pedig 1854-ben került az Akadémiára.

1851-ben Bartakovics Béla[30] egri érsek ajándékozta az 1844-ben a tiszalöki plébánián felfedezett Virginia-kódexet az Akadémiának. A Virginia-kódex (K 40) a 16. század elején, domonkos rendi apácák számára készült. Az egykorú budai reneszánsz kötésű munka Szent Ferenc és Szent Egyed életével kapcsolatos példázatokat és ájtatosságokat, az utolsó ítéletről szóló prédikációt és szerzetesi szabályokat tartalmaz.

A gyöngyösi ferencesektől, kik már 1836-ban ajándékba adták azt az ősnyomtatványt, melyhez hozzá van kötve a kéziratos Gyöngyösi latin–magyar szótártöredék, most, 1851-ben az ugyancsak ősnyomtatványokkal összekötött Gyöngyösi-kódexet kaptuk. A Gyöngyösi-kódex (K 39) feltehetően a 16. század elején készült magyar és latin nyelvű imakönyv. Három verset is tartalmaz: Szent László királyról, Mátyás király haláláról, Imádság a Szentlélekhez.

Vásárlással jutottunk a Kriza-kódexhez. Kriza János[31] 1853. március 9-én kelt Toldynak írt levelében (Magy. Irod. Lev. 4-r. 79) írja: „Jelennen pedig egy nagy ritkasággal kívánám meglepni Kegyedet", s elmondja, hogy Kolozsváron egyik tanítványától tudta meg, hogy „özvegy Kis Lajosné Aszonyságnál sok régi könyvek vagynak", s kölcsönkapta az 1532-ben készült imádságoskönyvet. „Én küldöm lopvást Kegyednek két három hétre, vizsgálja meg, s ha szükség másoltassa le. Az eredetit nem tudom meglehetne é nyerni; bármi nagy árért sem adná most épen az írt özvegy [...]a' mint hallom, Döbrentei sokat próbálta volt megnyerni a néhai birtokos Kis

28 THEWREWK József (1793–1870) író, régiséggyűjtő.
29 REGULY Antal (1819–1858) nyelvész, etnográfus. Az MTA levelező tagja (1843).
30 BARTAKOVICS (Albert) Béla (1791–1873) egri érsek. Az MTA tagja (1853).
31 KRIZA János (1811–1875) költő, népköltészeti gyűjtő, unitárius püspök. Az MTA levelező tagja (1841).

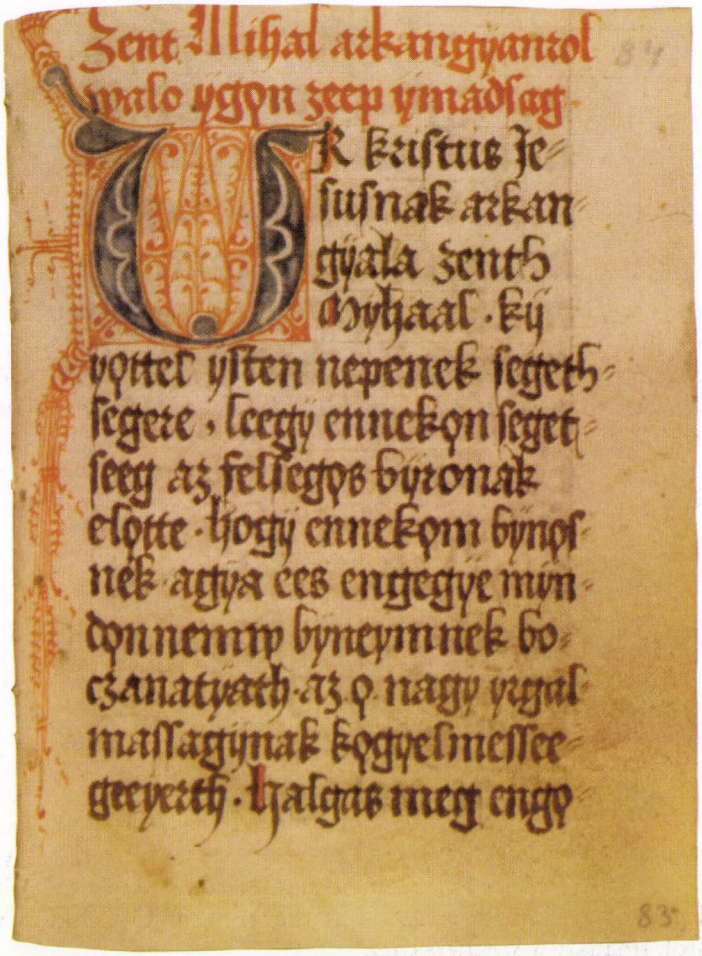
Zent Mihal arkangyaltol
valo ygyn zeep ymadsag

K Kriſtus Je
ſusnak arkan
gyala zenth
Gyhaal . ky
vottel yſten nepenek ſegeth
ſegete , leegy ennekem ſeget
ſeeg az felſeegys byronak
elotte . hogy ennekem bynos
nek agya ees engegye myn
dennemy byneymnek bo
czanatyeth . az o nagy yegal
maſſagynak kegyelmeſſee
geeyeth . Hallgas meg engy

4. A Czech-kódex 165. lapja
MTAKK K 42.

5. Az Érsekújvári-kódex 87. lapjának részlete
MTAKK K 45.

Lajos urtól". Az 1853. április 11-én tartott kisgyűlésen Toldy bemutatja a kódexet, ismerteti tartalmát, írását, hiányait. Kéri, hogy Kriza-kódexnek nevezzék, és benyújtja a kódex másolatát (AcadÉrt. 1853, 53–54). A kisgyűlésen való bemutatás után Toldy visszaküldhette a kötetet Krizának, aki az 1853. június 3-án kelt levelében már arról számol be, hogy az özvegy serdülő fiaitól sikerült 18 forintért az Akadémia számára a kódexet megvennie. A Kriza-kódex (K 47) 1532-ben készült, Garay Pál domonkos rendi szerzetes kézírása. Szent Brigitta tizenöt imáját és még két imádságot tartalmaz. Színes, növényi ornamentikával gazdagon díszített kisalakú imakönyv (6. ábra).

Lányi Károly[32] 1855-ben ajándékozta az Akadémiának a később róla elnevezett kódexet. A Lányi-kódex (K 43) 1519-ben a somlyóvásárhelyi premontrei apácák számára készült rendtartás, latin imádságokkal, korabeli budai reneszánsz kötésű.

Ugyancsak 1855-ben került az Akadémiára Teleki József[33] halála után a család ajándékaként Vér András 1493-ban írt menedéklevele (K 33) (AcadÉrt. 1855, 336). E nyelvemléket már Döbrentei ki szerette volna adni Jászai Pál másolatában, de Jankovich kérésére átengedte neki a Jankovich tervezte kötet számára (RMNy II/2, XIII). Végül csak Zolnai Gyula[34] *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig* című kötetében jelent meg a hasonmással együtt 1894-ben.

Drágffy János végrendelete 1524-ből (K 44), melyet Döbrentei 1847-ben kapott Mednyánszky Józseftől másoltatásra, Toldy Ferenc hagyatékával került az Akadémiára. Szövegét Mészöly Gedeon[35] jelentette meg 1917-ben (Magyar Nyelv 13: 121–124) (7. ábra).

A 19. század végén megtalált két nyelvemlékünket felfedezésük évében ajándékozták az Akadémiának. 1895-ben Beszterce-Naszód vármegye levéltára küldte el a Besztercei Szójegyzéket (K 31), mely 14. század végi latin–magyar szójegyzék, fogalomkörök szerint 21 csoportba osztva 1316 magyar szót tartalmaz. Másolója Szlavóniai György (8. ábra).

1896-ban Lóczy Lajos[36] adta át az Akadémiának Lázár Zelma ajándékaként a róla elnevezett kódexet. A Lázár Zelma-kódex (K 41) a 16. század elején készült klarissza apácák számára, imádságok, legendák, példák és elmélkedések gyűjteménye. Egykorú budai reneszánsz kötésű kisalakú kötet.

32 LÁNYI Károly (1812–1856) egyháztörténész, a nagyszombati könyvtár őre (1842–1852). Az MTA levelező tagja (1847).

33 TELEKI József (1790–1855) nyelvész, történész, az Akadémia első elnöke (1830–1855). Az Akadémia Könyvtárának alapítója. *Egy tökéletes magyar szótár elrendeltetése, készítése módja.* 1817. In: Jutalom-feleletek a magyar nyelvről. Pest, 1821.

34 ZOLNAI Gyula (1862–1949) nyelvész, fordító, egyetemi tanár. Az MTA levelező tagja (1897), rendes tagja (1924).

35 MÉSZÖLY Gedeon (1880–1960) nyelvész, egyetemi tanár. Az MTA levelező tagja (1921). Az Akadémia Könyvtárának kézirattárosa (1916–1922).

36 LÓCZY Lajos (1849–1920) geológus, földrajztudós, egyetemi tanár. Az MTA levelező tagja (1888), rendes tagja (1901).

6. A Kriza-kódex 49. lapja
MTAKK K 47.

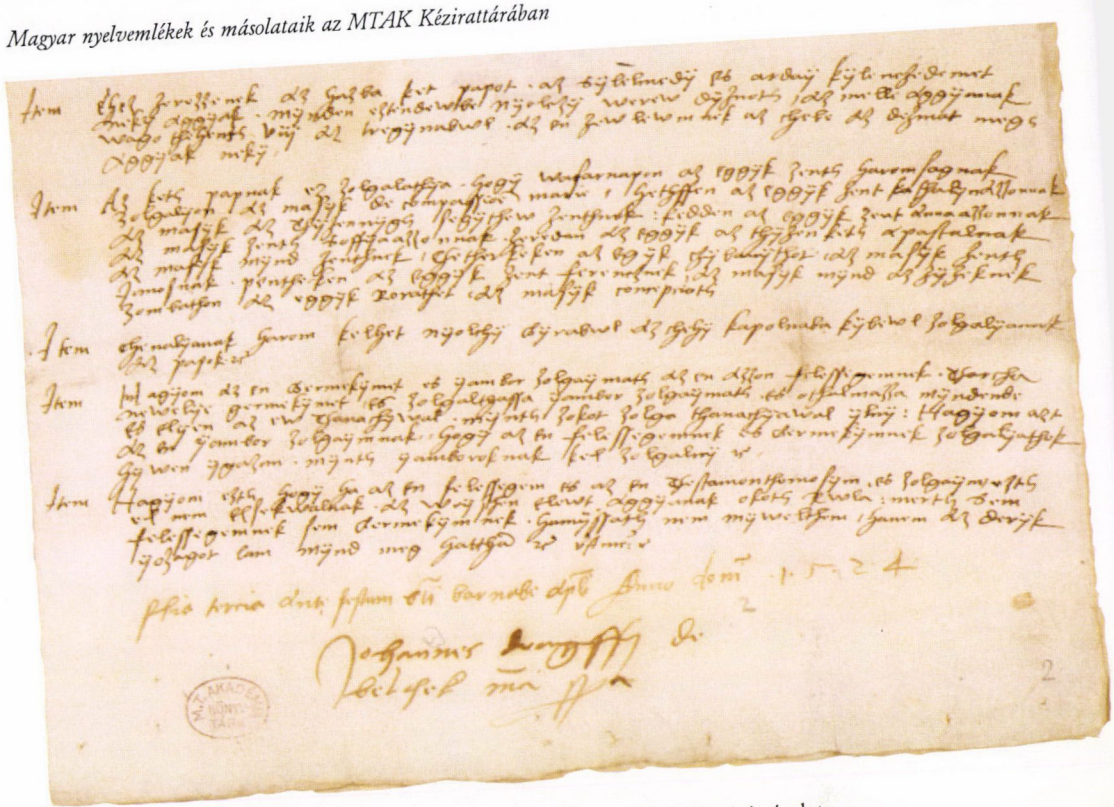

7. Drágffy János végrendelete 1524-ből, 3. lapjának záró részlete
MTAKK K 44.

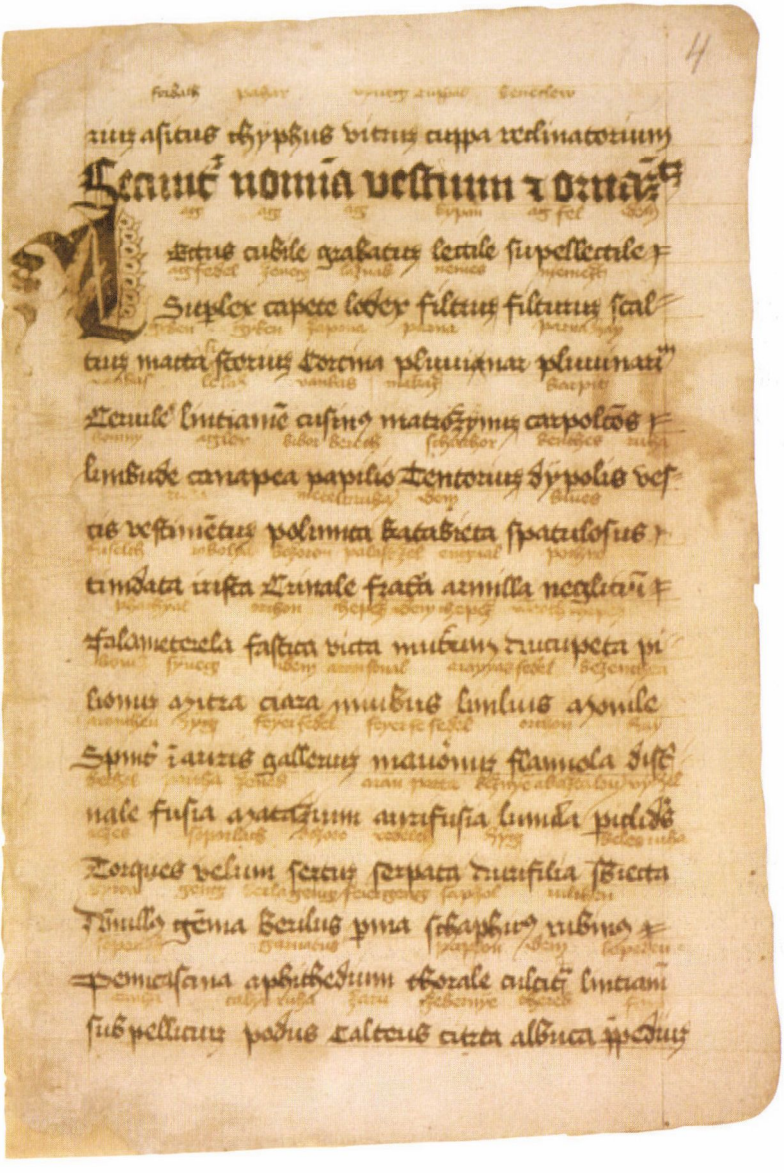

8. A Besztercei Szójegyzék 7. lapja
MTAKK K 31.

A magyar nyelvemlékek gyűjteménye mint szakcsoport

Magyar kódexeink és másolataik kézirattári felállítása a következőképpen alakult. A Döbrentei által begyűjtött másolatok az RMNy kiadásának előkészítése után az Akadémia Kézirattárába kerültek. A Kézirattár első kinevezett vezetői Rómer Flóris 1861-től 1871-ig, utána Jakab Elek[37] 1876-tól 1891-ig. Rómer alatt indult meg a kéziratok feldolgozása. Tizenhat főszakra és tizenöt mellékszakra osztották az anyagot. A raktári felállítás nagyság szerint történt, így a „Magyar codexek" elnevezésű szakon belül volt 2-, 4-, 8-, kis 8-, 12-, 16-rét. Ebbe a szakba vegyesen kerültek be magyar nyelvemlékeinknek eredeti és másolati példányai. A régi szakrendi cédulák nagy része Jakab Elek kézírásával készült. A 20. század elején már kialakult az az igény, hogy különválasszák az eredeti kéziratokat a másolatoktól. Erre utal Mészöly Gedeon két jegyzete 1916-ból „áttétetett a Magy. Nyelvemlék szakba". Ám a 19. századi szakrend egyelőre nem változott. Viszont az értékes kéziratos kódexeket biztonságos tárolásuk érdekében mégis kiemelték a másolatok közül. Jakubovich az Akadémia könyvtárában 1924-ben végzett revíziójáról írt jelentésében közli, hogy: „Az üveges tárlószekrényben elhelyezett régi magyar nyelvemlékek és középkori kódexek a jegyzék szerint hiány nélkül megvannak." Ellenőrzik a nyelvemlékmásolatokat, latin és német kódexeket is, itt megjegyzi a következőket: „Ez utóbbiakat szerény véleményem szerint nagyobb biztonság kedvéért zárt szekrényben kellene tartani." (K 810: 3/1925). Később az eredeti kéziratokat páncélszekrényekbe helyezték, ezt bizonyítja Berlász Jenőnek[38] egy 1949. június 8-án készült listája: „A Goethe-szobai páncélszekrényben elhelyezett kódexek jegyzéke. I. Magyar Kódexek., II. Latin kódexek". Ezen több mint ötven magyar kézirat szerepel.

Az 1960-as években Csapodi Csaba[39] kiemelte az eredeti kéziratokat a régi szakrendből, és megalkotta a K jelzetű gyűjteményeket. A másolatokat a folyamatos Ms jelzetű kézirattári állományba osztotta. A magyar nyelvemlékeket és a 18. század végéig írott értékes kéziratos köteteket keletkezésük időrendjébe állította, róluk nyomtatott katalógust készített: *A „Magyar Codexek" elnevezésű gyűjtemény (K 31–K 114). MTA Könyvtára Kézirattárának katalógusai 5.* Bp., 1973. Ebben a kéziratok leírását, tartalmát, tulajdonosait, kiadásait, a rájuk vonatkozó legfőbb szakirodalmat is közölte. Ezzel katalógusa a kódexkutatás kiinduló segédeszközévé vált. Ma ez a gyűjtemény a biztonsági berendezéssel védett páncélszoba egyik kulcsra zárt, üveges szekrényében van elhelyezve.

37 JAKAB Elek (1820–1897) történész, levéltárnok. Az MTA levelező tagja (1870), rendes tagja (1889). Az Akadémia Könyvtárának kézirattárosa (1876–1891).

38 BERLÁSZ Jenő (1911–) történész, könyvtáros, levéltáros. Az MTAK Kézirattárának vezetője (1948–1956).

39 CSAPODI Csaba (1910–) történész, könyvtáros. Az MTAK Kézirattárának vezetője (1957–1975).

ABAFFY, CSILLA

Early Records of the Hungarian Language and Copies of them in the Library's Department of Manuscripts

The original mission statement of the Academy indicated the cultivation of the national language as its most important task. The first way to achieve this was to compile a dictionary. At the beginning the aim was the collection and analysis of old linguistic records for the purposes of the dictionary and an associated grammar, but research in the history of language came to be emphasized more and more.

The Library's Hungarian codices from the fifteenth and sixteenth centuries are mostly copies of prayers – meant for nuns – legends, lectionaries, and portions of the Bible. The first translations and their later variants – written in countless copies – have largely perished in the course of history. Thanks to the research work of members of the Academy as well as of others devoted to our national culture, almost all of the linguistic records known to this day were discovered in the first half of the nineteenth century. Out of 46 registered Hungarian-language codices, eight were generously donated to the Academy's Department of Manuscripts. The Academy strove to collect the text of all the other known linguistic records. Our collection thus preserves 46 copies of 38 codices. These have served as the source material for editions of the texts.

The Academy's published series of linguistic records started in 1838 when Gábor Döbrentei began editing the Régi Magyar Nyelvemlékek (Old Hungarian Linguistic Records). Almost all volumes of the Nyelvemléktár (Collection of Linguistic Records) were edited by György Volf. After one volume of the Új Nyelvemléktár (New Collection of Linguistic Records) and eight of the Codices Hungarici, the text editions in the current series of Régi Magyar Kódexek (Old Hungarian Codices) contain facsimiles as well. The latest volume of this series – No. 25 – has just appeared.

VEKERDI LÁSZLÓ

A Bolyai-gyűjtemény a Bolyai-kutatásban

> „Kéziratos származékok gyűjteményeinek — összegezi a tekintélyes *Archives of the Scientific Revolution* recenziója —, eltérően a sok példányban nyomtatott vagy akár a kézzel írott könyvek táraitól, többnyire megvan a maguk hosszú időre terjedő saját története. Szerzők és örököseik kívánságai és stratégiái, az idő játékai, levéltárosok, apologéták, szerkesztők tevékenységei, háborúk, tűzvészek, áradások pusztításai mind rajta hagyhatják a nyomukat a kéziratos gyűjtemények fejlődésén, hármas feladat elé állítván a történészt az archívumban adatolt történet megértésével, magának a gyűjtemény történetének a rekonstruálásával és a kettő szétválasztásával."[1]

Pontosan ezek szerint az elvek szerint épül fel és ezt a hármas feladatot oldja meg Fráter Jánosnénak a Bolyai-gyűjtemény katalógusához írt Bevezetése, szervesen kiegészítve és feltárva az általa rendezett gyűjtemény úgyszintén ezen hármas elvhez igazodó belső rendjét és szerkezetét. Így a *Katalógus* több a szokásos levéltári-kézirattári katalógusoknál: tudománytörténeti archívum-történet, évtizedekkel ennek a még ma is új műfajnak a megszületése előtt, sőt maguknak a tudománytörténeti archívumoknak a létrejötte és elterjedése előtt.[2]

Az akadémiai Bolyai-gyűjtemény kialakulását és fejlődését Fráterné a Bolyai-kéziratok egészének a történetében helyezi el.

> „Bolyai Farkas könyveit végrendeletében a marosvásárhelyi kollégium könyvtárának ajándékozta, és ennek következtében halála után természetes volt, hogy ide kerüljenek kéziratai is. Bolyai János iratait, melyeket halálakor a helybeli katonai parancsnokság lefoglalt, ugyancsak a kollégiumi könyvtárnak sikerült megszereznie. Így az autográf Bolyai-iratok legnagyobb részét ma is Marosvásárhelyen őrzik. Az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának Bolyai-gyűjteménye — ebből következőleg — a marosvásárhelyihez képest csak töredék lehet; mégis

1 *Archives of the Scientific Revolution: Formation and Exchange of Ideas in Seventeenth-Century Europe.* Ed. by Michael HUNTER. Woodbridge, 1998. Rec.: Lawrence M. PRINCIPE. *Annals of Science* 1999. 322.

2 FRÁTER Jánosné. *A Bolyai-gyűjtemény* (K 22–K 30). Bp. 1968. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Katalógusai 4.) (A továbbiakban: Katalógus)
Fráter Jánosné szül. Porács Rózsa (Szerencs 1923. XI. 15. — Bp. 1994. XII. 21.) 1952 óta dolgozott az MTA Könyvtárában.

igen sok értékes anyagot tartalmaz, amely jelentős adalékokat szolgáltat a Bolyai-kutatás számára."[3]

Bolyai Farkas élete végéig lazább-szorosabb kapcsolatban állott az Akadémiával; leveleket, véleményeket küldött, s rendre elküldte — dedikálva — megjelent műveit a Magyar Tudós Társaságnak.

„Bolyai Farkas akadémiai működését jelzik Toldy Ferenc titoknoknak írt levelei (K/148—150 és M. irod. lev. 4-rét 61/d), amelyekből látható, hogy rövidebb, hosszabb kihagyásokkal de állandó az összeköttetés Marosvásárhely és az Akadémia között. Bolyai Farkas leveleiből realizálni lehet a kialakult kapcsolatot, a Tudós Társaság működése iránti érdeklődést és a szaktudósokkal, kortársaival való érintkezés óhaját. »Az arithmetica eleje« második kiadását 1846-ban küldi az Akadémiának »Méltóztassék a Tktes Ur kiosztani a mathesisi osztálybelieknek; én rég nem látván névkönyvet, nem tudom most kik és akárhányan legyenek, akik megnézésre méltatnák; méltóztassék néhány rendben tudósitani; és ingyen bekötve küldök, csak neveiket tudjam. T.T. Győri, Nagy Károly, D. Vállas, Bitnicz, Tárczi uréknak küldenék[...]«
Bolyai Farkas akadémiai levelező taggá választása szempontjából fontos dokumentum Döbrentei Gábor 1833. aug. 29-én Bolyai Farkasnak írt levele (K 23/21). Ez ugyanis olyan összefüggésekre világít rá, melyek ismeretében arra lehet következtetni, hogy Bolyai Farkas levelező tagsága Döbrentei Gábor közreműködésének volt köszönhető, és hogy rendes tagsági ajánlásában milyen szerepet játszott a latin nyelvű Tentamen megjelenése.
Bolyai Farkas 1833. augusztusában küldte meg a Tentamen I. kötetét az Akadémiának dedikálva. (A könyv ma is megvan. Könyvtári jelzete: 542.012). Döbrentei Gábor titoknok, akihez a küldemények érkeztek, még augusztus 29-én válaszolt Bolyai Farkasnak:
»Könyvedet tehát nevedben a Társaságnak október 1-ső napján adom majd bé midőn héti üléseink megint kezdődnek, mert most a Társaságnak szeptember utolsó napjáig vacatioja van, engem kivéve mert én dolgozom mint a [...] tudod mi.
Rád nézve is egyenesen irtam midőn kivántam, hogy mathesisi munkádat magyarul ird, mivel 3[d] vidéki rendes tagnak óhajtottalak majd 300 pengő forinttal, ami mellett már ezután deák munkád miatt nem szólhatok; fijadra a Kapitányra nézve is az a barátságos észrevételem van, hogy ha magyarul adja ki munkáját lehet még helybeli tag itt 500 pengő forinttal, mely summa penziójához egykor jól járulna; lehet vidéki rendes tag 300 pengő forinttal.«
Döbrentei úgy vélte, hogy a »Tentamen« miatt nem vetheti fel a Tudós Társaságban Bolyai Farkas rendes tagságának ajánlását. 1835 szeptemberétől pedig Toldy Ferenc volt már a Társaság titoknoka, aki nyilván nem ismerte közelebbről Bolyai Farkast. A körülmények kedvezőtlen alakulása folytán többé

3 Katalógus 5.

nem került sor a rendes tagsági ügyre, bár az aktív kapcsolat továbbra is megmaradt Bolyai Farkas és az Akadémia között."[4]

„Ennek tanúbizonysága »Jelentése a Magyar Tudós Társaságnak Ormós József: Hermesz« c. munkájáról (K 23/46), és az Athenaeumi Figyelmezőbe szánt megjegyzése (K 23/48) a művek, feljegyzések csoportjában.
1836-ban az Akadémia megbízta Bolyai Farkast, mondjon véleményt Ormós József: Hermesz c. munkájáról, melyet azért küldött be szerzője, hogy az értekezésében előadott léghajó gyakorlati kivitelezését támogassa az Akadémia. [...] A bírálatból az derül ki, hogy Bolyai Farkas nem tartotta lehetetlennek a léghajó gyakorlati kipróbálását"

földön, előre megépített pályán haladó jármű mozgásának megkönnyítésére. Mindenekelőtt tételesen összefoglalja a terv lényegét.

„I. A gondolat ez:
1. A' vitetendő sujat emelő által elenyésztetvén
2. Ekkor a' suj miatti súrlódás is elenyészvén, csak kevés egyéb súrlódás, 's a' lég' ellene maradván, kicsi erővel haladni.
3. Az egésznek olly útat irni cél szerint eleibe, amelyből ki ne térhessen."

Lényegében az egész „Hermesz"-ből ezt az – általa megformált – gondolatot tartotta csak meg Bolyai Farkas; egyébként pedig az „ajánlott kivitel" részletesen megvizsgált „nehézségeit" annyi és az eredeti tervtől annyira eltérő „könnyítés"-sel javasolta korrigálni, hogy Ormós irrealisztikus járgányából az „emelőn" kívül (meleg levegő helyett az is a hatékonyabb Hidrogénnel töltve) semmi sem maradt. A „könnyítésekkel" megjavított-újjáalakított „Hermesz" sokkal realisztikusabb konstrukció az eredetinél; Bolyai Farkas

„részletes útmutatást adott a kivitelezés módjára, de feltehető, hogy a lelkesedés lázában elkerülte figyelmét, hogy az eredményességre való tekintettel, nyújtson-e anyagi támogatást az Akadémia a feltaláló számára:
»Olvastatik Bolyai Farkas lev. tag véleménye Ormós József: Hermes c. munkája felől, melyben mivel hogy kereken sem javalás, sem rosszalás kimondva nincsen, s igy azt az előbbi, a munkáról már beadott véleménnyel összehasonlitani nem lehet, harmadik birálatra Bitnicz Lajos r. tagnak adatik ki egy hónapra.«"[5]

Közli Fráterné a hivatkozott iratok Régi Akadémiai Levéltárban (RAL) megadott jelzeteit, s így a Hermesz-vélemény Bolyai Farkas technikai érzékenységének, találékonyságának és tudásának illúsztrálásán túl bepillantást enged a korai Akadémia – ahogyan ma mondanánk – „innovációs ügyintézés"-ébe.

4 Katalógus 7–8. Vö. SZÉNÁSSY Barna: *Bolyai Farkas.* Bp. 1975. 41. és (hivatkozás) 50. Szénássy a Katalógusból idézi Döbrentei levelének „Rád nézve is[...]" kezdetű passzusát.
5 Katalógus 8.

A több szempontból igen érdekes Hermesz-véleményről máig a *Katalógus* bevezetésében olvashatunk legtöbbet s legokosabbat; s ugyanez elmondható Farkasnak az Athenaeumi Figyelmezőbe szánt megjegyzéséről.

> „Az 1835-ben kiadott magyar könyvek közül az akadémiai jutalmat Nagy Károly: Arithmetika c. munkájának ítélték, Nagy Károly hazai hírnevéhez nagyban hozzájárult a jutalom. Egyre több munkájáról került ismertetés a korabeli lapokba. Az 1835-ben jutalmazott »Arithmetika« második része »Elemi algebra. Számírás közönséges jegyekkel« címen 1837-ben jelent meg, melyet Vállas Antal ismertetett az athenaeumi »Figyelmező az Egyetemes Literatúra Körében« hasábjain még ebben az évben (102—104. p.). [...] A könyvismertetés végén Vállas Antal ajánlja a közönségnek Nagy Károly művét, mert »az olvasó csakhamar észreveendi, mely végtelen nagy különbség van e jeles munka, s azon elemi s legnagyobb részint elavult bevezetések közt, melyekkel bennünket Dugonics, Pethe s utánok mások is, megajándékoztak«.
> Bolyai Farkast sérthette ez a megjegyzés, mert válaszcikkében csaknem tételről tételre bizonyítja be Vállas Antalnak, hogy a Nagy Károly művében tárgyalt matematikai kérdésekkel ő már az 1830-ban megjelent »Az Arithmetica elejé«-ben, majd később a Tentamenben foglalkozott és tisztázta a Vállas Antal által dicsért tételeket. Tulajdonképpen ez a tartalma Bolyai Farkas cikkének, [...] de a cikk sohasem jelent meg a Figyelmezőben."[6]

Bolyai Farkas Vállas recenziójának bírálatában „Az Arithmetica elejé"-nek megfelelő részeiből idézve roppant szemléletesen demonstrálja, hogy

> „az a' munka, melynek legszebb oldalainak, néhány *locus communis* hozatik elé, nem állana, a' mint iratik, végtelen különbséggel a' Dugonics, Pethe 's azutáni mások próbatételeiknél, melyek közül némelyekben éppen locus communisok megvannak."

A Tentamenben pedig a Nagy Károlynál dicsért részek „ezen könyvnek csekélyebb helyei közé" tartoznak. A példák kifejtése után végül megjegyzi:

> „Nem teheti mindazáltal erre nézve Ref. hogy hibául ne tegye ki Magyarnak, hogy nem magyarul írt; 's ha oly alakban adta ki, melyben a' mái időkben életre nem jöhet sok főtörése' szüleményeinek temetését békével nézze el, azzal a' reménnyel, hogy diák halottja valaha salakjából megtisztulva támad fel."[7]

6 Katalógus 8—9. „A kéziratot Bod Péternek küldte meg — aki akkor Bécsben tartózkodott — azzal a megjegyzéssel, hogy juttassa el Toldy Ferencnek kinyomtatás végett »Többet írtam volt — olvassuk a levélben — de a többit elhagytam; ennyit pedig minden kímélni kívánó természetem mellett is, kinyilatkoztatni kötelesnek éreztem magamat, hogyha lehet, az uralkodni kezdett fattyú fény ne hátráltassa még tovább is hazánkban a kimívelődés teknősbékai késöségét.«"

7 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye. (A továbbiakban: MTAKK) K 23/48.

Nagy Károly 1835-ös könyvének akadémiai jutalmazására Alexits professzor is kitért, először 1952-ben megjelent, majd 1977-ben újra kiadott Bolyai János-könyvében.[8] Idéz Bolyai Farkas Gaussnak 1836. okt. 3-án írt leveléből; az új kiadásban az idézet hivatkozásában feltünteti Benkő Samu időközben megjelent (s a Gyűjeményt jelentős mértékben hasznosító) Téka-kötetét.[9] A kérdéses rész Benkő Samu kiadásában, B. Fejér Gizella fordításában:

> „Hogy mint áll nálunk a Matematika, ez mutatja: egy most magyarul megjelent munka az Aritmetika és Algebra alapelemeiről elnyerte a Tudós Társaság kétszáz aranyos díját, pedig egyéb érdeme nincs e munkának, mint hogy Bécsben szépen és helyesen nyomták; híján van a legcsekélyebb eredetiségnek, semmit se tisztáz, nyoma sincs tömörségnek, tartalma csekély. S nemcsak középszerű, de rossz [...]"

Gauss válaszából Alexits professzor a Tentamenre vonatkozó rövid értékelést közli, majd így folytatja:

> „Valósággal megdöbbentő, hogy a Tentamen mennyire ismeretlen maradt. A Tudós Társaság pl. 1844-ben a parallelák problémáját javasolta jutalomkérdésnek, holott a Tentamen és benne az Appendix egy példánya már 12 éve ott feküdt a Társaság könyvtárában! Az akkori magyar társadalom értelmisége nagyon is szükségét érezte ugyan a tudomány fejlesztésének, de csak *egy bizonyos mértékben adagolt* tudományt volt képes befogadni az egzakt tudományokból. Ennek következtében a nagybirtokosok támogatásából tengődő tudós világ képviselői, különösen az elhanyagolt matematika művelői, maguk sem emelkedtek túl a középszerűségen."[10]

Érdemes folytatni a Gausshoz írt levélből vett idézetet, mert szépen tükrözi B. F. felfogását és jellemét:

> „Nem szeretném, ha egy leendő matematikus ebből [ti. Nagy Károly könyvéből] tanulna, nincs egyetlen jó műszava, minden szolgai fordítás. Mégis örvendek neki, mert ezzel az első lépcsőfokra léptünk. Még egy század, és az elsőből ezredik lesz (vagy legalábbis lehet).
> Itt nekem már nincs mit remélnem; már az öröklét felragyogó sugaraiban állok, ahonnan sötét ponttá válik ez a mintegy az éjszakába világító Föld, s a semmibe vész a harmatcsepp idő. Az nyugtat meg, hogy bármily keveset, de annyit tettem, amennyit körülményeim között tehettem."[11]

8 ALEXITS György: *Bolyai János világa.* Bp. 1952. Második kiadás: 1977. (A továbbiakban: Alexits 1952 és Alexits 1977.)

9 *Bolyai-levelek.* Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította BENKŐ Samu. Bukarest, 1975. (A továbbiakban: Bolyai-levelek.)

10 Alexits 1977. 29–30.

11 Bolyai-levelek 188–189.

Ma is változatlanul érvényes és időszerű Fráter Jánosné összegezése:

> „Bolyai Farkas akadémiai kapcsolata is kétoldalú volt. Mindkét oldalról szükséges megvizsgálni az ennek nyomán létrejött tevékenységet [...] Mindenesetre ha akkor nem is érte el célját a cikk írója, most az Ormós »Hermeszéről« írt bírálattal együtt a kutatás rendelkezésére áll."[12]

A *Katalógus* szerzője maga mutat példát B. F. könyvjegyzékének a közlésével és elemzésével. Erre a munkájára a *Katalógus*ban is utal:

> „Bolyai Farkas személyi iratainak egyik legértékesebb darabja a könyvei sorsára vonatkozó végrendelete, és az ehhez készített könyvjegyzék (K 22/23—27). Nemcsak művelődéstörténeti vonatkozásainál fogva fontos okmány, hanem értékes tudománytörténeti dokumentum. Ebből a könyvtári »katalógusból« következtetni lehet arra, milyen könyvekből, és milyen eszméket próbált a tanár átplántálni a 19. század elején — egy tekintélyfőiskolán — a tanulókba."[13]
>
> „Bolyai Farkas könyvtárának jellemző vonása — írja Fráterné a könyvjegyzéket publikáló és elemző tanulmányában[14] — az alkotó tudós kézikönyvtári és az aktív pedagógus gyakorlati segédkönyvtári jellege. Könyvtárában korának legkiemelkedőbb és a legújabb kutatási eredményeket tartalmazó művek vannak képviselve (Euler, Bernoulli, Montucla, Gauss, *Journal der Physik* stb.) olyanok, melyeket akkor Magyarországon csak a természettudományokat pártoló főurak engedhettek meg maguknak összegyűjteni. Ennek bizonyítására csak azt említjük meg, hogy a marosvásárhelyi Teleki-Tékában is csak egy kis része volt megtalálható azon könyveknek, melyeket Bolyai Farkas szükségesnek tartott megszerezni, és hogy az általunk fényképeken közölt művek is az Akadémia Könyvtárát alapító *Teleki*-család gyűjteményéből valók."
>
> Bolyai Farkas „könyveinek egy része szorosan összekapcsolódott tanári működésével is. Kutatásainak eredményeit matematikai könyveiben jelenítette meg. Az ismereteket a tanulók fejlettségi foka, a magasabb ismeretek elsajátítására való képesség kialakítása szerint rendszerezte. Könyvei nagymértékben szolgálták a logikai gondolkozás fejlesztését. Az ábrák készítésébe hallgatóit is bevonta."[15]

Ez a *Tiszatáj*ban közölt gondos áttekintő tanulmány felsorolja Bolyai Farkasnak — a könyvjegyzékben különben szintén közölt — saját műveit, s kiemeli a Tentamen nemzetközi mércével mérve is kiemelkedő jelentőségét, ismerteti az I. kötet

12 Katalógus 9.
13 Katalógus 9.
14 FRÁTER Jánosné: *Bolyai Farkas könyvtára.* = MTA III. Osztályának Közleményei 1969. 271—294.
15 FRÁTER Jánosné: *Bolyai Farkas könyvtára.* = Tiszatáj 1975. 2. sz. 48—52.

megküldését a Magyar Tudós Társaságnak, s a titkár, Döbrentei válaszát, hogy a könyv latin nyelve miatt immár nem ajánlhatja B. F.-t rendes tagnak. Azután visszatér a jegyzék elemzésére:

> „A könyvek második csoportját egyéb tankönyvek alkotják, melyek szinte kivétel nélkül latin és német nyelvűek. Bolyai Farkas tanári működésének első három évtizedében a közép- és felsőiskolákban még nem folyt magyar nyelven a tanítás. A magyar nyelvű tankönyvírás csak lassan bontakozott ki. A magyar szerzők többsége is latin nyelven jelentette meg természettudományi és matematikai munkáit. Bolyai Farkas könyvei között szép számmal szerepelnek magyar szerzők tankönyvei:"[16] [...]
> „A felsorolt tudósok között találkozunk katolikus szerzők (Horváth, Makó, Radics) könyveivel, amiből arra következtethetünk, hogy műveiket használták protestáns főiskolákon is.
> A matematika–fizika–kémia tanítása magas szintű volt a marosvásárhelyi főiskolán. A mércét Bolyai Farkas professzor emelte magasra, azzal, hogy olyan szerzők műveit is használta az oktatásban, amilyen könyveket akkor a nyugati országok egyetemein, főiskoláin és akadémiáin használtak. Ilyenek például Euclides, Euler, Gren, Lavoisier, Lagrange, Lencker, Karsten, Lichtenberg, Vega művei."[17]

Az *Osztályközlemények*ben megjelent tanulmány (lásd 14. jegyzet) minden művet, ezeket is, pontosan azonosít. A maga korában még a művelt Nyugaton, még intézményekben is, ritkaságszámba menő matematikai-természettudományos könyvtár, melyet B. F. – leveleiből és műveiből láthatóan – aktívan és értően használt, ez a mifelénk egyedülállóan gazdag és használt könyvtár – erre figyelmeztetnek Fráter Jánosné kutatásai és tanulmányai – nélkülözhetetlen szakmai és pedagógiai háttér gyanánt szolgált Bolyai János matematikai géniuszának a kibontakozásához. Frá-

16 „például Rechenbuch Segesvári Professor Schustertől. (Schuster Michael A.: Lehrbuch der Rechenkunst.) Compendium Geometriae Subterraneae. (Rausch Ferenc: Compendium Geometriae Subterraneae.) Horváth. Physica 2 darab. (Horváth János: Physica generalis quam in usum auditorum philisophiae conscripsit., Physica particularis, quam in usum auditorum philosophiae conscripsit.) Makó. Physica. (Makó Pál: Compendiaria physicae institutio, quam in usum auditorum philosophiae elucubratus est. 2 ptes.) Pankl. Physica 3 darab. (Pankl Máté: Compendium institutionum physicarum, quod in usum suorum auditorum conscripsit. Partes tres: I. de corpore abstracto, II. chemice, III. physice considerato.) Radics. Physica. (Radics Antal: Institutiones physicae in usum discipulorum conscriptae.) Physica (Mich. Szathmári) Vásárhelyi Professortól. (Szathmári Mihály: Physica contra juxta principia Neotericorum, in usum collegii Marosvásárheliensis concinnata.) Szász Károly első rangú egyenletek' föl-oldása' új módja. (E könyv mellett Bolyai János megjegyzését találjuk: »az ígéretnek meg-nem felelő, éppen kényelmetlen, hosszas«.) Abban az időben, amikor már magyar nyelven is tanítottak a marosvásárhelyi kollégiumban (1836-tól vezették be a magyar nyelvű oktatást), írta a két Szász Károly (idősebb és ifjabb): Számtan. Algebra című könyvet, amelyet Bolyai Farkasnak ajánlottak." B. F. 1830-ban először megjelent magyar nyelvű tankönyve, Az arithmetica eleje, tehát ebből a szempontból is úttörő volt, tartalmát és módszerét tekintve pedig toronymagasan állott Nagy Károlyé (és persze Szász Károlyéké) felett.

17 Tiszatáj 1975. 2. sz. 49–51.

terné tanulmányainak a tükrében érthető meg igazán Bolyai János gyakran idézett késői sóhaja, hogy bár maradt volna végig otthon, apja közelében. Bolyai János ez idáig ismeretlen számelméleti és algebrai jegyzeteit felfedező, megfejtő és rendszerező monográfiájában[18] Kiss Elemér a Bolyai-gyűjtemény katalógusára, Fráter Jánosnénak Bolyai Farkas könyvtáráról szóló tanulmányára, valamint Deé Nagy Anikó hasonló tárgyú munkájára[19] hivatkozva a következőképpen összegez:

> „Bolyai Farkas könyvtára az alkotó tudós referencia-könyvtárának és a gyakorló tanár kényelmesen kicsi könyvtárának a vonásait mutatja. Könyvtára korának legkiemelkedőbb és új eredményeit tartalmazó tudományos műveket foglal magába (Eulertől, Bernoullitól, Montuclatól, Gausstól, *Journal der Physik*, etc.); könyveket, melyeket akkor csak a természettudományokat pártoló főurak engedhettek meg maguknak összegyűjteni. Farkas olykor kikérte Gauss tanácsát könyvei kiválasztásában. Bolyai Farkas könyvtárának egész jellege arra utal, hogy a matematikus-tanár által nagy gonddal és jelentős anyagi áldozattal összegyűjtött állomány igencsak jelentős volt az időkben. Bolyai Farkas könyvei természetesen fiának Jánosnak is rendelkezésére állottak, és ő csakugyan olvasta is azokat. Farkas 13 éves fiát Euklidész, Euler, Vega és Hauser műveivel vezette be a matematikába. 1818. szept. 10-én kelt levelében ezt javasolja Bécsben tanuló fiának: »Olvasd Karstent, Kästnert, Pasquichot, Eulert, La Croix Traité Élémentaire des Fonctions etc.« (K 22/75)"[20]

A hivatkozott levél eredetije a Bolyai-gyűjteményben található, Benkő Samu közölte a *Bolyai-levelek*ben (pp. 98–110.). Ez a levél, számos B. F. által fiának írt levéllel és levéltöredékkel együtt Szabó Péter hagyatékából került az Akadémia Könyvtárába; a *Katalógus* bevezetése pontosan elmondja, hogy hogyan. Ezek a levelek ma a Gyűjtemény felbecsülhetetlen értékű és az egész Bolyai-kutatásban megkerülhetetlen kincsei; a viszonylag nem túl sok matematikai fejtegetéssel telítetteket gondos feldolgozásban közölte Benkő Samu a *Bolyai-levelek*ben, feltüntetve a már megjelent részletek bibliografikus adatait. De máig kiadatlanok az ugyancsak Szabó Péter hagyatékából származó levéltöredékek (K 22/86–128), s lényegében felhasználatlanok is. Pedig a *Katalógus* beszédes és kíváncsiságot felkeltő címekkel sorolja fel őket. Mikor akadnak kutatójukra?

Nem Szabó Péter hagyatékából kerültek a Gyűjteménybe Bolyai Farkas levelei Bodor Pálnak (K 22/40–73) és Bolyai Gergelynek (K 22/129–144), János B. F. második feleségétől született féltestvérének. A Bodor Pálnak írt levelekből számos – és gyakran idézett – szemelvényt közölt Schlesinger Lajos;[21] hét teljes levelet közölt

18 Elemér KISS: *Mathematical gems from the Bolyai chests.* János Bolyai's discoveries in Number Theory and Algebra as recently deciphered from his manuscripts. Bp. 1999.

19 DEÉ NAGY Anikó: *A két Bolyai könyvtára.* = Könyvtári Szemle (Bukarest) 1968. 19–25. Ld. 14. jegyzet 273.

20 Elemér KISS i. m. 61.

21 *Szemelvények Bolyai Farkasnak Léczfalvi Bodor Pálhoz 1815-től 1825-ig írt leveleiből.* Közli: SCHLESINGER Lajos. = Mathematikai és Physikai Lapok 1902. 197–230.

Benkő Samu a *Bolyai-levelek*ben. B. F. Bodor Pálnak írt leveleit Benkő a Gaussnak szólókhoz viszonyítja:

> „Hazai barátjával, Bodor Pállal mindvégig keresetlenebb hangon, a műgonddal kevesebbet törődve levelezett. Gyakran már a keltezés után jelzi, hogy sietve veti papírra mondandóját és egy szuszra zúdítja barátjára a kérések és panaszok özönét. Bodor emberséges ember volt, s noha maga is sok gonddal-bajjal küszködött, egész életében hűségesen segítette barátját és tartotta benne a lelket a csüggedés óráiban. Barátságuk kibírta a nehéz próbákat, s levélbeli emlékeit a Bolyai-hagyaték legszebb darabjaiként tartjuk számon."[22]
> B. F. „kisebbik fiának Gergelynek írt levelei, valamint az Antal öccsétől kapott 15 levél részletei számos megjegyzést tartalmaznak Bolyai Farkas egyéniségére, pszichikumára. A levelekben található gazdasági, anyagi vonatkozások, ha másodrendűek is a kutató számára, tükrözik az egykori professzor eléggé mostoha életkörülményeit."[23]

A *Katalógus* megjelenése óta, az új tudománytörténet-írásban persze ezek a másodrendű szempontok is elsőrendűvé váltak, olykor egyenesen elsőbbrendűekké. S hogy milyen értékeket és meglepetéseket rejthetnek még a levelek, azt mutatják Bolyai János ötvenes évek vége felé öccsének Gergelynek írt levelei, melyeket Benkő Samu válogatásának a végén közöl (54, 55, 56, 58, 59, 60 számú levél), a Gyűjtemény nyolc darabjából (K 23/84–91) hatot.

Ezekre a levelekre kitűnő szemmel már Alexits professzor felfigyelt, Bolyai János körülményeinek és állapotának jellemzőiként:

> „János 1857-ben a város végére, a katolikus temető melletti Kálvária-utcába költözött, ahol egy egészen kicsi házacskát bérelt. Itt élt egyedül, folytonosan betegeskedve. Ekkoriban már teljesen munkaképtelenné vált, 1858-tól kezdve semmit sem volt képes csinálni. Csak Gergelynek írt leveleket családi ügyekről és betegeskedéséről. A matematikai kutatás örömére visszapillantva, ezt írta 1857-ben: »[...] részesültem a menyország megismerésében is, — melyet minden szigorú életmódom mellett is semmi anyagi kincsért nem adnék — részesülhet minden épen teremtett egyén, ha szorgalmas és lelkesen ügyökszik magát kimüvölni.«"[24]

22 Bolyai-levelek 12–13.

23 Katalógus 7.

24 Alexits 1952. 109., Bolyai-levelek 230. „A Gergelynek írt nyolc levél (K 23/84–91) azért jelentős, mert az első kettőben arról értesíti öccsét, hogyan teltek Bolyai Farkas utolsó napjai a harmadik szélütés óta. Pontosan beszámol arról, miként találta a földön szélütött apját, hogyan látogatta őt rendszeresen, és hogyan őrködtek a kollégium diákjai a volt professzor betegágya mellett. Kétségtelenül a leghitelesebb leírás ez Bolyai Farkas végnapjairól.
A levelek tartalmazzák a domáldi Bolyai-birtok eladása alkalmával felmerült problémákat, Bolyai Farkas ingóságainak árvereztetésére vonatkozó utalásokat (K 23/86–87), és sok önéletrajzi adatot. Ezekből a levelekből tudjuk meg, hogy 1831-ben lembergi állomáshelyére történt utazása közben

Egy gyűjtemény – akár kézirat, akár könyv – értékét önbecse határozza meg, de közhasznúságát a felhasználók teremtik meg, s Alexits akadémikus monográfiája mellett a *Bolyai-levelek* a legszebb bizonyíték, hogy e tekintetben a Gyűjtemény – és a *Katalógus* – milyen hasznos szerepet vállalt és tölt be; amit különben Benkő Samu a *Bolyai-levelek*hez írt Jegyzetekben (és az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában a levelek kibetűzésével töltött hosszú órákkal) nyugtázott. A bevezetésben írt óhaja pedig ma is változatlanul érvényes:

> „Ha az olvasónak e válogatás lapozgatása közben hiányérzete támadna, e sorok írójával együtt bizakodjék benne, hogy előbb-utóbb csak elkészül a teljes Bolyai-levelezés kritikai kiadása."[25]

(Csak hát hány olvasónak és főleg kultúrpotentátnak támadt azóta „hiányérzete"?)

---

kolerába esett, emiatt Besztercén 9 napig feküdt, és elgyengülve folytatta útját (K 23/88). Nem lehet megilletődés nélkül olvasni 1858. aug. 8-án írt levelét, melyben betegségét panaszolja, és egyben alkotói képességét bizonygatja. Lábbaja ágyhoz kötötte, de szelleme friss és sokat dolgozik matematikai munkáin – írja: »mert úgy elfoglal- és ragadnak a mathesisi tárgyak és oly, mondhatom *rengeteg* süker- vagy eredménnyel, mint fiatal korom-, legjobb erőmben, sőt némileg *még* hatósban, minek oka persze az: hogy azóta készületem is mind gyarapodva a megfejtendő problemákat annál hatalmasb erővel támadhatom meg, és úgy, hogy már alkalmasint egy sincs azok közöl, még a legdesperáltabb is, melyet megfejteni képes ne lennék.«" (Bolyai-levelek 261–262., Katalógus 10–11. A Bolyai-levelek betű szerint, a Katalógus mai átírásban, jelentéktelen változtatásokkal ill. kiegészítésekkel közli.)

25 Bolyai-levelek 28. Benkő Samun kívül, illetve előtt nem sokan ismerték el a Gyűjtemény és főleg a Katalógus használatát s még kevésbé hasznát: bár azért olykor szinte szó szerinti átvételek találhatók belőle; lásd pl. fentebb 4. jegyz. De tán terjed mégis a Gyűjtemény híre s értékelése, amint egy újabban megjelent könyv is mutatja: *János Bolyai. Der Mozart der Mathematik. Leben und Werk.* Hrsg. Annemarie MAEGER. Hamburg, 1999. A köszönetnyilvánításból láthatóan a szerkesztő, A. Maeger járt az MTA Kézirattárában és – a fakszimilékből láthatóan – gondosan tájékozódott (annál különösebb a címben – és csak ott – a hosszú „ó"; netán azt hivatott jelezni, hogy a Bolyai Jánosként a cím felett látható kép úgyszintén nem hiteles? Vagy mégis? A kép szeme, orra, álla mindenesetre Benkő Zsuzsanna, szája Farkas képére emlékeztet, a 18. oldalon). Közli a könyv, a Katalógusban található jelzet megadásával, Bolyai János javaslatát Ferenc József császárnak, melyben Üdvtana szellemében a közjó gyors előmozdítását célzó tervet tár elő (Johann Bolyais „Kaiserbrief", 107–126). Csatolva megtalálható ugyanott az első és az utolsó oldal fakszimiléje (mindkettőt a B. J. – a katona is közölte), s a „Kaiserbief" előtt ügyes válogatás található az Üdvtanból, Benkő Samu *Bolyai János vallomásai* (Bukarest 1968) alapján. A könyv végén az Appendix fakszimiléje látható, és Bolyai János általi német fordítása-átdolgozása, az eltérések pontos megadásával. Ezen a már Stäckel által közölt *Raumlehre*-n kívül megtalálható a *Responsio* Stäckel fordításában, a temesvári levél („Entdecker-Brief" von J. Bolyai an seinen Vater), a Schmidt-biográfia s egyéb fontos részletek, úgyhogy a könyv egészében jó áttekintés Bolyai János általában (pontosabban „Stäckel-szinten") ismert matematikájáról és – ez a könyvben az új – filozófiájáról. A két terület kapcsolatát Tóth Imre szakavatott *Einführung*ja teremti meg: Von Wien bis Temeswar: Johann Bolyais Weg zur nichteuklidischen Revolution. (21–68). A – mint mindig – szellemes és Szellem-igéző Tóth Imre-írásból jelen összefüggésben elsősorban az a fontos, hogy többször és expressis verbis hivatkozik a „Bolyai János – a katoná"-ra, és ezzel a Gyűjteményre. Tóth Imre mindig *nagyon* megválogatottan citál és hivatkozik; mintha kezdene a Gyűjtemény „a Stäckel"-lel egyenlő citálási rangra emelkedni?

Bolyai János öccsének írt levelein kívül a legtöbb és legértékesebb reá vonatkozó tétel Szabó Péter hagyatékából került a Gyűjteménybe. Szabó Péter nevét számon tartja a Bolyai-kutatás, elsősorban a század elején közölt úttörő tanulmányai miatt.[26] Elsőként azonban s jószerivel máig egyetlenként a *Katalógus* mutatja be azt az önzetlen s időt-fáradtságot nem kímélő munkát, melyet Szabó Péter Bolyai János kéziratainak s a reá vonatkozó katonai-hivatali adatoknak a felkutatásában és megőrzésében végzett. Ugyancsak a *Katalógus* tisztázza Szabó Péter apjának, Szabó Sámuelnek — akit az irodalom általában csak elmarasztal — a Bolyai-kutatások megindulásában a Bolyai Farkas felfedezésében betöltött szerepét:

> „Szabó Péter atyja, Szabó Sámuel, levelezésben állt Bolyai János elméletének elismertetésében nagy érdemeket szerzett külföldi és magyar kutatókkal, többek között Jules Hoüel-lel, Giuseppe Battaglinivel és Schmidt Ferenccel. (Leveleik megtalálhatók a Gyűjteményben: K 29/97, 112–118, 149–152.)
> A levelek írói valamennyien elsősorban adatokat kérnek Szabó Sámueltől a két Bolyai életéről és munkásságáról, életrajzuk megírását, leveleik összegyűjtését, az Appendix fordítását szorgalmazzák és azt az óhajt fejezik ki, hogy bárcsak a kollégiumban levő Bolyai-kéziratok kiadásra kerülnének."[27]

Guillaume-Jules Hoüel a Gyűjteményben található első levelét 1867. aug. 27-én Thaonból írta Szabó Sámuelnek:

> „Ma reggel vettem Mr Schmidt levelét Temesvárról, aki jelzi az ön jelenlétét Párizsban, és közvetíti óhaját, hogy ajánlanék néhány személyt, aki agronómiával, közelebbről szőlészettel foglalkozik"

(a levelet eddig lemásolta Szabó Péter, aztán megjegyzi: „eleje és vége magántermészetű". Majd folytatja a másolást:)

> „Nagy hálával tartozom önnek, uram, az értesülésekért amelyeket M. Schmidt közvetítésével kaptam öntől a két kiemelkedő geometráról, akik oly nagy dicsőséget szereztek hazájának és akiknek a művei oly nagy tudományos jelentőségűek."[28]

Szabó Sámuelt tehát a Bolyai-ügy fáradhatatlan előharcosa, Schmidt Ferenc „riasztotta". Schmidt Ferenc neve jól ismert volt a Bolyai-irodalomból, de igazi jelentőségét és szerepét csak nemrégiben tisztázta Szénássy Barna annak „a Bolyaiakra

26 Katalógus 15. Jegyzet 6. Továbbá KISS Csongor: *Bibliográfia.* In: *Bolyai. Biográfia-Bibliotéka-Bibliográfia.* Szerk. NAGY Ferenc. Bp. 2000. 351–396. (A továbbiakban: Püski Bolyai.) A könyv tartalmazza reprintben Szabó legismertebb tanulmányát a Mathematikai és Physikai Lapok 1910-es évfolyamából. „Bolyai János ifjúsága 1802–1822." 101–132.

27 Katalógus 11–12.

28 MTAKK K 29/112.

vonatkozó leveleket, újságkivágásokat, tanulmányokat" tartalmazó dossziénak az alapján, amely Fejér Lipót hagyatékának a rendezése közben került a szeme elé.[29]

> „Schmidt Ferenc mindig figyelemmel kísérte a természettudományok, valamint a matematika fejlődését, és Európa csaknem valamennyi országából kiválasztva egy-egy ismertebb tudóst, kért információkat az újabban megjelent szakkönyvekről [...] A kiadványokról tájékozódó levelezésében francia partnere 1864-től a bordeaux-i egyetem fiatal professzora, Hoüel volt, ez a kapcsolat döntő jelentőségűvé vált Schmidt tudományos tevékenységének alakulására. A későbbiekben ugyanis néhány külföldi matematikus (főként Hoüel, Battaglini, Engel és Stäckel) buzdítására – terhes mérnöki munkája mellett – fáradhatatlanul gyűjtötte a két Bolyaira vonatkozó adatokat, családtagjai bevonásával németre fordította a tőlük származó magyar nyelvű autográf iratokat, Bolyai Farkas magyarul megjelent könyveinek egyes részeit és önzetlenül, anyagi áldozatokat is vállalva, bocsátotta a fordításokat a magyarul nem tudó külföldi tudósok rendelkezésére."[30]

Így került „hálójába" Szabó Sámuel, akit ismételten „bombázott" adatokért, és folyamatosan tájékoztatott az ügyek állásáról.

> „Hoüel és Baltzer – írja Schmidt Temesvárról 1867. dec. 31-én Szabónak – rövidesen meg fognak jelentetni valamit Bolyai Appendixéből, valószínűleg a Bordeaux-i és a Lipcsei Akadémiák Memoire-aiban – ha a pesti [Akadémia] ennyire lusta nagyjai tiszteletében, a külföldnek kell a kezdeményezést magához ragadni, így talán egyszer majd az itthoniak is belátják, hogy a Bolyaiak nagy emberek voltak." (K 29/152).

A levél végén külön utóiratban ismétli meg Schmidt a legfontosabb kérdéseket (amelyek felől különben már előző leveleiben is érdeklődött):

> *„Kéréseim összegezése:*
> Sok példány kelt el már a *Kurzer Grundriss*-ból?
> *Johann* és *Wolfgang* Bolyai portréi
> Johann B. Születési nap? ┐
> uő Halálozási nap? ├ sürgős
> uő Biográfia? ┘
> *Gergely Bolyai címe?*
> *Johann Bolyai* – az ő írásairól hogyan döntött?

29 SZÉNÁSSY Barna: *Adalékok a két Bolyai fölfedezésének történetéhez.* = Matematikai Lapok 1977–1981. 71–95. (A továbbiakban: Adalékok.) A Schmidt-dossziéban Hoüel 77 levele maradt meg. „Az általában 4–5 oldalas, sűrűn teleírt írások sok mindent elmondanak az európai matematikai életről, főként a Bolyai kérdésnek 1864. márc. 4-től 1882-ig (az utolsó levélnek hiányzik a pontos dátuma) történt alakulásáról." (75.)

30 Adalékok 72–73.

Üzlet mindezzel nem köthető, így hát legyen Tisztelt Uram meggyőződve, hogy én csupán arra a tiszteletre vagyok tekintettel, amely honfitársainkat joggal megilleti."

A *Kurzer Grundriss*ra vonatkozó kérdés Schmidtnek a könyvről Grunert „Archiv für Mathematik"-jában közölt recenziójára vonatkozik: remélte, hogy ennek következtében megnő a könyv iránt a kereslet. „Ennek az annotációnak az alkalmából — írja — egy példányt beküldtem H[r] Grunertnek ajándékképpen — kérek tehát ezért egyet in natura vissza."

Néhány héttel előbb, 1867. nov. 13-án írt Szabó Sámuelnek Hoüel Bordeaux-ból, válaszolva utóbbinak még Párizsból írt levelére, megköszönve Bolyaiakra vonatkozó felvilágosításait és továbbiakat kérve.

„Véleményem szerint személyesen kellett ismernie az idősebb Bolyait és fiát Jánost. Nagyon megérné összegyűjteni róluk való emlékeit.
Arra is megkérném, hogy lenne szíves néhány szóban ismertetni városa Collegium Reformatorum-ának szervezetét, s hogy honnan ered a neve.
Kezemben volt a Tentamen egy példánya Bolyai saját kezű beírásával, melynek autenticitását ön tanúsítja. Mivel barátunk Schmidt megajándékozott egy másik, teljesebb példánnyal, az autográf bejegyzéssel ellátott példányt elküldtem Nápolyba Battaglini professzornak, aki intenzíven foglalkozik Lobacsevszkij munkásságával. De előzőleg fotografikus kópiát készíttettem a bejegyzésről. Lenne szíves nekem lefordítani ezt a két sort?" (K 29/113)

Ilyesféleképpen szövődött kezdetben az a kis kör, amely elindította és szívén viselte a Bolyaiak felfedezését, s melybe aztán Paul Stäckel és Szabó Péter bekapcsolódott, végül pedig az Akadémia is. A levelekben a kérdéseken és válaszokon kívül fontos és állandó téma az Appendix olasz és francia nyelvű megjelentetése, s visszatérő óhajként jelentkezik Hoüel részéről a Bolyaiak egyéb műveinek és kéziratainak a kiadása.

„A mi Társaságunk — írja Hoüel 1868. febr. 27-én — büszke lenne, ha hozzájárulhatna a két kiváló matematikus posztumusz műveinek a kiadásához. A könyvtárukban őrzött kéziratok minden bizonnyal fontos felfedezéseket rejtenek olyan tárgyakról, melyeket még senki sem tárgyalt, és amelyek a matematikai filozófia alapjainak lényeges részét képezik." (K 29/115)

Az is a Hoüel–Szabó Sámuel levelezésből derül ki, hogy Schmidt nem hiába hívta fel a figyelmet a *Kurzer Grundriss*ra.

„Schumacherrel folytatott levelezésében Gauss — írja Hoüel fentebb idézett nov. 13-i levelében — több ízben tárgyalja a parallelák elméletét. Lobacsevszkij művéről készített fordításomhoz közöltem ebből a levelezésből azokat a leveleket, melyek erre vonatkoznak. Gauss ezek egyikében sem idézi Bolyai Jánost,

holott munkáját még a Lobacsevszkijé előtt kellett ismernie. Legalábbis ez tűnik ki W. Bolyai alábbi művének egyik passzusából, *Kurzer Grundriss eines Versuchs* u.s.f., ahol ez található (p. 44): Von *hiesigen* (nämlich Exemplaren der Untersuchungen, die in dem Tentamen veröffentcht wurden) sind einige nach Wien, Berlin, Göttingen [...] noch dazumal hinausgeschickt worden: aus Göttingen schrieb der mathematische Riese, welcher aus erhabenen Thürmen, von den Sternen bis auf die tiefe Gründe mit gleichem Auge sieht; dass er überrascht war, gethan zu sehen, was er begonnen hat, um es unter seinen Papieren zu hinterlassen. Ezek után nem értem, miért nem idézte Gauss Bolyai Jánost Lobacsevszkijnél preferáltabban, annál is inkább mivel az *Appendix* messze felülmúlja (est de beaucoup supérieur) az orosz matematikus munkáját."

Rövidesen azután Hoüel már a tetraéder köbösítése (K 29/114) és az imagináriusok elméletéről szóló értekezés (K 29/116) iránt érdeklődik, és ismét felajánlja a bordeaux-i Tudományos Társaság segítségét és jelzi készségét a publikálásukra, s egyéb kéziratairára is. Közben Schmidt Ferenc levelei is sorjáztak Szabó Sámuelnél adatok és könyvek küldése iránt, ő pedig tette, amit tudott. Ismeretlen adatokért felkereste Bolyai Gergelyt; tőle származik számos máig újra meg újra használt adat Bolyai János életrajzához.[31]

„Mindenesetre Szabó Sámuel nagy anyagot és sok adatot gyűjtött össze a Bolyaiakról, de mivel 1868-ban Kolozsvárra került tanárnak, az összegyűjtött anyag feledésbe merült. Halála után, 1905-ben fia, Szabó Péter fedezte fel az értékes autográf kéziratokat, melyek közül öt Gauss levelet még ez évben a göttingai Gauss-Archívumnak ajándékozott. »Boldogult atyám, Szabó Sámuel hagyatékában ezeket a leveleket más, a Bolyaiakra vonatkozó írások között megtaláltam. Úgy látszik, hogy vagy Bolyai János iratai közül kerültek hozzá 1860 táján, vagy 1867 körül gyűjtötte össze, midőn a Bolyaiak életrajzához jegyzeteket készített: Ezek felhasználásával készült Schmidt Ferenc első Bolyai életrajza (Archiv der Mathematik und Physik. Grunert's Archiv 1868. XLVIII. 217–228 l.)«
Szabó Péter az atyja hagyatékában talált Bolyai-kéziratok tudományos feldolgozásával felbecsülhetetlen munkát végzett. Ekkor kezdett kutatásokat a nála levő anyagok kiegészítése céljából, és egymás után írta Bolyai-tanulmányait és tartotta akadémiai felolvasásait. [...] 1909-ben a bécsi cs. kir. hadi levéltárban kutatott Bolyai János adatai után, mikor az egyik aktacsomóban értékes dokumentumokra bukkant.[32] [...] A megtalált dokumentumok forrásértéke oly

31 Katalógus 12.

32 Katalógus 11–12, 9. „Több más iratokkal együtt, itt találta meg:
1. Bolyai János folyamodványát János főherceghez eszméi kidolgozása céljából, háromévi szolgálatmentességért, az Appendixre vonatkozó fejtegetésekkel. Olmütz, 1832. aug. 8. (K 23/62)
2. Raumlehre, azaz az Appendix német nyelvű átdolgozását (K 24/1).
3. Magyarázó ábrákat a Raumlehre szövegéhez (K 42/2).
4. Gauss, K. F. — Bolyai Farkasnak írt levelének másolatát 1832. márc. 6. Bolyai János jegyzeteivel megtoldva (K 24/4).
5. Az Appendix latin nyelvű különlenyomatát (K 24/3).
6. Greisinger, G. A. szakvéleményét Bolyai János: Raumlehre c. munkájáról (K 23/63)."

nagy volt, hogy részletes tartalmukat nem lehetett azonnal áttekinteni. Szabó Péter az Akadémia támogatását kérte a becses iratok átkölcsönzéséhez, tüzetesebb tanulmányozás céljából (RAL 554/1909). A Kriegsarchiv a kölcsönképpen megküldött iratokat később az Akadémiának ajándékozta, melyek tudományos értékben jelentősen gyarapították a Bolyai-gyűjtemény darabjait."[33]

Szabó Péter a *Bolyai János ifjúságá*ban maga is felhasználta az adatok egy részét; tömören jellemezte ezek – és „a Gatti"[34] – alapján Bolyai János tanárait.

„Tanárai közül Wolter von Eckwehr János századossal állott legszorosabb összeköttetésben. Wolter, a ki a mathematikát és geometriát tanította, (L. Bolyai János feljegyzéseit; Stäckel P. A nem-euklidikus geometria története stb. Math. és Termtud. Értesítő. 1900. XVIII. köt. 252. lap) épen 1818 őszén került az intézethez. Irodalmi téren bár nem szerepelt, mégis annyira becsülte B. János az ő tudását, hogy Appendixének első fogalmazását 1825 vagy 1826-ban neki adta át. (L. Stäckel i. m. 252. l.). Mint mérnök kiváló lehetett. Ezt mutatja az, hogy hosszabb időn át ő vezette a tiroli határszélen *Franzenfeste* építési munkálatait. (Wolter v. Eckwehr János, 1791–1857. Szép katonai pályát futott meg, a melyen altábornagyságig emelkedvén, Krakkóban halt meg. A mérnök akadémiának 1842–1850. igazgatója volt. (L. Gatti i. m. I. köt. 683. l.) Az itt említett többi adatokra nézve is l. u.ott.) Később is fennmaradt benső barátságról tesz bizonyságot *János*hoz intézett levele. (Graz, 1831. november 2-ről.) E levelet újabb közleményem mellett fogom kiadni."[35]

33 Katalógus 9–10.

34 Friedrich GATTI (1839–1905): *Geschichte der K. und K. Technischen Militär-Akademie. I. Geschichte der K. K. Ingenieur- und K. K. Genie-Akademie.* Wien, 1901. *II. Das K. K. Bombardier-Corps, Die K. K. Artillerie-Hauptschule und die K. K. Artillerie-Akademie.* Wien, 1905. A könyv rengeteg hasznos adata máig nélkülözhetetlen, de nagy tekintélyével számos, részint a Schmidt-biográfiából átvett legendát szentesített B. J.-ról. Ezeknél is veszedelmesebb ugyancsak a korai biográfiákból átvett általánosítása: „Das Ende Bolyai's entsprach nicht dem Anfange. Seine vorher so gewaltige Denk- und Arbeitskraft begann zu erschlaffen und [...]" etc. (I, 726.) Még a különben kivételesen tisztán látó Alexits akadémikus is így ír: „Jánosnak Marosvásárhelyre való visszatérése óta folytatott egyéb matematikai kutatásai nem vezettek sikerre. Tudjuk, hogy foglalkozott számelméleti kérdésekkel is, de ezekről csak egy-két érthetetlen jelekkel teleírt cédula és levélboríték belseje adhatna felvilágosítást, ha ki lehetne hámozni az odavetett jelek értelmét. De nem valószínű, hogy számelméleti kísérletei valamilyen értékes eredményt tartalmaznának, hiszen János mindig mély geometriai szemléletre támaszkodott, [...]" Alexits 1977. 149. Véleményéből idéz Kiss Elemér, Math. gems p. 70., s rámutat, hogy a legkiválóbb Bolyai-kutatóknak, Stäckeltől Szénássyn keresztül Weszely Tiborig ugyanez volt a nézete. Csak a kéziratok megfejtése után derült ki, hogy B. J. élete végéig milyen sikeresen birkózott a számelmélet legnehezebb kérdéseivel: megoldott például egy problémát, amit csak napjainkban sikerült megoldania Erdős Pálnak. „János Bolyai was fascinated by number theory. This is also supported by a characteristic feature of his writings, namely, that words of related meaning shower into the text as if poured from a cornucopia, »*Number theory displays the most important, useful, significant, beautiful, interesting, and charming problems of not only integers, but of the whole of mathematics.*« 1179/24, 1407/3)." Math. gems 71.

35 *Bolyai János ifjúsága.* In: Püski Bolyai 153.

Erre azonban már nem került sor; Szabó Péter 1914-ben meghalt. Rövid életrajzát a Bolyai-kutatásban részt vállaló több tudóséval, köztük Szabó Sámueléval együtt Szénássy Barna ismertette.[36] Wolter v. Eckwehr levelét (K 23/117) majd csak 1965-ben publikálja Sarlóska Ernő, fakszimilében és kommentárokkal megszakított nyomtatásban, *Bolyai János – a katona* című, forrásokat közlő és forrásértékű tanulmányában.[37] Maga Szabó Péter minden követ megmozgatott a Wolternek átadott kézirat megtalálására illetve felkutatására. Egyebek közt érdeklődött egy Wolter v. Eckwehr leszármazott iránt Szekfű Gyulától, aki éppen a *Hofarchiv*ban dolgozott ideiglenes fogalmazógyakornokként. Szekfű válaszolt is hűségesen,[38] pontosan közölve a kért adatokat, de a kézirat, egy voltaképpeni „Ur-Raumlehre", amely a Lobacsevszkijjel szembeni „prioritás" szempontjából lett volna tudománytörténeti jelentőségű, nem került elő. Azóta is többen keresték (egyebek közt ez is „Szabó Péter örökség"), Dávid Lajos lehetségesnek tartotta,[39] hogy lappang valahol, Szénássy Barna is kutatott utána Bécsben.[40] „Ez a kézirat azonban — fájdalom — elveszett, holott abban János szerint »... *már az egésznek az alapja le van téve*...«"[41]

Lobacsevszkij és Bolyai „egyidejűségének" különös késői elismeréseként az Akadémia III. Osztályának 1926. márc. 22-i zárt ülésén

> „Főtitkár Ur átszármaztatja az Akadémiához intézett ama latin nyelvű sürgöny másolatát, melylyel az orosz *Kazan*-i egyetem rektora az ottani fiziko-matematikai egyesület nevében üdvözölte az Akadémiát, abból az alkalomból, hogy száz évvel ezelőtt *Bolyai János* és *Lobatscheffszky* fedezték fel a *nem-Eulides*-i *geometriát*."[42]

A Kazáni Egyetem tehát „eldöntötte" a „prioritás" annyit vitatott kérdését; de Bolyai János gondolatainak a fejlődése, s ezzel elválaszthatatlan kapcsolatban sorsának alakulása szempontjából elsőrendű fontosságú lenne az elveszett kézirat ismerete. Épp ebben az összefüggésben kerül Sarlóska Ernő tanulmányában központi helyre Wolter von Eckwehr 1831-es grázi levele, amiben külön kiemeli a János kéziratára vonatkozó rövid néhány sort:

> „Aztán egy mondat, — és »más semmi«!
> »Rücksichtlich Ihres Werkes werden Sie Sich wohl nach dem Ausspruche des weltberühmten Gauss verhalten, und wenn Sie mich mit einem Exemplare desselben werden beehren wollen, wird es mich erfreuen.«

36 Adalékok 95.

37 SARLÓSKA Ernő: *Bolyai János – a katona.* = A Magyar Tudományos Akadémia III. Osztályának Közleményei, 1965. 141–387. (A továbbiakban: B. J. — a katona)

38 MTAKK K 29/182.

39 DÁVID Lajos: *A két Bolyai élete és munkássága.* Második, bővített kiadás. Bp. 1979. 151–152.

40 „Sajnos, ennek az értekezésnek nyoma veszett, lehet, hogy megsemmisült, de az sincs kizárva, hogy valamelyik katonai, esetleg Habsburg levéltár mélyén lappang." SZÉNÁSSY Barna: *A két Bolyai életútja és a Tentamen tudományos jelentősége.* = Matematikai Lapok 1978–1983. 3–14. Szénássy Barnáról lásd STAAR Gyula interjúját: *A matematikatörténet szerény apostola.* In: *A megélt matematika.* Beszélgetések. Bp. 1990. 117–137.

41 Alexits 1977. 70.

42 Az MTA III. (Math. és Term.tud.) osztályának jegyzőkönyvei. 1926. márc. 22.-i ülés 12. pontja.

És búcsúzik is már az osztrák tiszt korrekt udvariassággal:
»Von meiner Familie einen herzlichen Dank für Ihre gütige Erinnerung, und ich habe die Ehre mit vieler Achtung zu verbleiben

Ihr Freund
Wolter
Ingenieur Hauptmann«

Szabó Péternek a levél kéziratához csatolt megjegyzése szerint Wolter Gauss egykori szavaira céloz, mikor Bolyai Jánost az egyetlen ésszerű magatartásra készteti. Ugyanis Gauss ezt írta Farkasnak 1799. dec. 16-án: »Mach doch Deine Arbeit bald bekannt; gewiss wirst Du dafür den Dank nicht zwar des grossen Publikums [...] einernten [...], aber den Dank aller derer, deren Urtheil Dir allein wirklich schätzbar sein kann«.
Ám ha tényleg tudott is Wolter valamit Gaussnak érintkezéséről János apjával, akkor is mi mást jelent az emlékeztetés a »világhírű Gauss« bölcsességére, mint azt, hogy az ember nemcsak halálában marad magára, de olykor meglátásában is. Világos, hogy Wolter sohasem volt Bolyai János eszmetársa. [...] Nem kétséges, Wolter sohasem küzdött a »parallelák« problémájával. Sem sikerrel, sem sikertelenül. Számára a matematika, akár a többi kortársa számára, az ilyen-olyan kérdés szellemes vagy kevésbé szellemes megoldását jelentette. [...] A »parallelák« problémája, mihelyt nem a »bebizonyításáról« volt szó, épp oly idegen, értelmetlen feladat volt, akár a későbbi kérdés: »Was sind und was sollen die Zahlen?« És ez a dolog veleje: volt Bolyai János előtt még valaki, akit az »Erfindungskunst« óvatos regulái ellenére a lenyűgöző szenvedély sodrával ragadott magával egy matematikai kérdés?"[43]

Ezt a magával-sodrást, ezt a parallelák problémája általi „megragadottságot" olvassa ki Sarlóska Ernő a dokumentumokból; ezt támasztják alá elemzésében Bolyai Jánosról, a katonáról feljebbvalói által időről időre beterjesztett (Szabó Péter által megtalált és összegyűjtött) hivatalos jelentések-jellemzések. Az így fölvázolt keretbe illeszti be azután Sarlóska az Olmützből 1832. aug. 8-án János Főhercegnek, a K. u. K. Ingeniers-Corps Generáldirektorának beterjesztett kérvényt, melyben Bolyai János háromévi szabadságot kér eszméi kidolgozására, és összeveti vele a kérvénynek még Lembergen készült, 1832. május 3-i keltezéssel ellátott fogalmazványát.

A kérvény és a fogalmazvány összehasonlításából Sarlóska fontos új következtetésekre jut János sorsára, lelki állapotára és Gausst illető érzelmeire vonatkozóan; a kérvény elbírálásából pedig a K. u. K. Ingeniers-Corps katonai-mérnöki racionalitásának és János Főherceg emberséges vezetési elveinek a képét bontja ki. Jelen összefüggésben azonban az a lényeges, hogy a tanulmány, az egész Bolyai-kutatás egyik legeredetibb és leglényegesebb műve, a primér források tekintetében úgyszólván teljesen a Bolyai-gyűjteményre hagyatkozik:

43 B. J. – a katona. 354–355.

> „Adatainkat a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában őrzött Bolyai-gyűjteményből vettük. Bolyai János katonai pályafutására vonatkozó iratok részben eredetiek, részben Szabó Péter bécsi kutatásai alkalmával az eredetiekről készült másolatok és kivonatok."[44]

Az eredetiek is Szabó Péter kutatásaiból, illetve ezek közvetlen következményeként kerültek az Akadémia Könyvtárába. Erre is emlékeztetve írta Sarlóska tanulmánya elé, hálája — hálánk — jeléül: „Emlékezésül Szabó Péterre".

De Szabó Péter gazdag hagyatékán és közleményein túl közvetve, a kétkötetes „Stäckel"-en keresztül is meghatározóan hatott a Bolyai-kutatásra. Schmidt Ferenc halála után Szabó Péter „örökölte" a fáradhatatlan építésztől (a nem kevésbé fáradhatatlan) Paul Stäckelt. A Gyűjtemény őrzi Stäckel Szabó Péternek 1907 és 1914 között írt 24 levelét (K 29/153—176), amelyekben részint a küldött — Szabó Péter felfedezte — adatokat-iratokat köszöni meg, részint a Bolyaiakra vonatkozó további kérdésekkel áll elő. A Szabó Péter kutatásaiból és közleményeiből maga Szabó Péter által akkurátusan németre lefordított részletek aztán rendre beépültek Stäckel közleményeibe és végül az 1913-ban megjelent kétkötetes „Stäckel"-be,[45] amit aztán a Szerző — akárcsak Schmidt esetében és a neki szóló köszönet után — az előszóban röviden nyugtázott.[46]

Leveleiben azonban nagylelkűbbnek mutatkozik.

> „Szerencsés véletlen — írja Stäckel 1907. június 29-i levelében —, hogy egészen eredeti szándékom ellenére ilyen komiszul (arg) húzódik a két Bolyairól régóta előkészített könyvem megjelenése, ugyanis csak az új anyag alapján lesz definitív biográfia adható."

Ebben a levélben köszöni meg egyebek közt az értesítést Farkas fiának írt leveleinek a felfedezéséről:

44 Uo. 342. 7. jegyzet. Sarlóska Ernő (Aknasugatag 1897. jan. 15. — Bp. 1989. febr. 3.). 1958. II. 17-től az MTA Könyvtára alkalmazza. Sarlóska Ernő a Gyűjteményből és Gyűjtemény hatására vált Bolyai-kutatóvá; kivételes filozófiai tudását és filológiai képzettségét a Könyvtárba lépése óta a Bolyai-dokumentumok szóra bírására fordította.

45 Adalékok 88: Stäckel Schmidt Ferencnek 1898. jan. 24-én írt „leveléből kivehető, hogy lényegében már akkor kész volt a két kötetes »Stäckel« (csak 1913-ban került ki a nyomdából: Wolfgang und Johann Bolyai geometrische Untersuchungen. I–II. Leipzig–Berlin). A későbbi évek során ennek az értékes munkának az anyaga lényegében csupán a Szabó Péter által fölfedezett adatokkal lett teljesebbé."

46 *Bolyai Farkas és Bolyai János geometriai vizsgálatai.* A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával kiadta, életrajzzal és magyarázattal ellátta STÄCKEL Pál. Magyarra fordította Rados Ignác. Első rész. *A két Bolyai élete és művei.* Bp. 1914. X.: „Fölvilágosításaikért, közléseikért és adataikért még sok másnak hálával tartozom. Első helyen említem közülök Szabó Péter budapesti tanár urat, ki a birtokában levő fontos okiratokat a legnagyobb készséggel bocsátotta rendelkezésemre és kinyomtatásukra is megadta az engedélyt; hálára köteleztek még a következő urak [...]" A magyar matematikatörténetírás — ahogyan Staar Gyula találóan nevezte — szerény apostola tulajdonképpen szerényen fogalmazott: „Anélkül, hogy a legkevésbé is kisebbíteni óhajtanám Stäckelnek a Bolyai ügyben szerzett komoly érdemeit, e helyen mégis igazságot kell szolgáltatnom a hazai matematikusoknak a kétkötetes Stäckel-mű létrejöttében végzett munkájukért." Adalékok 90—91.

„ezek a levelek János szeme előtt kellett legyenek önéletrajzi feljegyzéseinek a leírásakor, melyeket azután németre fordított. Ezek a fordítások különálló lapokon vannak, és könnyen lehetséges, hogy egy ilyen lap elveszett, ami a legegyszerűbb magyarázat lehet az 1820. ápr. 4-i levélben az Ön által észlelt hiányra. A többi irat is igen értékesnek látszik János életrajza szempontjából, és szeretném Önt megkérni, hogy ezeket az iratokat megjelentethessem."

1907. dec. 11-i levelében azután — értesülvén, hogy a levelek megjelenés alatt állanak — azt kéri, hogy az 1908 áprilisában tartandó római matematikai kongresszus történeti szekciójában a Bolyaiakról felkért előadóként felhasználhassa a leveleket, mert úgy érzi, hogy az Appendix keletkezése körüli kérdések egy részére éppen ezek adhatnak választ.

„Ezen körülmények közepette egyenesen vissza kellene vonnom az előadásomat, ha nem lennék abban a helyzetben, hogy az Ön birtokában levő értékes anyagot figyelembe vehetem! [...] Mindenekelőtt tehát azt szeretném tudni, hogy 1) a levelek mely részei vonatkoznak a *parallelák elméletére* és hogyan hangzanak, 2) mit árulnak el a levelek az *Appendix* megfogalmazásáról, 3) a B. J. által a levelekből készített fordításokból, amelyeket fáradtsággal gyűjtöttem össze egyes céduláiból, mennyiben találtam rá a Helyesre (das Richtige) és a *helyes összefüggésre*." (K 29/156)

Szabó Péter — úgy látszik — egyedül csak a Wolter von Eckwehrnek átadott kézirat után érdeklődött Stäckeltől.

„Ami egyébként az 1825/26-os feljegyzést illeti — válaszolja Stäckel 1909. május 28-án — Herr Prof. U. v. Dantscher Grazban megbízásomból érdeklődött a leszármazottaknál, azonban sajnos bármiféle eredmény nélkül, és így nyilvánvalóan attól kell tartani, hogy ez a fontos dokumentum elveszett." (K 29/158)

Stäckel levelei s tán még sokkal inkább Hoüel-éi messze a Bolyai-kutatás keretein túl a kibontakozó tudománytörténet-írás szempontjából is elsőrendően fontos dokumentumok. Kiadásuk, már csak a tudománytörténet-írás története iránti nemrégiben ébredt és gyorsan fokozódó érdeklődés miatt is, igencsak kívánatos lenne. És persze változatlanul időszerű a Bolyai-kéziratok kritikai kiadása. Ezekre máig érvényes Weszely Tibor másfél évtizeddel ezelőtti megjegyzése:

„Manapság újból sok szó esik a kéziratairól. Az egyik fő téma az, hogy még mindig jócskán vannak feldolgozatlan Bolyai kéziratok. Jánosnál főleg a matematikai tárgyúak jönnek számításba. Ezek jó részét már Stäckel feldolgozta. Mint érdekes tényt megemlítem, hogy a feldolgozott kéziratok közül nagyon kevés található meg a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai, valamint a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában. (Ez az a két hely, ahol a Bolyai-kéziratokat őrzik.) Nem megalapozatlan az a feltevés, miszerint Stäckel, mivel nem

tudott huzamosabb ideig Marosvásárhelyen tartózkodni, feldolgozás céljából több kéziratot magával vitt, melyek többé nem kerültek vissza eredeti helyükre. De ez természetesen nem csak Stäckellel történhetett meg."[47]

A kéziratok sorsának is megvan a maga – jórészt még tisztázásra váró – története. A Bolyai-kéziratok és az Akadémia – mendemondákkal körüllengett – kapcsolatát viszont Fráter Jánosné tisztázta.

„Az Akadémia matematikus tagjai közül Hunyadi Jenő jelentette az 1868. jún. 15-i akadémiai kisgyűlésben, hogy a bordeaux-i akadémia kiadványában értekezés jelent meg Bolyai János Appendixéről. Ennek nyomán hívja fel az Akadémia figyelmét, hogy a két tudós hagyatékát a marosvásárhelyi kollégiumtól kérje kölcsön az Akadémia átvizsgálás végett.
A RAL-ban lévő iratok alapján pontosan követni lehet a felküldött iratok sorsát. Eleinte úgy tűnt, hogy a magyar matematikusok megfeledkeztek a hagyatékról. Két külföldi tudós: Boncompagni Balthasar és Hoüel Jules ugyanazon év és szinte egynapon (1871. júl. 7. és 9. ld. RAL 688/1871) írt levelének sürgetésére — és Pauler Tivadar közbenjárására — az Akadémia bizottságot alakított a hagyaték átvizsgálására."[48]

A részleteket Szénássy Barna ismertette az *Adalékok*ban, a Schmidt-dossziéban talált Hoüel-levelek alapján. Innét tudjuk meg, hogy Boncompagni herceg Hoüel kérésére írt Eötvös Józsefnek a Bolyai-hagyaték feldolgozásának az ügyében, amiről aztán ő beszámolt fiának írt híres és gyakran idézett (szinte kötelességszerűen idézett) levelében.[49] Eötvös válaszolt Boncompagninak, ő pedig (egyes konvencionális részek elhagyásával) lemásolta és „elküldte a választ Hoüel címére. Ilyen kerülő úton szerzünk tudomást Eötvös sorairól:"[50] Szénássy közli Eötvös sorait, azután hozzáteszi:

„Eötvös Józsefben valóban az ügyért lelkesedő, annak fontosságát átérző egyén vette pártfogásába a dolgok irányítását. Ha a halál 1871. febr. 2-án nem vet véget az életének, akkor bizonyára gyorsabban haladt és kedvezőbben alakult volna a Bolyai-hagyaték földolgozása."

Számos érdekes részletet közöl Szénássy Hoüel Schmidt Ferencnek írt leveleiből, melyekben a francia matematikatörténész felhánytorgatja a földolgozás lehetőségének megvizsgálására kiküldött Bizottság – számára – érthetetlen huzavonáját:

47 WESZELY Tibor: *Bolyai János emlékezete.* In: *Bolyai-emlékfüzet.* A Kilátó különszáma. Szerk. STAAR Gyula. Bp. 1985. 7–18.

48 Katalógus 13.

49 Lásd pl. DÁVID Lajos: *A két Bolyai.* 1979. 361–362, ahol („A két Bolyai — az idő sodrában" c. tanulmányában) Sarlóska Ernő idézi: „A magyar társadalom figyelmét idegenek hívják fel Bolyai Jánosra. 1869 júliusában Eötvös József így ad hírt a fiának, Lorándnak: »A napokban levelet kaptam a római akadémia matematikus osztálya elnökétől, melynek örültem és elszomorodtam egyszerre, s melynek tartalmáról most sem tudom, büszkék legyünk-e rá vagy piruljunk [...]«"

50 Adalékok 81.

„Határozottan kezdem hinni, hogy a geográfusok tévedtek, mikor Erdélyt Európába rajzolták; inkább Afrika, vagy Bokhara közepén van, és egy Livingstonra, vagy Vámbéryre lenne szükség, hogy fölfedezze [Célzás Livingston afrikai és Vámbéry Ármin közép-ázsiai felfedező útjára]. Bizonyos, hogy ha a Bolyai-iratok Japánban vagy Ausztráliában lettek volna, akkor Ön már régen megkapta volna azokat. De végül is az a lényeg, hogy a kezébe kerüljenek[...]"[51]

Szénássy megérti és méltányolja Hoüel jóféle türelmetlenségét, de menti a Bizottságot is:

„A Bolyai-iratok átnézésének vontatottan haladó munkája indítja [Hoüel-t] olykor egy-egy sürgető mondatra; hol elismerőleg, hol elmarasztalólag olvassuk Kőnig Gyula nevét: sokat kesereg a Bolyai-hagyaték Kőnig által irányított feldolgozásának lassú haladásán. Ezen a téren talán igazságtalanok a megjegyzései: a feladat rendkívül fáradtságosnak és sok időt igénybe vevő munkának bizonyult."[52]

A lassúságot azonban részben maga a bizottsági mechanizmus is okozhatta. A Bizottság 1872. március közepén írt jelentésében ugyan kiadhatónak ítélt a kéziratokból is úgy 15–20 ívnyit, egy kötetben az Appendixszel; az Akadémia 1874. évi költségvetésében meg is található az erre előirányzott összeg, de amikor

„az osztálynak jelentést kellett adni a költségvetésben előirányzott tételek állásáról, a jegyzőkönyv szerint: »Bolyai munkájának elkészülte bizonytalan, miután ez oly természetű, hogy rögtönözni nem lehet és sokszor tetemes anyag feldolgozása után sincs közölhető eredmény. Kőnig Gyula úr ezen felül betegeskedik is«. A III. osztály ezt »Tudomásul veszi«."

Ezzel a Bolyai-kéziratok kiadásának az ügye egyelőre lekerült az Akadémia napirendjéről.

A Bolyai-hagyaték iratait – saját kérésére – az Akadémia Schmidt Ferencre bízta átnézés és rendezés végett. Nem ismerjük az erről készített jelentését; annyi azonban bizonyos, hogy az irományok közt ő találta meg[53] Bolyai János atyjának írt fontos levelét, amelyben értesíti őt arról, hogy „semmiből egy ujj más világot teremtettem". Ezt a levelet Szily Kálmán ismertette az Akadémia összes ülésében 1887-ben.

A Bolyai-kéziratok átvizsgálása tehát nem vezetett konkrét eredményre és felhasználatlan maradt egészen 1894-ig. Ekkor érkezett meg ugyanis az Akadémiához

51 Adalékok 82.

52 Szénássy Barna véleményével egyezik Fráter Jánosnéé: „A kiküldött bizottság azonnal megkezdte a munkát, de csak lassan haladhatott. Az előzetes marosvásárhelyi rendezés ellenére az elég nagyhalmazú iratok tartalmának pontos meghatározása nehézségekbe ütközött." Katalógus 13.

53 Pontosabban fia, Márton (1865–1928) budapesti gimnáziumi tanár bukkant rá a levélre. Adalékok 72.

a marosvásárhelyi ev. ref. kollégium igazgatóságának a Bolyai-hagyatékot visszakérő, és az átvizsgálás eredményéről tájékoztatást váró levele. A III. osztály határozata az alábbi volt:

> „A szintén már hosszú idő előtt beadott jelentések (Kőnig Gyula és Schmidt Ferenc részéről) értelmében ezen iratokban kiadásra alkalmas anyag nem találtatván, az osztály részéről nem forog fenn nehézség aziránt, hogy ezen iratok jogos birtokosuknak visszaadassanak."[54]

Ezekből a kiadásokra alkalmatlannak talált iratokból adta azután ki — minő szerencse, hogy hiánytalanul visszaküldték a kéziratokat Marosvásárhelyre! — Benkő Samu *Bolyai János vallomásai* címmel a 19. századi európai gondolkozás egyik eredeti és jellegzetes változatát, fedezte fel bennük Weszely Tibor a *Scientia Spatii* tömör paragrafusait folytató és kiegészítő tételeket és megfontolásokat, s ezekből hámozta ki Kiss Elemér a kor egyik nagy és jövőbelátó számelméleti kutatóját és algebristáját.

Guillaume-Jules Hoüel bizonyára örömmel látná a Bolyai-kéziratokra vonatkozó sejtésének ilyen fényes igazolódását, és örömmel rajzolná át tudománytörténeti térképén Erdélyt — (Benkő Samu, Weszely Tibor, Kiss Elemér Erdélyét) Európába.

54 Katalógus 14. Itt maradtak azonban a *Scientia Spatii* valahonnét — nyilván Marosvásárhelyről — idekerült 26 oldalas példányai, melyek még 1831 tavaszán láttak napvilágot a kollégium nyomdájában WESZELY Tibor: *Bolyai János matematikai munkássága.* Bukarest, 1981. 22., egy esztendővel azelőtt, hogy a Tentamen első kötetében a mű Appendix-ként megjelent. Egy példányban azonban Fráter Jánosné felfedezett egy 27. oldalt is, a „standard" *Scientia Spatii*-étől némileg eltérő végződéssel: „omnes, Ax XI Eucl. demonstrandi necessario irritos fuisse): at muneris ratio huic amplius vacare haud permittens, alii occasioni reservare jubet." Ennek a 27. oldalnak az üres hátlapjára Fráter Jánosné 1965. dec. 6-án rávezette a véleményét, hogy („Kikutatandó mihez tartozó szöveg.)" Alatta olvasható Rozsondai Bélánénak, a Kézirattár mai vezetőjének a bejegyzése: „Már ki volt nyomva a kötetke, és a 27. lappal végződött. [...] A régi befejezésnek ez az egy 27. lapja valahogy megőrződött." Aztán 95. IV. 14. dátummal: „A kérdés nincs lezárva." Ez a 27. oldal, a hátlapján található levéltárosi bejegyzésekkel képezi a Püski Bolyai reprint kötet két befejező oldalát, tán mintegy figyelmeztetés gyanánt, hogy a nyomtatott termékek reprintje után végre csakugyan ideje lenne már a kéziratok kritikai kiadásának. Ez azonban, úgy látszik, még ma is „bizonytalan, miután ez olyan természetű, hogy rögtönözni nem lehet", az azonban ma már szerencsére nem állítható, hogy „tetemes anyag feldolgozása után sincs közölhető eredmény". Csak persze modern filológiai-tudománytörténeti-matematikusi hozzáértés szükségeltetik a feldolgozáshoz. Mindenesetre a Püski Bolyai legfontosabb historiográfiai hozadéka (a szakszerű bibliográfia mellett) ez a 27. oldal.

VEKERDI, LÁSZLÓ

The Role of the Bolyai Collection in Research

The majority of Bolyai manuscripts – those of father and son alike – can be found in the Teleki–Bolyai Library in Tîrgu Mureş (Marosvásárhely), but the Department of Manuscripts preserves a number of precious Bolyai documents as well. Some of them accrued to the Library through Farkas Bolyai's contacts with the Academy; others were purchased or donated. Approximately one-third of the collection was assembled by Péter Szabó.

He added manuscripts – found in the Kriegsarchiv (War Archives) in Vienna – and documents on Bolyai's military service to the letters he inherited from his father. Szabó's studies – based on these documents – still inspire and influence research on the Bolyais. The Szabó bequest contains important letters from the time when research into the life and work of the Bolyais was just starting (letters from Ferenc Schmidt, Jules Hoüel, Giuseppe Battaglini, and Paul Stäckel to Sámuel and Péter Szabó). For the biography of father and son, Farkas Bolyai's letters addressed to his friend Pál Bodor are also particularly significant. Like Szabó's bequest they were obtained by the Library through donation.

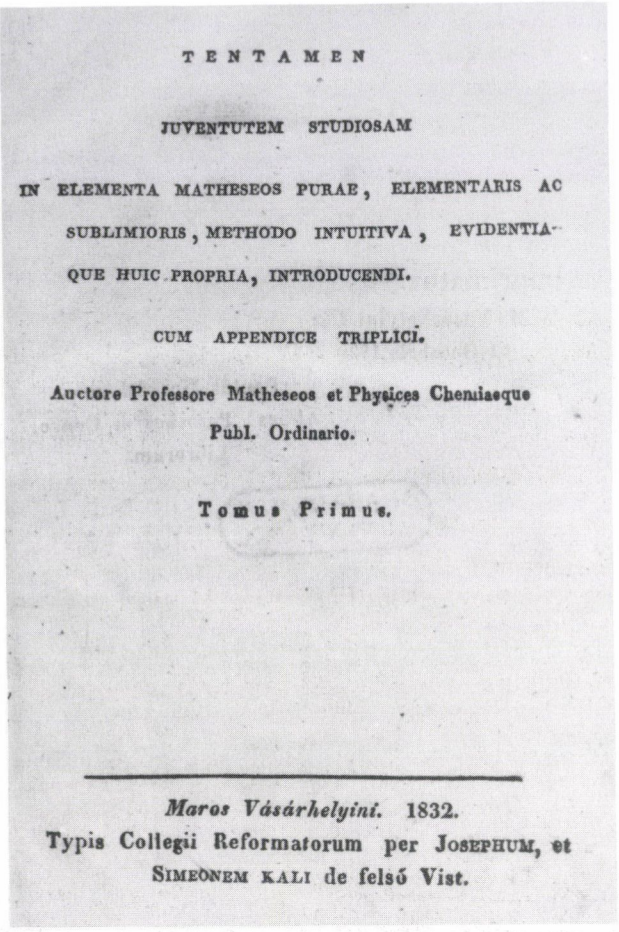

TENTAMEN

JUVENTUTEM STUDIOSAM

IN ELEMENTA MATHESEOS PURAE, ELEMENTARIS AC SUBLIMIORIS, METHODO INTUITIVA, EVIDENTIAQUE HUIC PROPRIA, INTRODUCENDI.

CUM APPENDICE TRIPLICI.

Auctore Professore Matheseos et Physices Chemiaeque Publ. Ordinario.

Tomus Primus.

Maros Vásárhelyini. 1832.
Typis Collegii Reformatorum per JOSEPHUM, et SIMEONEM KALI de felső Vist.

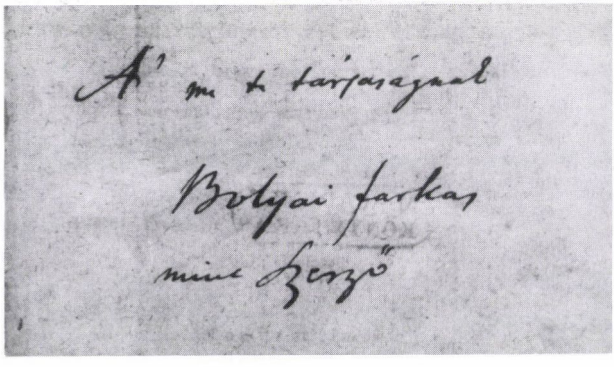

Bolyai Farkas: Tentamen. Marosvásárhely, 1832.
Az előzéklapon a szerző autográf ajánlásával. Jelzet: 542.012

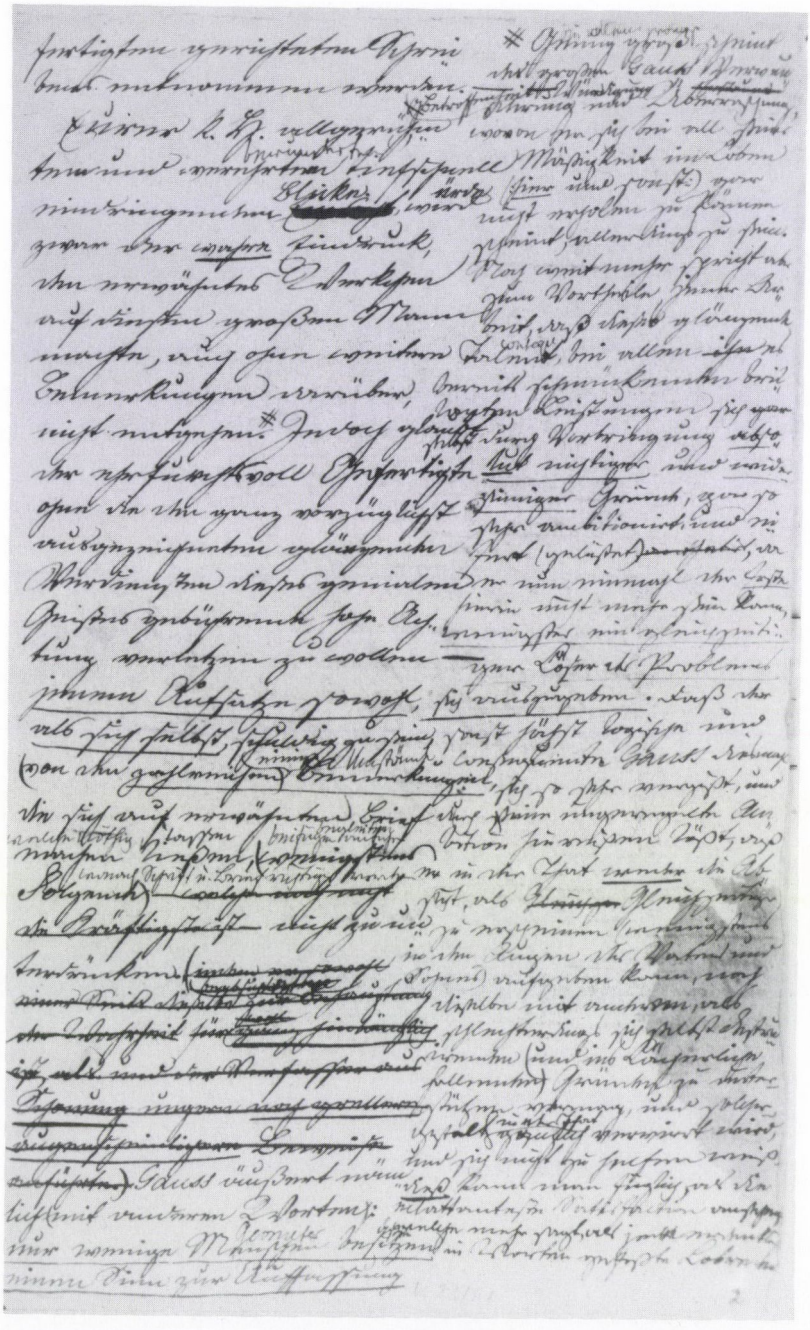

Bolyai János folyamodványtervezete János Főherceghez. Lemberg, 1832.
MTAKK K 23/61.

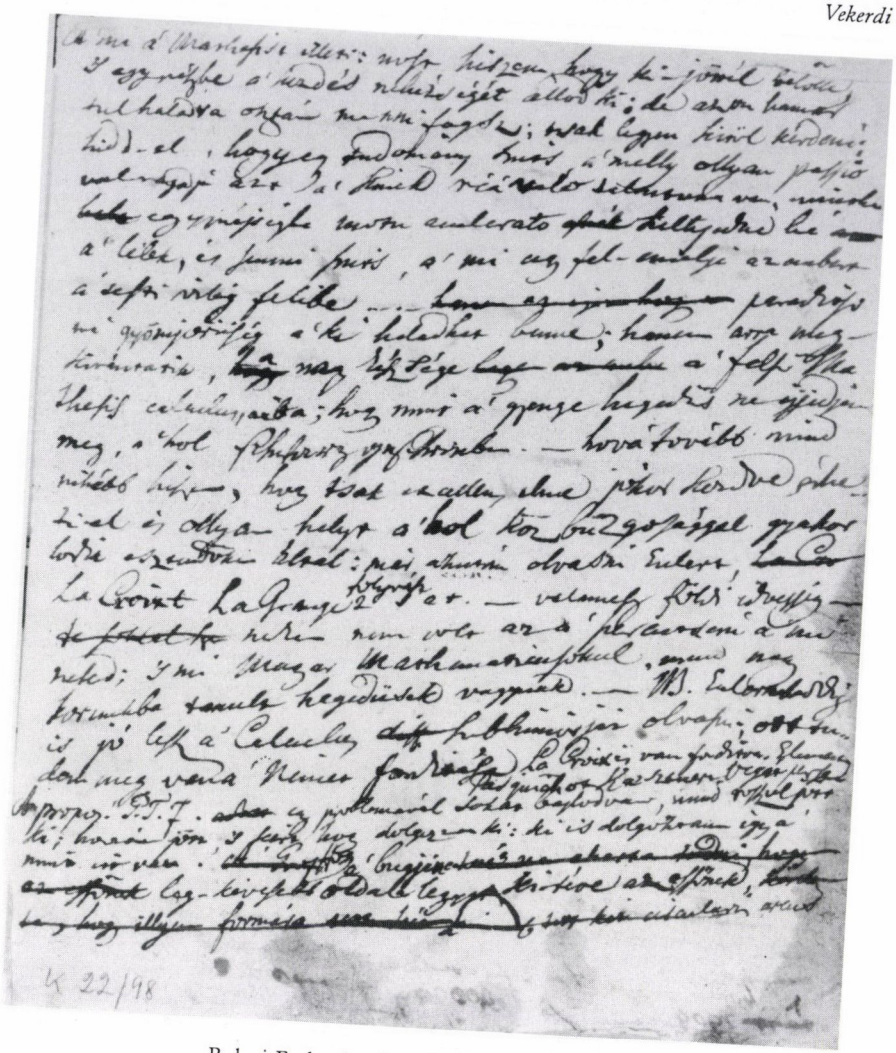

K 22/98

Bolyai Farkas levele Bolyai Jánosnak. H.é.n.
MTAKK K 22/98.

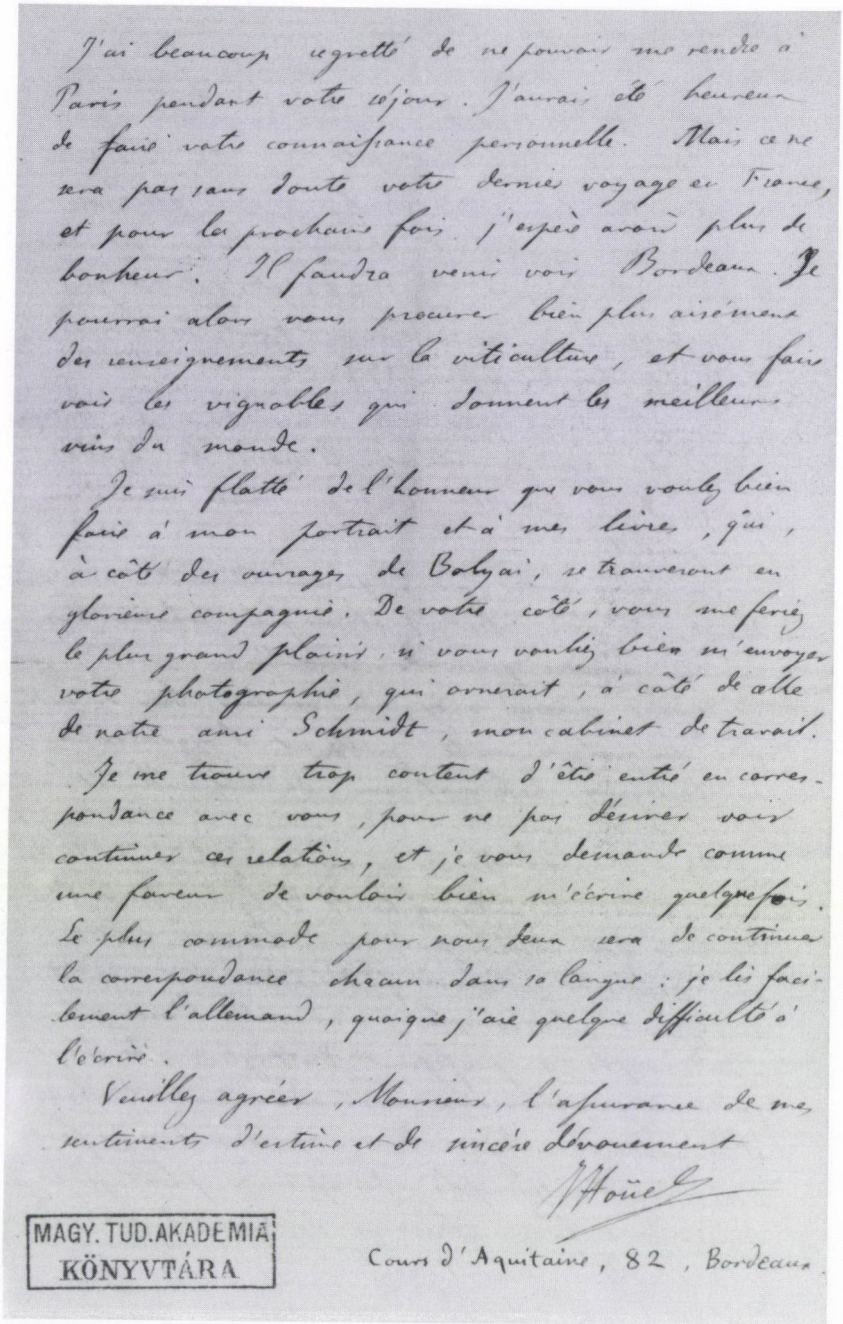

J'ai beaucoup regretté de ne pouvoir me rendre à Paris pendant votre séjour. J'aurais été heureux de faire votre connaissance personnelle. Mais ce ne sera pas sans doute votre dernier voyage en France, et pour la prochaine fois j'espère avoir plus de bonheur. Il faudra venir voir Bordeaux. Je pourrai alors vous procurer bien plus aisément des renseignements sur la viticulture, et vous faire voir les vignobles qui donnent les meilleurs vins du monde.

Je suis flatté de l'honneur que vous voulez bien faire à mon portrait et à mes livres, qui, à côté des ouvrages de Bolyai, se trouveront en glorieuse compagnie. De votre côté, vous me ferez le plus grand plaisir, si vous vouliez bien m'envoyer votre photographie, qui ornerait, à côté de celle de notre ami Schmidt, mon cabinet de travail.

Je me trouve trop content d'être entré en correspondance avec vous, pour ne pas désirer vous continuer ces relations, et je vous demande comme une faveur de vouloir bien m'écrire quelquefois. Le plus commode pour nous deux sera de continuer la correspondance chacun dans sa langue : je lis facilement l'allemand, quoique j'aie quelque difficulté à l'écrire.

Veuillez agréer, Monsieur, l'assurance de mes sentiments d'estime et de sincère dévouement

J. Hoüel

Cours d'Aquitaine, 82, Bordeaux.

MAGY. TUD. AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

G. J. Hoüel levele Szabó Sámuelnek
MTAKK K 29/113.

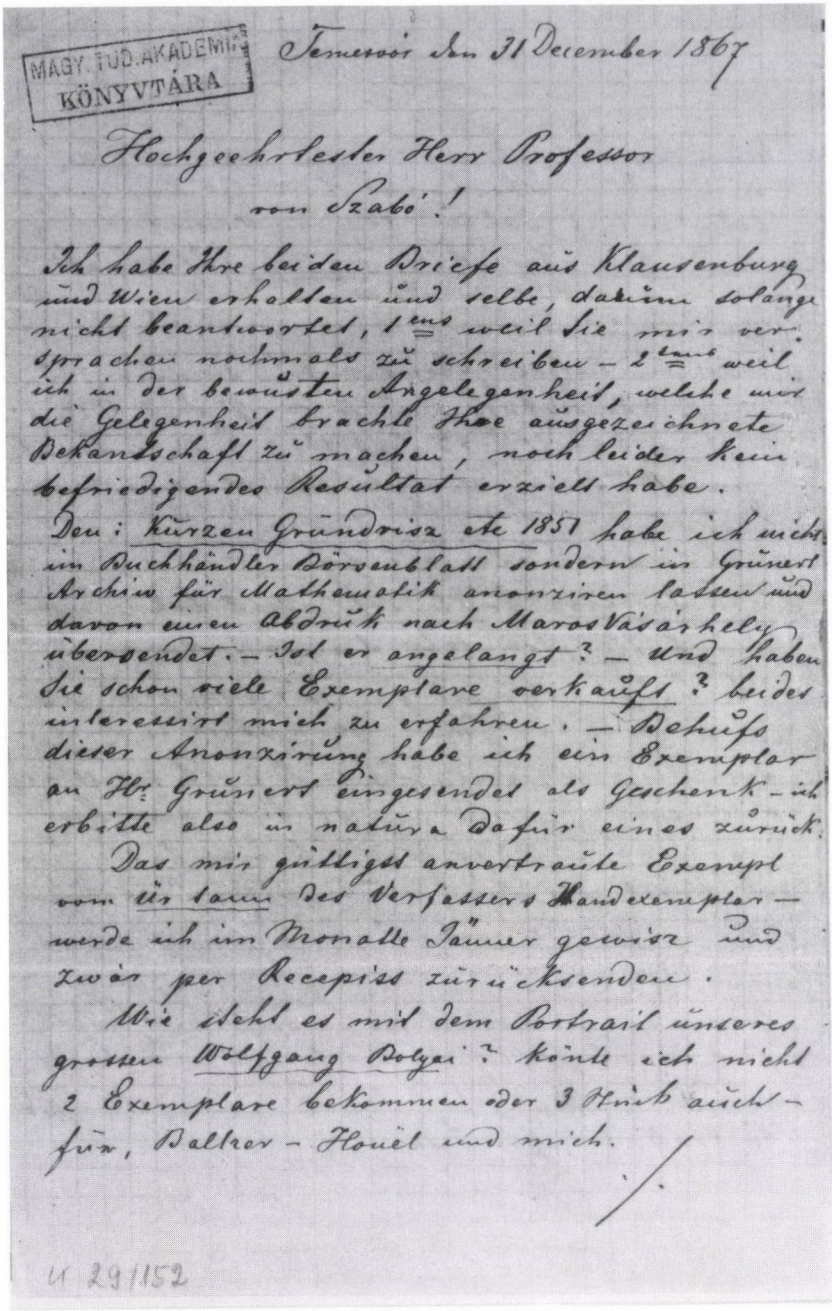

MAGY. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Temesvár den 31 December 1867

Hochgeehrtester Herr Professor
von Szabó!

Ich habe Ihre beiden Briefe aus Klausenburg und Wien erhalten und selbe, darum solange nicht beantwortet, 1ens weil Sie mir versprachen nochmals zu schreiben – 2tens weil ich in der bewusten Angelegenheit, welche mir die Gelegenheit brachte Ihre ausgezeichnete Bekantschaft zu machen, noch leider kein befriedigendes Resultat erzielt habe.

Den: Kurzen Gründrisz etc 1851 habe ich nicht im Buchhändler Börsenblatt sondern in Grunert Archiw für Mathematik anonziren lassen und davon einen Abdruk nach Marosvásárhely übersendet. – Ist er angelangt? – Und haben Sie schon viele Exemplare verkauft? beides interessirt mich zu erfahren. – Behufs dieser Anonzirung habe ich ein Exemplar an Hr. Grunert eingesendet als Geschenk – ich erbitte also in natura dafür eines zurück.

Das mir gütigst anvertraute Exempl vom Ür tann des Verfassers Handexemplar – werde ich im Monatte Jänner gewisz und zwar per Recepiss zurücksenden.

Wie steht es mit dem Portrait unseres grossen Wolfgang Bolyai? könte ich nicht 2 Exemplare bekommen oder 3 Stück auch – für, Baltzer – Houël und mich.

./.

K 29/152

Schmidt Ferenc levele Szabó Sámuelnek. Temesvár, 1867.
MTAKK K 29/152.

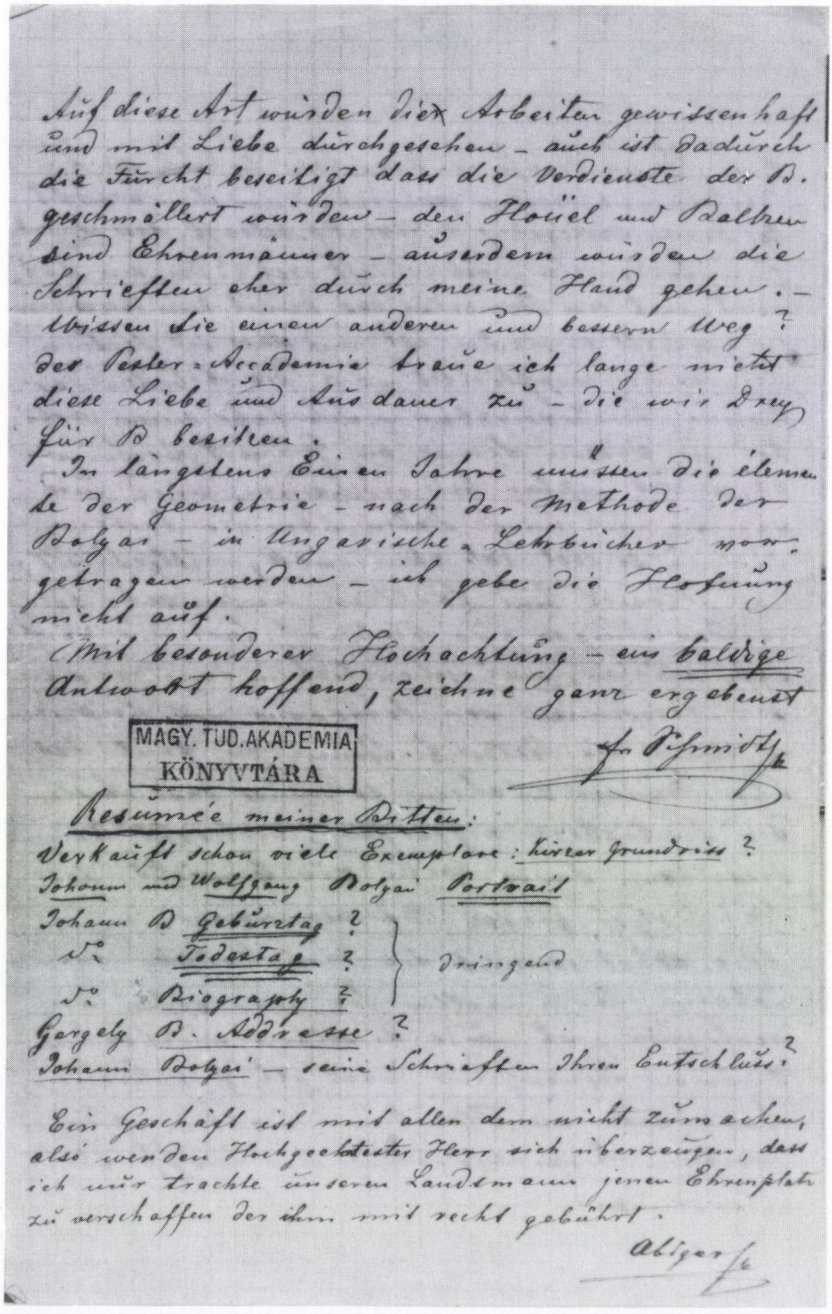

Auf diese Art würden die Arbeiten gewissenhaft und mit Liebe durchgesehen – auch ist dadurch die Furcht beseitigt dass die Verdienste der B. geschmälert würden – den Flouël und Balbren sind Ehrenmänner – ausserdem würden die Schriften eher durch meine Hand gehen. – Wissen Sie einen anderen und bessern Weg? Der Pester-Academie traue ich lange nicht diese Liebe und Ausdauer zu – die wir Drey für B besitzen.

In längstens Einen Jahre müssten die éléments de der Geometrie – nach der Methode der Bolyai – in Ungarische Lehrbücher vorgetragen werden – ich gebe die Hoffnung nicht auf.

Mit besonderer Hochachtung – ein baldige Antwort hoffend, zeichne ganz ergebenst

Jos Schmidt

MAGY. TUD. AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

Resumée meiner Bitten:

Verkauft schon viele Exemplare: hiesiger Grundriss?
Johann und Wolfgang Bolyai Portrait
Johann B Gebürtag? } dringend
" Todestag? }
" Biography?
Gergely B. Adresse?
Johann Bolyai – seine Schriften Ihren Entschluss?

Ein Geschäft ist mit allen dem nicht zu machen, also werden Hochgeehrtester Herr sich überzeugen, dass ich nur trachte unseren Landsmann jenen Ehrenplatz zu verschaffen der ihm mit recht gebührt.

Aliger fe

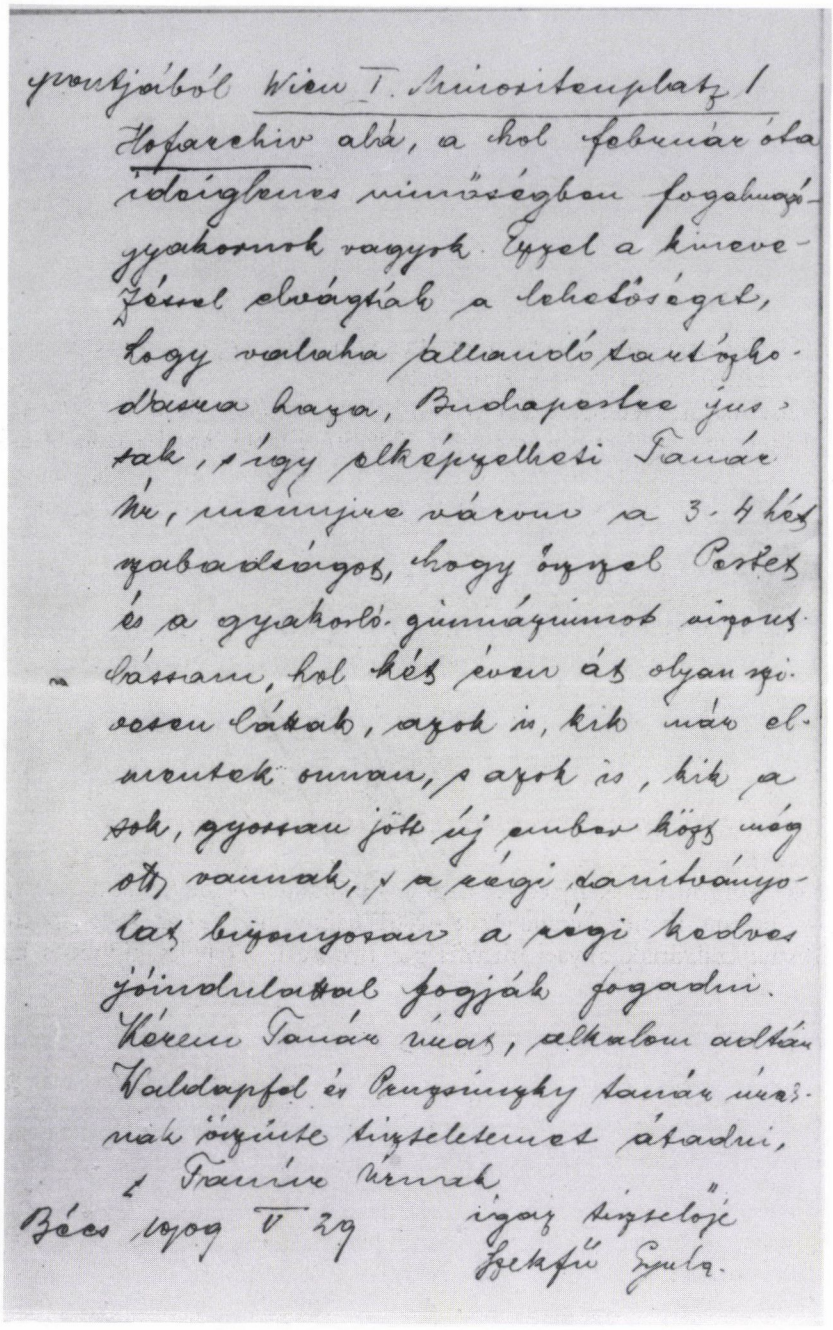

Szekfű Gyula levele Szabó Péternek. Bécs, 1909.
MTAKK K 29/182.

KÖRMENDY KINGA

A Széchenyi-gyűjtemény

Az MTAK Kézirattárának Széchenyi-gyűjteménye Széchenyi István kéziratos hagyatékának valójában csak egy — de legnagyobb — része.

Széchenyi István életében iratai Pesten az Ullmann-féle házban[1] lévő lakásában voltak. Innen vitte át Pest ostroma után 1849-ben Tasner Antal a saját lakásába, és itt őrizte 1858-ig.[2] 1857 novemberétől kezdve az iratokat Széchenyi kérésére adagonként Döblingbe küldte,[3] ahol Széchenyi az iratok rendezésével foglalkozott. Az átnézett anyagot 1858 elején 9 ládába csomagolva Sopronba küldte Paúr Ivánnak, a Széchenyi család levéltárosának.[4] Széchenyi Istvánnál és a vele szoros kapcsolatban lévőknél, orvosánál, dr. Goergennél és feleségénél, írnokánál, Kiss Mártonnál, mostohafiú-titkáránál, Zichy Gézánál, fiánál, Széchenyi Bélánál, valamint döblingi munkatárs-látogatóinál, Falk Miksánál és Kecskeméthy Aurélnál 1860. márc. 2-án éjjel a bécsi rendőrség házkutatást tartott. Az ekkor lefoglalt iratokból nyilvánvalóvá vált, hogy a Blick írója Széchenyi István. Kiss Mártontól a rendőrség kezére került az Önismeretnek egy része, amit a bécsi rendőrség nevezett el „Grosse ungarische Satyre"-nek, azaz „Nagy magyar szatírá"-nak.[5] Széchenyi halála (1860. ápr. 8.) után a még el nem kobzott iratokat is elvitte Döblingből a bécsi rendőrség.[6]

Széchenyi István végrendeletében egész kéziratos hagyatékát (naplóit, levelezését, műveinek kéziratait, tevékenységével kapcsolatos iratait) — műveinek kiadási jogaival együtt — titkárára, Tasner Antalra (1808–1861) hagyta, hogy az az általa tisztelt és szeretett Tasner családnak anyagi biztonságot nyújtson.[7] A teljes kéziratos hagyaték

1 A mai Roosevelt tér 7/8. sz. alatti épület helyén álló házak egyike, amelyet Ullmann Móric építtetett. Itt lakott Széchenyi István 1836–1848 között. H. BOROS Vilma: *Széchenyi István hátrahagyott iratainak története. Az Akadémiai Könyvtár gyűjteményének ismertetésével.* Bp. 1967. 11. 40. jegyzet. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 54.)

2 H. BOROS 1967. 11.

3 H. BOROS 1967. 3.

4 H. BOROS 1967. 12.

5 Ezzel a címmel adta ki Károlyi Árpád, nem ismerve fel, hogy az Önismeret része. Gróf SZÉCHENYI István *döblingi irodalmi hagyatéka.* 2. köt. Szerk. és bev. KÁROLYI Árpád. Bp. 1922. (Gróf Széchenyi István összes munkái VII-IX. Magyarország újabbkori történetének forrásai.) A teljes Önismeret kiadása SZÉCHENYI István *válogatott művei.* Szerk. SPIRA György. III. köt. Szöveggondozás, jegyzetek és utószó SASHEGYI Oszkár. Bp. 1991.

6 H. BOROS 1967. 20.

7 H: BOROS 1967. 6. 13. jegyzet.

azonban nem került a Tasner család tulajdonába, és így sajnálatos módon soha nem valósult meg egységben tartása, egységes rendezése és feldolgozása.

Széchenyi István halálakor, 1860-ban a kéziratos hagyaték három helyen volt. Széchenyi műveinek kéziratai Pesten, Tasner Antalnál, aki a bécsi rendőrségtől kérte az 1860. ápr. 8. után Döblingben lefoglalt iratoknak mint saját tulajdonának a visszaadását.[8] Ezeket a bécsi rendőrség visszaszolgáltatta, de nem Tasner Antalhoz, hanem Sopronba, a családi levéltárba szállították.[9] Továbbra is Bécsben maradtak a rendőrség által a házkutatáskor elkobzott iratok.[10]

Tasner Antal mind Széchenyi műveinek kiadását, mind a hagyaték egybegyűjtését megkísérelte. Széchenyi kívánságát nagybetegen már csak a naplókkal kapcsolatban tudta teljesíteni, de még sikerült Széchenyi műveinek kéziratait — a bécsi rendőrség által lefoglaltak kivételével — a családi levéltárból megkapnia.[11] A Sopronban maradt iratok rendezésére Paúr Ivánt, a Széchenyi család levéltárosát kérte meg, akinek a rendezéskor kialakított csoportjai a későbbi rendezéseknek is alapjául szolgáltak.[12]

Tasner Antal († 1861. aug. 25.) végrendeletében mind a Széchenyi-hagyaték gondozását, mind a művek kiadását fiára, Tasner Gézára bízta. Tasner Géza lehetőségei szerint igyekezett a rá bízott feladatot teljesíteni, de a feladat nagysága meghaladta erejét.[13] 1874-ben arra az elhatározásra jutott, hogy Széchenyi István kéziratos hagyatékát felajánlja megvételre az Akadémiának, hogy az a méltó helyre kerüljön.[14]

Lónyay Menyhért, az Akadémia akkori elnöke felismerve Széchenyi István kéziratos hagyatékának történeti értékét, arra törekedett, hogy a hagyatékot az Akadémia megvegye. A 20 000 Ft vételárat országos gyűjtésből kívánta biztosítani, hogy a nemzet így járuljon hozzá az Akadémia alapításának fél évszázados évfordulójához.[15] A gyűjtés nem hozta meg a kívánt eredményt, de a családi nehézségek miatt Tasner Géza az összegyűlt 10 569 Ft, 55 kr.-ért is átadta a nála lévő kéziratokat, iratokat az Akadémiának.[16] A Szé-

8 TASNER Antal levelei Franz Hellnek. MTAK Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteménye (a továbbiakban MTAKK) K 306/222–223, ill. Adolph Thierrynek. MTAKK K 306/242–243.

9 Innen kérte el Tasner Antal a naplókat 1860-ban, hogy eleget tehessen Széchenyi István kérésének a törlések elvégzésével. TASNER Antal levélfogalmazványai Paúr Ivánnak. MTAKK K 306/234–235.

10 Szily Kálmán főtitkár felkérésére érdeklődött először Károlyi Árpád a Döblingben elkobzott iratok után Bécsben, 1903-ban még sikertelenül. (FRAKNÓI Vilmos: *Pro memoria.* MTAKK Ms 4223/2. Vö. H. BOROS 1967. 41. 237. jegyzet. Az ún. döblingi hagyatékra ld. H. BOROS 1967. 17, 32. SASHEGYI Oszkár: *Az abszolutizmuskori levéltár.* D 283. *K K. Polizeiministerium. Széchenyi-Akten.* Bp. 1965. 159–162. (MOL kiadványai. I. Levéltári leltárak 4.)

11 A Széchenyi-hagyaték sorsára, műveinek kéziratira ld. H. BOROS 1967. 20–21, 23–24. H. Boros Vilma idézett tanulmányát a Széchenyi-gyűjtemény előrendezése után írta, így sajnos még a hivatkozott iratok jelzeteit nem közölhette. Ez nélkülözhetetlen munkájának használatát megnehezíti. Vö. H. BOROS 1967. 4. 5. jegyzet.

12 PAÚR Iván levelei a hagyaték rendezésével kapcsolatban Tasner Antalnak. MTAKK Ms 4227/31–46. A hagyaték eredeti cédulakatalógusa a Széchenyi-Múzeum anyagával került az MTAK Kézirattárába. MTAKK Ms 4227/1–8 Vö. H. BOROS 1967. 21–23. KÖRMENDY Kinga: A *Széchenyi-Múzeum anyaga és Viszota Gyula hagyatéka az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában.* = Magyar Tudomány 1983. 786–789.

13 H. BOROS 1967. 28.

14 H. BOROS 1967. 29.

15 Lónyay Menyhért erőfeszítései, a tárgyalások menete részletesen H. BOROS 1967. 29–30.

16 H. BOROS 1967. 30.

chenyi-hagyaték nagyobb része ekkor már azonban Cenken, a családi fióklevéltárban volt.[17] Az Akadémia az iratok átvételére létrehozta a Széchenyi Bizottságot Lónyay Menyhért, Zichy Antal, Deák Farkas tagokkal.[18] Az Akadémia többszöri próbálkozás után[19] végül Széchenyi Bélától 1878 januárjában 40 csomag iratot kapott Cenkről,[20] de ezzel korántsem került Széchenyi István teljes kéziratos hagyatéka az Akadémia tulajdonába. Még Bécsben voltak a Döblingben lefoglalt iratok, amiket csak 1926-ban juttattak vissza Magyarországra. Ezeket az Országos Levéltárban helyezték el.[21] 1880-ban Széchenyi Béla újból két láda iratot küldött az Akadémiának. Ebből Széchenyi Béla kérésére Széchenyi István díszokleveleit átadták a Nemzeti Múzeumnak.[22] A későbbiekben az oklevelek a családi levéltárral együtt az Országos Levéltárba kerültek.[23]

H. Boros Vilma, Széchenyi István kéziratos hagyatékának legalaposabb ismerője, akinek tanulmánya[24] nélkülözhetetlen a Széchenyi-kéziratokkal foglalkozók számára, részletesen ismertette a Széchenyi Bizottság munkáját a hagyaték rendezésében és Széchenyi István műveinek kiadásában.[25]

Sajnálatos módon Zichy Antal, a Széchenyi Bizottság egyik tagjának javaslatára az Akadémia a már tulajdonába került kéziratos hagyaték egyes részeiről lemondott. A kéziratokban való felületes tájékozódás miatt küldte vissza az Akadémia Cenkre a családi birtokügyekkel kapcsolatos iratokkal együtt a pesti lovaglóiskola telkével kapcsolatos iratokat. Az Akadémia III. osztálya pedig érdektelennek találta a hagyatékban lévő műszaki jellegű rajzokat, térképeket, amik elsősorban a Lánchíd megvalósításához kapcsolódtak. Ezeket 1882-ben átadták a Közmunka és Közlekedési Minisztériumnak.[26]

17 PAÚR Iván levele Tasner Antalnénak. Sopron, 1875. ápr. 20. MTAKK Ms 4227/26. Tasner Gézának a hagyaték összegyűjtésére vonatkozó levelezése a Széchenyi-Múzeum anyagával került a MTAK Kézirattárába. MTAKK Ms 4227/10–51. Ld. KÖRMENDY 1983. 787–788.

18 A Széchenyi Bizottság iratai, az átvételi jegyzékek MTAKK Ms 4227/52–71.

19 LÓNYAY Menyhért levelei Paúr Iványnak. MTAKK Ms 4227/29–30, Ms 4227/49–50.

20 Széchenyi Bizottság jegyzéke. 1878. jan. 17. MTAKK Ms 4227/61.

21 Ld. 10. jegyzetet.

22 MTAKK RAL 858/1880. Az oklevelek jegyzéke és a Nemzeti Múzeum köszönőlevele MTAKK RAL 734/1880. RAL 722/1881.

23 *A Széchenyi család levéltára.* Összeáll. BAKÁCS István. Bp. 1958. 135. (Levéltári leltárak 5.)

24 Ld. 1. és 11. jegyzetet.

25 H. BOROS 1967. 35–38. A Széchenyi-művek kiadási joga a Tasner családé volt. De mivel a kiadásokból nem folyt be lényeges jövedelem és az eredeti vételárat sem sikerült az Akadémiának megszereznie, 1894-ben az Akadémia kiegyezett a Tasner családdal, és végleg megszerezte a művek kiadási jogát. H. BOROS 1967. 38. 219. jegyzet.

26 H. BOROS 1967. 34. 1943-ban Darvas István kutatása nyomán az Akadémia lépéseket tett az angliai hidak képeinek visszavételére, de azok a minisztérium épületével együtt a II. világháborúban megsemmisültek. Uo. A Hammersmith-híd képe előzőleg jelenleg ismeretlen időpontban a Széchenyi-Múzeumba került. A Széchenyi-gyűjteményben MTAKK Ms 4410/42. jelzeten található. A hídképekre vonatkozó Darvas István- ill. Viszota Gyula-levelek a Széchenyi-Múzeum anyagában MTAKK Ms 4223/140–142. Vö. H. BOROS 1967. 34. 187. jegyzet. DARVAS István Széchenyi István életével és működésével kapcsolatos anyaggyűjtése 1972-ben került az MTAK Kézirattárába, Ms 4215-Ms 4222 jelzeten található. H. Boros Vilmának írt levelei MTAKK Ms 4215/112–117. jelzeten. Darvas István Viszota Gyula menyétől vásárolt meg több, a Széchenyi-Múzeum anyagába tartozó kéziratot. DARVAS István levele. H. Boros Vilmának. 1965. febr. 10. MTAKK Ms 4215/116. Vö. KÖRMENDY Kinga: *Megjegyzések Darvas István hagyatékával kapcsolatban.* MTAKK Ms 4222/150.

Tehát az Akadémiának nem sikerült Széchenyi István kéziratos hagyatékát összegyűjteni és egyben tartani. Ugyanilyen felemásan alakult a másik kötelezettsége is, Széchenyi István műveinek kiadása.[27]

Az Akadémia Széchenyi István leveleinek kiadásával kapcsolatban az 1884. febr. 25-i ülésén felhívással fordult azokhoz, akiknek birtokában Széchenyi-levél volt, hogy azt közlésre engedjék át. A levelezés első kötetének megjelenése után (1889) újabb leveleket kapott az Akadémia, s közülük több a tulajdonában is maradt.[28] Az Akadémia a gyűjtést folytatta a törvényhatóságok, majd a megyei levéltárak anyagában.[29] 1896-ban pedig megismételte Széchenyi iratainak összegyűjtésével kapcsolatos felhívását.[30]

Az önálló Széchenyi-gyűjtemény létesítésének gondolatát legelőször Tasner Géza fogalmazta meg.[31] Példaként pedig a millennium évében az Akadémiának ajándékozott Goethe-gyűjtemény szolgált. „A mikor t.i. Elischer Gyula egyetemi tanár úr a néhai Elischer Boldizsártól több mint negyven éven át sok költséggel és kitartó buzgalommal összeállított Goethe-gyűjteményt a M. Tud. Akadémiának ajándékozta, többünkben megvillant a gondolat, hogy ha egyes ember, csupán a kedvelt költője iránti lelkesedésből, nem is itthonról ily remek gyűjteményt állíthatott össze itt Budapesten, mennyivel könnyebben és mennyivel rövidebb idő alatt állíthatna össze a M. Tud. Akadémia gr. Széchenyi István emlékezetére egy hasonló gyűjteményt.[32] A megvalósítást a millenniumi események is befolyásolták azzal, hogy az Amerikából hazalátogató magyarok Széchenyi István szobrára hozott érckoszorút az Akadémiának adták át megőrzésre. Szily Kálmán főtitkár 1896. okt. 5-én tartott akadémiai összes ülésen indítványozta, hogy az Akadémia a már tulajdonában lévő Széchenyi István kéziratos hagyaték alapján létesítsen egy külön Széchenyi-gyűjteményt.[33]

A gyűjtemény létrehozásával kapcsolatos teendőket a Zichy Antal, Szily Kálmán, Gyulai Pál és Heller Ágost alkotta bizottság 1896. nov. 6-i ülésén fogalmazta meg. Meghatározták a gyűjteménybe elhelyezendő anyagot: Széchenyi István kéziratai (naplók, levelezés), műveinek minden kiadása, az általa létrehozott intézmények működésével kapcsolatos összes kéziratos és nyomtatott forrás, Széchenyi István személyére, családtagjaira, kultuszára, kortársaira vonatkozó képek, képzőművészeti ábrázolások és egyéb tárgyi emlékek. A gyűjtemény gyarapítását azzal kívánták biztosítani, hogy az Akadémia nyilvánosan felszólítja mindazokat, akiknek birtokában a fent felsoroltak bármelyike van, hogy azokat ajándék, vétel vagy letét formájában engedjék át a Széchenyi-Múzeum számára.[34] Ezt a felhívást nyomtatásban

27 H. BOROS 1967. 35–38. Különösen a 37. 211–212, 215. jegyzet.

28 *Gr. Széchenyi István levelei.* 1–3. köt. Összegyűjtötte és jegyzetekkel ellátta MAJLÁTH Béla. Bp. 1889–1891. Ld. H. BOROS 1967. 41. Vö. uo. 232. jegyzet.

29 A másolatok a Széchenyi-Múzeum anyagából MTAKK Ms 4224/1–237.

30 Akadémiai Értesítő 1896. 55.

31 TASNER Géza: *Széchenyi szellemi hagyatéka és Tasner Antal végrendelete. Emlékirat.* (Bp.) 1876. 105.

32 *A Széchenyi-Múzeum megnyitása. 1905. nov. 3. Szily Kálmán beszéde.* = Akadémiai Értesítő 1905. 653–654.

33 Akadémiai Értesítő 1896. 555.

34 A Bizottság 1896. nov. 6-i ülésének jegyzőkönyve. MTAKK Ms 4223/1. Igazgató Tanácsi jegyzőkönyv. 1897. febr. 28. = Akadémiai Értesítő 1897. 149.

1898. jan. 9-én tették közzé, és a gyarapodást nyilvánosan is nyugtázták 1898–1901 között.[35]

A múzeum megnyitását az Akadémia alapításának 80. évfordulójával kapcsolták össze. Az erre az alkalomra megjelentetett emlékkönyvben hozták először nyilvánosságra a Döblingben 1858. nov. 6-án írt híres levelet, amelynek felolvasását kérte Széchenyi. Ebben az Akadémia támogatásának megvonását helyezte kilátásba, amennyiben az Akadémia eltér az alapítási célkitűzésektől.[36] Szily Kálmán főkönyvtárnok, akinek főtitkárként a múzeum létesítésében és megvalósításában kiemelkedő érdemei voltak, 1905. nov. 3-án avatta fel a múzeumot. Megnyitó beszédében párhuzamosnak ítélte az anyanyelv és a hazaszeretet érzéseit Kőrösi Csoma Sándor és Széchenyi István életében és szimbólumként értékelte, hogy a Széchenyi-Múzeum első tárgyi emléke éppen Kőrösi Csoma Sándor sírjáról készített kis festmény volt, amelynek keretszövegét oly gonddal fogalmazta meg Széchenyi István.[37]

A múzeum megnyitására két kiadványt jelentetett meg az Akadémia. A látogatók számára az ún. kis jegyzék szolgált katalógusként. Tartalmazta termek szerint a szekrényekben látható kéziratok, tárgyak meghatározását a tárgyjegyzékben lévő számaik jelzésével. A kutatók a múzeum anyagában az ún. tárgyjegyzék alapján tájékozódhattak, amely Széchenyi István életére és működésére vonatkozó forrásokat, nyomtatványként és kéziratként külön csoportosításban, időrendbeli számsorrendben sorolta fel. Ezt a képek és szobrok szintén tárgyjegyzéki számsorrend szerinti jegyzéke követte.[38] A múzeumot az Akadémia palotájának első emeletén, az Akadémia utca és a palota előtti térre néző három szobában alakították ki. Történetét, anyagát, de elsősorban képzőművészeti tárgyait részletesen ismertette 1917-ben Divald Kornél az Akadémia palotáját és gyűjteményeit bemutató „Magyarázó kalauz"-ban.[39]

A Széchenyi-Múzeum 1945-ig tartó működéséről, anyagának gyarapodásáról 1991-ben, Széchenyi István születésének 200. évfordulójára, Gróf Széchenyi István és kora

35 *Kérelem a Széchenyi-Múzeum ügyében.* = Akadémiai Értesítő 1898. 55. Kimutatás a gyarapodásról: = Akadémiai Értesítő 1898. 234–242, 1899. 228–234, 1900. 250–255, 1901. 227–230.

36 *Gr. Széchenyi István emlékkönyv 1906. A M. Tudományos Akadémia nyolcvanéves évfordulója és a Széchenyi-Múzeum megnyitása tiszteletére.* Szerk. a gr. Széchenyi István emlékének ápolására alakult bizottság. Bp. é. n. 109–112. – Az Akadémia nem vállalta a levél nyilvános felolvasását. A levél számos korabeli kéziratos másolata a Bach-korszak elleni tiltakozás megnyilvánulása volt. A Széchenyi-gyűjtemény 7 db. korabeli másolatát őrzi. MTAKK K 193/4–9b. Már 1875-ben egy kolozsvári cipész felajánlotta a levél egyik másolatát mint eredeti levelet az Akadémiának, állást kérve érte. MTAKK RAL 642/1875. Vétel és ajándékozás révén a Kézirattárban is több példány található a Széchenyi-gyűjteményen kívül is. MTAKK Tört. 4-rét 219/249, Ms 337/16, Ms 4515/61, Ms 4757/8, Ms 5969/76. A közelmúltban is került újabb másolati példány a Kézirattár állományába. MTAKK Ms 6219/18. A levélre ld. SZÉCHENYI II. 1991. 993–996. Közölve SZÉCHENYI II. 1991. 875–877.

37 *A Széchenyi-Múzeum megnyitása ...* = Akadémiai Értesítő 1905. 575, 652.

38 *A Magy. Tud. Akadémia Széchenyi-Múzeumának tárgyjegyzéke.* Összeáll. SZILY Kálmán és VISZOTA Gyula. Bp. 1905. – *A Magy. Tud. Akadémia Széchenyi-Múzeumának kis jegyzéke.* Bp. 1905.

39 DIVALD Kornél: *A Magyar Tudományos Akadémia palotája és gyűjteményei. Magyarázó kalauz.* Bp. 1917. 76–93.

címmel, a Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett kiállításhoz kapcsolódó tanulmánykötetben jelent meg tanulmány.[40]

A Széchenyi-Múzeum fennállása alatt az állományfeldolgozás és -nyilvántartás területén nem lépett túl az 1905-ös megnyitási állapoton. 1929-ben Széchenyi István országgyűlésekkel kapcsolatos feljegyzéseit és néhány családi iratot küldött Cenkről Széchenyi Bertalan. Ezek a Kézirattárban kerültek állománybavételre (10/1929), és feldolgozásra is.[41] Széchenyi Bertalan 1943-ban Cenkről ismételten átadott Széchenyi István kéziratos hagyatékába tartozó iratokat, aminek az Akadémiára való kerülésére csak az egykori munkatársak visszaemlékezései a források.[42]

Az Akadémia különgyűjteményei, a Goethe-szoba, a Széchenyi-Múzeum és az 1920-as években létesített Vörösmarty-szoba már felállításuk idején is korszerűtlenek voltak. Nem feleltek meg sem egy tudományos gyűjtemény, sem egy múzeum követelményének. Együtt kezelték a tárgyakat a kéziratokkal és a nyomtatványokkal. A gyakorlatilag emlékszobaként működő Széchenyi-Múzeum kéziratos anyagának rendezésében mechanikus rendet alkalmaztak, ami gyakorlatilag időrendet jelentett.[43] A Széchenyi-Múzeum anyagáról az ismertetett nyomtatványokon kívül semmiféle nyilvántartással, katalógussal nem rendelkezünk. Egy kéziratos, félbehagyott általános tárgyjegyzék található csak az egykori Széchenyi-Múzeum anyagában.[44] 1905-ben, a megnyitásakor megfogalmazott kritika érvényes volt a múzeum későbbi működésére is: „ahol a gyűjtés igazi munkája elkezdődött, ott megállott az Akadémia, s a jelenlegi múzeum csupán egy érdekes alapként szolgálhat egy leendő, igazi Széchenyi-Múzeum megalkotására, melyet a jövőtől és a szakértő gyűjtéstől várhatunk."[45]

Az Akadémia azonban nem is kívánt ezzel a feladattal foglalkozni. Heinrich Gusztáv főtitkár 1906-ban fejtette ki az Akadémia álláspontját a gyűjtemény céljáról. „A múzeumnál nem a tudományos szempont a döntő: a gyűjtemény elsősorban az Akadémia örök hálájának tanúbizonysága kíván lenni, emlékeztető a legnagyobb magyarnak nemes alakjára és áldozatos életére [...]"[46] Szerencsére Szily Kálmán, aki főtitkárként (1889–1905) kezdeményezte a Széchenyi-Múzeum alapítását, főkönyvtárosként (1905–1924) pedig felügyelte is a működését, nemcsak a hála gesztusának szánta látni a gyűjteményt. Még 1902-ben megbízta Viszota Gyula gimnáziumi ta-

40 KÖRMENDY Kinga: *Az Akadémia Széchenyi-Múzeuma.* In: Széchenyi István és kora. Bp. 1991. 329–338. (Tájak–Korok–Múzeumok Könyvtára 3.) A tanulmány lábjegyzetekkel ellátott kézirata: KÖRMENDY Kinga: *„M. T. Akadémia Széchenyi-Múzeum".* MTAKK Ms 4236/8. – A Széchenyi-Múzeumról Viszota Gyula hagyatékában van egy fogalmazvány- és tisztázattöredék. MTAKK Ms 4232/114.

41 MTAKK Országgyűlés 2-rét 108–109.

42 H. BOROS 1967 43–44.

43 Az időrendet a nyomtatványok esetében bizonyos tárgyi csoportosításon belül alkalmazták, a kéziratok esetében azonban mechanikusan, nem tettek különbséget levelezés, hivatalos irat stb. között.

44 MTAKK Ms 4226/86. Mivel a múzeum helyiségei a háború alatt megsérültek, nem elképzelhetetlen, hogy a nyilvántartások hiánya a háborús veszteségek közé sorolható. Vö. H. BOROS 1967. 45.

45 Hazánk 266. sz. 1905. nov. 9. Vén Sas aláírással.

46 HEINRICH Gusztáv *főtitkári jelentése.* = Akadémiai Értesítő 1906. 233.

nárt (1871–1947) a múzeum anyagának gondozásával.[47] Viszota Gyula ezután egész tudományos munkásságát Széchenyi István élete és működöse kutatásának, az erre vonatkozó források közzétételének szentelte. Kiadta Széchenyi István naplóit,[48] levelezését Bártfai Szabó Lászlóval együtt készítette elő kritikai kiadásra.[49] A második világháború ezt a munkát megszakította. A későbbiekben még a kerek évfordulók sem tudták annyira ösztönözni az Akadémiát, hogy megkeresse a kritikai kiadás megvalósításának anyagi és személyi feltételeit.

Viszota Gyula, a fentiekből is kitűnik, elsősorban kutatóként és nem kézirattárosmúzeulógusként foglalkozott a Széchenyi-Múzeumban összegyűjtött kéziratokkal, iratokkal, tárgyi emlékekkel. Így a Széchenyi-Múzeumban a látogatások biztosításán túl,[50] 1945 előtt inkább a kiadások előkészítése, egyéni kutatómunka folyt, nem a múzeum kéziratos, nyomtatott anyagának, tárgyainak rendezése, szakszerű feldolgozása.

A második világháború az országgal együtt a Széchenyi-Múzeum sorsát, működési feltételeit is megváltoztatta. Budapest ostromakor az Akadémia palotáját is több találat érte. Az első emeleten elhelyezett Széchenyi-Múzeum lezuhant az alatta lévő Vigyázó Könyvtárra.[51] Anyagából az a rész maradt meg, amit Viszota Gyula 1944. december elején a palota Akadémia utcai oldalán lévő múzeumi szobákban helyezett el.[52] Nehezítette a múzeum anyagának rendezését, hogy Viszota Gyula magas életkora miatt már nem tudott érdemlegesen részt venni az újrafelállítás munkájában. 1947-ben bekövetkezett halála után Lukinich Imre vállalta a Széchenyi-Múzeum vezetését, a rendezéssel pedig Patay Máriát bízták meg.[53]

47 BÁRTFAI SZABÓ László: *Viszota Gyula.* Nekrológ. = Századok 1947. 358–359. 1913-ban az Akadémia levelező, 1932-ben rendes taggá választotta. *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai. 1825–1973.* Összeáll. FEKETE Gézáné. Bp. 1975. 302–303.

48 Gróf SZÉCHENYI István *naplói. I–VI.* Szerk. és bev. VISZOTA Gyula. Bp. 1925–1939. (Gróf Széchenyi István összes munkái X-XV. Magyarország újabbkori történetének forrásai)

49 Széchenyi István katonáskodásának éveiből való leveleinek hasáblevonata. 1825. márc. 6. – 1826. nov. 14. MTAKK Ms 4228/117–121. — Széchenyi István levelezése. 1815. nov. 13. — 1831. nov. 26. Kritikai kiadásra előkészített anyag. Hiányos. MTAKK Ms 4229/1–164. Ugyancsak a kritikai kiadás előkészítéséhez tartozott Széchenyi István Lunkányi Jánosnak írt levelei Viszota Gyula másolatában az MTAKK Ms 4222/1–698. jelzetű másolatok közül az első 43 levél. Vö. KÖRMENDY: *Megjegyzések* MTAKK Ms 4222/150. További levélmásolatok, levelezés-kivonatok Viszota Gyula és Bárfai Szabó László ill. mások másolatában a Széchenyi-Múzeum anyagából: MTAKK Ms 4228/122–316, Ms 4230/1–352, Ms 4231/1–8. Vö. H. BOROS 1967. 50. 276. jegyzet, uo. 51. 282. jegyzet. Széchenyi István leveleinek kritikai kiadására ld. H. BOROS 1967. 51. A kritikai kiadás I. kötetéről ANGYAL Dávid véleménye MTAKK Ms 4231/9.

50 A múzeumot kedd, csütörtök, szombat (ünnepnapok kivételével) 10–12 óra között ingyen látogathatták, a többi napokon belépődíj volt. Látogatottsága az évfordulók idején ugrásszerűen megnőtt, egyébként nem állt az érdeklődés középpontjában. KÖRMENDY: *„M. T. Akadémia Széchenyi-Múzeum"* MTAKK Ms 4236/8. 3. – Az 1905–1943 közötti látogatók vendégkönyve MTAKK Ms 10.052 jelzeten található.

51 Akadémiai Értesítő 1946. 6. A főkönyvtárnok jelentése a Könyvtári Bizottság ülésén. 1946. ápr. 11. FRÁTER Jánosné: *Az MTA Könyvtári Bizottság iratai 1866–1949.* Bp. 1988. 109–111. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. Új sorozat 20.) Jegyzőkönyv az Igazgató Tanács által kiküldött bizottság 1948. jún. 28-án tartott üléséről. = Akadémiai Értesítő 1948. 72.

52 H. BOROS 1967. 45.

53 FRÁTER Jánosné 1988. 119. MELICH János levele a főtitkárhoz ill. Lukinich Imréhez, a főtitkár levele Lukinich Imréhez. MTAKK RAL 267/1947, 417/1947, 286/1947.

Az Akadémia épületének helyreállításával párhuzamosan folyt a könyvtár újjáépítése és újjászervezése is. Keresztury Dezső főkönyvtárnok 1949. júl. 13-án feljegyzést készített a Könyvtári Bizottság számára, amelyben megfogalmazta a könyvtár feladatait, szervezeti felépítésének terveit. A Széchenyi-Múzeum a könyvtárban az Akadémiai ereklyetár egyik gyűjteménye lett volna.[54]

Az Akadémia 1949–1950-ben végrehajtott átszervezése érintette a könyvtárat is.[55] A könyvtár részlegeinek kialakításakor az ereklyetár nem valósult meg. Az Akadémia különgyűjteményeit (Goethe-, Vörösmarty-szoba, Széchenyi-Múzeum, Vigyázó Könyvtár), amelyek nyomtatott és kéziratos anyagot valamint tárgyi emlékeket is tartalmaztak, szétválasztották. A nyomtatott anyagot a könyvtárba,[56] a kéziratokat és a tárgyi emlékek egy részét a Kézirattár állományába tették át.[57] A fennmaradt tárgyi emlékek többsége az Akadémia hivatalának kezelésébe került. Részben az ezekben az években kialakított Tudós Klubban, részben az Akadémia hivatali helyiségeiben nyertek elhelyezést.[58] A Széchenyi-Múzeum megszüntetésének óriási hátránya volt, hogy egy közel fél évszázadon át együtt tartott gyűjtemény szétszóródott.[59]

A Széchenyi-Múzeum anyaga az 1952. ápr. 5-én kelt átvételi jegyzékkel került át a Kézirattárba.[60] A jegyzék 1–32. tétele Széchenyi István eredeti kéziratos hagyatéka, a 33–39. ill. 46. tétel a Széchenyi-Múzeum létrejöttével, működésével kapcsolatos, a számára készített levélmásolatok, a 40–45. tétel Viszota Gyula kéziratos hagyatéka, a 47–51. tétel pedig a Széchenyi-szoborral kapcsolatos iratok, amiket a Kézirattár 1954-ben átadott az Országos Levéltárnak.[61] Az átvett kéziratokat, iratokat a 254–288/1952, 377–384/1952, 439–449/1952, 562–567/1952, 577/1952, 584–585/1952, a képeket a 290/1952, a könyveket a 263/1952[62] növedéknaplószámon vették állományba 1952. júl. 10. és aug. 28. között. Ekkor került állományba vételre Viszota Gyula hagyatéka is.[63]

54 MTAKK K 833: 199/1949. Az Ereklyetárban helyezték volna el a Goethe-gyűjteményt, az éremgyűjteményt és a különféle tárgyi emlékeket.

55 Akadémiai Értesítő 1950. 73–75.

56 A Széchenyi-Múzeumnak a tárgyjegyzékben szereplő könyvanyaga és Vörösmarty könyvtára a Régi könyvek gyűjteményébe (MTAKK 540.328–541.433, ill. 540.009–540.092), a Vigyázó Könyvtár kötetei őrzött példányként kerültek át a könyvtár állományába.

57 BERLÁSZ Jenő: *Az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának átalakulása.* Bp. 1957. 13. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai 4.)

58 Az 1991-ben fellelhető és azonosítható Széchenyi-múzeumi képekről, tárgyakról jegyzékek készültek (MTAKK Ms 4236/9–14.) Ezek külön is elhelyezésre kerültek a Kézirattár segédletei között. Ugyanott jegyzékek vannak a Tudós Klubban 1954–1955-ben tartós letétként elhelyezett, a könyvtár tulajdonában lévő tárgyakról is.

59 Az Akadémia Művészettörténeti Kutatóintézete 1989–1990-ben felmérést végzett az Akadémia palotájában és hivatali helyiségeiben lévő képzőművészeti alkotásokról, műtárgyakról, amelyek között ott találhatók a Széchenyi-Múzeum egykori darabjai is. A felmérés alapján készült fényképes leírólapok az Intézet tulajdonában vannak. Xeroxmásolata MTAKK Ms 5156/5–6. A könyvtárban és a kézirattárban lévő képek, műtárgyak leírókartonjai az MTA Könyvtára Gazdasági Osztályán vannak.

60 MTAKK Ms 4236/6.

61 MTAKK Iktatókönyv 6144/1954.

62 Vö. 57. jegyzet.

63 MTAKK Növedéknapló 286, 289/1952.

A Kézirattárban az egykori Széchenyi-Múzeum anyagának rendezése, feldolgozása mind mennyiségileg, mind minőségileg különleges feladatot jelentett. Gyakorlatilag ebben az időszakban alakították ki a Kézirattár új, jelenleg is érvényben lévő feldolgozási és raktározási rendjét is.[64]

Ekkor nyílott lehetőség, hogy a Széchenyi-Múzeum megszüntetéséből származó egyetlen előnyt kihasználják: a Széchenyi-Múzeum anyagának szakmai szempontú rendezését és feldolgozását, a megfelelő raktári elhelyezés biztosításával. A rendezés végleges szempontjai hosszú előrendezési folyamatokon keresztül kristályosodtak ki. Széchenyi István halálának 100. évfordulójára sikerült azonosítani a múzeum anyagából származó kéziratokat, könyveket, tárgyakat az 1905-ös tárgyjegyzék szerint. Így az eredeti múzeumbeli számrend alapján tájékozódni lehetett az anyagban.[65] 1959–1968 között vásárlásokkal[66] szerencsésen gyarapodott mind az eredeti Széchenyi kéziratos hagyatékba tartozó anyag, mind pedig Széchenyi működésére vonatkozó kéziratok száma.[67] Ezeket hozzácsatolták a Széchenyi-Múzeumból származó anyaghoz, és így alakult ki az MTAK Kézirattár Széchenyi-gyűjteménye.[68]

Az előrendezés következő fázisában teljesen elkülönítették a Széchenyi-gyűjteménytől Széchenyi-Múzeumnak mint intézménynek az anyagát és Viszota Gyula hagyatékát.[69] A gyűjtemény fő csoportjai Széchenyi István működési területeihez kapcsolódtak.[70] A rendezésnek ebben a szakaszában a legnagyobb feladatot az egyes kéziratok meghatározása, a levelezésben a címzettek és levélírók azonosítása, a datálási problémák megoldása jelentette. Ebben a munkában elévülhetetlen érdemei vannak dr. Harangi Lászlóné dr. Boros Vilmának, aki először tekintette át a Széchenyi Istvánhoz kapcsolódó egész addig ismert kéziratos és nyomtatott forrásanyagot, s ennek alapján ismertette Széchenyi István kéziratos hagyatékát, iratait, azok lelőhelyeit, az Akadémia szerepét Széchenyi István kéziratainak, műveinek gondozásában.[71]

A Kézirattár Széchenyi-gyűjteményének végleges rendezési szempontjait Csapodi Csaba alakította ki 1968 után. „A végleges rendezés alkalmával a Széchenyi-gyűjtemény egész anyagát, eredetre való tekintet nélkül, egységesen, Széchenyi működésének megfelelő tárgyi csoportokba foglaltuk. (Ezek a csoportok több ponton eltérnek attól az előzetes rendezési elvtől, amelyet még H. Boros Vilma idézett tanulmánya

64 BERLÁSZ 1957. 3–20.

65 CSAPODI Csaba: *Széchenyi István kéziratai és egyéb Széchenyi emlékek az Akadémiai Könyvtárban.* = Magyar Tudomány 1960. 242–247.

66 A Széchenyi-gyűjtemény kézirattári segédletei közül az ún. végleges napló tartalmazza az egyes tételek beszerzési, ún. növedéknapló számát.

67 Széchenyi István kéziratos hagyatékára, irataira, azok jelenlegi lelőhelyeire ld. KÖRMENDY Kinga: *A Széchenyi iratok sorsa.* In: Széchenyi. Történész-múzeulógus konferencia előadásai. Sopron, 1991. 105–112. (Magyar Nemzeti Múzeum. Konferenciafüzetek I.)

68 CSAPODI Csaba: *Bevezetés.* In: KÖRMENDY Kinga: *A Széchenyi gyűjtemény. K 163 – K 311.* Bp. 1976. 2–3. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai 9.) Vö. H. BOROS 1967. 46–50.

69 Ezek feldolgozása később történt. CSAPODI: *Bevezetés.* In: KÖRMENDY 1976. 4. Ld. KÖRMENDY 1983. 786–789.

70 H. BOROS 1967. 48–50.

71 H. BOROS 1967. 22–23, 46–50.

közölt.) A tárgyi csoportok rendszerétől egyetlen ponton kellett eltérnünk, gyakorlati kényszerűségből. A nagyalakú kéziratokat és képeket a raktározási lehetőségeknek megfelelően külön kellett választanunk a többi anyagtól (Ms 4410–4411 jelzetek alatt), ezért ez a csoport függelékszerűen csatlakozik a többihez.) [...] Meg kell említenünk annak a látszólagos következetlenségnek az okát, hogy míg Széchenyi leveleinek és a hozzá intézetteknek legnagyobb része a „Széchenyi Istvánhoz intézett levelek", illetve a „Széchenyi levelei" c. fejezetekben található a katalógusban, a levélírók, illetve a címzettek rendjében, mégis a levelek egy része a tárgyi csoportok alatt kapott helyet. Ezek az utóbbiak azonban nem magánlevelek, hanem hivatalos akták. Olyan levelek, amelyeket Széchenyi valamilyen intézmény, vagy munkakör nevében hivatalosan küldött, vagy kapott, tehát az illető intézmény ügyintézéséhez tartoztak. Ugyanis bizonyos szükségszerű kettősség érvényesült abban is, hogy az egyes tárgyi csoportok címeinek egy részével a »Művek« csoportjában is találkozunk. Ebbe a csoportba ugyanis nemcsak Széchenyi befejezett kéziratait helyeztük el, hanem sajátkezű anyaggyűjteséit, jegyzeteit is, hogy minden autográf Széchenyi-kézirat egy csoportba kerüljön."[72]

A csoportosítás problematikus voltát a Hitel K 258 jelzetű, német nyelvű nyomtatott példányának ismertetésével szeretnénk bemutatni. A kötetben Széchenyi által piros ceruzával megjelölt helyekhez ceruzával lapszéli jegyzeteket fűzött Zichy Károlyné Seilern Crescencia, Széchenyi későbbi felesége. Az egyes oldalakhoz tintával írt német nyelvű megjegyzései a hivatkozott lapok között voltak. Az 1950-es évek elején, a könyv bekötésekor[73] a végéhez odafűzték Crescence Budán, 1833. július 16–20. között írt francia nyelvű levelét, amit Széchenyi eredetileg is ebben a kötetben tartott. Ez a levél ugyan így nem kerülhetett bele a Széchenyi Istvánhoz írt levelek csoportjába,[74] de ugyanott maradt, ahol egykor Széchenyi őrizte.

A raktári rend adta lehetőségek miatt került ugyan a művek elé egy tárgyi emlék, Kőrösi Csoma Sándor síremlékéről készült festmény (K 211), de a kép keretére vésett felirat valójában Széchenyi István egyik fontos döblingi üzenetét közvetíti elsősorban a mindenkori Akadémia számára. A hazaszeretet és a példakép összekapcsolásának gondolati megvalósulását Tasner Antallal való leveleiből tudjuk nyomon követni. „[...] Béla Angolhonban ajándékul kapta egy földönfutó hazánkfiától Kőrösi Csoma sírkövének rajzát, melyet oszlop formában az angol Asiatic Society állított »hamvaira.« E kis rajzot hadd adná Béla a Magyar T. Akadémiának ajándékul! Ámde hogy ez kedvezőbben üssön ki, én egy Médaillont rendeltem, [...] Most az a kérdés, mit írjunk a Médaillon párkányára. Én e tekintetben kérem Önnek tanácsát s tán mások hozzájárulását. Én ugyan tisztán érzem, mit kellene oda vésni, de kimondani, kivált szépen kimondani, NB. aránylag röviden nem vagyok képes."[75] A keret feliratát Tasner Antallal való levezés során alakította ki: „csak azt vésetem

72 CSAPODI: *Bevezetés.* In: KÖRMENDY 1976. 2.

73 BERLÁSZ 1957. 11–12.

74 FENYŐ Ervin azonosította a levelet, és ő határozta meg Zichy Károlyné év nélküli febr. 6-án Széchenyi Istvánhoz írt levelének 1835-ből való pontos évszámát. (MTAKK K 209/185.)

75 SZÉCHENYI István levele Tasner Antalhoz. Döbling, 1859. aug. 26. Közölve MAJLÁTH III. 1891. 735–736.

rá, melyet Ön „megemészthetővé" tett."[76] A felirat valójában Széchenyi István és Tasner Antal azonos gondolkodásmódjának és együtt gondolkodásának is bizonyítéka. „Egy szegény árva magyar, pénz és taps nélkül, de elszánt, kitartó hazafiságtúl lelkesítve — Kőrösi Csoma Sándor — bölcsőjét kereste a magyarnak, és végre összeroskadt fáradalmai alatt. Távol a hazától alussza örök álmát, de él minden jobb magyarnak lelkében. Az itt ábrázolt sírkő nyugszik hamvain. Brit társaság emelte tudományos érdemeiért. Nem magas helyzet, nem kincs a nemzetek véd-őre, hanem törhetetlen honszeretet, zarándoki önmegtagadás és vasakarat. Vegyetek példát, hazánk nagyai és gazdagai, egy árva fiún, és legyetek hű magyarok tettel, nem puszta szóval, áldozati készséggel és nem olcsó fitogtatással! Széchenyi István."[77] A képet 1876-ban ajándékozta Széchenyi Béla az Akadémiának.[78]

A Kézirattár a Széchenyi-gyűjtemény számára a raktározási lehetőségek adta legkedvezőbb elhelyezést biztosította azzal, hogy az ún. K jelzetű anyagrésznek kialakított raktárrészben,[79] kiemelt minőségű kézirattári dobozokban és zárt, üveges szekrényben, K 163–K 311 jelzeten őrzi a gyűjteményben lévő Széchenyi István-kéziratokat, -leveleket, hivatalos iratokat, családtagok és kortársak kéziratos anyagát, Széchenyi kultuszával kapcsolatos kéziratokat, nyomtatványokat, képeket.[80] A kortársak kéziratai közül Vörösmarty verskéziratai nemcsak a költő és Széchenyi eszmei kapcsolódási pontjainak dokumentumai, hanem a Vörösmarty-kutatás és kritikai kiadás számára is újból hozzáférhető jelentős források.[81]

A Széchenyi-gyűjteményt 14 főcsoportra osztotta Csapodi Csaba, és ezeket további alcsoportokra bontotta. Az alcsoportokat a téma fontossága és a bele tartozó anyag mennyisége alapján alakította ki. Természetesen különleges figyelmet fordított a rendezéskor Széchenyi legfontosabb alkotásai, tevékenysége dokumentumainak, az Akadémia, a Lánchíd alapításához, működéséhez illetve építéséhez kapcsolódó kéziratok és korabeli nyomtatványok, műszaki rajzok olyan elhelyezésének, hogy

76 SZÉCHENYI István levele Tasner Antalhoz. Döbling, 1859. okt. 9. Közölve MAJLÁTH III. 1891. 738.

77 SZÉCHENYI II. 1991. 878. — Széchenyi és Tasner kapcsolatára egy adalék, ami magyarázatul szolgál arra is, hogy Széchenyi miért bízta Tasner Antalra kéziratait: SZÉCHENYI István levele Tasner Antalhoz. Döbling, 1859. máj. 9. „Mennyire jól esett lelkemnek Önnek figyelme, meg nem mondhatom. Könnyek gördültek szemembe a régi jó időket idézvén lelkem elibe, mikor Ön annyiszor Gondviselésként »éberkedett« fölöttem." MTAKK K 200/299. Vö. KÖRMENDY: *A Széchenyi iratok* 1991. 106–107.

78 A kép keretének hátlapjára vésett felirat. A keretet kiegészíttette a magyar címerrel.

79 1950-ben alakítottak ki a jelenlegi olvasóteremből egy páncélajtóval zárható tűzvédelmi kamrát a kódexek és más, különleges értékű kéziratok számára. Ld. BERLÁSZ 1957. 10. Az itt elhelyezett állomány jelzete K + numerus currens.

80 A nagy alakú képeket ld. MTAKK Ms 4410 — 4411 jelzeten. Vö. KÖRMENDY 1976. 3.

81 MTAKK K 305/55. Haszontalan gondolatok (a könyvtárban.) MTAKK K 305/56. Széchenyihez. MTAKK K 305/57. Szep. MTAKK K 305/58. Der Heimathlose. Ford. Joseph Ufer. Vö. KÖRMENDY Kinga: *Vörösmarty autográf versei Széchenyi István hagyatékában.* = Irodalomtörténeti Közlemények 1976. 659–660. KÖRMENDY Kinga: *Vörösmarty verskéziratok az egykori Széchenyi-Múzeum anyagában* = Irodalomtörténeti Közlemények 1985. 210–211. A MTAKK K 305/56. jelzetű Vörösmarty-epigramma nem autográf, korabeli másolat.

az a kutatást és a raktári kiszolgálást egyaránt elősegítse.[82] Így az Akadémia előzményei, alapítása, alapszabályai, azok módosításai külön alcsoportban vannak.[83] Egyenkénti feldolgozásra kerültek Széchenyi Istvánnak akadémiai működésével kapcsolatos levelei, iratai.[84]

A rendezés problémáit a Széchenyi-művek esetében fentebb érzékeltettük. Számos példát felhozhatnánk még a feldolgozás területéről is. A kézirattári feldolgozáson túli kutatói eredmény és a kritikai kiadás feladata egyes levélírók azonosítása, névalakok, datálások pontosítása.[85]

A Széchenyi-gyűjtemény katalogizálása 1972 elején kezdődött meg, és 1975-ben, az Akadémia alapításának 150. évfordulójára befejeződött. Az MTAK Kézirattára Széchenyi-gyűjteményéről nyomtatott katalógust is megjelentetett a könyvtár 1976-ban, alapításának 150. évében.[86] 1991-ben a katalógus újra megjelentetésével tisztelgett Széchenyi István születésének 200. évfordulóján, ezzel kívánva hozzájárulni Széchenyi István életművének minél hamarabbi teljes közzétételéhez.

Az MTAK Kézirattárának azonban nemcsak a feltárás, a kutatás lehetővé tétele a feladata a Széchenyi-gyűjteménnyel kapcsolatban. A gyűjtemény őrzése megőrzést jelent, állagmegóvó restaurálást, felelősségteljes kézirattári gondozást. Ezért a Széchenyi-gyűjteményről állományvédelmi mikrofilm is készült. Az állományvédelmi szempontok szükségessé teszik, hogy az eredeti kéziratok használatát csak indokolt esetben engedélyezze a Kézirattár osztályvezetője. Ugyanez a szempont vezeti a könyvtár felelős vezetőjét is a kéziratok, tárgyi emlékek különböző kiállításokra való kölcsönzésénél, reprodukálási engedélyezéseknél is.

A Széchenyi-gyűjteményben való tájékozódást, a gyűjtemény anyagának áttekintését megkönnyíti ugyan a nyomtatott katalógus – hiszen ezzel a céllal is készült –, de a Kézirattár állományában található Széchenyi Istvánnal kapcsolatos kézirat, le-

82 Állományvédelmi szempontból is fontos, hogy a kutató és a kézirattáros csak a legszükségesebb ideig és a legkíméletesebben foglalkozzon a kéziratokkal.

83 KÖRMENDY 1976. 13–15.

84 MTAKK K 166/109–254. KÖRMENDY 1976. 15–25. Ezek a kéziratok, levelek Széchenyi István kéziratos hagyatékában voltak. Az Akadémia korabeli irattárában (MTAKK RAL) hivatalos akadémiai tevékenységének (másodelnök, pénztári ellenőr) iratai találhatók. Pl. Széchenyi István levele Toldy Ferenchez 1846. szept. 29-ről. A levél Szalay István fogalmazványa, MTAKK K 166/211. Az elküldött, eredeti levél MTAKK RAL 4/1846.Továbbá MTAKK K 166/208. Az eredeti irat MTAKK RAL 3/1846, MTAKK K 166/238. eredetije MTAKK RAL 17/1847. MTAKK K 193/3. eredetije MTAKK RAL 25/1848. jelzeten található. Az azonosítások a kézirattár RAL-lal foglalkozó munkatársaitól, Fráter Jánosnétól, Tőzsér Ágnestől származnak. A fentiek ismételten felhívják a figyelmet arra, hogy a kutatónak természetesen mindkét forrást át kell tekintenie Széchenyi akadémiai működésének tanulmányozásakor. Ld. 87. jegyzet.

85 A Brunszvik Teréz-kutatás azonosította a MTAKK K 305/120. megnevezetlen levélíróját, Edward Reert. A hadtörténeti kutatás korrigálta a MTAKK K 306/219. jelzetű levél sajtóhibás névaláírását. A kézirattár katalógusában, a katalóguslapon helyes a névalak: Boineburg. Ugyancsak kutatói eredmény Fenyő Ervin datálási pontosítása 1859-ről 1857-re a MTAKK K 200/30. jelzetű, Tasner Antalhoz, az MTAKK K 195/60. jelzetű Hollán Ernőhöz 1859-ben írt levélfogalmazvány esetében a dec. 2.-i dátum, valamint Széchenyi Istvánnénak írt hiányos levelek egységének felismerése az MTAKK K 199/129. és az MTAKK K 199/147. jelzetű leveleknél.

86 Ld. 68. jegyzet.

velezés a Széchenyi-gyűjteményen kívül is. Azok a kéziratok, levelek, amelyek nem Széchenyi István kéziratos hagyatékából származnak,[87] illetve már korábban, Széchenyi-gyűjtemény kialakítása előtt, illetve a gyűjtemény kialakítása és lezárása, 1968 után kerültek a Kézirattár állományába, más jelzettel, más raktári helyre kerültek.[88] Ezekről a Kézirattár katalógusaiból szerezhet tudomást a kutató. Természetesen a Széchenyi-gyűjtemény anyagáról készült katalóguslapok is beosztásra kerültek a katalógusba. Így a Kézirattár állományában lévő összes Széchenyi Istvánnal kapcsolatos feldolgozott kéziratos forrásról tájékozódhat a katalógusok alapján az érdeklődő.[89]

A Széchenyi-gyűjtemény a 175 éves Akadémiai Könyvtár számára azonban nemcsak az a kéziratos hagyaték, amiben Széchenyi István kéziratait, életének, működésének dokumentumait őrzi. A gyűjteményben lévő művek kéziratai, levélfogalmazványok papírlapjai üres lapokként kerültek Széchenyi íróasztalára. Rajtuk születtek meg a Hitel, Világ, Stadium mondatai, fogalmazódtak meg többek között a pesti hengermalom, a dunai és a balatoni gőzhajózás, a folyószabályozások, a vasutak, az Akadémia, a Lánchíd megvalósításának érdekében, Pest szépítésének lehetőségeiért folytatott viták érvei, ezeken a lapokon csiszolódtak politikai beszédei. Ezek a papírlapok segítették világra a Naplók belső monológjait, tanúi voltak a döblingi lelki, szellemi küzdelmeknek, gondolkodásmódja változásainak, arisztokrata magatartása öregkori oldódásának a hozzá közel kerültekkel szemben. Ezek a lapok Széchenyi személyiségének őszinte, hiteles közvetítői.

A kétkedő, a bizakodó, a mérlegelő, de a közjóért mindig cselekedni kész közéleti ember egyéni és politikai küzdelmeihez választott önbiztatását saját kezű megfogalmazásában is örökségül hagyta a kéziratai között. A Stadium autográf mottójával — „Megint s megint — szünetlen"[90] — Széchenyi személyesen sugallja a mindenkori és minden helyzetben való helytállást azoknak, akik olvassák a papírok őrizte gondolatait és azokból meg akarják érteni tettei indítékait.

87 Ld. KÖRMENDY *A Széchenyi-iratok* 1991. 105.

88 Pl. Toldy Ferenc „titoknoki" előterjeszése Széchenyi Istvánnak mint másodelnöknek az Akadémia könyvtárának személyi ügyeiről Széchenyi István kéziratos hagyatékával került a Széchenyi-gyűjteménybe. (MTAKK K 166/249.) Széchenyi mint másodelnök jóváhagyása Toldy Ferenc hagyatékában, a főtitkári levelek között található. (MTAKK Tört. 2-rét 23.) Az adatra Horányi Károly kollégám hívta fel a figyelmemet.

89 Az 1975-ig feldolgozott Széchenyi Istvánnal kapcsolatos dokumentumok a nyomtatott katalógus függelékében felsorolásra kerültek. KÖRMENDY 1976. 240–241.

90 MTAKK K 262. A Stadium csonka, nyomtatott példánya (1–176 oldal), kéziratos kiegészítéssel és Széchenyi autográf javításaival. A mottó autográf javítása: f. 1v.

KÖRMENDY, KINGA

The Széchenyi Collection

Count István Széchenyi (1791–1860), one of the founders of the Academy, left his literary estate (diaries, correspondence, manuscripts of his works, notes) as well as the copyright of his works to his secretary, Antal Tasner (1808–1861). Only part of his papers, however, passed into the hands of Tasner's heirs, to be purchased by the Hungarian Academy of Sciences in 1875. Another part was preserved in the archive of the Széchenyi family in Cenk. From 1878 Béla Széchenyi (1837–1908), the elder son of István, started to send it in instalments to the Academy. The third part of the papers – confiscated by the police during the perquisition on 2 March 1860 in Döbling – was returned to Hungary as late as 1926 and deposited in the National Archives.

In 1896 the Academy decided to set up a special collection dedicated to István Széchenyi. The so-called Széchenyi Musem was opened on the first floor of the Academy's premises in 1905. This collection was augmented only slightly during the decades to 1945, when the Academy was bombed and the rooms of the Museum were damaged. After the Second World War the Museum could not be properly restored, since the Academy was reorganized during 1949–50. The manuscripts from the Goethe Room, the Vörösmarty Room and the Széchenyi Museum were deposited in the Department of Manuscripts, whereas the printed books and periodicals were integrated into the holdings of the main library. The majority of the relics were stored in the Academy Club and the administrative offices.

Between 1952 and 1968 the Department of Manuscripts added new items through purchase to the material received from the Széchenyi Museum. The resulting Széchenyi Collection was completely catalogued by 1975 by three staff members of the Department, Vilma H.Boros, Csaba Csapodi and Kinga Körmendy, and the last of these compiled a printed catalogue published in the following year. This catalogue does not, however, contain all the materials on Széchenyi currently held in the Department of Manuscripts. Some items received before 1952 and after 1968 – when the collection assumed its present form – must be searched for in the general catalogues of the Department.

Széchenyi István a Vaskapunál. „Machen wir uns keine Illusion."
Waldstein János karikatúrája, 1834. MTAKK K 293/3.

Széchenyi Istvánné. Barabás Miklós rajza után Carl Mahlknecht metszete
MTAKK K 295/3.

Széchenyi István. Friedrich Amerling festménye után Doby Jenő metszete
MTAKK K 292/2.

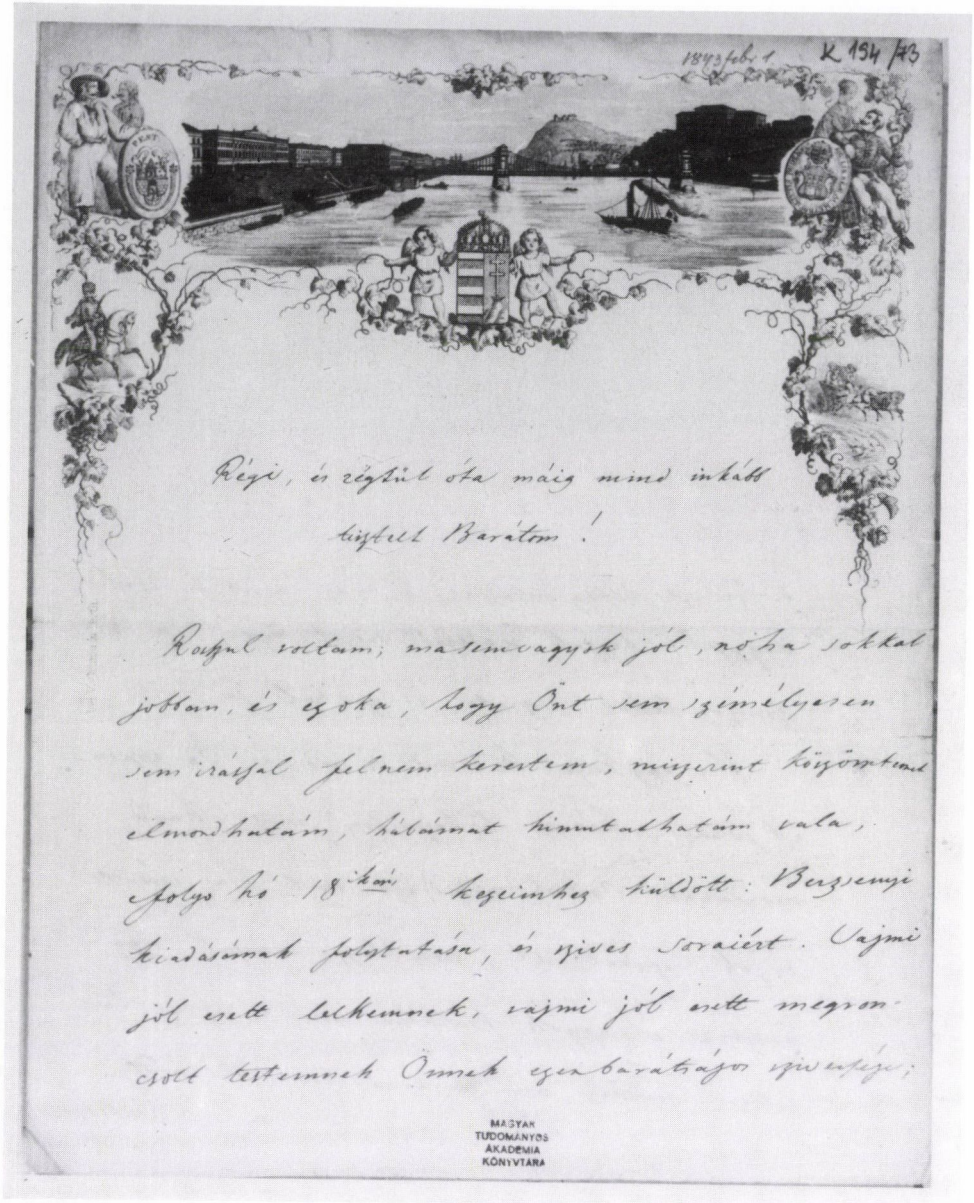

Széchenyi István levele Döbrentei Gábornak. Pest, 1843. febr. 1.
MTAKK K 194/73.

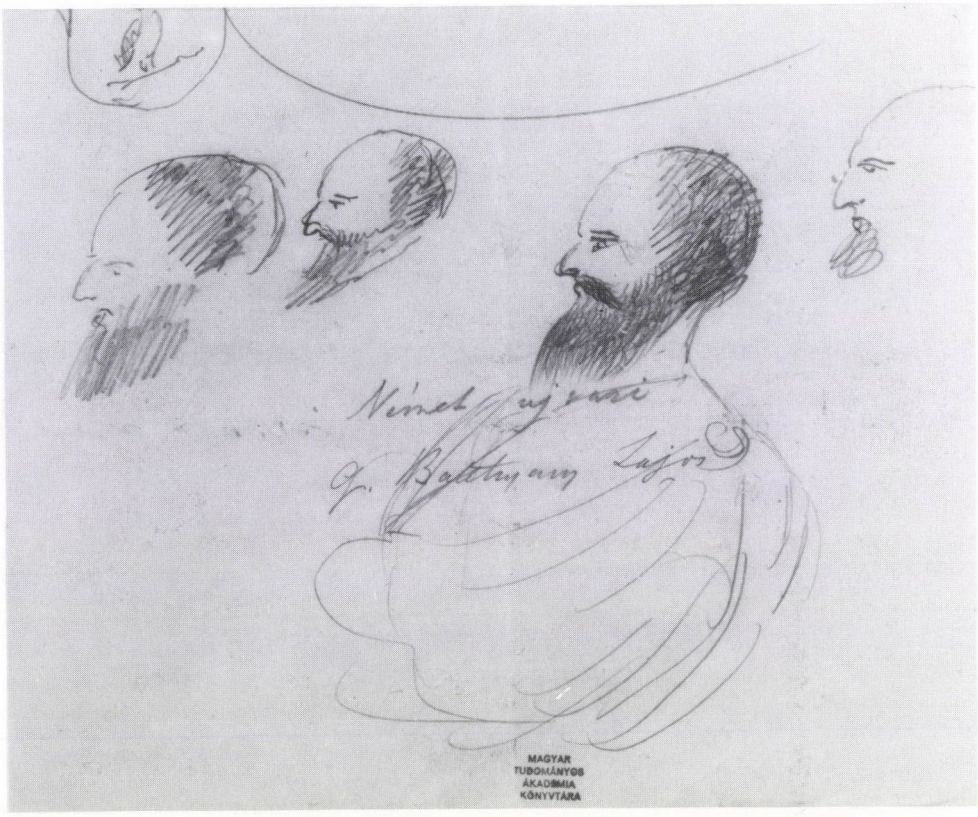

Széchenyi István karikatúrája Batthyány Lajosról országgyűlési feljegyzésein
MTAKK K 290/144.

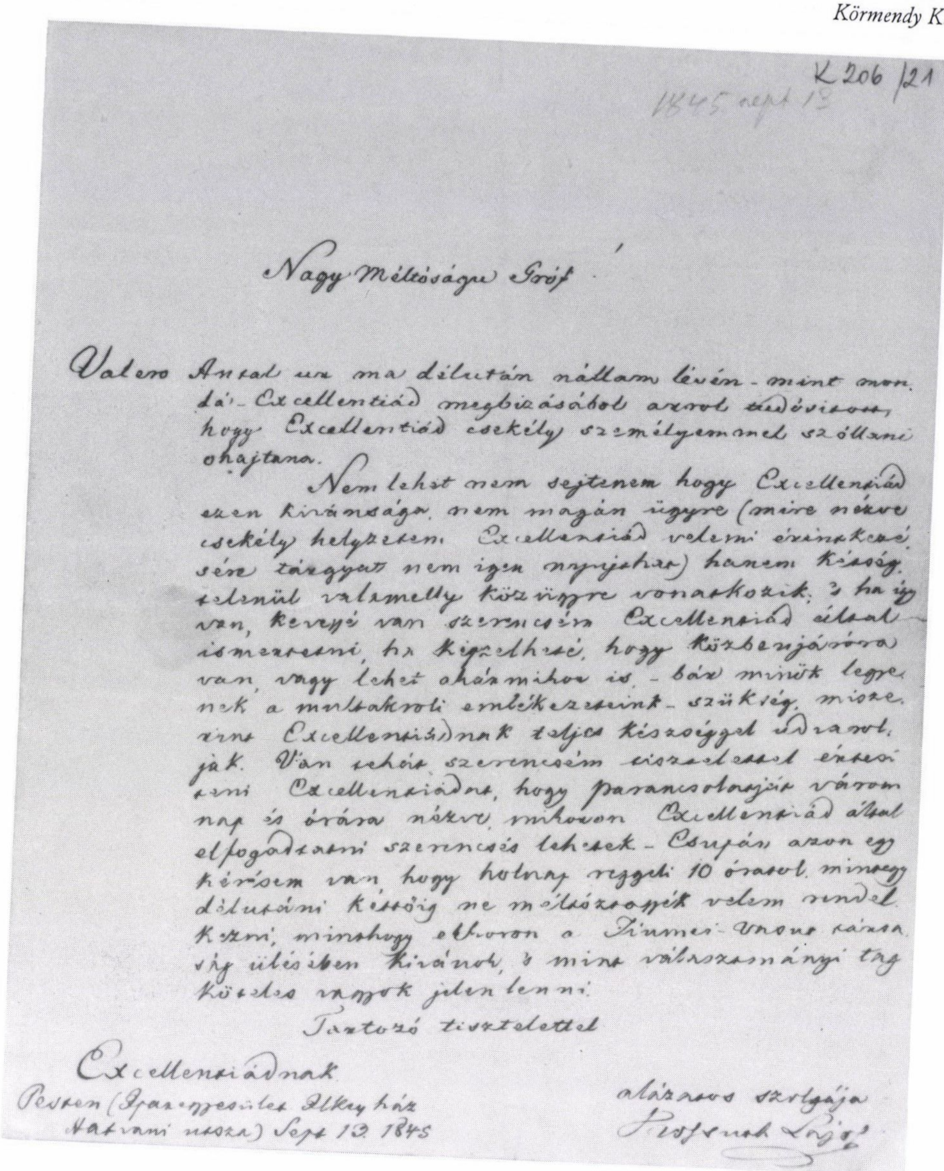

K 206/21

1845 szept 13

Nagy Méltóságu Gróf

Valero Antal ur ma délután nállam lévén – mint mondá – Excellentiád megbizásából azzal tudósitott, hogy Excellentiád csekély személyemmel szóllani óhajtana.

Nem lehet nem sejtenem hogy Excellentiád ezen kivánsága, nem magán ügyre (mire nézve csekély helyzetem Excellentiád velem érintkezésére tárgyat nem igen nyujthat) hanem kétségtelenül valamelly közügyre vonatkozik; s ha így van, kevesé van szerencsém Excellentiád által ismertetni, ha képzelhető, hogy közbenjárásra van, vagy lehet akármikor is, – bár minők legyenek a multakroli emlékezeteink – szükség, miszerint Excellentiádnak teljes készséggel udvaroljak. Van tehát szerencsém tisztelettel értesíteni Excellentiádat, hogy parancsolatját várom nap és órára nézve, mikoron Excellentiád által elfogadtatni szerencsés lehetek. – Csupán azon egy kérésem van, hogy holnap reggeli 10 órától mintegy délutáni késsőig ne méltóztassék velem rendelkezni, minthogy ekkoron a Fiumei-Vasut társaság ülésében kivánok, s mint választmányi tag köteles vagyok jelen lenni.

Tartozó tisztelettel

Excellentiádnak

alázatos szolgája

Kossuth Lajos

Pesten (Iparegyesület Alkey ház Hatvani utcza) Sept 13. 1845

Kossuth Lajos levele Széchenyi Istvánnak. Pest, 1845. szept. 13.
MTAKK K 206/21.

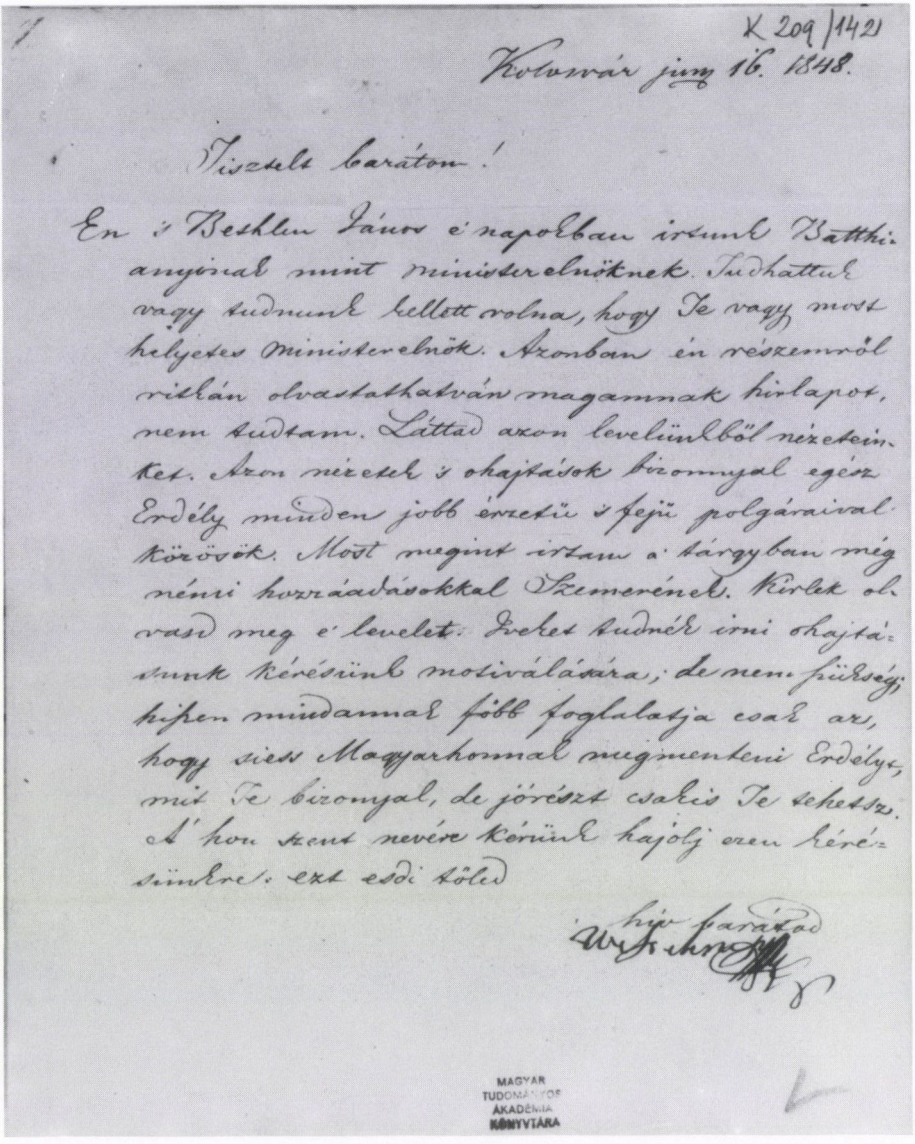

Wesselényi Miklós autográf aláírású levele Széchenyi Istvánnak. Kolozsvár, 1848. jún. 16. MTAKK K 209/142.

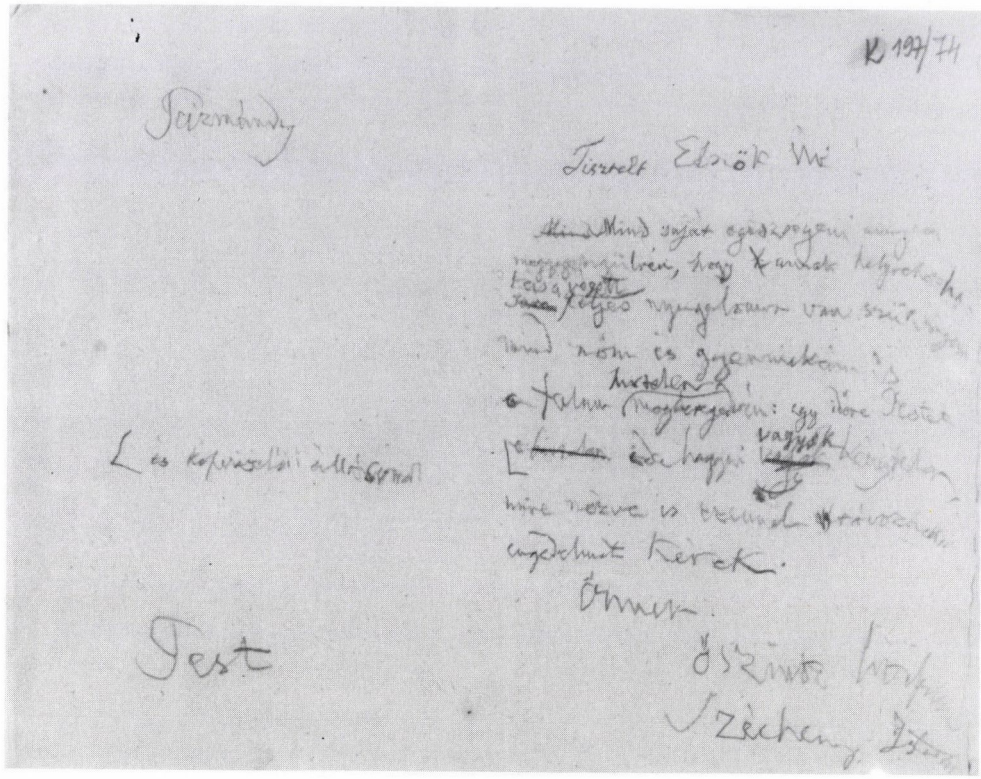

Széchenyi István levélfogalmazványa Pázmándy Dénesnek, az országgyűlés elnökének
Pest, (1848. szept. 5.) MTAKK K 197/74.

Széchenyi István döblingi hálószobájáról készült fénykép 1860. ápr. 8. után
MTAKK K 292/28.

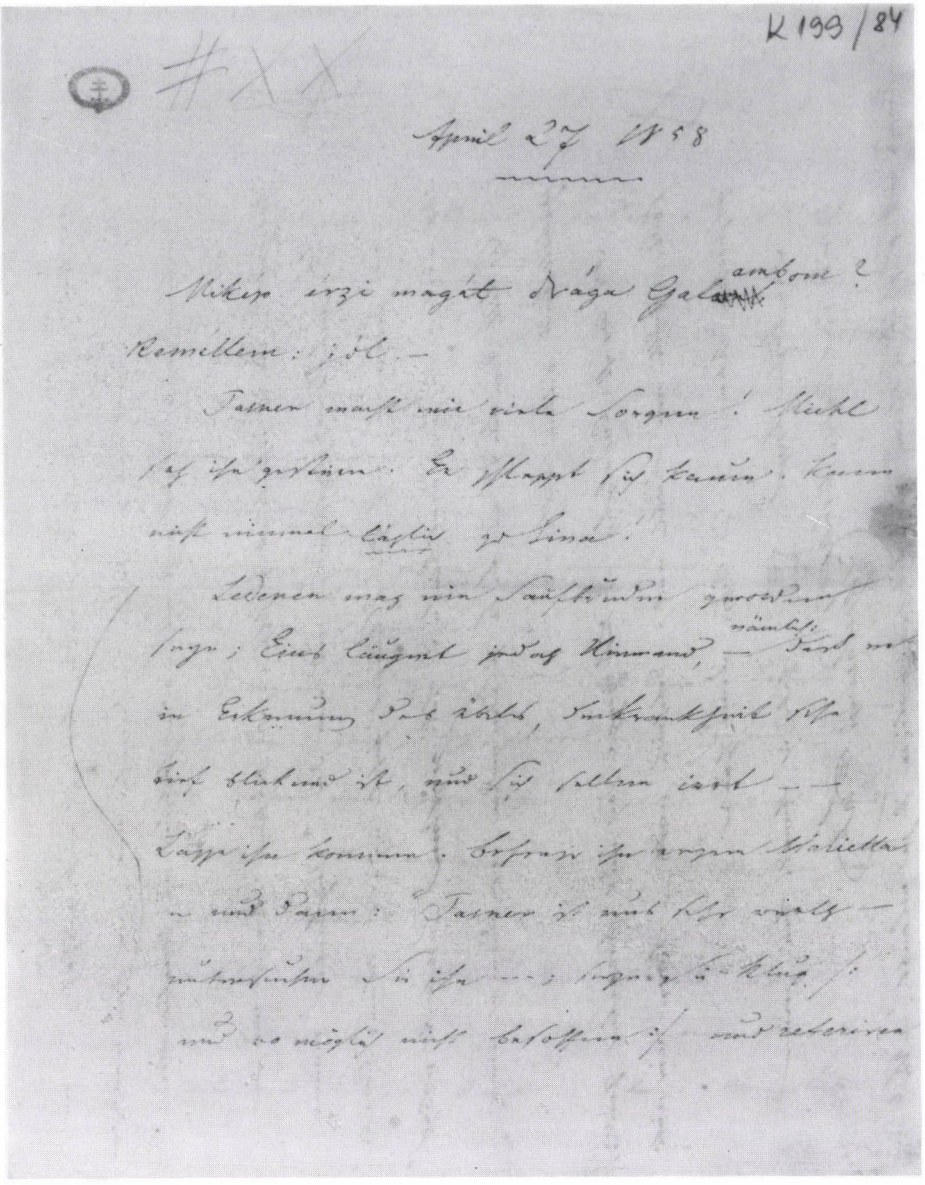

Széchenyi István levele Széchenyi Istvánnénak. (Döbling), 1858. ápr. 27.
MTAKK K 199/84.

Széchenyi Istvánné fényképe. 1874. Löwy J. felvétele
MTAKK K 295/9.

A Széchenyi-Múzeumról készült képeslap
MTAKK K 297/80.

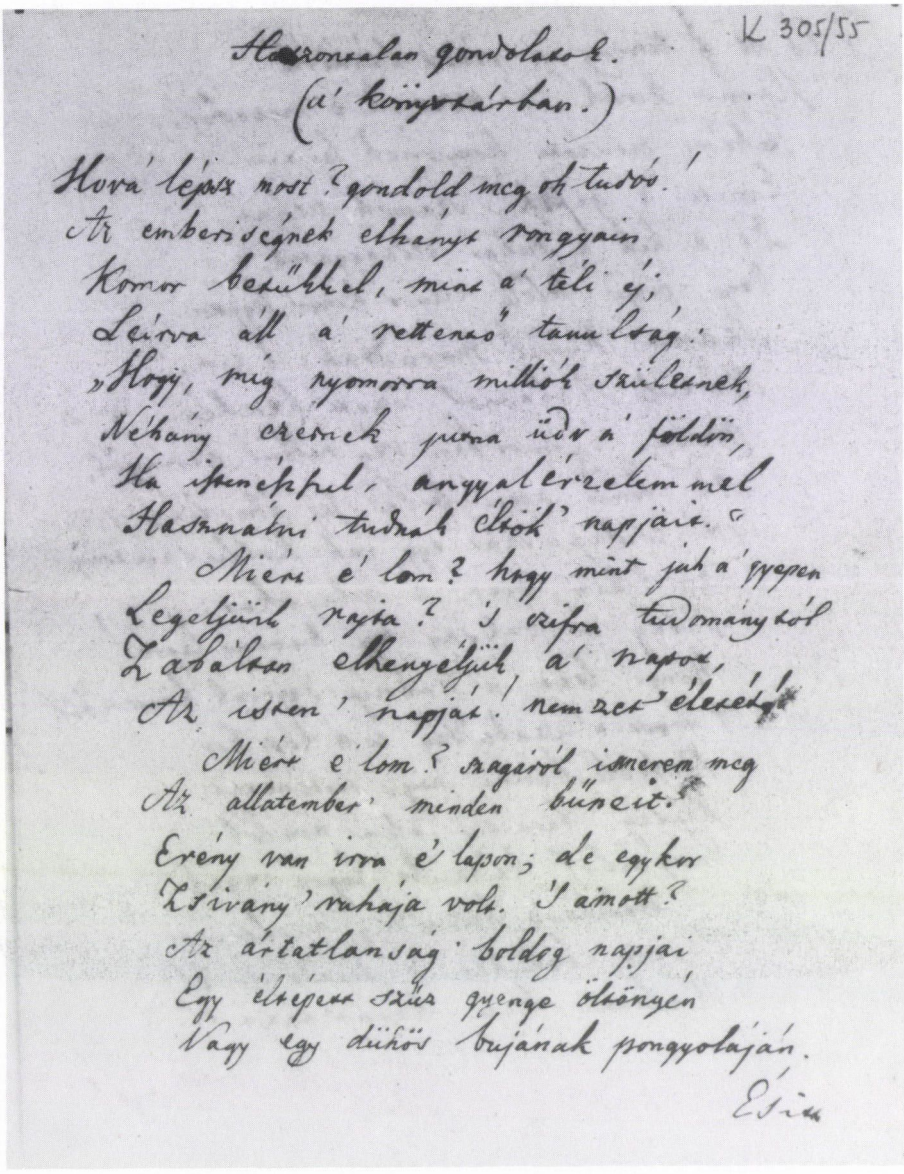

Vörösmarty Mihály: Gondolatok a könyvtárban. Autográf variáns. Részlet
MTAKK K 306/55.

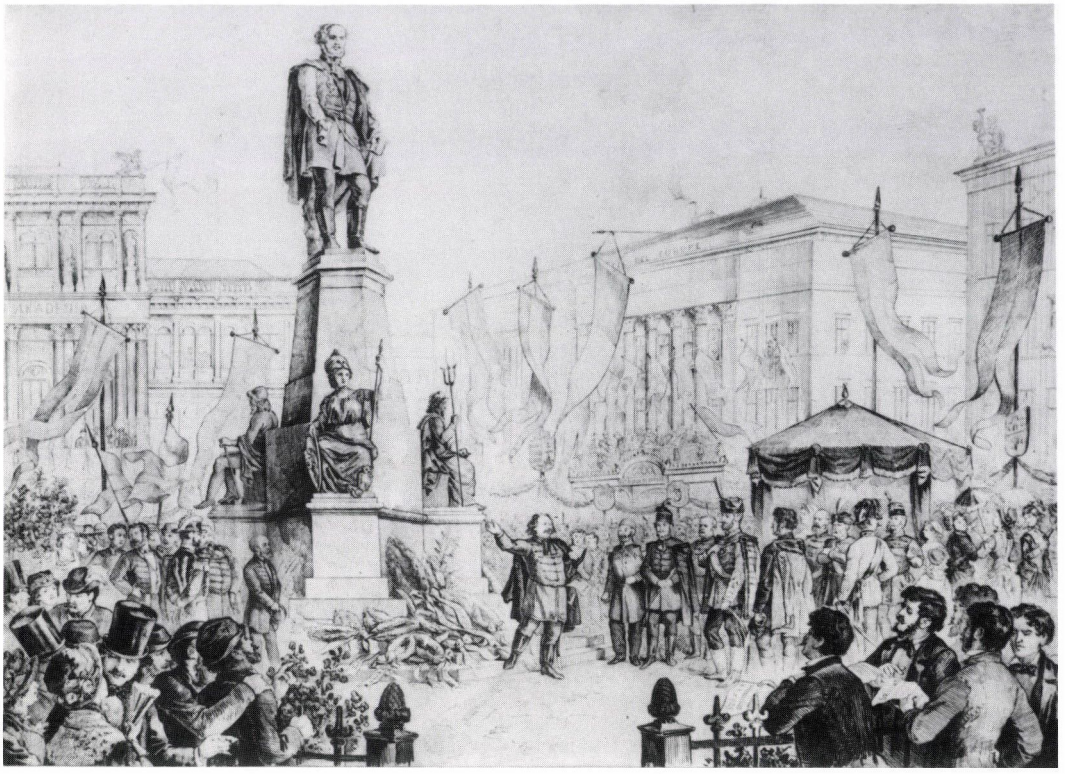

A Széchenyi-szobor leleplezése Budapesten, 1880. május 23-án. Szemlér Mihály tollrajza
MTAKK Ms 4410/18.

MÁZI BÉLA

A Toldy Ferenc-hagyaték

Toldy Ferenc (1805–1875)

1875. december 10-én éjjel, életének 71-ik évében meghalt Toldy Ferenc, bölcsész- és orvosdoktor, egyetemi nyilvános rendes tanár, a Magyar Tudományos Akadémia igazgatósági tagja, a Kisfaludy Társaság elnöke, királyi tanácsos.

Toldy tüneményes tudományos pályát futott be, már 1830-ban rendes tagja lett a Magyar Tudós Társaságnak, 1831-től segédjegyző és levéltárnok, majd 1835 és 1861 között titoknoka (mai kifejezéssel: főtitkára) volt az Akadémiának. Mindmáig ő töltötte be leghosszabb ideig ezt a tisztséget. Titoknoki működése nem merült ki az adminisztráció irányításában; megnyitása előtt rendezte és használhatóvá tette az Akadémia könyvtárát. Tudósi és közéleti érdemeire tekintettel 1871-ben a Magyar Tudományos Akadémia Igazgató Tanácsa tagjai sorába választotta.

A pesti magyar királyi tudományegyetemen 1833-ban kezdett tanítani, ekkor a dietetika rendkívüli tanára lett, 1844-től az Egyetemi Könyvtárat is igazgatta. 1850-ben az esztétika és az irodalomtörténet magántanára, majd 1861-ben rendes tanára lett. 1863 és 1865 között a bölcsészettudományi kar dékánja, míg 1871–1872-ben az egyetem rektora volt.[1]

Toldy Ferencet tekinthetjük az első magyar tudománypolitikusnak, aki egyszersmind művelődéspolitikus is volt.[2] Politikumot látott a művelődésben, azt azonban a tudomány eszközeivel kívánta szolgálni. Ezzel a magyar művelődést óhajtotta védeni, s ennek – különösen az abszolutizmus éveiben – rendkívüli jelentősége volt. Toldy az első Magyarországon, aki tudományt és irodalmat átfogó szemlélet birtokában több évtizedig művelődéspolitikai kulcspozíciókat volt képes kezében tartani, és e kulcspozíciók birtokában nem süllyedt kicsinyes párt-, egyetemi és akadémiai klikkharcokba. Óvatossága távol tartotta a napi politikától, nem egyértelműen rokonszenves alkalmazkodóképessége révén viszont a kormányzatokkal együtt tudott működni.

Korának nagy tudományszervezője, az abszolutizmus idején egyszerre volt az Akadémia titoknoka, az Új Magyar Múzeum szerkesztője és az Egyetemi Könyvtár igazgatója. E funkciók ellátása mellett szisztematikusan végezte a magyar múlt em-

1 Toldy Ferencről eddig csak kismonográfiák jelentek meg: KUNCZ Aladár: *Toldy Ferenc.* Bp. 1907. és WÉBER Antal: *Toldy Ferenc.* Bp. 1986. (A múlt magyar tudósai)

2 TÓTH András: *Toldy Ferenc, a hagyományőrző és tudományszervező* = Irodalomtörténet 1980. 428–442.

lékeinek feltárását és közzétételét. Toldy legfőbb szándéka volt a korabeli németesítő törekvések ellenében felmutatni a gazdag magyar történelmi és irodalmi hagyományt.[3] Toldy Ferenc hosszú tudományos működése során új tudományágat is teremtett. Kortárs utódai őt tartották a magyar irodalomtörténet tudománya megalapítójának.[4]

Toldy temetése

Toldy Ferenc halálának hírére 1875. december 11-én, szombaton rendkívüli összes ülést hívott össze a Magyar Tudományos Akadémia vezetése. Az ülést Lónyay Menyhért, az Akadémia elnöke vezette.[5] Bejelentette Toldy Ferenc halálának hírét. Indítványozta, hogy az elhunytat az Akadémia palotájából temessék, itt történjék a beszentelés, és innen induljon a gyászmenet.[6] Az ülésen elhatározták, hogy az Akadémia Toldy Ferenc elvesztése feletti fájdalmát jegyzőkönyvben fejezze ki, és küldöttség tolmácsolja a tudós társaság részvétét a családnak. A küldöttség vezetőjének Lónyay Horváth Mihály rendes tagot és osztályelnököt javasolta, tagoknak pedig az osztályok elnökeit és titkárait.[7] Elhatározták, hogy az Akadémia megfesteti Toldy portréját és azt elhelyezik az elhunyt tagok arcképei közé. A legközelebbi nagygyűlésen emlékbeszédet tartanak Toldy Ferenc felett, s annak megtartására Gyulai Pált kérték fel. Az elnök felszólította a tagokat, hogy a lehető legnagyobb számban vegyenek részt az oszlopcsarnokban tartandó gyászszertartáson, ahol – Pulszky Ferenc javaslatára – Ipolyi Arnold igazgatósági és rendes tag, besztercebányai püspök fogja az elhunytat beszentelni.

Másnap, december 12-én (vasárnap) temették Toldy Ferencet. A Kelet Népe tudósítása szerint[8] temetése méltó volt „az irodalom oszlopos bajnokához". A Nemzeti Hírlap a temetésről mint nemzeti tüntetésről írt, s azt – némi túlzással – Vörösmarty és Teleki László temetéséhez hasonlította.[9] A Magyar Tudományos Akadémia, mint a temetés rendezője, mindent megtett, hogy a gyászünnepély fényét emel-

3 TÓTH András: *Toldy Ferenc és tudományos közéletünk 1849–1860. (Adalékok az abszolutizmus korának művelődéstörténetéhez)* In: Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei V. 1970. Bp. 1971. 351–371. és SZABÓ Károly: *Toldy Ferencz emlékezete* = Századok 1876. 172–190.

4 FERENCZY József: *Emlékezés Toldy apánkra.* In: Emléklapok Toldy Ferenc születése századik évfordulója emlékére. Bp. 1906. 3–5. – RIEDL Frigyes: *Három jellemzés. Toldy Ferencz – Greguss Ágost – Katona Lajos.* Bp. 1912. 11. – ZÓLYOMI Lajos: *Toldy Ferencz.* Pozsony, 1883. 10. A mai irodalomtörténetírás inkább a kritikai irodalomtörténet atyjának tekinti Toldyt. Ld. DÁVIDHÁZI Péter: *Megtérés irodalomtörténetünk atyjához.* = Irodalomtörténet 1989. 366. [Wéber Antal: Toldy Ferenc c. munkájáról].

5 Akadémiai Értesítő 1875. 272–273.

6 Toldy Ferenc volt az első, akit az Akadémia palotájában ravataloztak fel; mintegy két hónappal később ugyancsak innét temették Deák Ferencet.

7 Horváth Mihály Toldy legbensőbb barátai közé tartozott, emigrációjából élénk levelezést folytatott Toldyval, így tartva a kapcsolatot a hazai tudományos élettel.

8 Kelet Népe 1875. dec. 13. (182. sz.)

9 Nemzeti Hírlap 1875. dec. 13. (344. sz.). A lap szerkesztője Toldy István volt, nyilván ezzel magyarázható a túlzó hangnem.

je.[10] Az Akadémia oszlopcsarnoka fehér keresztekkel díszített fekete posztóval volt bevonva, s a csarnok közepén állították fel a ravatalt. Az elhunyt érckoporsóban feküdt, tetemét arannyal áttört lepel borította. A ravatal két végén kandeláberek lobogtak, s vetettek kékes fényt a csarnok fekete falaira. A koporsó előtt piros bársonyvánkosokon helyezték el a koszorúkat.

Már a kora reggeli óráktól sokan járultak a ravatalhoz. Az épületben konstáblerek (gyalogos rendőrök), kinn a téren a főváros lovas rendőrei tartották fenn a rendet. A gyászszertartás — amelyen több ezren vettek részt — délután, fél négykor kezdődött. Az Akadémia szinte teljes tagságával képviseltette magát. Lónyay elnök betegsége miatt maradt távol, de megjelent Csengery Antal alelnök, Pulszky Ferenc, Horváth Mihály, Sztoczek József osztályelnök, Arany János főtitkár — közölte tudósításában A Hon c. lap.[11] Részt vett a szertartáson gróf Andrássy Gyula közös külügyminiszter, Ghyczy Kálmán, a képviselőház elnöke, a kormány tagjai közül Perczel Béla igazságügy-miniszter, a képviselőház tagjai, köztük Csernátony Lajos, Horváth Boldizsár, Falk Miksa. A főváros küldöttségét Ráth Károly főpolgármester vezette. Az Akadémiához hasonlóan, testületileg vettek részt a szertartáson a Kisfaludy Társaság tagjai, az egyetem tanári kara és hallgatói. A beszentelés után a gyászmenet az egyetem jogi karához indult; a gyászoló közönség — a sűrű havazás ellenére — kettős sorokban állt az út mellett, ahol a menet elhaladt. A jogi kar épületénél az egyetem hallgatósága nevében búcsúztatták el Toldy Ferencet, majd a gyászmenet a Kerepesi temetőbe indult, ahol végső nyughelyére helyezték.

Toldy Ferenc hagyatékának megvásárlása

Az Akadémia I. osztályának már 1876. február 18-i ülésén szóba került Toldy Ferenc hagyatékának megszerzése.[12] Ekkor indítványozták az osztály tagjai Toldy kéziratgyűjteményének megvásárlását a Kézirattár számára. Az indítvány minden bizonnyal előzetes tájékozódás után született, mert a hagyaték tartalmáról is voltak bizonyos információik. Az osztály szerint a hagyatékot mintegy 4 ezer forintért meg lehetne szerezni, s az összeget több éven keresztül, részletekben lehetne kifizetni. Az I. osztály egyhangúlag elfogadta az indítványt, s azt az összes ülés elé terjesztették.

A közvélemény érdeklődéssel fordult a Toldy-hagyaték felé, ez idő tájt hasonló jelentőségű kéziratgyűjtemény nem került intézményi tulajdonba. A hírlapok[13] — minden bizonnyal akadémiai forrásokra támaszkodva — rendszeresen beszámoltak a Toldy-hagyaték körül történtekről.

Az Akadémia I. osztályának március 13-i ülésén Pulszky Ferenc rendes tag, osztályelnök vezetése alatt Gyulai Pál, osztálytitkár, rendes — és Szilády Áron levelező

10 A temetés leírását ld.: Kelet Népe id. száma.

11 A Hon 1875. dec. 13. (284. sz.)

12 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (továbbiakban: MTAKK) K 1490.

13 Pesti Napló 1876. márc. 8. (56. sz.); ugyanott 1876. márc. 14. (61. sz.)

tagokból álló bizottságot neveztek ki, hogy vizsgálják meg a kéziratgyűjteményt, és értékéről tegyenek jelentést. A jelentéssel együtt fogja az osztály a hagyaték megvásárlására vonatkozó indítványát felterjeszteni.[14] Pulszky Ferenc az I. osztály március 18-i ülésén jelentette, hogy nemsokára szakvéleményüket is bemutatják. A munka a tervezettnél sokkal hosszabb ideig tartott, a bizottság május 18-i keltezéssel mutatta be jelentését az I. osztálynak.[15] Az akadémiai kezdeményezéssel egy időben a Toldy család is tett lépéseket akadémiai tisztségviselőknél a hagyatékkal kapcsolatban. Toldy Ferenc legidősebb fia, Toldy István[16] felvette a kapcsolatot Csengery Antal másodelnökkel, s Csengery megerősítette, hogy az Akadémia Igazgató Tanácsa megvásárolja a kéziratokat. Toldy István ezen ígéret birtokában kereste meg Arany János főtitkárt, hogy a kéziratokat tartalmazó ládákat az Akadémiára beszállíthassák, s az Igazgató Tanács végleges döntéséig ott őrizzék. Levelében arra hivatkozik, hogy édesanyja hamarosan költözni fog — Toldy Ferencék a Városligethez közel, a Damjanich u. 74. sz. házban laktak —, s nem szeretné, ha a hagyaték kárt szenvedne.[17] Csengery Aranynak írt levelében megerősíti Toldy István információját, s azon véleményét közli a főtitkárral, hogy a Toldy-hagyaték ügyében nem tartja szükségesnek az Igazgató Tanács összehívását, mert a kéziratokat az Akadémia valószínűleg megveszi. Egyben felkéri Aranyt, hogy a Toldy-hagyatékot tartalmazó ládákat szállíttassa be és az Igazgató Tanács határozatáig őriztesse.[18]

A Toldy Ferenc kéziratos hagyatéka ügyében kinevezett bizottság jelentését az I. osztály május 20-i ülésén olvasták fel (a jelentés tartalmát később ismertetjük).[19] A bi-

14 Az I. osztály 1876. márc. 13-i ülésének jegyzőkönyve; MTAKK K 1490.

15 MTAKK Régi Akadémiai Levéltár (továbbiakban: RAL) 35/1876.

16 Toldy István (1844—1879) jogot hallgatott a pesti egyetemen. Egyetemi éveiben tagja volt a Kávéforrásban összejövő írói társaságnak, amely a Deák-párti fiatal írók köre volt. 1866-ban fejezte be az egyetemet, de doktori értekezését, amelyet a házasság általános szerződési jellegéről írt, (katolikus) egyházellenes hangja miatt a kar nem fogadta el. Egy évvel később az átdolgozott tanulmány alapján doktorrá avatták. 1866-tól állami szolgálatban állt, előbb miniszteri titkár, majd a miniszterelnökség munkatársa volt. 1875-ben otthagyta a szépen ívelő állami karriert és ettől kezdve az irodalomnak élt. Számos színművet írt, és sokat fordított. Toldy István a fővárosi társaság — különösen a hölgytársaság — kedvence volt. Politikai pályája nem volt jelentős, inkább sikertelennek mondható. Szélsőségesen egyházellenes álláspontjával sok ellenséget szerzett magának. Róla: KRAMER Marianne: *Toldy István (1844–1879).* Bp. 1933.

17 TOLDY István levele Arany János főtitkárnak. Budapest, 1876. ápr. 20.; MTAKK RAL 378/1876.

18 CSENGERY Antal levele Arany Jánosnak. Bp. 1876. ápr. 20.; MTAKK RAL 378.a/1876. — Toldy István magánkezdeményezésének édesanyja lakásváltoztatásán kívül lehettek egyéb — anyagi természetű — okai is. Erre mutat, hogy már 1876. február 18-án — Toldy Ferenc halála után két hónappal (!) — megsürgeti anyja nyugdíjkérelmének elbírálását egy, Szilágyi Sándornak (Szilágyi akkor minisztériumi titkár volt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban) írt levélben. (*Toldy István levele Szilágyi Sándornak. Budapest, 1876. febr. 18.;* Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Levelestár) Toldy Ferenc kilenc — köztük négy kiskorú — gyermeket hagyott hátra. 1871-ben, Toldy Ferenc ötvenéves írói jubileuma alkalmából az országgyűlés évi 4 ezer forint tiszteletdíjat szavazott meg részére. Halálával ez a rendszeres évi juttatás megszűnt. A képviselőház pénzügyi bizottsága már Toldy Ferenc halála napján foglalkozott az üggyel. A pénzügyi bizottság azt az indítványt tette, hogy az írók segélyezésére a költségvetésbe felvett 2500 forintot emeljék 4000 forintra és a közoktatásügyi miniszter úgy rendelkezzék, hogy ezen összeg az elhunyt családját illesse meg. (A Hon 1875. dec. 11. (283. sz.))

19 Az I. osztály 1876. május 20-i ülésének jegyzőkönyve; MTAKK K 1490.

zottság javasolta az összes kézirat megvásárlását 3500 forintért;[20] az osztály elfogadta a bizottság jelentését és az ajánlott vételárat, s az Igazgató Tanács elé terjesztette azon kiegészítéssel, hogy az összeget részletekben javasolják kiutalni. A sajtó, amely végig figyelemmel kísérte a Toldy-hagyaték sorsát, megelőlegezte az Igazgató Tanács döntését. Nem olyan nagy ár a negyedfélezer forint egy ilyen nevezetes hagyatékért — írta a Fővárosi Lapok tudósítója[21] —, s biztos benne, hogy az Igazgató Tanács már legközelebbi ülésén elfogadja az I. osztály ajánlatát.

Az Akadémia Igazgató Tanácsa 1876. június 10-i ülésén foglalkozott Toldy Ferenc hagyatékának megvásárlásával.[22] Meghallgatták az I. osztály javaslatát és úgy döntöttek, hogy készek a hagyatékot az Akadémia számára megszerezni, mert a hosszú évek során gyűjtött kéziratos anyag megőrzése és együtt tartása igen fontos a hazai irodalom és tudomány számára. Másrészt az Igazgató Tanács tekintetbe veszi „az elhunyt nagy érdemű tudós" kiemelkedő tevékenységét és a családja iránti kegyelet is ösztönzi. Az osztály által vételárul ajánlott 3500 forintot jóváhagyták. Mivel az 1866. évi költségvetést már kimerítették, az Igazgató Tanács úgy döntött, hogy az összeg felét az 1877. évi, másik felét az 1878. évi költségvetésbe vegyék fel, s mindkét évben, januárban fizessék ki.

Toldy Ferenc hagyatéka

Toldy Ferenc hagyatékáról két jegyzéket is ismerünk. Mindkettőt Toldy István vetette papírra; az egyik jegyzék szerint — amelyet az Akadémia számára készített[23] — a hagyaték 266 kötetből, ill. csomagból áll, a másik jegyzék[24] — ennek rendeltetését nem ismerjük — 277 tételt sorol fel. Az első adat a valóságos, mert a hagyaték átvizsgálására kiküldött bizottság jelentése is ezen mennyiségről számol be.[25] A kéziratokon kívül Toldy Ferenc levelezése is a hagyaték részét képezte. Az 59 kötetből álló gyűjtemény Jakab Elek feljegyzése szerint[26] 1025 levélíró 4835 levelét tartalmazta, de ehhez még nem számolták hozzá Bajza József, Czuczor Gergely és Kazinczy Gábor nagy terjedelmű levelezését.

Az első osztály által a hagyaték átvizsgálására kiküldött bizottság részletes jelentést tett Toldy Ferenc hagyatékának tartalmáról.[27] A bizottság tagjai megállapították, hogy a három szekrényt megtöltő kézirattömegben önálló, még kiadatlan mű-

20 Ez nagyon jelentős összeg volt. Az Akadémia 1876. évi tervezett költségvetése például 118 ezer 384 forint volt, ebből a könyvtár gyarapítására 4540 forintot szántak (a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 5 ezer forintos hozzájárulásán kívül). = Akadémiai Értesítő 1876. 22–23. — A 3500 forint egy állami elemi iskolai tanító csaknem tízévi fizetése volt. Ld. *Nemzetgazdasági és statisztikai évkönyv* 2. évf. 1884. Bp. 1884. 209.

21 Fővárosi Lapok 1876. jún. 8. (130. sz.)

22 Az Igazgató Tanács 1876. június 10-i ülésének jegyzőkönyve; MTAKK K 1329.

23 MTAKK Könyvtári iratok K 836/1.

24 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Analecta 6136.

25 MTAKK RAL 1439/1876.

26 MTAKK Könyvtári iratok K 836/1.

27 MTAKK RAL 1439/1876.

vet, amelyet némi szerkesztői munkával sajtó alá lehetne adni, nem találtak. Kisebb értekezések, bevezetések, előszók kezdetei több kötetben is találhatók, s gyakran kerültek kezükbe nagyobb művek tervezetei, előkészületei. Ezen töredékek leginkább magyar nyelv- és irodalomtörténeti, valamint történelmi tárgyú kutatások tervezetei vagy kezdetei. A hagyatékot – a könnyebb áttekintés végett – több csoportba osztották.

Az első csoportba – *a.* – sorolták Toldy Ferenc nyomtatásban megjelent műveinek kéziratait, egyetemi előadásainak kisebb-nagyobb mértékben kidolgozott vázlatait. Megállapították, hogy a nyomtatott művek kéziratai nemcsak mint autográfok becsesek, de újabb kiadásokhoz felhasználható bővítéseket és átdolgozásokat is tartalmaznak. Toldy ugyanis állandóan folytatta az adatgyűjtést, jó példa erre a magyar költők életrajzainak utolsó kiadása[28] óta összegyűjtött adatok tömege. Egyetemi előadásainak jegyzetei többnyire emlékeztető feljegyzések, de néha egy-egy lapon kidolgozott kis tanulmánnyal is találkoztak a hagyaték átvizsgálói. Toldy nyelv- és irodalomtörténeti kiadványai és egyetemi előadásainak jegyzetei egymást kiegészítő részei a hagyatéknak, mivel az újabb adatokat hol az egyik, hol a másik csomóba jegyezte fel.

A következő csoportban – *b.* – értékelték Toldy készülő munkáira vonatkozó jegyzeteit. Megemlítik a „Történeti magyar nyelvtan" vázlatát[29] és a „Reneissance irodalmához" előmunkálatait.[30] Itt említik az Analecta monumentorum Hungariae historica kinyomtatott első és sajtó alá rendezett második kötetéhez elkezdett bevezetéseket és jegyzeteket.[31] Ebbe a csoportba sorolták Toldy ifjúkori irodalmi kísérleteinek dokumentumait is.[32]

A következő kéziratcsoport – a bizottság által *c.* alá sorolt – a tervbe vett gyűjteményes kiadásokhoz összegyűjtött másolatokat tartalmazza. A jelentés kiemeli a „Magyar prózaírók a XVI. és XVII. századból" című gyűjteményt, amelynek első kötete (Régi magyar mesék, beszélyek és erkölcsiratok) 1858-ban megjelent, a hagyatékban második és harmadik kötete is össze van gyűjtve és sajtó alá rendezve.[33] Tizennégy, nagy negyedrétű csomagban találhatók a kiadni tervezett Magyar költői tár (Corpus poëtarum) másolatai.[34] A gyűjteményben az első két kötethez szükséges kéziratot nem lelték fel, ami azonban megtalálható, olyan teljes gyűjtemény, amilyen-

28 *Toldy Ferencz összegyűjtött munkái III–IV. Magyar költők élete.* Bp. 1870–1871.

29 Ezen a címen ma nem található a hagyatékban, a rendezés és feldolgozás során minden bizonnyal más címet kapott.

30 Ld. 31. sz. jegyzet.

31 Jelzete: MTAKK Tört. 4-r. 22.

32 Jelzete: MTAKK RUI 4-r. 86.

33 Jelzete: MTAKK RUI 4-r. 251.

34 Ez a másolatgyűjtemény képezte az alapját a Régi Magyar Költők Tára köteteinek. Az Akadémia I. osztálya 1871 decemberében Gyulai Pál javaslatára elhatározta, hogy ki kell adni a régi magyar költők műveit. Toldy bejelentette, hogy a szükséges anyag legnagyobb része nála, másolatban várja a kiadást. Így az osztály őt bízta meg a közzététellel és a szerkesztéssel. Toldy Ferencet halála megakadályozta a terv valóra váltásában. Az I. osztály ezután Szilády Áront bízta meg az RMKT szövegeinek gondozásával és kiadásával. Ld. SZILÁDY Áron előszava. *Régi Magyar Költők Tára I.* Bp. 1877. V–VI. A másolatok szerzők szerint szétosztva megtalálhatók a RUI 4-r. 242–247. számok alatt.

nek újbóli összegyűjtését és másolását, nem tekintve az időveszteséget, nyolcszáz, esetleg ezer forintnál kevesebb költséggel nem lehetne elvégezni.

A *d.* csoportban véleményezik a régi magyar kódexek másolatait. Ezek között már kiadottak is találhatók, de van kiadatlan is, mint a bizottság által Ehrenreich-codexnek nevezett Ehrenfeld- (mai nevén Jókai-) kódex, melynek eredetije ez időszakban ismeretlen helyen volt.[35]

Az *e.* csoportba sorolták a régi és újabb írók kiadott műveinek többnyire eredeti kéziratait. Ezek a kéziratok — melyeknek szerzőit a bírálók nem sorolták fel — „nem csak autográfiai beccsel bírnak, hanem hitelességüknél fogva újabb kiadások rendezésénél hasznos kútfők lesznek". Megállapították, hogy ez a szempont lebeghetett Toldy előtt is, mikor összegyűjtötte a nyomdában használt eredeti kéziratokat.

A hagyaték ezen részével összefüggnek az *f.* alatt összegyűjtött magyar írók kiadatlan kéziratai. A bizottság kiemeli Csokonai, Bessenyei és Vitkovics Mihály munkáit. Mint igen becses kéziratra hivatkoznak Ecsedi Báthory István meditációinak gyűjteményére. Ennek egy részét Toldy már kiadta, de a kiadatlan, nehezen olvasható részt is ki lehetne betűzni, vélik a jelentés szerzői.[36] Értékes ritkaságként számolnak be Skaricza Máté: Kevi várassáról szép historia c. művéről, amely másolat, de eredetije csaknem bizonyosan elveszett.[37] Sztáray Mihály egy művének töredékére, mint régi magyar nyomtatványra hívják fel a figyelmet, amelyet unikumnak tartottak — s valóban: ma is ez az egyetlen ismert példány.[38]

Külön — *g.* és *h.* csoportban — tárgyalják Toldy bibliográfiai, apró és vegyes jegyzeteit, amelyek elszórva, minden csomóban előfordulnak, és szoros összefüggésben vannak Toldy Ferenc kutatásaival, sokszor azok eredményét foglalják össze röviden. Szintén szétszórva, a művek és jegyzetek között találhatók nagy számban levelek is. Ezeket maga Toldy gyűjtötte így, külön a levelezéstől, mivel becses adatokat tartalmaznak egy-egy író életéről és műveiről (pl. a Révai Miklóssal és Balassi Bálinttal kapcsolatos anyagot emelik ki).

Toldy Ferenc kéziratos hagyatékának kiegészítő részét alkotják azok a nagy mennyiségben lévő levelek, amelyek Kazinczy Ferenccel és korával kapcsolatosak. Ez az anyag tizenkilenc csomót tesz ki, és lehetnek benne olyan levelek, melyeket tulajdonosaiknak vissza kell adni. Remélhető azonban, hogy az illetők lemondanak a tulajdonjogról, ha köztudomású lesz, hogy Toldy Ferenc kéziratgyűjteménye az Akadémia birtokába került.

35 A kódexet felfedezője, Ehrenfeld Adolf küldte el Toldynak lemásolásra. Toldy Ferenc azt kétszer is lemásoltatta, a másolatok jelzete: MTAKK Ms 854/1—2. — A Jókai-kódexet 1925-ben vásárolta meg az Országos Széchényi Könyvtár. Ld.: *A Jókai-kódex.* Bp. 1981. P. BALÁZS János bevezető tanulmánya 9—11.

36 Ez a kézirat nem Toldy Ferencé, hanem az Akadémiáé volt. Nyilván a kiadás miatt került hozzá. 1850-ben Tompa Imre küldte az Akadémiának, aki a román felkelők által feldúlt oláh-fenesi Jósika-kastélyban találta. Ld.: Tompa Imre levele az Akadémiának. MTAKK RAL 63/1850. és CSAPODI Csaba: *A „Magyar codexek" elnevezésű gyűjtemény (K31 — K114).* Bp. 1973. 43—44.

37 Jelzete: MTAKK RUI 4-r. 251.

38 Sztárai Mihály: Comoedia de matrimonio sacerdotum. Kolozsvár, 1550. (RMNy 88) Ld. *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600.* Bp. 1971. 142—143.

A kéziratokon kívül Toldy Ferenc levelezése is a hagyaték részét képezte. Ezt áttekintve, úgy látják, hogy a levelek száma meghaladja a hatezret, a levélírók száma pedig az 1200-at.[39] Jakab Elek, a Kézirattár rendezése során pontosította ezeket az adatokat.[40]

A hagyaték átvizsgálói hangsúlyozzák Toldy levelezésének tudományos és muzeális jelentőségét. „Ezen levelek írói közt — írják — a magyar köz-, tudományos és irodalmi élet majd minden nevezetesebb szereplőjét feltaláljuk a legközelebbi ötven év alatt; néhány kitűnő férfiútól százával[...] [vannak levelek], melyek mindegyike oklevéli beccsel és fontossággal bír[...]".[41]

A bizottság végül nyilatkozik a kéziratok értékéről is. Érzékeltetik, hogy ez a hagyaték nem egy a sok közül, hiszen Toldy emlékezetének sokkal tartozik az Akadémia. Az értékelésnél azonban csak azt vették figyelembe, hogy a „kézirat-gyűjtemény Toldy 50 évet haladó irodalmi pályájának teljes képét, mondhatni műhelyét tárja szem elé. Ennek darabjait, ha szét volnának szórva, össze kellene gyűjteni: mivel együtt vannak, a szétszóratástól meg kell menteni. Ez a jelen és jövő tudományos működésének épen úgy érdekében fekszik, mint a mily elhallgathatatlanul követeli azt a multak emlékezete iránti kegyelet".[42] A bizottság kötelessége volt azonban a hagyaték pénzbeli értékének megállapítása, pontosabban annak eldöntése, mekkora összeget adhat az Akadémia a hagyatékért. A hatalmas mennyiségű anyag, valamint annak sokszínűsége nem tette könnyűvé döntésüket. A vételárat végül úgy állapították meg, hogy az összességében 350 kötetre illetve csomagra rúgó kéziratgyűjtemény minden egyes kötetéért tíz forintot számítva 3500 forint kifizetését javasolják az egész hagyatékért.

A hagyaték feldolgozása

A Toldy-hagyaték rendezése 1878-ban kezdődött,[43] a munkát Jakab Elek történész, levelező tag, a Kézirattár őre végezte, és 1882-ben fejeződött be.[44] Ezen idő alatt Jakab Elek fő tevékenysége a Toldy-hagyaték rendezése volt, mert igen nagy érdeklődés mutatkozott az anyag iránt, és a tudományos közvélemény mind hangosabban és hangosabban követelte rendezését.[45] Lassította a feldolgozást, hogy Jakab Elek a még rendezetlen anyagból volt kénytelen a kutatók számára anyagokat kiadni. A legnagyobb nehézséget Toldy Ferenc irodalomtörténeti és biográfiai gyűj-

39 Toldy Ferenc levelezésének mérete egyik ifjúkori példaképe, Kazinczy Ferenc levelezésének méretével vetekszik. Toldy Ferenc számára a levelezés — főként ifjú korában — a mindenütt való jelenlét biztosításának eszköze, egyaránt szolgálja a barátság építését és az önbizalom növelését. Ld.: FÁBRI Anna: *Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1849.* Bp. 1987. 416–417.

40 Ld. 28. sz. jegyzetet.

41 MTAKK RAL 1439/1876.

42 MTAKK RAL 1439/1876.

43 JAKAB Elek jelentése Hunfalvy Pál könyvtárnoknak. K.n.; MTAKK K 801: 1878/2.

44 *A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának állapota, gyarapodása és használata 1882-ben.* = Magyar Könyvszemle 1882. 410–411.

45 *A Magyar Tudományos Akadémia kézirattárának rendezése 1882. jan.–juniusban* = Magyar Könyvszemle 1882. 243–245.

teményének rendezése jelentette. A roppant adattömeg átnézése, rendszerezése, beosztása a favágásnál is nehezebb volt, állapította meg Jakab Elek.[46]

A Toldy-hagyatékot a Kézirattár szakrendjébe sorolták be. Ezt a rendet Rómer Flóris, a Kézirattár első őre kezdte bevezetni, az ő munkáját folytatta Jakab Elek.[47] A kéziratokat, a kor rendező elveinek megfelelően, szakrendben, tizenhat osztályba sorolva állították fel, az egyes szakokon belül nagyságrendben. A Toldy-hagyaték legnagyobb részét a Történelem, a Vegyes, a Magyar Nyelvtudomány, a Régi és Újabb Írók (RUI), a Magyar Irodalmi Levelezés és a Könyvészet szakokba sorolták be. Ez a rendezési mód nem tette lehetővé a proveniencia elvének alkalmazását, így a Toldy-hagyaték eredeti állapotának rekonstruálása ma már csak hatalmas munkával és rendkívüli szerencsével lenne lehetséges. A kéziratokról készített katalóguscédulákat Jakab Elek betűrendes és szakrendi katalógusba sorolta be,[48] ez azonban jellegében más volt, mint a mai kézirattári katalógus. Címfelvételei, formai leírásai csak a legszükségesebbet tartalmazták, az anyagban való tájékozódásra alig voltak alkalmasak. A huszadik század elején, Heinlein István kézirattárossága idején készült el az új kézirattári katalógus, amely lehetővé tette a szakokban való kutatást. Ezt a katalógust (az úgynevezett régi katalógust) ma is használjuk.[49]

Toldy Ferenc könyvtára

A Toldy-hagyaték másik részének, Toldy Ferenc könyvtárának sorsáról is érdemes megemlékeznünk. Élete során Toldy Ferenc jelentős magánkönyvtárat hozott létre; György Aladár szerint[50] sok tekintetben versenyezhetett Török János publicista könyvtárával, bár annál kevesebb kötetet tartalmazott. Egy szemtanú[51] leírja, hogy a könyvek Toldy dolgozószobájában két nagy szekrényben és a szomszédos szobában voltak elhelyezve. A könyvtár összesen mintegy 8 ezer kötetből állt, és számos ritkaságot, „rarissimum"-ot tartalmazott. Toldy Ferenc ifjú korától gyűjtötte a könyveket, többször készített cédulakatalógust könyvtáráról.

Toldy halála után a Nemzeti Múzeum igazgatója, Pulszky Ferenc kívánatosnak tartotta a könyvtár megvásárlását.[52] A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a

46 Ld. a 47. sz. jegyzetet.

47 BERLÁSZ Jenő: *Az Akadémiai Könyvtár történetének vázlata* = Magyar Könyvszemle 1956. 202–216.

48 Jakab Elek régi kézirattári betűrendes katalógusa; MTAKK Ms 334.

49 BERLÁSZ Jenő: *Az Akadémiai Könyvtár kézirattárának átalakulása.* Bp. 1957. 5–6. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai 4.)

50 GYÖRGY Aladár: *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben.* Bp. 1886. 411.

51 E. ILLÉS László: *Toldy Ferencz könyvtára* = Fővárosi Lapok 1876. jan. 25. (19. sz.)

52 Toldy Ferenc könyvtárának megvásárlásáról: THALLÓCZY Lajos: *Toldy Ferencz könyvtára* = Figyelő 1877. II. 142–145. — Toldy, talán anyagi nehézségei miatt, 1869-ben maga is próbálkozott könyvtára eladásával. Felajánlotta könyveit Bartakovics Béla egri érseknek. Az érsek — nem találván a Toldy által küldött listán olyan munkát, amely az egri könyvtárból hiányozna — elhárította a felajánlást. Az előlegként átadott 1600 forintot viszont nem követelte vissza; „legyen ez ára azon pár könyvnek, melyet nekem már az előtt átadott" — írta Toldynak. (*Bartakovics Béla levele Toldy Ferencnek. Eger, 1869. márc. 15.;* MTAKK M. Ir. Lev. 4-r. 105.). A korábban átadott kötetek között lehetett Mi-

többféle árbecslés egybevetése alapján 3060 forintért vette meg Toldy Ferenc könyvtárát, és Szilágyi Sándor miniszteri titkárt miniszteri biztossá nevezték ki, megbízva őt a könyvtárnak a családtól való elszállításával, újrarendezésével, valamint javaslatkészítéssel, hogy mely intézmények között osztassék fel a könyvtár. Szilágyi Sándort munkájában az ifjú Thallóczy Lajos segítette. Először átvitték a könyveket Pestről, Toldy lakásáról Budára, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba. A könyvtárat ládákba pakolták, de eredeti rendszere a nagy sietség miatt, amellyel a család elszállíttatni óhajtotta, felborult, így újra kellett rendezni a könyveket. Az új rendezéssel együtt lajstrom is készült, és egyúttal a könyvek becsült árát is megállapították. Toldy Ferenc könyvtára 8241 kötetből (3569 mű) állt. Legbecsesebb részét a ritkaságok és a majdnem teljes magyar nyelv- és irodalom szak alkották (a könyvtárat Toldy szakokba rendezve állította fel). Thallóczy néhány tételt feljegyzett a ritkaságok közül: egy szépen konzervált vizsolyi Biblia, Bornemissza énekeskönyve Toldy Ferenc jegyzeteivel, Honterus Cosmographiájának 1558. évi kiadása, Katona Bánk bánja, amely példány Kisfaludy Károlyé volt és több érdekes jegyzetet tartalmaz Toldytól.

Toldy Ferenc könyvtára azzal, hogy a minisztérium vásárolta meg, szétszóratásra ítéltetett. Pedig a szakértők felhívták a figyelmet arra, hogy nagy veszteségnek lehetne tekinteni, ha „ezen évek hosszú során át egy eszme szempontjából tervszerűen gyűjtött könyvtár piacra kerülne, és akár külföldre vándorolna, akár hazánkban feldarabolva bocsáttatnék áruba"[53]. Az Akadémiának nem ajánlották fel megvételre, bár valószínű, hogy a teljes állomány nem is kellett volna az Akadémiai Könyvtárnak, csak a ritkaságok. Biztos, hogy kisebb közintézmények sem tudták volna megvásárolni, mivel előzetesen a könyvtár értékét 8 ezer forintra becsülték.[54]

A VKM megállapította a Toldy-könyvtár szétosztásának elveit. A törzskönyvtár mint „Toldy-könyvtár" a budai II. kerületi királyi katolikus főgimnáziumnak jutott, ahol külön teremben állították fel.[55] A jogi és egyháztörténeti műveket a pozsonyi jogakadémia, az akadémiai kiadványokat az újvidéki állami gimnázium, az orvosi könyveket a kolozsvári egyetem, az egzakt tudományos műveket a József Nádor Műegyetem kapta. A Magyar Nemzeti Múzeum csaknem 300 kötetet vásárolt meg; Thallóczy szerint a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának is felajánlották a lehetőséget, hogy a könyvtárból hiányzó műveket pótolhatják. Az Akadémiai Könyvtár növedéknaplója szerint[56] 1877-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 11 művet ajándékozott (30 kötetben) az Akadémiának, ezek minden bizonnyal a Toldy-könyvtárból származnak. Az Akadémia ezen kívül visszakapott néhány kötetet a II. kerületi főgimnáziumtól is. Tudomására jutott ugyanis Frak-

kes Kelemen Törökországi leveleinek kézirata is, amelyet a bejegyzés szerint 1867-ben szerzett meg Bartakovics érsek Toldy Ferenctől. Ld. MIKES Kelemen: *Törökországi levelek és misszilis levelek*. Sajtó alá rendezte Hopp Lajos. Bp. 1966. 366–368. (Mikes Kelemen összes művei I.)

53 *Toldy Ferencz könyvtára* = Magyar Könyvszemle 1876. 53.

54 Uo.

55 *A II. kerületi Kir. Egyetemi Katholikus Főgymnasium évi értesítője az 1876/7. tanévről*. Közli LUTTER Nándor főgymnasiumi igazgató. Bp. 1877. 35–36.

56 Az MTAK Könyvtára járulék-növedék naplója 1877.; MTAKK K 858.

nói Vilmos főtitkárnak, hogy a gimnáziumba került törzsanyagban az Akadémiai Könyvtár pecsétjével ellátott kötetek is találhatók. Felkérte ezért a gimnázium igazgatóját, Lutter Nándor akadémiai levelező tagot, hogy egy könyvtári tisztviselő átnézhesse a könyveket, s az akadémiai tulajdonúakat kiszedje közülük.[57] Ezen kérés elől az igazgató ugyan kitért, de a VKM közreműködésével néhány kötetet, melyek akadémiai tulajdonnak bizonyultak, megküldött a főtitkárnak.[58]

Budapest 1944–45. évi ostroma során, 1945. január 19-én, a II. kerületi Királyi Katolikus Egyetemi Gimnázium épülete – amely a mai Szabó Ilonka u. 4. sz. alatt állt – a bombázások következtében kigyulladt. A napokig tartó tűzvészben megsemmisült a fizikai szertár, a gróf Pejacsevich János hagyatékából származó, több ezer ásványt tartalmazó gyűjtemény, a Pejacsevich-könyvtár és Toldy Ferenc könyvtára is.[59]

MÁZI, BÉLA

Ferenc Toldy's Papers

Ferenc Toldy (1805–75) was one of the most significant literary historians of his age. From 1830 he was a fellow of the Academy, and acted between 1835 and 1861 as its general secretary, as well as being professor and librarian at Budapest University.

The purchase of Toldy's papers was first discussed at a session of the Linguistics and Literature Section in 1876. A committee of well-known scholars was appointed to study the matter. At their suggestion the Academy acquired the papers from the Toldy family at a cost of 3,500 forints. They contain manuscripts of works by Toldy himself, including university lectures, and by other noted Hungarian writers, as well as copies of codices and items of early Hungarian literature. A significant part of the collection is the scholar's correspondence of approximately 6 000 items. It represents an important source for nineteenth-century cultural history.

57 MTAKK RAL 1061/1878.
58 MTAKK RAL 312/1879.
59 *A Budapesti II. kerületi Egyetemi Katolikus Gimnázium évkönyve az 1946–47. tanévről.* Szerk. SZABÓ Kálmán. Bp. 1947. 20–21.

Toldy Ferenc az 1870-es évek első felében. Gévay Béla fotoműterme, Pest
MTAKK Ms 4825/494.

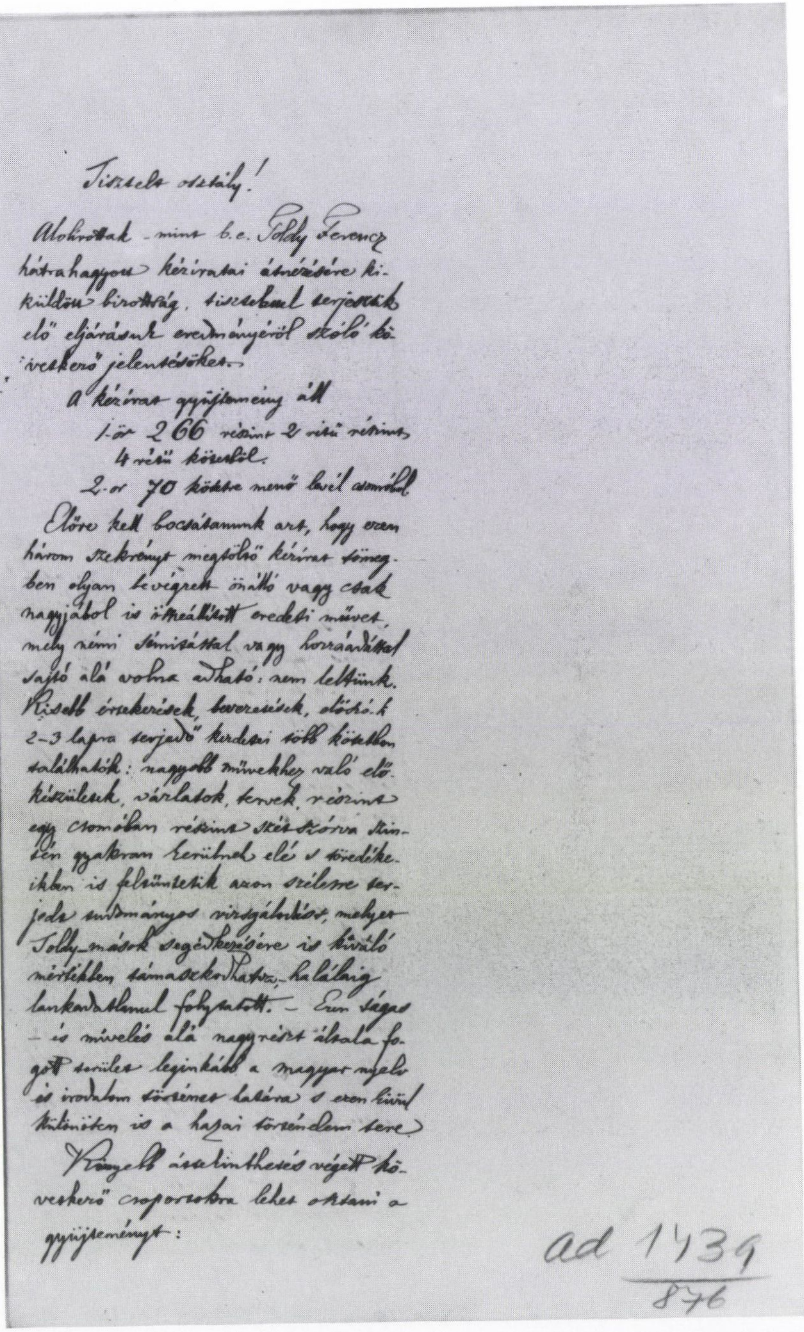

Tisztelt osztály!

Alulírottak - mint b.e. Toldy Ferencz
hátrahagyott kéziratai átnézésére ki-
küldött bizottság, tisztelettel terjesztik
elő eljárásunk eredményéről szóló kö-
vetkező jelentésünket.

A kézirat gyűjtemény áll
1-ör 266 részint 2 rétű részint
4 rétű kötetből.
2-or 70 kötetre menő levél számból.

Előre kell bocsátanunk azt, hogy ezen
három szekrényt megtöltő kézirat tömeg-
ben olyan bevégzett önálló vagy csak
nagyjából is összeállított eredeti művet,
mely némi simítással vagy hozzáadással
sajtó alá volna adható: nem leltünk.
Kisebb értekezések, beszédek, előszók
2-3 lapra terjedő kezdetei több kötetben
találhatók: nagyobb művekhez való elő-
készületek, vázlatok, tervek, részint
egy csomóban részint szét szórva szám-
talan gyakran kerülnek elő s töredéke-
ikben is feltüntetik azon szélesre ter-
jedő tudományos vizsgálódást, melyet
Toldy - mások segédkezésére is kiváló
mértékben [illegible] - haláláig
lankadatlanul folytatott. - Ezen tágas
- és művelés alá nagyrészt általa fo-
gott terület leginkább a magyar nyelv
és irodalom története határa s ezen kívül
különösen is a hazai történelem tere.

Könnyebb áttekinthetés végett kö-
vetkező csoportokra lehet osztani a
gyűjteményt:

ad 1439
876

A Toldy Ferenc hagyatékát átvizsgáló bizottság jelentése
MTAKK RAL 1439/1876.

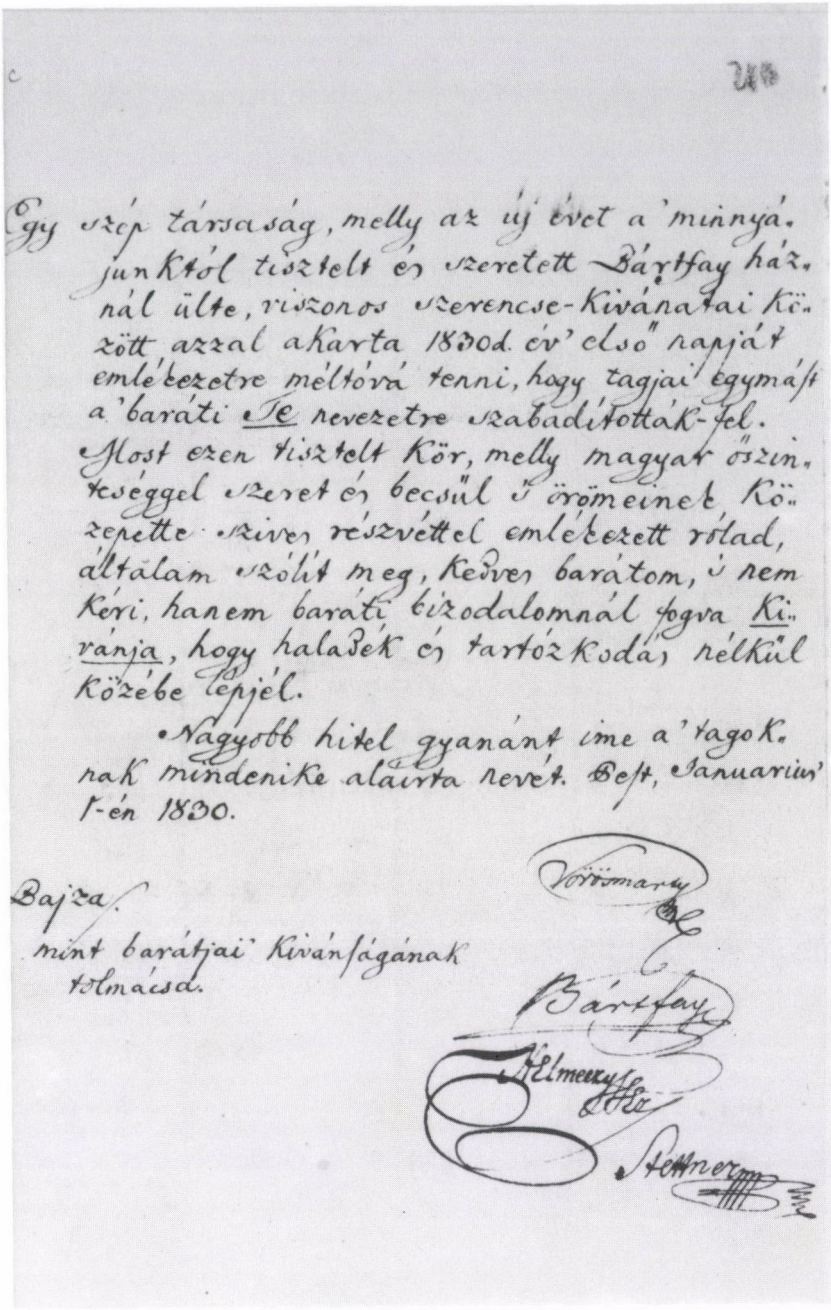

Egy szép társaság, melly az új évet a' minnyá-
junktól tisztelt és szeretett Bártfay ház-
nál ülte, viszonos szerencse-kivánatai kö-
zött azzal akarta 1830d. év' első napját
emlékezetre méltóvá tenni, hogy tagjai egymást
a' baráti Te nevezetre szabadították-fel.
Most ezen tisztelt Kör, melly magyar őszin-
teséggel szeret és becsül ő örömeinek Kö-
zepette szíves részvéttel emlékezett rólad,
általam szólít meg, Kedves barátom, ő nem
kéri, hanem baráti bizodalomnál fogva Ki-
ványa, hogy haladék és tartózkodás nélkül
Közébe lépjél.

Nagyobb hitel gyanánt ime a' tagok-
nak mindenike alaírta nevét. Pest, Januarius'
1-én 1830.

Bajza.

mint barátjai' Kívánságának
tolmácsd.

Vörösmarty

Bártfay

Helmeczy

Stettner

Bajza József levele Toldy Ferencnek. Pest, 1830. jan. 1.
Vörösmarty Mihály, Bártfay László, Helmeczy Mihály, Stettner György aláírásával
MTAKK M. Ir. Lev. 4-r. 61/c.

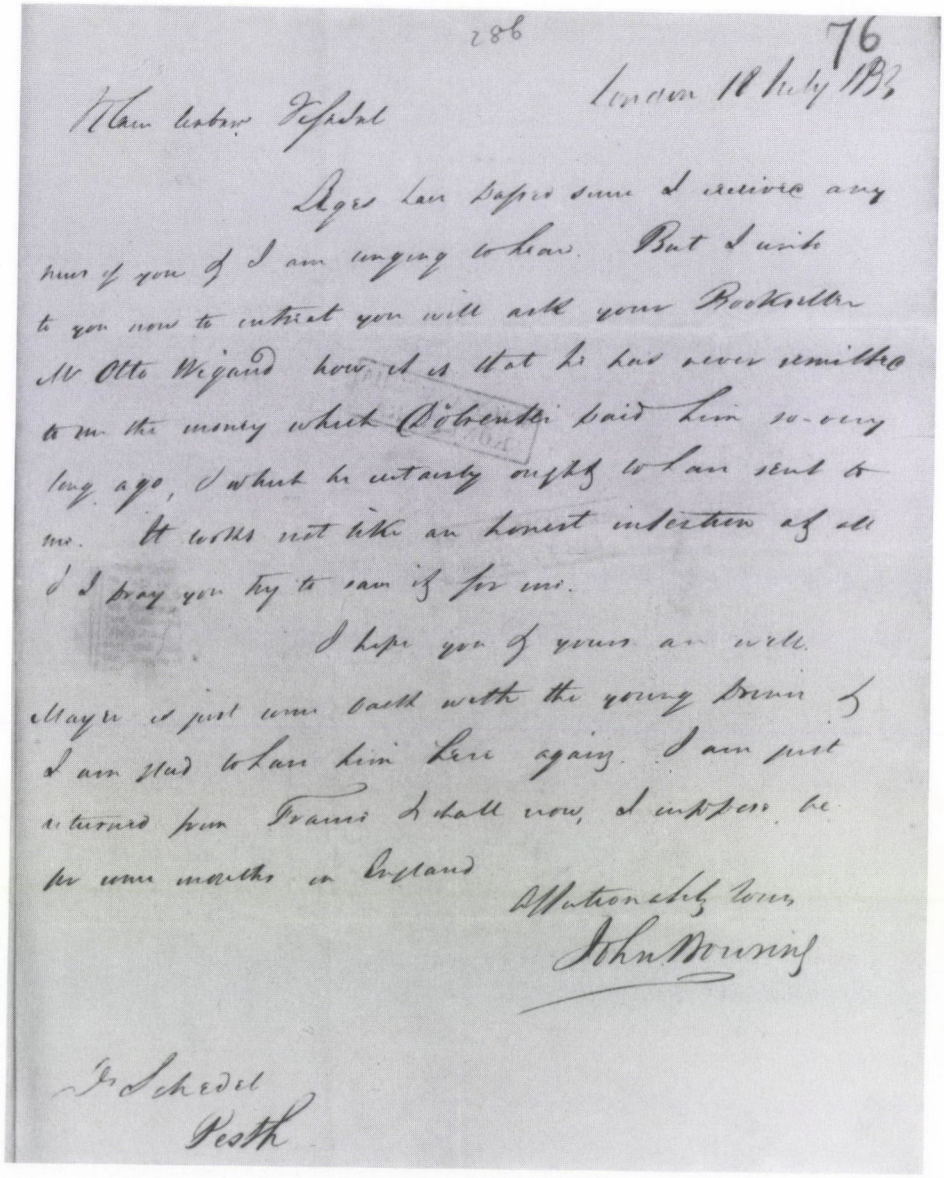

286 76

London 18 July 1833

Mein lieber Vesedel

Ages have passed since I received any news of you & I am longing to hear. But I write to you now to entreat you will ask your Bookseller Mr Otto Wigand how it is that he has never remitted to me the money which Döbrentei paid him so very long ago, & which he certainly ought to have sent to me. It looks not like an honest intention at all & I pray you try to save it for me.

I hope you & yours are well. Mayer is just come back with the young prince & I am glad to have him here again. I am just returned from France & shall now, I suppose, be for some months in England

Affectionately Yours

John Bowring

Dr Schedel

Pesth

Sir John Bowring levele Toldy Ferencnek. London, 1833. júl. 18.
MTAKK M. Ir. Lev. 4-r. 61/d.

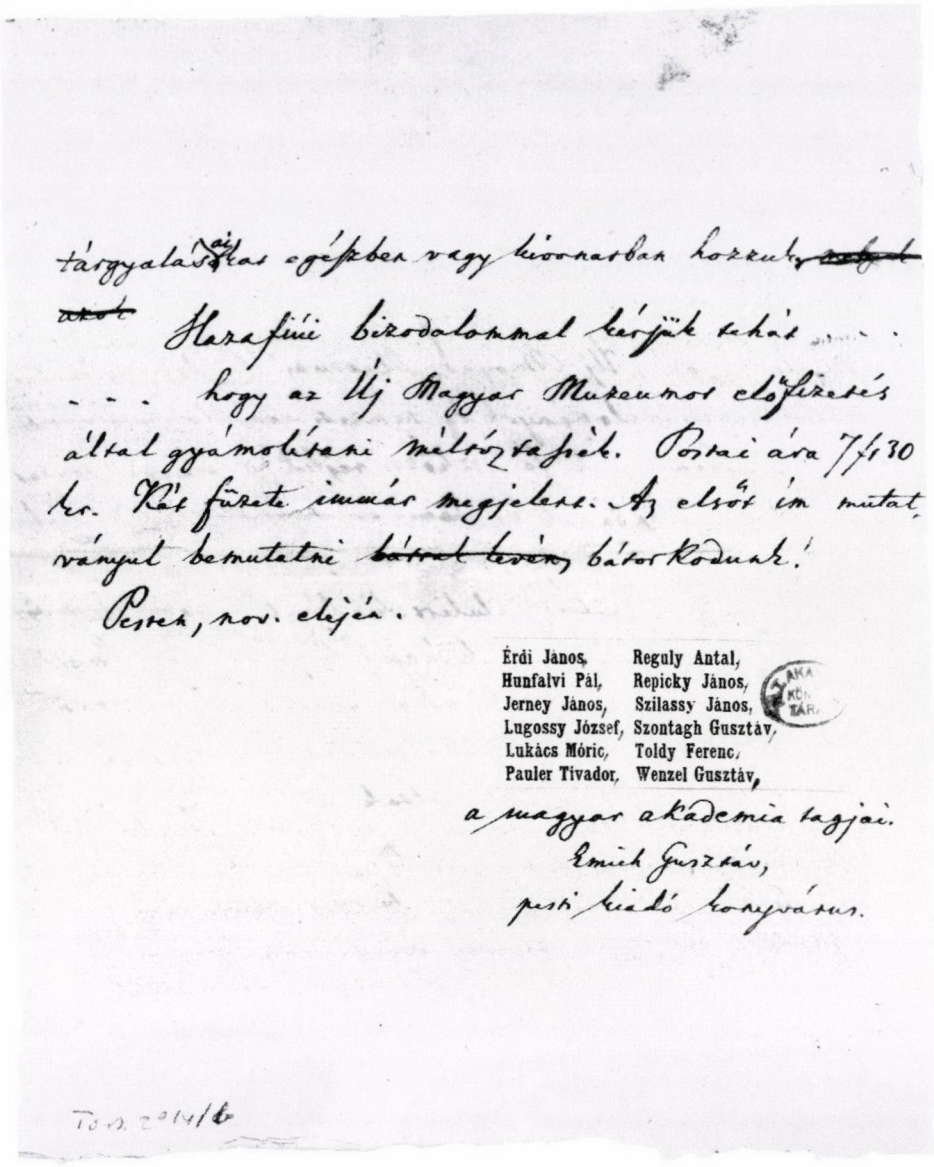

tárgyalásai kat egészben vagy kivonatban hozzuk, ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ Hazafiúi bizodalommal kérjük tehát ... ... hogy az Új Magyar Muzeumot előfizetés által gyámolítani méltóztassék. Postai ára 7 fr 30 kr. Két füzete immár megjelent. Az elsőt ím mutatványul bemutatni ~~bátrak levén~~ bátorkodunk!

Pesten, nov. elején.

Érdi János, Reguly Antal,
Hunfalvi Pál, Repicky János,
Jerney János, Szilassy János,
Lugossy József, Szontagh Gusztáv,
Lukács Móric, Toldy Ferenc,
Pauler Tivador, Wenzel Gusztáv,

a magyar akademia tagjai.
Emich Gusztáv,
pesti kiadó konyvárus.

Tört. 2-14/b

Előfizetési felhívás az Új Magyar Muzeumra. Pest, (1850.) nov. Toldy Ferenc fogalmazványa MTAKK Tört. 2-r. 14/b.

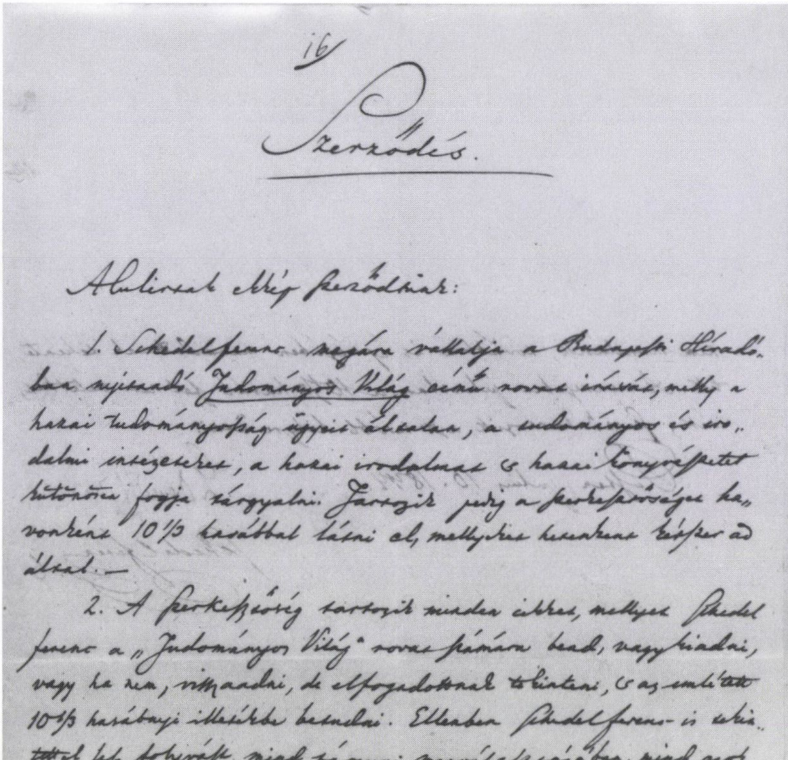

16

Szerződés.

Alulirtak illy szerződtünk:

1. Schedel Ferenc magára vállalja a Budapesti Híradóban nyitandó Tudományos Világ czímű rovat írását, melly a hazai tudományosság ügyeit általában, a tudományos és irodalmi intézeteket, a hazai irodalmat és hazai könyvárusságot kitűnően fogja tárgyalni. Tartozik pedig a szerkesztőséget havonként 10 1/3 hasábbal látni el, mellyeket havonként kétszer ad által. —

2. A szerkesztőség tartozik minden cikket, mellyet Schedel Ferenc a „Tudományos Világ" rovat számára bead, vagy kiadni, vagy ha nem, visszaadni, de elfogadottnak tekinteni, s az említett 10 1/3 hasábnyi illetékbe betudni. Ellenben Schedel Ferenc is tekintettel lesz folyvást, mind tárgyai megválasztásában, mind azok tárgyalásában egy illy nagy közönségnek [illegible] lap tetszésire; másfelül annak uralkodó szellemére. E tekintetből cikkjeiben törölhet a szerkesztőség, de nem változtathat. —

3. A „Tud. Világ" egyes cikkjei szerzőjét a szerkesztőség fölfedezni nem fogja, a mennyiben a szerző rejtezni akar. —

4. Gróf Dessewffy Emil a „Tud. Világ" rovatért Schedel Ferencnek havonként negyven pengő forint fizet tiszteletdíjul, melly mindenkor a hónap elsején felvehető. —

5. A jelen szerződés az 1844-ki julius 1-től azon évi december 31-kig levő fél évre szól; és ha a szerződő felek valamellyike által mindég egy hónappal a fél évek előtt fel-

Toldy Ferenc és gr. Dessewffy Emil szerződése a Budapesti Hiradó „Tudományos Világ" c. rovatáról. Pest, 1844. júl. 10. MTAKK Tört. 4-r. 41.

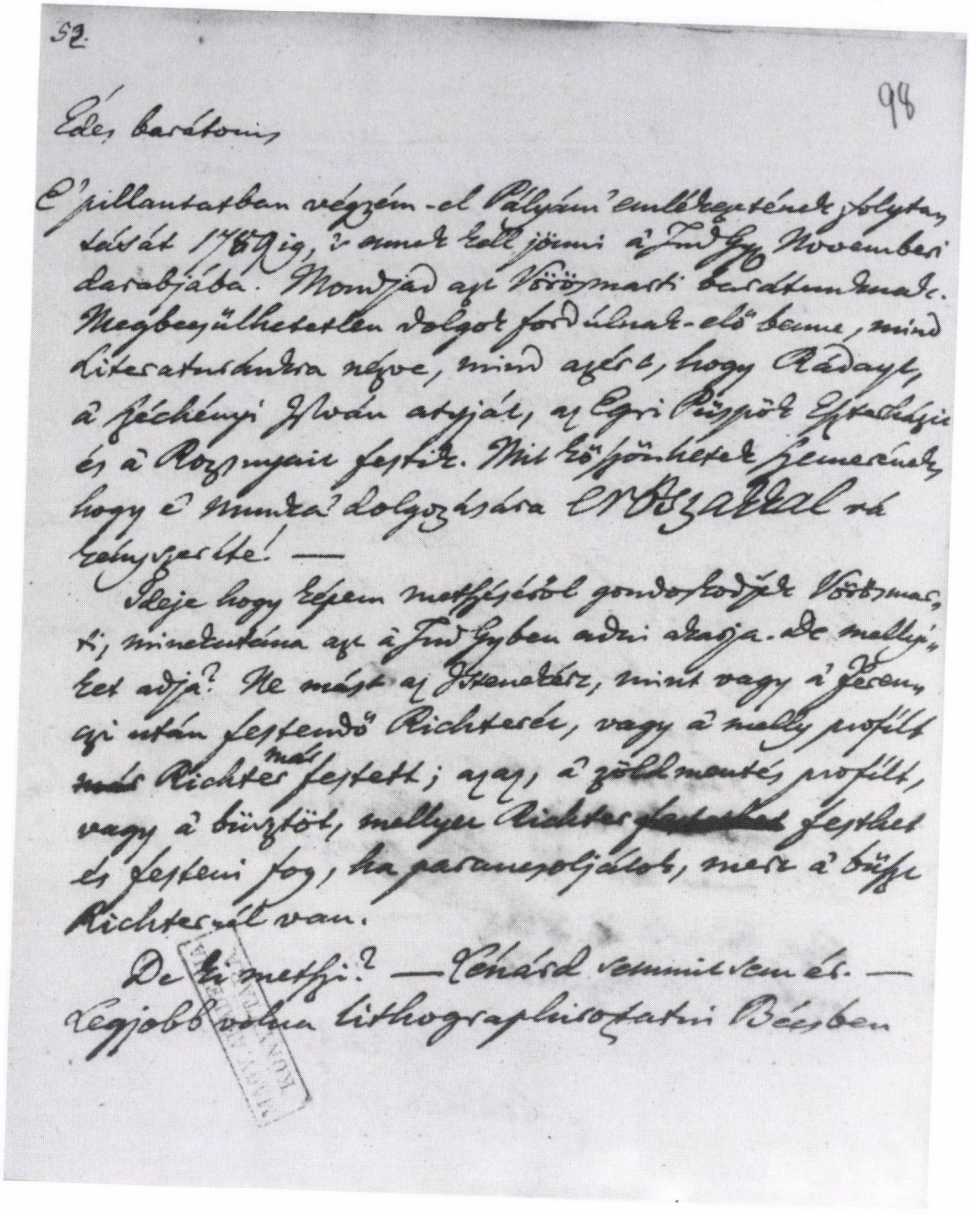

Kazinczy Ferenc levele Toldy Ferencnek. Ujhely, 1828. okt. 21.
MTAKK M. Irod. Lev. 4-r. 134.

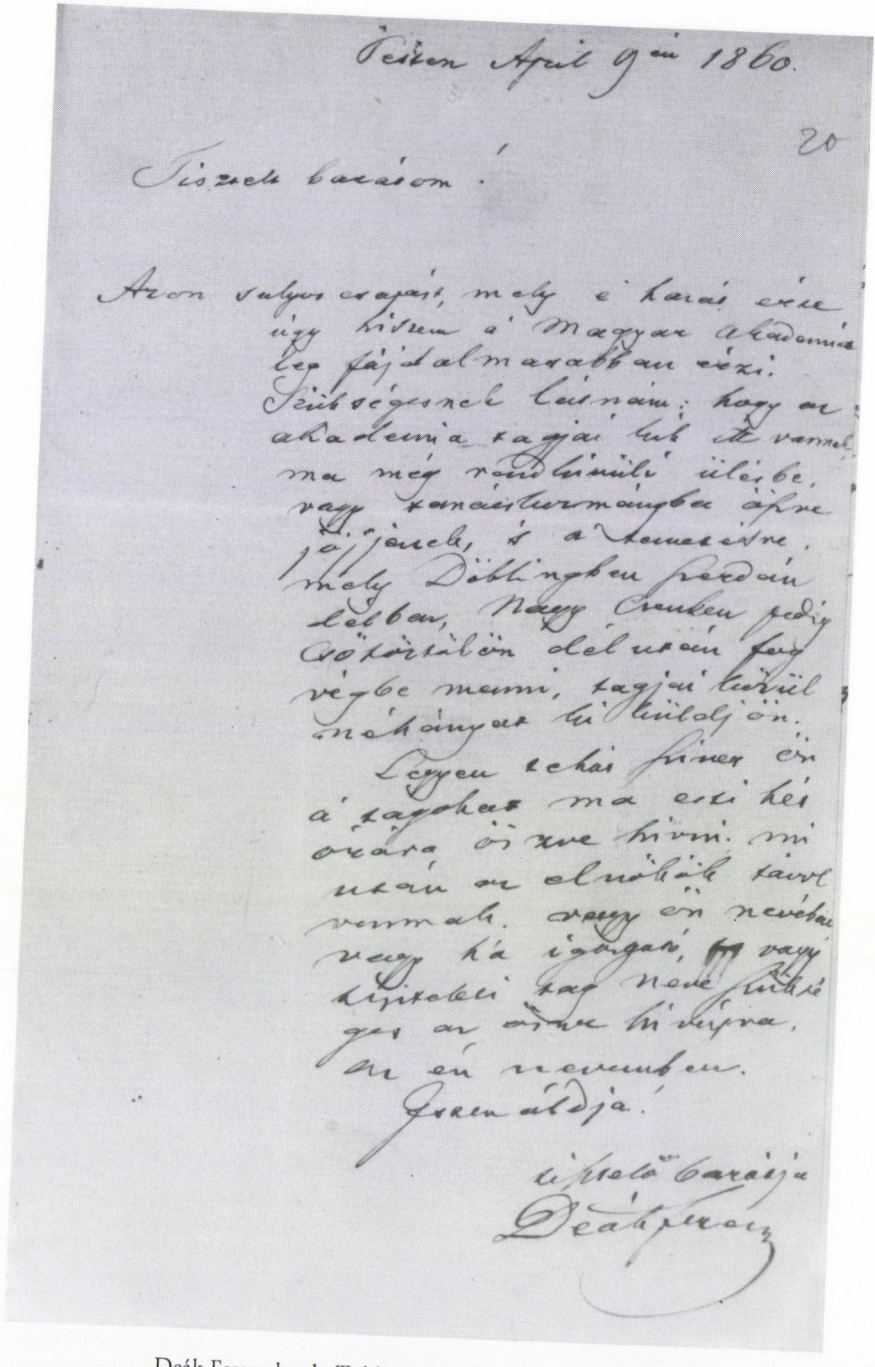

Deák Ferenc levele Toldy Ferencnek. Pest, 1860. ápr. 9.
MTAKK M. Ir. Lev. 4-r. 62.

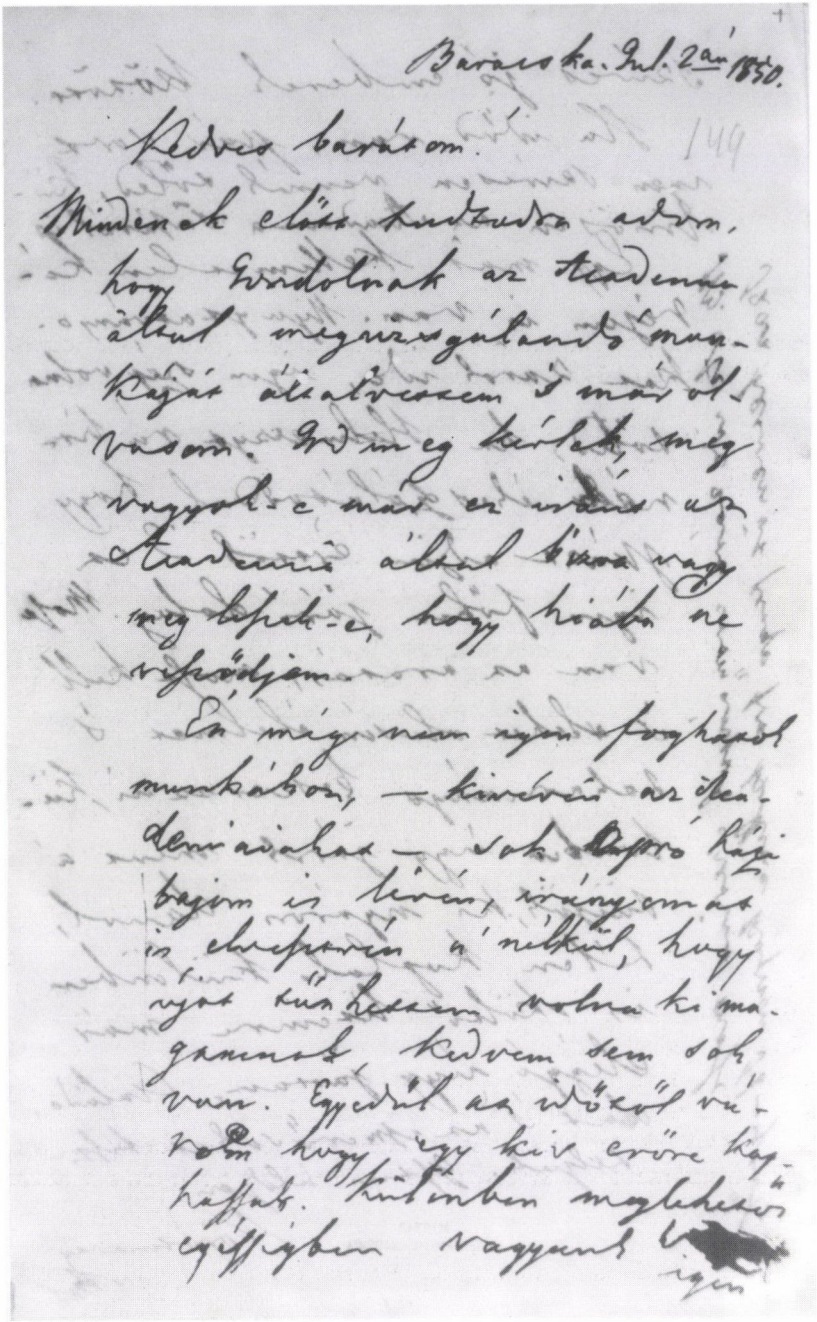

Baracska. Jul. 2án 1850.

Kedves barátom.

Mindenek előtt tudtodra adom, hogy Gyadolnak az Akademia által megjutalmazandó munkáját általvettem és már el-olvastam. Örömmel tudnék, meg vagyok-e már ez iránt az Akademiát által téve vagy meg lehet-e, hogy hiába ne vesződjem.

Én még nem igen foghattam munkához, — kivévén az Akademiai dolgokat — sok apró kép bajom is lévén, irányomat is elvesztém a nélkül, hogy nyugodt tűrhetem volna kimaradnom, kedvem sem sok van. Egyedül az idő ő[l] vár[om] hogy egy kis erőre kapjak. Különben meglehetős egészségben vagyunk [illegible] igen

Vörösmarty Mihály levele Toldy Ferencnek. Baracska, 1850. júl. 2.
MTAKK M. Ir. Lev. 4-r. 102.

ROZSONDAI BÉLA

A Waldstein-gyűjtemény és az adományozó Waldstein János

A Magyar Tudományos Akadémia elnöke, báró Eötvös József, 1868 májusában az alábbi levelet kapta gróf Waldstein Jánostól:[1]

Nagy Méltoságu Minister
Magyar tud. Accademia elnök Úr!

Áthatva azon meggyözödéstül, mily befolyása vagyon a szép müvészeti cultussának a közmüvelödésre és polgárosodásra, – az által kivántam eleget tenni az ebbeli hazafiui kötelességnek, hogy Ender János bécsi Accad. tanár és cs. tanácsos tájmüveit, melyeket Magyar Országban természet után ritka járatossággal ecsetelé, magam-évá tegyem. –

Ezen kép-tárczák 220. darab nagyobbféle aquarell müvet foglalnak magokban, – és felső M. Országnak nem csak szebb tájékait, történelmi vár omladékait és úri lakjait ábrázolják, – hanem azonkivül a Kárpátok magaslataiban geologiai tekintetben, érdekes pontokat elötüntetvén – nagy tudományos érdekkel bírnak. –

Méltoztasson Kegyelmességed ezen müvészi gyüjteményt a Magy. tud. Accademia részére – tőlem – mint ezen fényes honi intézet irányában érzett mély tiszteletem jeléül kegyesen elfogadni. –

Pesten Maj. 8kán. 1868

Gróf Waldstein János

Waldstein Jánost 1868. március 26-án választották az Akadémia Igazgató Tanácsának tagjává,[2] s ő ebből az alkalomból ajándékozta a 220 akvarellből álló gyűjteményt, Thomas Ender osztrák festő felvidéki és északkelet-magyarországi tájképeit az Akadémiának. A képeket a Könyvtárban helyezték el, a régi szakrend szerint a Régészet Fol. 308 jelzeten, majd 1954-ben tették át az MTA Könyvtára Kézirattárába; itt az Ms 4409 jelzetet kapta. Sok év elteltével most kerülhetett sor arra, hogy még a szűkebb szakmában is kevéssé ismert gyűjteményt feltárjuk, a képeket egyen-

1 WALDSTEIN János levele az MTA elnökének. 1868. máj. 8. MTA Könyvtára, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (a továbbiakban: MTAKK) RAL 378a/1868. — A keltezés és az aláírás W. J. saját kezével. Az Akadémia következő ülésén a titoknok (Arany János) felolvasta W. J. levelét. Lásd: 21. összes ülés, 1868. máj. 25. = A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője (a továbbiakban: Akadémiai Értesítő) 1868. 207.

2 Igazgatósági ülés, 1868. márc. 26. = Akadémiai Értesítő 1868. 116.

ként tartalmi és formai szempontból leírjuk, és — már egy új technika, a világháló igénybevételével — szélesebb körben is hozzáférhetővé tegyük.[3]

Ezzel megvalósulhatnak az ajándékozó levélben megfogalmazott célok, köztük is elsősorban annak előmozdítása, hogy a szép hasson az emberekre, szolgálja a közművelődést. A 220 nagyméretű lapot aligha lehet egyszerre, egyetlen kiállításon a nagyközönség elé tárni; megóvásuk, az állomány védelme érdekében a képeket még a kutatóknak is csak korlátozottan lehet rendelkezésére bocsátani. A világhálón a Waldstein-gyűjtemény teljes és állandó kiállítását hoztuk létre. Így az anyag elérhetővé válik például művészettörténeti vizsgálódás céljára. Felhasználható továbbá a művészeti főiskolákon, történelmi, helytörténeti, néprajzi kutatásokban, műemlékvédelmi munkákban, a várak, várromok, kastélyok, kúriák, városképek, falurészletek, sőt a természeti táj korabeli állapotának felmérésére — mely maga is sokat változhatott például víztározók építésével —, valamint az iskolai oktatásban mint a földrajz, történelem, rajz vagy a művészettörténet szemléltető eszköze. Az utazók és a természetjárók a képeket szemlélve bizonyára szívesen járják be — mint ahogy mi magunk is gondolatban a feldolgozó munka során — a már ismert vagy a még nem látott városokat és várakat, a lenyűgöző tátrai tájakat.

A gyűjtemény feldolgozását, a képek digitalizálását és a világhálóra vitelét a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatta millenniumi pályázat keretében. A munka az 1825-ben alapított Magyar Tudományos Akadémia és az Akadémia 1826-ban alapított Könyvtárának 175 éves jubileumára, valamint Thomas Ender halálának 125. évfordulójára készült. Minthogy 2001-ben van Waldstein János halálának 125. évfordulója, az MTA Könyvtára jubileumi kötetében az ő személyéről és munkásságáról külön is megemlékezünk.

Gróf Waldstein-Wartenberg János (1809. aug. 21. — 1876. jún. 3. Bécs) a pesti egyetemen bölcsészetet és jogot tanult, jogi doktorátust szerzett, és állami szolgálatba lépett; Bécsben kamarai fogalmazó, Triesztben kormányzósági tanácsos[4] (1. ábra). Ifjúként közel került Széchenyi Istvánhoz, és társa volt azon az 1830. június 24. és október

3 A világhálón a Waldstein-gyűjtemény elérhető az MTA Könyvtára honlapjáról, a http://w3.mtak.hu címről vagy közvetlenül a http://ender.mtak.hu címen. — A feldolgozás és a világhálón a bemutatás kollektív munka eredménye. A gyűjtemény történetéről és Waldstein János életéről Körmendy Kinga, Thomas Ender pályájáról Szabó Júlia írt tanulmányt, az ábrázolt várak, kastélyok, települések, tájegységek történetét Mázi Béla ismertette és állította össze ennek bibliográfiáját, a képek leírása, a térképek rajzolása, az útmutató, a szövegek és táblázatok szerkesztése Rozsondai Béla, a webhely terv, szoftver és kivitelezés Krén Emil és Marx Dániel, a fordítások, ill. lektorálás Friedrich Albrecht, G. Kovács László, Kiss Szemán Zsófia, Tóth Gábor és Bruce Clements munkája, a szükséges fotókat Láng Klára készítette, a pályázati felelős, a munka szervezője és a szövegek lektora Rozsondai Marianne. Köszönjük az MTA Könyvtára Igazgatósága, Gazdasági Osztálya és Számítóközpontja támogatását és közreműködését, valamint Dzúr Magdolna, Gregorovicz Anikó, Keresztesi Zoltán, Mayer Judit és mások baráti segítségét. — Másutt más céllal és mást hangsúlyozva ismertettük ezt a munkát, lásd: MÁZI Béla—ROZSONDAI Béla: *Thomas Ender felvidéki tájképei az MTA Könyvtárában és a világhálón.* = Magyar Könyvszemle 2000. 395—401. — KRÉN Emil—MÁZI Béla — ROZSONDAI Béla: *Akvarellek az MTA Könyvtárában és a világhálón. Thomas Ender felvidéki tájképei.* = Magyar Tudomány 2001. 224—227.

4 WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich.* 52. Th. Wien, 1885. 238—240. — SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* 14. köt. Bp. 1914. 1405—1406.

1. Gróf Waldstein János.
A kép forrása: Széchenyi István és Waldstein János keleti utazása 1830-ban.
[Kiadta, bev., magy. Kálnoky Hugó.] [Bp. 1942.]

19. közötti al-dunai hajóúton, melyen Széchenyi a dunai hajózás akadályait és a vízszabályozás lehetőségeit kívánta felmérni. Az úton Széchenyi súlyosan megbetegedett, és fiatal barátjának tollba mondta politikai végrendeletét. Párhuzamos naplójuk megkapóan tükrözi kapcsolatukat, elképzeléseik hasonló és eltérő voltát.[5] Később a baráti szálak lazultak, lévén politikai nézetük különböző, de egymás iránti kölcsönös megbecsülésük megmaradt. Széchenyi a döblingi naplóban többször is feljegyezte – legutóbb 1860. március 7-én és 14-én, alig néhány héttel az április 8-i tragédia előtt –, hogy Waldstein őt meglátogatta vagy vele ebédelt.[6] Waldstein azon kevesek egyike, akik a döblingi plébániatemplomban jelen voltak Széchenyi holttestének beszentelésén.[7] Waldstein az utolsó rendi országgyűlésen a konzervatív párt táborához tartozott. 1850-ben egyik aláírója volt annak a konzervatív memorandumnak, melyben az 1847-es alkotmányos állapot visszaállítását kérték Ferenc József császártól. 1849-ben megvált a hivatali pályától. Magánemberként tevékeny részese volt az ország gazdasági életének, és elsősorban a vízszabályozás és a vasútépítés kérdéseivel foglalkozott. Ebben birtokai révén érdekelt is volt. Sokat tett például a Csallóköz árvízmentesítéséért, ahol Nagymegyeren és Csicsón volt birtoka (ma Čalovo és Čičov).[8] Elnöke volt a Magyar–Gácsországi Vasútnak.[9] Lónyay Menyhértnek 1869-ben levélben köszönte meg „az Alba [Székesfehérvár] Veszprém Gratzi vasut törvény általi létesíttetését" – ez pedig a várpalotai birtok miatt lehetett számára hasznos.[10] 1861-ben Ung vármegye főispánja lett.

Waldstein János igazi tevékenységi területe azonban a művészeti élet volt. Adottságai mindig is a festészet, a művészetek felé vonzották, maga is műkedvelő festő. Az MTA Könyvtára Kézirattára őrzi két közismert karikatúráját, melyeken szeretet-

5 *Széchenyi István és Waldstein János keleti utazása 1830-ban.* [Kiadta, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta KÁLNOKY Hugó.] [Bp. 1942.] — *Széchenyi napjai. Gróf Széchenyi István élete és életműve időrendben.* Szerk. CSERY-CLAUSER Mihály. Bp. [1942]. 72–77. — A hajón, melyet Széchenyi építtetett, mindössze tizenegyen utaztak: Széchenyi és Waldstein kísérőjeként Beszédes József vízépítő mérnök, valamint a szakács, három szolga és négy hajós. Waldstein az útinaplóba, melyet felváltva magyarul, németül, franciául, angolul és olaszul írt, bemásolta Széchenyi magyar nyelvű búcsúlevelét, lásd KÁLNOKY, i. m. 216–218. A levelet Széchenyi később visszakérhette, hátrahagyott iratai között maradt fenn, lásd: SZÉCHENYI István levele Waldstein Jánosnak. 1830. júl. 17. MTAKK K 200/94. Újabban kiadva: *Széchenyi István válogatott művei.* Szerk. SPIRA György. 1. köt. Bp. 1991. 758–759.

6 *Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka.* 1. köt. Szerk. bev. KÁROLYI Árpád. Bp. 1921. (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Gróf Széchenyi István összes munkái 7). 420–421. – SZÉCHENYI István: *Napló.* Vál., szerk., jegyz. Oltványi Ambrus, ford. Jékely Zoltán, Győrffy Miklós. Bp. 1978. 1351–1352.

7 KÁLNOKY, i. m. 12.

8 NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal.* 12. köt. Pest, 1865. 24. – *Magyar nemzetségi zsebkönyv. I. Főrangú családok.* 1. köt. Bp. 1888. 261–262. – *Magyarország vármegyéi és városai.* Szerk. BOROVSZKY Samu. *Komárom vármegye.* Bp. [1907]. 52, 57, 99, 107. — Waldstein megalapítója és első elnöke az Alsó-Csallóközi Árvízmentesítő Társulatnak. Lásd: KÁLNOKY, i. m. 24. – Az Alsó-Csallóközi Árvízmentesítő Társulatról lásd: *Révai nagy lexikona.* 1. köt. Bp. 1911. 479.

9 Waldstein János gyászjelentése. Bécs, 1876. jún. 3. MTAKK Gyászjelentések. — A vasútvonalról lásd: *A Pallas nagy lexikona.* 12. köt. Bp. 1896. 24.

10 WALDSTEIN János levele Lónyay Menyhértnek. Assuan, 1869. jún. 3. MTAKK Ms 5305/127.

teljes humorral ábrázolja Széchenyit, amint a Vaskapun átgázol (1834), és amint utcaseprőként a pesti port és sarat eltakarítja (1839).[11] Az 1871-ben királyi rendelettel létrehozott Országos Magyar Képzőművészeti Tanács első elnöke.[12] Aktívan részt vett a Tudományos Akadémia palotája építési tervpályázatainak bírálatában, és Friedrich August Stüler reneszánsz terve mellett érvelt, amely azután meg is valósult.[13] Waldstein módosító javaslatait vette figyelembe Johann Nepomuk Ender, amikor – korábbi rajza és az eszerint kialakított akadémiai címer és pecsétnyomó alapján – megfestette hatalmas olajképét, az Akadémia allegóriáját, melynek nőalakja ott van az akadémiai intézmények és a Könyvtár mai pecsétjein is.[14] Waldstein a bécsi Műegylet (Wiener Kunstverein) elnöke is volt, s így természetesen jól ismerte az ott tevékenykedő festőket, például az említett Johann Nepomuk Endert (1793–1854) és ikertestvérét, Thomas Endert is.[15]

Az Ender fivérek pályája hasonlóan indult. Bécsben 1806-ban kezdték tanulni a festészetet. Később mindkettő a bécsi művészeti Akadémia tagja és professzora. Mindkettőjüket foglalkoztatták a művészetkedvelő magyar arisztokraták is. Thomas Ender (1793–1875) tájképfestő lett, egész életében sokat utazott.[16] Bejárta a Habsburg Birodalom legszebb tájait, eljutott Itáliába, Görögországba, sőt, egész fiatalon a távoli Brazíliába is. 1829-től jó két évtizedig János főherceg udvari festője. Rajzolta és festette Stájerország, Salzburg környéke, Dél-Tirol és sok más alpesi táj különleges sziklaképződményeit, vízeséseit, kies völgyeit. A főherceg 1837-ben hosszú utazást tett egészen a Krím félszigetig. Thomas Ender a Dunán, hajón indult az útra, és képeket készített e vidékek nevezetességeiről. Ezen az úton ismerkedett meg Magyarországgal és a főherceg társaságában utazó néhány magyar főúrral. A képeket Conrad Adolf Hartleben pesti litográfiai intézete adta ki 1838-ban, majd az Ender képei alapján készült acélmetszeteket önálló kötetben is 1839-ben és további kiadásokban. Ezekből 23 képet Franz Weidmann is átvett kiadványába; két pest-bu-

11 MTAKK K 293/3, K 293/4.

12 *Művészeti lexikon.* Szerk. ÉBER László 1. köt. Bp. 1935. 542. – *Művészeti lexikon.* Főszerk. ZÁDOR Anna–GENTHON István. 2. kiad. 2. köt. Bp. 1981. 599. – WURZBACH, i. m. 52. Th. 1885. 238.

13 DIVALD Kornél: *A Magyar Tudományos Akadémia palotája és gyűjteményei.* Bp. 1917. 11–12.

14 DIVALD, i. m. 52–54. – Johann Nepomuk Ender: „Borúra derű!" Az Akadémia allegóriája. 1834. Olaj, vászon, 273 × 189 cm. Jelezve balra lent: Johann Ender pinx. 1834. – A festmény, amely Zichy Károlyné Seilern Crescence grófnőt, Széchenyi István későbbi feleségét ábrázolja, 1834-ben Széchenyi ajándékaként került az Akadémia tulajdonába, és ma az Akadémia palotájának harmadik emeleti körtermében látható.

15 A Waldstein-gyűjtemény felvidéki akvarelljeit Thomas Ender festette, Waldstein ajándékozó levelében mégis Ender *János* szerepel – feltehetően elírás.

16 KOSCHATZKY, Walter: *Thomas Ender (1793–1875). Kammermaler Erzherzog Johanns.* Graz, 1982. – WURZBACH, i. m. 4. Th. 1858. 41–43. – MÜLLER, Fr[iedrich]: *Die Künstler aller Zeiten und Völker... [Neuestes Künstlerlexikon].* Bd. 1. Stuttgart, 1857. 570. – *Allgemeine deutsche Biographie.* Bd. 6. Leipzig, 1877. 106–107. – *Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1950.* Bd. 1. Graz; Köln, 1957. 247. – ZÁDOR–GENTHON, i. m. 1. köt. 1975. 623. – *Thomas Ender (1793–1875). Niederösterreich in der Biedermeierzeit.* Sonderasstellung 23. Okt. 1981 bis 7. März 1982. Niederösterreichisches Landesmuseum. Wien, 1982.

dai látkép egy kőnyomatos magyar albumban jelent meg.[17] Endert 1851-ben professzori állásából nyugdíjazták. Műveinek jó részét a bécsi Akademie der Künste és az Albertina őrzi. Mint látjuk, Waldstein János adománya révén, az MTA Könyvtára Kézirattára is jelentős számú Thomas Ender-képpel rendelkezik. Mintegy tíz festménye van a budapesti Szépművészeti Múzeumban (Erdély, valamint egy gödöllői kép), három illetve egy a Magyar Nemzeti Múzeumban és a Budapesti Történeti Múzeumban (Törcsvár, Pest-Buda).

Thomas Ender 1860–61-ben elkísérte a Felvidékre fiát (Heinrich Ender, 1834–1870), aki vasútépítő mérnökként a kassa–oderbergi vasútvonal előkészítő munkálataiban vett részt.[18] (Oderberg – ma Bohumín – az Odera mentén van, Ostrava közelében.) Ekkor festhette azokat az akvarelleket, amelyek a Waldstein-gyűjteményt alkotják, és a Felvidék és Északkelet-Magyarország várait, városait, kastélyait, hegyvidéki tájait ábrázolják. Ender felvidéki útjáról alig tudunk valamit. Lehetséges útvonaláról, a meglátogatott helyekről legtöbbet maguk az akvarellek mondanak. Nagyőrön a báró Mednyánszky család vendége volt, s a helyről és a kastélyról több képet készített (Ms 4409/145.–149. kép); innen tátrai kirándulásokat is tett, közben korrigálta a gyermek Mednyánszky László rajzait.[19] Talán a személyes kapcsolatnak köszönhető, hogy Ender eljutott Vinnára (204., 205., 207. kép, 90. és 203. verzó), ahol Waldstein Jánosnak birtoka volt, és megfestette Waldstein közeli rokonainak, a Sztáray családnak nagymihályi kastélyát (200–202. kép), valamint Ungvárt, Waldstein főispáni működésének színhelyét is (217–219. kép).[20]

Ender felvidéki útjának vagy utazásainak más részleteiről, személyes kapcsolatairól, támogatóiról, a gyűjtemény létrejöttének körülményeiről nincsenek adataink. Wurzbach részletes életrajzi lexikonának a megfelelő kötete 1858-ban jelent meg, tehát még a felvidéki utazás(ok) előtt, és Ender később előkerült önéletrajza is csak 1834-ig követi életének eseményeit.[21] Endernek e késői éveit és műveit a szakirodalom alig tárgyalja. Walter Koschatzky a Waldstein-gyűjtemény képeit 1982-es mo-

17 *Malerische Ansichten der Donau in Ungarn von Theben bis Golumbacz mit Darstellungen von R. Alt, Th. Ender und C. Klette.* Pest: Hartleben, 1838. – *Die Wundermappe der Donau oder das Schönste und Merkwürdigste an den Ufern dieses Stromes in seinem Laufe durch die österreichischen Staaten.* Nach 36 Original-Zeichnungen grossentheils von Thomas Ender... in Stahl gestochen von den vorzüglichsten englischen und deutschen Künstlern. Pesth; Leipzig: Hartleben, 1841. VI, 258 p., 34 t.; 24 cm. – *Panorama der Oesterreichischen Monarchie, oder malerisches-romatisches Denkbuch der schönsten und merkwürdigsten Gegenden derselben...* Mit Stahlstichen von den vorzüglichsten englischen und deutschen Künstlern nach Originalzeichnungen. [Beschreibender Theil von Franz Karl Weidmann]. Pesth; Leipzig: Hartleben, 1839–1840. 1–3. Bd.; 24 cm. Neue Ausgabe. 1846. 3 Bde. – *Magyarország festői mutatványokban.* Rauh János bécsi kőnyomóműhelyéből. Pesten: Hartleben, 1844. [6] p., [XV] t.; 35 × 54 cm.

18 KOSCHATZKY, i. m. 156, 169. – *Thomas Ender (1793–1875). Niederösterreich in der Biedermeierzeit,* i. m. 18. — A vasútvonalról lásd: *A Pallas nagy lexikona.* 10. köt. Bp. 1895. 241. – *Vasúti lexikon.* Főszerk. URBÁN Lajos. Bp. 1984. 376.

19 MALONYAY Dezső: *Mednyánszky.* Bp. 1905. 23.

20 FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára...* Pest, 1851. 3. köt. 129, 4. köt. 304.

21 ANKWICZ-KLEEHOVEN, Hans: *Eine unbekannte Selbstbiographie des Malers Thomas Ender.* = Mitteilungen der Gesellschaft für vergleichende Kunstforschung in Wien. 7. Jg. 1954. 27–28.

nográfiájában nem is említi.[22] Ender 1864-ben fiával már a Brenner-vasút építési területein tartózkodik, és festi a tájat.[23] Annyit mondhatunk tehát, hogy Ender a felvidéki akvarelleket valószínűleg 1860–61-ben, de mindenképpen az 1860-as évek elején festette. Mindeme kérdések és részletek tisztázására további kutatásokat kellene végezni Ender irataiban, az egykori felvidéki családi levéltárakban és másutt. Erre a Waldstein-gyűjtemény feldolgozása és bemutatása során nem volt lehetőségünk és időnk, és itt sem célunk. Egyébként Ender ezekben az években járt Erdélyben és a Balaton környékén, mint azt a Szépművészeti Múzeumban, illetve az Albertinában lévő akvarelljei tanúsítják.[24]

A Waldstein-gyűjtemény egy-egy részét különböző kiállításokon bemutatták. Az Andrássy Manó parnói kastélyáról készült képek már 1863-ban szerepeltek a Pesti Műegyletben,[25] a képek egyharmada 1922-ben a Szépművészeti Múzeumban,[26] néhány akvarell 1991-ben a Magyar Nemzeti Galériában id. Markó Károly kiállításán mint kortárs alkotás,[27] valamint tizenkét kép ugyanott 1992-ben.[28]

Thomas Ender tájképeit a pontos megfigyelés, a hű természetábrázolás, finom rajz jellemzi. Méltán írta Waldstein az ajándékozó levélben, hogy Ender „tájmüveit... ritka járatossággal ecsetelé...". A felvidéki akvarelleket Ender késői műveinek kell tekintenünk, bár művészi felfogása és technikája az évek teltével nemigen változott. Az épületeket, a várromok omladékait, a hegyek alakját és takarásait pontosan ábrázolta. A látképen távolból is felismerhetők a város tornyai, nevezetes épületei, a lapályon a falvak és a fasorok, s a Tátra csúcsainak jellegzetes alakja; ugyanakkor a közeli kövek és bokrok elnagyoltak, mert itt nem lényegesek. Ezeken az akvarelljein a művész nem egyszer festetlenül hagyott ceruzával felvázolt részleteket: egy-egy emberalakot, szekeret, juhokat vagy egy vaskorlát finom rajzolatát. A színekkel és a fényekkel — úgy tűnik — tartózkodóan bánik; ez talán a vízfesték lehetőségeiből is adódik. Nem mutat többet, mint amit lát: a hajnali Tátra halvány rózsaszínét, a Zöld-tó mély színeit, a napsütést Szepesvár udvarán, a felhők árnyékát a Vág széles síkságán. Ritka nála az a meglepő hatás, melynek példája Szepesvár két látképe erő-

22 Az ORF osztrák televízió 1993. november 1-jén sugárzott Thomas Enderről dokumentumfilmet, melyet ugyancsak Walter Koschatzky készített. Itt bemutatták az MTA Könyvtára Kézirattárában őrzött Waldstein-gyűjtemény néhány darabját. — Mind az Éber László szerkesztette, mind az Akadémiai Kiadónál megjelent Művészeti lexikon úgy tartja, hogy Ender a felvidéki akvarelleket Waldstein megbízásából, az ő részére festette. Ezt nem látom bizonyítottnak, és nem támasztja alá Waldstein ajándékozó levelének megfogalmazása sem: „... hogy Ender... tájmüveit... *magamévá tegyem.*" Lásd: ÉBER, i. m. 1. köt. 1935. 286. — ZÁDOR–GENTHON, i. m. 1. köt. 1975. 623.

23 KOSCHATZKY, i. m. 169. — *Thomas Ender (1793–1875). Niederösterreich in der Biedermeierzeit,* i. m. 18. — A Brenner-vasútról: *A Pallas nagy lexikona.* 3. köt. Bp. 1893. 678.

24 KOSCHATZKY, i. m. 156.

25 *Pesti Műegylet Évkönyvei. 1863. Kiállított művek lajstroma.* 1863. szept. 15 — 1864. jan. 20. — *Magyar képzőművészek lexikona.* Szerk. SZENDREI János–SZENTIVÁNYI Gyula. 1. köt. Bp. 1915. 435–436.

26 *Szépművészeti Múzeum. A Grafikai Osztály XLVI. kiállítása. Magyar Tájak.* 1922. november.

27 *Id. Markó Károly.* Kiállítás. Magyar Nemzeti Galéria. 1991. okt. — dec. Bp. 1991. 11.

28 *A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században.* Magyar Nemzeti Galéria, 1992. márc. — jún. [Kiállítási katalógus]. Szerk. SZABÓ Júlia–MAJOROS Valéria. Bp. 1992. 227.

teljes és ellentétes megvilágításban és szokatlan nézőpontból, a Drevenyik magaslat mészkőszikláinak hasadékai közül szemlélve (2. ábra).

A felvidéki tájképek között viszonylag kevés a város- és falurészlet. Ender érzékelhetően szívesebben festett a szabad természetben, s az emberlakta településeket vagy a kastélyokat és az elhagyott várromokat is inkább kívülről és egészükben, a természetbe ágyazottan szemlélte. A várakat lehetőleg több különböző irányból festette meg, és belépett a romos várfalak közé is. A hegyek között olyan messzi helyeket is felkeresett, amelyek csak gyalog érhetők el, és amelyek megközelítésére más festők nemigen vállalkoztak, mint például a Tengerszem a Rysy tövében vagy a Jávor-völgy felsőbb szakaszai és a Javorinai-Fekete-tó. A mester ekkor már hetven felé járt, de lába is, szeme is jól szolgált még.

A Felvidék tájait, városait, várromjait sok más művész felkereste és ábrázolta, köztük Ender kortársai is. A következő felsorolásban sem teljességre, sem a művek részletes elemzésére és összehasonlítására nem törekedtem. Az MTA Könyvtárának Kézirattárától néhány lépésnyire, az Akadémia palotájának Felolvasótermében van Ligeti Antal négy festménye, s közülük hármon olyan vár látható,[29] melyeket Thomas Ender is megfestett (3. ábra). Ligeti képein, nagy méretük folytán, még jobban érvényesül a színekben, a távlatokban, a fényben és a felhők sötétjében az olaj mélyebb ragyogása. Ender akvarelljeinek kevésbé ünnepélyes, inkább bensőséges a hatása. Perlmutter Izsák Besztercebánya élénk piacát festette meg,[30] Ender e város látképét bizonyos távlatból. Besztercebánya és környéke Libay Károly Lajos rajzain és akvarelljein is szerepel.[31] Árva várát Libay, Jacob Alt, Joseph Fischer és id. Markó Károly is témául választotta.[32] Ender, mint máskor is, a várat nemcsak a „szokványos" helyről, ez esetben a folyópartról, a lehotai országút mellől nézte, hanem az erdőmesteri laktól, a prefektusi kertből és az erdő felől is ábrázolta, szinte körbejárta. Id. Markó Károly Nedec várát hasonló irányból láttatja, mint Ender, de kissé messzebbről, a Dunajec túlsó partjáról (Csorsztin és Nedec. 1820. MNG). Mednyánszky László tátrai képeinek egyike a Hegyi tó a Magyar Nemzeti Galériában (Ltsz. F. K. 5563). Csontváry Kosztka Tivadar két hatalmas olajképen festette meg a Nagy-Tar-pataki-völgyet a völgy bejárata felől (1904–1905, MNG, illetve letét Pécsett a Janus Pannonius Múzeumban). Mindkét kép látóvonala és beállítása majdnem olyan, mint Ender egyik akvarelljén (A Nagy-Tar-pataki-völgy, 136. kép). De míg Csontváry képein a tónusok, a sziklák formációi komorak, szinte riasztók, Ender ezzel szemben még a rideg és barátságtalan sziklák tömegéhez is rokonszenves

29 LIGETI Antal: Hricsó vára a Vág partján. 1867. – Trencsén vára a Vág partján. 1870. – Szepes vára háttérben a Kárpátokkal. 1870. MTA Székház I. em. Felolvasóterem. – DIVALD, i. m. 46–47.

30 PERLMUTTER Izsák: A piac Besztercebányán. 1906. Magyar Nemzeti Galéria.

31 *Libay Károly Lajos (1814–1888). Festői utazások. Malerische Reisen.* Magyar Nemzeti Galéria, 1994. nov. – 1995. febr. [Kiállítási katalógus]. Vál., rendezte BAJKAY Éva–HESSKY Orsolya. (Bp.) 1994. (MNG kiadványai 1994/4. A magyar rajzművészet mesterei 3). Kat. 86, 112, 154–158.

32 BAJKAY–HESSKY, i. m. Kat. 104–105. – Libay két rajzának leírásában van hivatkozás a többi festő művére, többek között Thomas Endernek a bécsi Albertinában őrzött, Árva váráról készült akvarelljére (ltsz. 28371), de a leírás szerzője (B. É.) nem említi Endernek a Waldstein-gyűjteményben lévő képeit.

2. Thomas Ender: A Drevenyik, a háttérben Szepesvár romjai.
Akvarell, 340 × 360 mm. MTAKK Ms 4409/182

3. Thomas Ender: Trencsén vára a várudvarról.
Akvarell, 367 × 534 mm. MTAKK Ms 4409/17

érdeklődéssel fordul. Végül Ender precíz rajzú akvarelljeit a későbbi fényképekkel is összevethetjük. Divald Kornél majdnem ugyanúgy fotózta Nedec várát és Szepesszombat főterét, mint ahogyan Thomas Ender négy évtizeddel korábban látta[33] (4., 5. ábra).

Ender a felvidéki akvarellek közül mindössze kettőt látott el szignójával (100. és 107. kép). A lap alsó szélére legtöbbször felírta ceruzával a kép tárgyát németül, latin vagy ún. gót betűs írással, és a kép alsó vagy felső szélén sok esetben megnevezte a hegycsúcsokat, völgyeket, a távolban látható falut vagy az oda vezető utat, valamint az uradalom tulajdonosát. A magyar hely- és családneveket általában helyesen írta le (pl. Sztára, Gf Csáky), máskor érezhetően hallás után próbálta leírni a számára idegen neveket, és ezeket esetenként nehezen tudtuk értelmezni (pl. „Bann Zizza" = Dolina Pańszczyca). A rajzlap körbevágásakor részben megcsonkult feliratokat nem mindig sikerült megfejtenünk. A képekből A Bélai-havasok Zsdjár felől (180. kép) kifestetlen ceruzarajz maradt, s a kép közepére, a füves folt helyére a mester odaírta: „grün". Ez arra utal, hogy képeit talán nem minden esetben fejezte be a helyszínen, a szabadban, hanem a munka egy részét, ha ez nem ment a pontosság rovására, utólag, emlékezetből végezte el. A lapok közül huszonnégynek a verzóján van ceruzavázlat, némelyik részben vagy egészen ki is festve. Ezek, amennyiben a felirat vagy a hasonlóság alapján megállapítható, a rektókon ábrázolt tájakról, épületekről készültek, s nézőpontjuk többé vagy kevésbé eltér a megfelelő kész akvarellétől.[34] A képek mérete különböző, nagyjából 157 × 240 mm (74. kép) és 377 × 548 mm (1. kép) között változik; a nagyobb méretek a gyakoribbak. Van három széles, három részből összeragasztott és összehajtogatott panorámakép, közülük a legszélesebb 190 × 1406 mm (112. kép: Tátrai körkép az Árvai-Magura tetejéről).

Az akvarelleket a felső szélüknél rögzítve, felhajtható módon montírozták, egységes méretű (500 × 657 mm) hordozókartonra. Minden karton jobb felső sarkában nyomtatva ott áll: Waldst. Gyűjt., alatta tintával a kép sorszáma 1-től 220-ig; a bal alsó sarokban ugyanazzal a kézírással a kép címe magyarul. A 220 lapot négy nagy mappában helyezték el, a bennük lévő képek címének jegyzékével. A mappák aranyozott felirata: Waldstein János gr. a M. T. Academiának 1868. A 134. kartonlap üres, rajta balra lent a cím: „Tó Felkavölgyben", a karton közepén pedig ceruzával, más írással: „utólag küldetni fog (a kép nem került a gyűjteménybe)". A képek sorszámát és címét és a négy jegyzéket ugyanaz a kéz írta, mint gróf Waldstein János ajándékozó levelét.

A fentiekből arra következtetünk, hogy a jegyzékek, a hordozókartonok és a mappák egyidejűleg készültek, bizonyára Waldstein megbízásából, amikor ő a gyűjteményt az Akadémiának ajándékozta. A képek magyar címét — ugyanezen alka-

33 *A „szentek fuvarosa". Divald Kornél felső-magyarországi topográfiája és fényképei 1900–1919.* Szerk. BARDOLY István. Bp. 1999. — Nedec vára. 1903. aug. 11. Negatív, 13 × 18 cm. Bp., OMvH, Fotótár, ltsz. 97.996. (kat. szám 826, p. 364, 518). — Szepesszombat, harangtorony és az r. k. plébániatemplom. 1904. Fényképfelvétel, 13 × 17 cm. Bp., OMvH, Fotótár, ltsz. 17.737. (kat. szám 1043, p. 385, 531). — Köszönetemet fejezem ki az Országos Műemlékvédelmi Hivatalnak és Bardoly Istvánnak, hogy engedélyt adtak a kép közlésére.

34 Két érdekes kivétel: a 213. kép (A parnói kastély üvegházi oldala) verzóján műszaki rajz részlete; a 11. kép verzóján Bizau látképe (Vorarlberg).

4. Thomas Ender: Szepesszombat főtere. Akvarell, 232×307 mm.
MTAKK Ms 4409/124

5. Divald Kornél: Szepesszombat, harangtorony és az r. k. plébániatemplom. 1904.
Fényképfelvétel, 13×17 cm. Bp., Orsz. Műemlékvédelmi Hiv. Fotótár, ltsz. 17.737.

lomból — olyan személy adhatta, aki a helyszíneket és a képek tárgyát illetően eléggé tájékozott volt, mert német feliratukat nemcsak lefordította, hanem többször kiegészítette, pontosította. Néhány esetben azonban tévedett. A gyűjtemény feldolgozásakor mi a képeknek új, a mai nyelvhasználatnak megfelelő és esetenként helyesbített magyar címet adtunk. Az egyes képek mai kézirattári jelzete megfelel a hordozókartonra írt sorszámnak, Ms 4409/1-től Ms 4409/220-ig.

A legtöbb esetben magán az akvarellen, a kép alsó bal vagy jobb vagy mindkét sarkában vagy a verzóján is, ceruzával írt sorszámot találunk, esetleg különböző számokat. Nem tudjuk megállapítani, hogy melyek a festő kezétől származó, és melyek a később ráírt számok. A számsor itt-ott hiányos, megszakad, ismétlődik, nem a kartonra írt számok sorrendjének megfelelően növekszik. Úgy tűnik, a képek valamikor kissé összekeveredtek, s így némelyek, amelyek összetartoztak, a hordozókartonok sorszámozásakor messze kerültek egymástól. A világhálón a képeket nem a jelzetek, hanem az ábrázolt helyek földrajzi elhelyezkedése szerinti sorrendben mutatjuk be. Ezzel a ceruzával írt számok rendje valóban javul valamelyest. Igaz, a képek sorrendje bizonyos fokig önkényes: egyrészt ott, ahol az elképzelt útvonal nem folytonos, hanem kitérők fordulnak elő, másrészt például egy várról készült több kép esetén, melyeket mi úgy raktunk sorba, hogy előbb messziről szemléljük a várat, majd közeledünk hozzá, körbejárjuk, végül belépünk a falak közé.

A képeket tehát földrajzi szempont szerint rendeztük, de azt természetesen nem állíthatjuk, hogy ezzel Thomas Ender még fel nem derített felső-magyarországi útvonalát reprodukáltuk. A hiányos számsor újra kezdődése, részleges ismétlődése alapján mégis arra következtethetünk, hogy Ender nem egyetlen hosszú útján festette meg ezeket a tájakat, hanem — ha két utazást feltételezünk — egyszer a Vág völgyét és a Szepesség déli részét járta be, egy másik alkalommal pedig a Tátra és környéke tájait és az északkelet-magyarországi vidékeket, de lehetséges, hogy akvarelljeinek e sorozatát több mint két részletben készítette. Nyilván nem vitte magával az előző úton készített képeit, és a számozást újra kezdte. Az akvarellek között vannak számozatlanok is; a meglévő számsor hiányai nem elég jellegzetesek, nem tudunk belőlük arra következtetni, hogy Ender felvidéki képeinek némelyike ne a Waldstein-gyűjteménybe került volna.

A világhálón a Waldstein-gyűjtemény minden akvarelljét és a hátoldalon lévő vázlatokat és képeket is bemutatjuk. Minden képhez kísérő szövegeket mellékeltünk: a kép címe után közöljük a kép méretét, feliratait, jelzetét, majd röviden leírjuk, hogy mi látható a képen, milyen nézőpontból. Ehhez további részletesebb (általában kívánságra behívható) ismertetés kapcsolódik az adott tájról és helyről, a város, a falu, az épületek történetéről, nevezetességeiről. Az ábrázolt tájak, völgyek és hegycsúcsok, várak és romok, kastélyok, városrészletek és falvak azonosításában, az irányok megállapításában a képek feliratait, korabeli leírásokra és ábrázolásokra, újabb úti- és túrakönyvekre és túristatérképekre — és kis részben személyes emlékeinkre — támaszkodhattunk. Arra természetesen nem volt lehetőségünk, hogy a gyűjtemény feldolgozása és a világhálóra vitele céljából most ezeket a helyeket (újra) bejárjuk. A történelmi és helytörténeti ismertetésekben általában nem megyünk tovább a 19. század második felénél, vagyis az adott helynek az Ender akvarelljeivel egykorú állapotánál. Az ismertetések végén megadjuk a téma fontosabb irodalmát.

A képek bemutatását kiegészíti egy tanulmány Waldstein Jánosról, valamint Thomas Enderről és felvidéki akvarelljeiről. A keresőrendszer segítségével a képekből tárgyszavak vagy a kísérőszövegükben előforduló szövegrészek alapján lehet válogatni, és így a képeket és szövegeiket a javasolttól eltérő csoportosításban és sorrendben is megtekinteni. A webhely használatát és a tájékozódást útmutató, öt térkép és az egymásnak megfelelő földrajzi nevek jegyzéke segíti. Az ábrázolt tájak történelmét és lakóit és a gyűjtemény bemutatásának célját tekintve indokolt, hogy minden cím és minden útbaigazító és ismertető szöveg a magyaron kívül szlovák és német nyelven, és a világháló közös nyelvén, angolul is olvasható legyen. Ehhez összesen mintegy 1600 szövegfájlt szerkesztettünk és vittünk fel a világhálóra.

Tekintsük most át, a javasolt útvonalon haladva, az akvarelleken ábrázolt fontosabb helyeket és a képek szám szerinti eloszlását:

a) Galgóctól indulunk a Vág mentén felfelé, kitérővel a Fehér Kárpátokba és Árva várához, egészen Liptóújvárig (95 kép): Galgóc, Beckó, Trencsén, Trencsénteplic (6. ábra), Oroszlánkő, Vöröskő (7. ábra), Lednic, Illava, Vágbeszterce, Vágvár, Nagybiccse (8. ábra), a szulyói völgy, Hricsó, Lietava, Zsolna, a rajeci völgy (9. ábra), Vágtapolca, Gbellán, Sztrecsnó, a Vrátna völgye (10. ábra), Rózsahegy, Likava, Liptóújvár, Árva vára;

b) a Garam völgyében kelet felé a Bódváig, északra a Hernád völgyén, a Szepességen át a Dunajecig (57 kép): Besztercebánya, Zólyomlipcse, Breznóbánya, Krasznahorka és Torna vára, Dobsina, Sztracena (11. ábra), Igló, Szepesvár és Szepeskáptalan (12. ábra), Lőcse (13. ábra), Poprád, Szepesszombat, Nagyszalók, Kakaslomnic, Késmárk, Nagyőr, Szepesbéla, Vöröskolostor, a Dunajec áttörése és a Pieninek, Nedec és Czorsztyn vára;

c) a Magas-Tátra déli pereme, keleti részének völgyei és a Lengyel-Tátra (37 kép): Koprova-völgy, Csorba-tó (14. ábra), Ótátrafüred, Tar-pataki-völgy, Zöld-tó, Jávorvölgy, Zakopane, Halas-tó és Tengerszem, Kościeliskói-völgy;

d) végül Eperjestől a Bodrog mellékvizei mentén Ungváron át Sárospatakra érkezünk (30 kép): Eperjes, Csicsva, Tavarna, Homonna, Nagymihály, Vinna, Parnó, Ungvár, Füzér vára, Sárospatak (15. ábra).

A keresés céljára mindegyik képhez egy vagy két tárgyszót rendeltünk, a kép fő témájának megfelelően, például „völgy" és „patak". Sok képen várost látunk bizonyos távlatból, de a környező táj a fontosabb, ezeket a „látkép" tárgyszóval jelöltük. Külön deszkriptorként adtuk meg az ábrázolt kastély tulajdonosát, amennyiben ez egyértelműen megállapítható. A következő tárgyszavakat használtuk (utána áll, hogy hány képhez rendeltük hozzá): falu 15, folyó 23, hegy 41, ipar 2, kastély 30, látkép 55, patak 5, templom 6, tó 5, vár 14, város 13, várrom 54, völgy 15 – a lista nem teljes. A számok azt is mutatják, hogy milyen látnivalók várták a korabeli utazót abban az országrészben, de talán még inkább jelzik a művész Thomas Ender érdeklődését, kedvenc témáit.

*

Waldstein János Bécsben halt meg 1876. június 3-án. Várpalotán temették el. A családi gyászjelentést az Akadémia nagygyűlésén június 7-én, az Igazgató Tanácsban június 10-én mutatták be azzal, hogy „az I. osztály... az elhúnyt, mint a szépművészetek pártolója és jeles műértő fölötti emlékbeszédről gondoskodjék". Emlékbeszédre, tudomásom

6. Thomas Ender: Trencsénteplic az erdő felől. Akvarell, 274 × 382 mm.
MTAKK Ms 4409/20

7. Thomas Ender: Vöröskő, falurészlet. Akvarell, 174 × 239 mm.
MTAKK Ms 4409/30

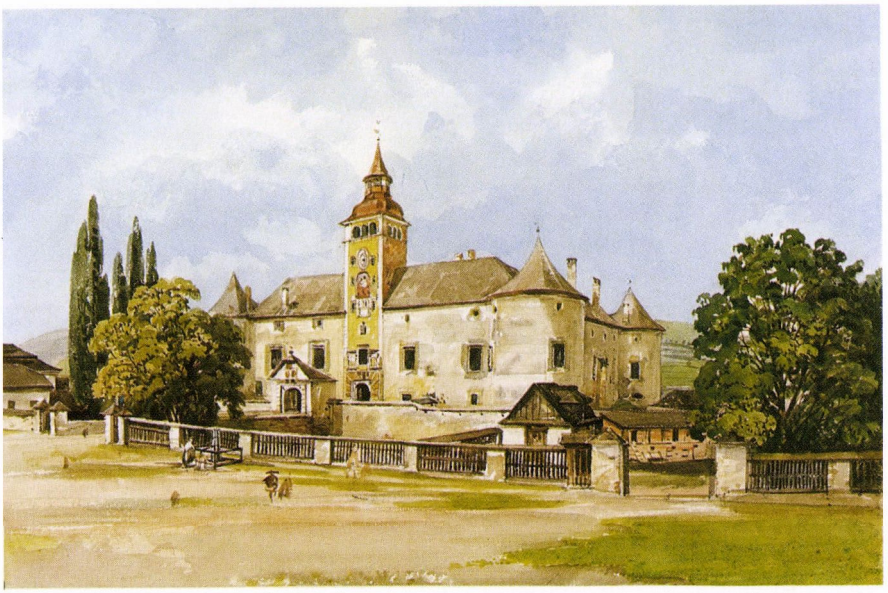

8. Thomas Ender: A nagybiccsei várkastély az első udvar felől. Akvarell, 249 × 377 mm.
MTAKK Ms 4409/54

9. Thomas Ender: A Rajcsanka-patak Háromudvar közelében. Akvarell, 295 × 466 mm.
MTAKK Ms 4409/50

10. Thomas Ender: A Vrátna völgye. Akvarell, 360 × 540 mm.
MTAKK Ms 4409/68

11. Thomas Ender: A sztracenai vaskohó. Akvarell, 340 × 485 mm.
MTAKK Ms 4409/106

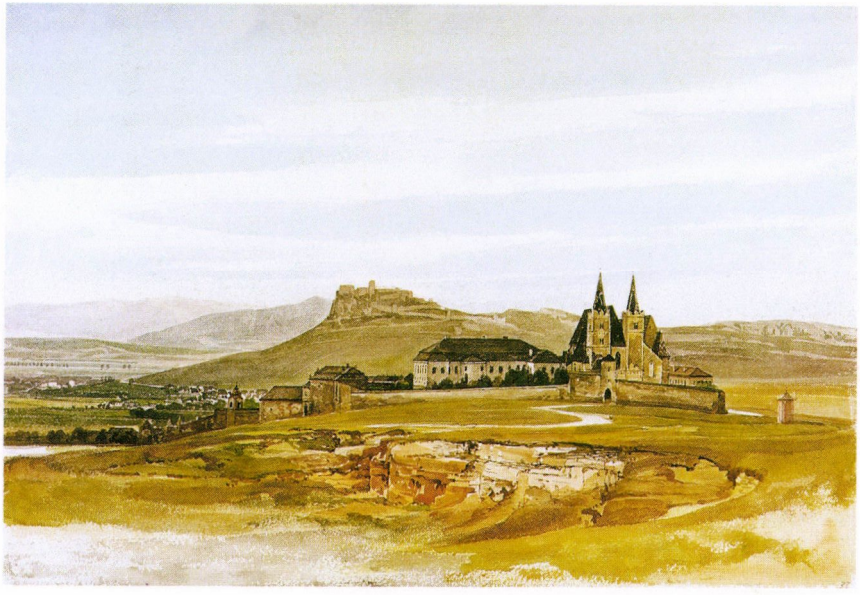

12. Thomas Ender: Szepeshely, a háttérben Szepesvár romjai. Akvarell, 339 × 485 mm. MTAKK Ms 4409/185

13. Thomas Ender: Lőcse látképe. Akvarell, 300 × 466 mm. MTAKK Ms 4409/127

14. Thomas Ender: A Csorba-tó. Akvarell, 357 × 551 mm. MTAKK Ms 4409/116

15. Thomas Ender: A sárospataki vár. Akvarell, 337 × 488 mm.
MTAKK Ms 4409/220

szerint, nem került sor. Az Akadémia I. (nyelv- és széptudományi) osztályán, úgy tűnik, senki sem vállalkozott, hogy fölötte emlékbeszédet tartson. Annak idején, 1868-ban egyetlen szavazaton múlt, hogy az Igazgatóság tagjává választották.[35] Nekrológjában (jó egy évvel Waldstein halála után!) Eötvös Károly valamit megérez, mert Waldsteint méltatva így ír:[36] „Conservatív főúr[...], festőművész, nemzetgazdász, nagy utazó, egyptolog, kritikus, államférfi stb.", majd hozzáteszi: „Pedig demokrata elvtársaim vegyék tudomásul, hogy ő az utolsó ötven év történetének jelentékeny alakja[...] Kíváncsi vagyok, ki fogja az akadémiai emlékbeszédet felette tartani[...]" Mindez azt mutatja, hogy Waldstein Jánosnak az Akadémián vagy politikai színtéren is lehettek ellenfelei.

Waldstein életéről, működéséről már esett szó röviden. További részletek találhatók az idézett munkákban. Halálának 125 éves évfordulója alkalmából mégis érdemes itt visszatérnünk Waldstein János életének egy-egy momentumára, családi kapcsolataira, különösen pedig megjelent írásainak könyvészeti vonatkozásaira.

A Waldstein család csehországi eredetű. Sok tagja töltött be magas állami és katonai tisztségeket, egyikük prágai érsek volt. A család neve mifelénk is ismerősen hangzik. Leghíresebb, bár más néven, a harmincéves háború hadvezére, Albrecht Wenzel Eusebius Wallenstein (1583–1634), a család arnaui főágából. A Waldstein-Wartenberg főág egyik tagja, Adam nyert 1635-ben magyar honfiúsítást.[37] Az ő leszármazottja a dux-leitomischli ágon Franz Adam Waldstein (1759–1823), botanikus, Kitaibel Pál támogatója és munkatársa, a közös mű szerkesztője: *Plantae rariores Hungariae indigenae descriptionibus et iconibus illustratae*, Wien, 1802–1812. Róla nevezték el a rózsafélék családjának Waldsteinia Willd. nemzetségét. Öccse, Ferdinand Ernst Waldstein (1762–1823) Beethoven ifjúkori mecénása és barátja; Beethoven neki ajánlotta op. 53 C-dúr szonátáját.[38] Elsőfokú unokatestvérük, Waldstein Emmánuel (1773–1829), bizonyára felesége, Sztáray Terézia Mária (?–1826) jogán jutott az Ung vármegyei vinnai uradalomhoz.[39] Az ő négy gyermekük egyike Waldstein János.

Waldstein János tehát anyai ágon és sok más rokoni szállal kötődik a magyar arisztokráciához. Születési helyét a régebbi lexikonok nem adják meg, a Magyar életrajzi lexikonban és a Veszprém megyei életrajzi lexikonban Nagymegyer szerepel, Kálnoky viszont úgy tudja, hogy János az anyai birtokon, Vinnán született.[40] Nagy-

35 Akadémiai nagygyűlés, 1876. jún. 7. és Igazgatósági ülés, 1876. jún. 10. = Akadémiai Értesítő 1876. 133, 141. – Az Értesítő 1885-ig nem ad hírt az emlékbeszéd megtartásáról. 1868-ban Waldsteint az Akadémia igazgató tagjául 9 szavazattal 7 ellenében választották meg, vele együtt Kemény Zsigmondot kissé jobb arányban, Haynald Lajost mindössze egyetlen ellenszavazattal. Lásd: Akadémiai Értesítő 1868. 116.

36 EÖTVÖS Károly: *Eszterházy, Zichy, Waldstein.* = Pesti Napló 1877. aug. 5. (reggeli kiadás) 201. sz.

37 NAGY, i. m. 12. köt. 1865. 21–25. – *Magyar nemzetségi zsebkönyv. I. Főrangú családok*, i. m. 1. köt. 1888. 261–262.

38 WURZBACH, i. m. 52. Th. 1885. 231–236.

39 A Sztáray családról lásd: NAGY, i. m. 10. köt. 1863. 857–871. – *Magyar nemzetségi zsebkönyv. I. Főrangú családok*, i. m. 1. köt. 1888. 240–241. – A vinnai uradalomról: FÉNYES: *Magyarország geographiai szótára...*, i. m. 4. köt. 304. – Waldstein Emmánuel két nőtestvérének férje is magyar arisztokrata. Waldstein János sógora, nővérének, Máriának (1806–1865) férje szintén a szerteágazó Sztáray família tagja, Albert (1785–1843), lásd SZINNYEI, i. m. 13. köt. 1909. 1124.

40 *Magyar életrajzi lexikon.* Főszerk. KENYERES Ágnes. 2. köt. Bp. 1969. 1022. – *Veszrém megyei életrajzi lexikon.* Főszerk. VARGA Béla. Veszprém, 1998. 553. – KÁLNOKY, i. m. 10.

megyeren akkor még feltehetően nem volt birtoka a családnak. Waldstein János 1844-ben vette nőül Zichy Teréz grófnőt (1813–1868), Zichy István (1780–1853) Veszprém vármegyei főispán lányát, és ezzel lett felesége birtokának gazdája Várpalotán,[41] valamint a Csallóközben Csicsón és Nagymegyeren.[42] Felesége halála után Egyiptomba utazott, rajzokat készített, régészeti leleteket hozott.[43] 1871-ben a morvaországi Lettowitz várában (ma Letovice) feleségül vette Kálnoky Adél grófnőt (1843–1905).[44] Ahogy maga Waldstein sokat tett, különösen birtokai környékén, a gazdaság fejlesztéséért, korszerűsítéséért és országos léptékben a művészetekért, úgy Kálnoky Adél Csicsón apácazárdát építtetett, melyhez leányiskola és kisdedóvó kapcsolódott,[45] és Várpalotán is zárdaiskolát, Waldstein pedig ispotályt létesített.[46] Mintha mindebben Széchenyi István hatása érvényesülne, és Waldsteinnek az a törekvése, hogy ifjúkori elképzeléseiből valamit megvalósítson.

1871-ben Bécsben megjelent egy könyv, Johannes Ziegler fordításában: Leonora Christina schleswig-holsteini grófnő emlékiratai huszonegy éves fogságából, melyet a koppenhágai vár Kék-tornyában töltött 1663-tól 1683-ig.[47] Az eredeti dán kéziratot és a könyvben közölt portrék eredetijét Waldstein János gróf bocsátotta rendelkezésre. Az előszóban Waldstein leírja, hogy hogyan jutott el hozzá a kézirat. Az ő nagyszülei apai ágon Georg Christian Waldstein (1743–1791) és felesége, Elisabeth Ulfeld (1747–1791). E nagyanyjának dédszülei pedig Corfiz Ulfeld gróf (1606–1664) főudvarmester és neje, a szóban forgó Leonora Christina (1621–1698), IV. Keresztély dán és norvég király leánya.[48] Egy királyi ős a Waldstein családban.

41 VARGA, i. m. 553. – FÉNYES: *Magyarország geographiai szótára...*, i. m. 3. köt. 189. – NAGY, i. m. 11. köt. 1865. 375. – WURZBACH, i. m. 60. Th. 1891. 30–32. – *Magyar nemzetségi zsebkönyv. I. Főrangú családok,* i. m. 1. köt. 1888. 289. – KÁLNOKY, i. m. 24.

42 BOROVSZKY, i. m. 52, 57, 99, 107. – FÉNYES: *Magyarország geographiai szótára...*, i. m. 1. köt. 219. – FÉNYES Elek: *Magyar országnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben.* 1. köt. Pest, 1836. 150. – Fényes Elek 1836-os művében Nagymegyeren gr. Zychy [!] szerepel mint földesúr és „egynehány nemesek", Csicsón pedig gr. Zychy István. A későbbi művek már megnevezik birtokosként Waldsteint. (Fényes Elek 1851-es köteteiből: *Magyarország geographiai szótára...*, Nagymegyer kimaradt.)

43 KÁLNOKY, i. m. 23. – Waldstein Assuanból keltezte Lónyai Menyhértnek írt levelét, lásd a 10. jegyzetet.

44 WURZBACH, i. m. 52. Th. 1885. 208. – *Magyar nemzetségi zsebkönyv. I. Főrangú családok,* i. m. 1. köt. 1888. 261–262. – *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája.* Összeáll. GUDENUS János József. 2. köt. Bp. 1993. 18.

45 BOROVSZKY, i. m. 57.

46 VARGA, i. m. 553.

47 LEONORA CHRISTINA, Gräfin zu Schleswig-Holstein: *Denkwürdigkeiten der – – vermählten Gräfin Ulfeldt aus ihrer Gefangenschaft im blauen Thurm des Königschlosses zu Copenhagen 1663–1683.* Nach der dänischen Original-Handschrift im Besitze... des Herrn Johan Grafen Waldstein hrsg. von Johannes Ziegler. Wien: Gerold's Sohn, 1871. XLVI, 315 p. – Az előszó keltezése: „Schloß Palota [azaz Várpalota], den 25. November 1870." A mű már 1879-ben újabb kiadást ért meg, majd átdolgozták (Leipzig, 1911), és megjelentek dán nyelvű változatai is.

48 NAGY, i. m. 12. köt. 1865. 24. – WURZBACH, i. m. 48. Th. 1883. 293–296. – *Révai nagy lexikona.* 18. köt. Bp. 1925. 617. – IV. Keresztélyről kapta nevét Christiania városa, a mai Oslo.

E könyvvel eljutottunk Waldstein János írói tevékenységének kérdéséhez. Petrik bibliográfiája, és ennek nyomán Szinnyei, *három művet* sorol fel e név alatt.[49] Címe és terjedelme alapján ítélve mindhárom nyomtatvány egyetemi jogi vizsga anyaga, illetve tételei; az első kettő Trattnernél jelent meg Pesten 1819-ben, illetve 1820-ban, a harmadik az Egyetemi Nyomdában Budán 1829-ben. Waldstein János a lexikonokban, adattárakban mint a bölcsészet és a jog doktora vagy tudora szerepel, és így nevezi meg őt gyászjelentése, valamint a Ziegler szerkesztette fenti könyv is. („Herausgegeben auf Veranlassung... des Herrn Johan Grafen Waldstein-Wartenberg..., Dr. jur. et phil...") Lehetséges, hogy 1819–20-ban, tíz- és tizenegy éves gyermekként már az egyetem jogi karán tett vizsgákat? Igaz, annak idején felmerült a kifogás, hogy egyeseket túl fiatalon bocsátanak bölcsészdoktori szigorlatra.[50] Ugyanakkor az a gróf Waldstein János (1763–1838) szatmári nagyprépost, akit Nagy Iván említ, és aki Wurzbachnál a család arnaui főágának táblájában szerepel, idősebb kora miatt aligha jöhet számításba mint egyetemi vizsgaalany.[51]

A Petriknél és Szinnyeinél Waldstein János neve alatt megadott első két munka (Pest: Trattner, 1819 és 1820) példányaira mindeddig nem akadtam rá, sem az Országos Széchényi Könyvtárban (OSZK), sem a budapesti Egyetemi Könyvtárban (EK), sem az MTA Könyvtárában (MTAK), és nincsenek jelezve sem Petriknél, sem Szinnyeinél az 1810–1830-as évek pesti egyetemi jogászprofesszorainak neve alatt.[52]

Találtam viszont Waldstein név alatt három olyan művet, amelyeket sem Petrik, sem Szinnyei nem regisztrált, de erről majd az alábbiakban lesz szó.

A harmadik, Petriknél és Szinnyeinél említett művet, Waldstein János 1829-es jogi doktori téziseit egyelőre a három könyvtárban (OSZK, EK, MTAK), összesen hat példányban leltem föl.[53] Ezekből négy példány első kolligátumként egybe van kötve Petrus Mathias Katancsich egyik művével.[54] Katancsich Mátyás Péter, azaz Matija Petar Katančić (1750–1825) horvát író és költő, ferences (kapucinus) szerzetes, 1795-től

49 PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860.* 3. köt. Bp. 1891. 822–823. – SZINNYEI, i. m. 14. köt. 1914. 1405–1406.

50 SZENTPÉTERY Imre: *A Királyi Magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem története.* 4. köt. *A Bölcsészettudományi Kar története 1635–1935.* Bp. 1935. 336. – 1836-ban például az egyik Orczy báró 15 éves fejjel lett doktor. A szerző idézi Schedius professzort: „... gyermekek (pueri plerumque), mihelyt a bölcsészeti tanfolyamot elvégezték, bocsájtatnak szigorlatra és lesznek doctorok..."

51 NAGY, i. m. 12. köt. 1865. 25. – WURZBACH, i. m. 52. Th. 1885. 208. (Tafel)

52 ECKHART Ferenc: *A Királyi Magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem története.* 2. köt. *A Jog- és Államtudományi Kar története 1667–1935.* Bp. 1936. 670–673.

53 WALDSTEIN [János]: *Assertiones ex universa iuris prudentia et scientia politicis quas sub auspiciis serenissimi caesareo regii principis et regni Hungariae palatini in Regia ac celeberrima scientiar. universitate Pestana superatis rigorosis examinibus pro consequenda suprema iuris universis doctoratus laurea annuente inclyta Facultate iuridica publico propugnavit comes Ioan. Waldstein-Wartemberg II. comitatuum Pest, Pilis et Solt, art. unitorum vice-notarius.* Disputatibur in palatio maiore universitatis die 9 Iunii 1829. Budae: typis Regiae universitatis Hungaricae, [1829]. XII p.; 21 cm.

54 KATANCSICH [Mátyás Péter]: *Commentarius in Caii Plinii Secundi Pannoniam.* Opera Petri Mathiae Katancsich in Regia scientiar. universitate Pestana antiquit. et numism. quondam professoris. Budae: typis Regiae universitatis Hungaricae, 1829. [2], 113 p.; 20 cm.

1800-ig volt a pesti egyetem érem- és régiségtan professzora.[55] Tanulságos a hat példányt leírni, és hetedikként Katancsich ugyanezen művének egy példányát.

1. OSZK, 218.981: koll. 1: Waldstein: Assertiones..., koll. 2: Katancsich: Commentarius... – Pecsét: Ex Museo Hungarico. – Régi jelzete: Hung. h. 6573. – Kötés: papírtáblás, világosbarna, vaknyomásos bőrkötés, az elő- és háttábla azonos, egyszerű keskeny keretdísz, a középmezőben indadíszbe foglalt magyar címer stilizált koronával, a gerincen vakvonallal elválasztva öt bélyegző; oromszegő; halványkék, barnával futtatott előzékpapír.

2. OSZK, 284.925: koll. 1: Waldstein: Assertiones..., koll. 2: Katancsich: Commentarius... – Pecsét: Horvát István könyvtárából; Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárából. – Kötés: a keretdísz variáns, egyébként teljesen egyezik az OSZK, 218.981 kötésével.

3. OSZK, 626.330–626.340: koll. 9: Waldstein: Assertiones... – Tizenegy mű kolligátuma, egyetemi tézisek és disszertáció 1775 és 1865 között (a legutolsó magyar nyelven, a többi latinul), nyomdahelyek: Nagyszombat, Pest, Pozsony, Eger, Buda.

4. EK, Ba 454/első példány: koll. 1: Waldstein: Assertiones..., koll. 2: Katancsich: Commentarius... – Pecsét: Biblioth. reg. scient. universit. Hungaricae; kir. m. t. egyetemi könyvtár. – Kötés: papír borítófedél.

5. EK, Ba 454/második példány: koll. 1: Waldstein: Assertiones..., koll. 2: Katancsich: Commentarius... – Pecsét: Sz. K. Pest Városa Könyvtárából. – Kötés: mint OSZK 218.981, a keretdísz variáns; a kötés sérült, a gerinclemez hiányzik, itt kalendárium (?) makulatúrája látszik.

6. MTAK, Jogt. O. 743: Waldstein: Assertiones... – Pecsét: M. Academia' Könyvtára. – Kötés nélküli nyomtatvány, három levélpár; a gerincnél az egykori fűzés bevágásai láthatók, vagyis egy másik könyvből valamikor kiemelték.

7. MTAK, M.Föld. O. 266: Katancsich: Commentarius... – Pecsét: M. Academia' Könyvtára. – Bejegyzés: Jancsó. – Kötés: kemény papírtábla, a tábla sarkai és a gerinc préselt mintázatú piros papírból; a címlap előtt a gerinc mentén látható az onnan kiemelt levelek ragasztásának nyoma; az első röpülő előzék verzóján, az átütött nyomdafesték-nyomokban, kétséget kizáróan felismerhető Waldstein 1829-es tézisei címlapjának tükörképe!

Waldstein János jogi tézisei tehát négy esetben (az OSZK és az EK két-két példánya: 1, 2, 4, 5) vannak Katancsich műve elé kötve. Mindkét művet Budán az Egyetemi Nyomdában, 1829-ben nyomták. Eredetileg ez a két mű volt egybekötve az MTAK Katancsich-példányában is (7), de ez utóbbi *nem* az MTAK Waldstein-példányával (6) tartozhatott össze, mert a kettő mérete 3 mm-rel eltér egymástól. Három kolligátum példány (az OSZK-ból kettő, az EK-ból egy: 1, 2, 5) gyakorlatilag azonos bőrkötésben van. A kötéseket bizonyára Waldstein János készíttette, feltehetően személyes ajándékozás céljára. Ilyen ajándék lehetett az OSZK-nak az a példánya

55 SZINNYEI, i. m. 5. köt. 1897. 1171–1174. – SZENTPÉTERY, i. m. 298–299, 674. – *A Pallas nagy lexikona.* 10. köt. Bp. 1895. 258.

(2), amely egykor Horvát István könyvtárának darabja volt. Waldstein szoros kapcsolatot tartott Horvát Istvánnal, a pesti egyetem professzorával.[56]

Szinnyei így írja le Katancsich fenti munkáját: „*Commentarius in Caii Plinii Secundi Pannoniam*, 1829, művét kiadta Waldstein-Wartemberg [!] gróf jogi doktori disszertáció helyett", de nem szól Waldstein téziseiről. Petrik pedig Katancsich művének terjedelméhez ugyan hozzászámítja a tézisek terjedelmét: „XII és 113 l.," de a téziseket és Waldstein nevét nem említi.[57]

A pesti egyetemen a vizsgák rendje a 19. század elején még sokat megőrzött a jezsuita korszak hagyományaiból, bár a vizsgák kevésbé voltak ünnepélyesek. Viták zajlottak a vizsgák anyagáról és követelményeiről. A vizsgák típusai ez idő tájt: félévi vizsga az első félév és a tanév végén, nyilvános vizsga (tentamen publicum) nyomtatott tételek alapján, és doktori szigorlat (rigorosum). A vizsga anyagát a professzorok adták meg, és a jóváhagyott tételeket kinyomtatták.[58] Fokozat megszerzéséhez általában nem kellett disszertációt írni és kinyomtatni, hanem — a korábbi *liber gradualis*nak megfelelően — a vizsgázó a szigorlat téziseit esetleg egy már megjelent műhöz csatolta, vagy pedig egy ez alkalomból megjelenő művel együtt nyomatta ki, rendszerint saját költségén.[59]

Waldstein János munkájának műfaja: jogi doktori tézisek (assertiones: tételek, állítások), melyeket szigorlaton kellett megvédenie (rigorosis examinibus... propugnavit). A József főherceg nádornak szóló ajánlás után következnek négy oldalon a tézisek, hat fejezetben, a jogtudomány különböző ágaiból (természetjog, általános közjog, nemzetségi jog, római és magyar magánjog, büntetőjog, egyházi jog és politikatudomány). Abban a tényben, hogy Katancsich művét, idősebb Plinius *Pannoniá*jához írt kommentárjait választotta *liber gradualis*ként, több dolog is figyelemre méltó: 1. Valamelyik saját professzorának műve helyett az egyetem egy egykori, néhai professzorának (quondam professoris) munkáját nyomtatta ki. Katancsich 1800-ban búskomorsága miatt visszavonult a budai ferences rendházba, és teljesen a tudománynak élt; 1825-ben halt meg. 2. Jogi doktori szigorlatra *bölcsészeti* munkát adott ki. 3. Éppen egy Pannóniáról szóló művet választott, melyben Katancsich, Plinius művét taglalva, leírja azokat az országrészeket, melyek egykor Pannóniát alkották, ismerteti a földrajzi viszonyokat, a népeket, nyelvüket, kultúrájukat, megfelelteti az ókori és a korabeli magyarországi és horvátországi helyeket, Tsepregtől Vincovciig, Zagrebtől Nyerges-uj-faluig. Valóságos honismeret Waldstein János számára. Vajon ki hívta fel figyelmét Katancsich kéziratára és ajánlotta kiadását?

56 Horvát István (1784—1846) 1830-tól a magyar nyelv és irodalom professzora a pesti egyetemen, és 1823-tól helyetteskénti az oklevél- és címertan betöltetlen tanszékének tanára, egészen haláláig. Lásd: SZENTPÉTERY, i. m. 670, 675. — SZINNYEI, i. m. 4. köt. 1896. 1211—1221. — Horvát István és Waldstein kapcsolatát élénk levelezésük és Waldstein 1830-as útinaplója is tanúsítja, melybe az utolsó napon bejegyzi: „Okt. 19. ... Megint Budán vagyok... Délután Horváth Pistához mentem, hogy a Magyar tudós világból valamit hallyak. Vörösmartyt találom nála." Lásd: KÁLNOKY, i. m. 316. — WALDSTEIN János levelei Horvát Istvánnak. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Levelestár.

57 SZINNYEI, i. m. 5. köt. 1897. 1173. — PETRIK, i. m. 2. köt. 1890. 337. — Szinnyei hozzáteszi: (Katancsich művének) „kézirata 1804—1806-ból a budapesti egyetemi könyvtárban."

58 SZENTPÉTERY, i. m. 332—338.

59 PETRIK, i. m. 5. köt. Pótlások. Szerk. KOMJÁTHY Miklósné. Bp. 1971. 7.

A három mű, amelyeket sem Petrik, sem Szinnyei nem regisztrált: Waldstein József jogi vizsgájának tételei, és Waldstein János két bölcsészeti vizsgájának tételei.

Waldstein József (1801—1844) Jánosnak bátyja volt, a négy testvér közül a legidősebb, József nádor szolgálattevő kamarása, a Helytartótanács tanácsosa.[60] Nyomtatott jogi téziseiben nincs ajánlás, nem nevezi meg a vizsgáztató professzort (praeses).[61] Amint a cím is jelzi, a vizsga a jogtudomány több ágára terjedt ki, tehát bizonyára több jogászprofesszor jelenlétében folyt. A tézisek élére Waldstein mottóul Carl Anton Martini mondatát választotta, a statisztika fogalmával kapcsolatban pedig August Ludwig Slözert és Johann Nepomuk Ziziust említi, s velük vitába száll. Mindhárman korabeli szerzők. A tézisekből egy példány van az MTAK Kéziratár és Régi Könyvek Gyűjteményében (jelzet: 563.318, pecsét: G. Telekiek' Alapítványa), és két példány az OSZK Plakát- és Aprónyomatványtárában (1819, 8°, 152. doboz). — Waldstein József felfogására, Széchenyi Istvánnal való kapcsolatára és János öccse közvetítő szerepére némi fényt vet két levele. Az egyiket [1839.] március 4-én küldte Budáról Széchenyinek Pestre, ebben a pesti hídról ír és Sina báróról. A másik levélből, melyen szintén nincs évszám, csak hónap és nap, érdemes néhány sort idézni:[62]

M le Comte Etienne Szécsenyi
Oedenburg
Hongrie

Schönbrunn Julius 25kén

Fogadj tisztelt barátom szives köszönemet [!] ujabb munkádnak ama példányáért, mellyel nekem Ötsém által kedveskedtél...

Hitel czimű munkádnak Honnunk szebblelkű asszonyainak tett ajánlásodat éppen a mai nap németre fordítottam, ezzel szebblelkű udvari Dámáinknak kedveskedvén...

Áldjanak meg az egek.

hív barátod és tisztelőd
Waldstein Jozef

60 NAGY, i. m. 12. köt. 1865. 24. — *Magyar nemzetségi zsebkönyv. I. Főrangú családok,* i. m. 1. köt. 1888. 261.

61 WALDSTEIN [József]: *Materia tentaminis ex jure naturae, publico universali, jure gentium; item jure publico regni Hungariae; nec non statistica theoretica, et practica, monarchiae Austriacae, et regni Hungariae speciali atque diplomatica quod comes Josephus Waldstein de Wartenberg exhibuit Pesthini mense Martio anno 1819.* Pesthini: typis Joannis Thom. Trattner, [1819]. 34 p.; 20 cm.

62 WALDSTEIN József levelei Széchenyi Istvánnak. MTAKK K 209/108—109. — Egyik levélen sincs évszám. A Sopronba címzett július 25-i keltű levél megfogalmazása azt sejteti, hogy az első mondatban említett „újabb munkád" és a *Hitel* nem azonos. A *Hitel* 1830. jan. 31-én, a *Világ* 1831. júl. 9-én jelent meg. Széchenyi 1830 nyarán Waldstein Jánossal hosszú időre az Al-Dunára utazott, erről Waldstein József bizonyára tudott. A levél tehát inkább 1831 júliusában íródott, a *Világ* megjelenése után, amikor Széchenyi Cenkre utazott, és a kolerajárvány idején Sopron vármegyében tevékenykedett. Lásd pl. SZÉCHENYI: *Napló.* Vál. etc. Oltványi Ambrus, i. m. 1380—1381.

A most előkerült másik két mű: Waldstein János két bölcsészeti vizsgájának tézisei.[63] A 15 éves ifjú 1824. március 24-én, majd augusztus havában tett nyilvános vizsgát, az egyetemi első és második félév végén (primo semestri, semestri altero), amint ez téziseinek címlapján olvasható. A tézisek elé nem írt ajánlást. A vizsga tantárgyai, a tézisek fejezeteinek megfelelően: hittan, logika, illetve metafizika, aztán algebra (1. félév), illetve geometria (2. félév), egyetemes történelem és magyar irodalom. Meglepően bő terjedelmű a geometria: a 28 oldalból tizenegy és fél oldalt tesz ki, 94 pontban. Még a kúpszeletekről is szó esik (parabola, ellipszis, hiperbola, 59–62. pont), a térgeometria (de solidis – a testekről) tételei közt (71.) pedig az öt szabályos poliéderről! A geometria magába foglalja az alkalmazott geometriát – különös tekintettel a földméréshez szükséges ismeretekre. Az egyetemes történelem az 1. félévben Octavianusig terjed; a 2. félév 26. tétele a harmincéves háborúval foglalkozik, és Wallensteint, a vizsgázó távoli rokonát is említi.[64] – Az 1. félévi téziseknek eddig egyetlen példányát találtam (OSZK, Plakát- és Aprónyomtatványtár, 1824, 8°, 168. doboz, pecsét: Horvát István könyvtárából; A' M. N. Muzeum Könyvtárából; Orsz. Széchényi Könyvtár). A 2. félévi tézisek eddig megtalált három példányából kettő még felvágatlan volt (budapesti EK, jelzet: J 4652, pecsét: Biblioth. reg. scient. universit. Hungaricae; kir. m. t. egyetemi könyvtár – és OSZK, mint fent, pecsét: Ex Museo Hungarico; Orsz. Széchényi Könyvtár). A harmadik példányon, melyet a könyvkötő kisebb méretre vágott (19 cm), és a gerincnél csupán egy papírcsíkkal fogott össze, és amely valamikor Horvát Istváné volt, látszik a használat nyoma (OSZK, mint fent, pecsét: Horvát István könyvtárából; A' M. N. Muzeum Könyvtárából).

Külön figyelmet érdemel tartalmi és formai szempontból a tézisek végén a Magyar Literatura fejezet. Az 1. félév anyaga a magyar irodalom – és a magyar nyelv – századait fogja át, például: „II. A' Magyarok Európában is tisztán megtartották saját nemzeti nyelveket." A 2. félévi tézisek (I–XX. pont) tartalmáról az alábbi néhány idézet adhat képet. Ami pedig a tézisek formáját illeti, ez szinte meghökkenti az olvasót: a többi tárgy vizsgatételeinek latin szövege után ezt a fejezetet mindkét félév téziseiben *magyar nyelven* írták!

> I. Alig van a Tudományoknak olly neme, mellyben a' Magyar Irók már eddig is vagy dücsőséges előmenetelt, vagy legalább szerentsés kezdetet nem tettek volna.

63 WALDSTEIN [János]: *Tentamen publicum ex doctrina religionis, logica, algebra, historia universali et literatura Hungarica, quod Joannes Waldstein de Wartemberg coram I. Facultate philosophica Regiae scientiarum universitatis Pestiensis primo semestri subivit.* Pestini die 24 Martii 1824. [Pest]: typis Ludovici Landerer de Füskút, [1824]. 22 p.; 21 cm. – WALDSTEIN [János]: *Tentamen publicum ex doctrina religionis, metaphysica pura, geometria, historia universali et literatura Hungarica, quod C. Joannes Waldstein de Wartemberg coram I. Facultate philosophica Regiae scientiarum universitatis Pestiensis semestri altero subivit.* Pestini mense Augusto 1824. Budae: typis Typographiae Regiae universitatis Hungaricae, [1824]. 28 p.; 21 cm.

64 Historia universalis: ... 26. ... odia Religionaria, et causae politicae, atrocissimum tricennale bellum excitarunt, quod nec celebri ad Lucenem inter Gustavum, et Wallensteinium pugna, sed tardius pace Westphalica terminatum est. = Egyetemes történelem: ... 26. ... vallási gyűlölködés és politikai okok idézték elő a szörnyűséges harmincéves háborút, amelynek még a Gusztáv [Adolf] és Wallenstein közötti nevezetes lützeni csata sem vetett véget, hanem csak később a wesztfáliai béke.

II. Sok és derék munkáink vannak a' Filologiában és Pedagogiában.
[...]
VIII. De a' képző szép Mesterségekre nézve igazán mondhattyuk, hogy még tsak böltsőjében van nemzeti Literaturánk.
IX. Fö akadála a' Magyar Literatura gyarapodásának a' Deák nyelvnek kelleténél nagyobb használtatása.
[...]
XII. Hazánk Nagygyainak hazánkban való nem lakások ártalmas közönségesen a' nemzeti Culturának, és különösen a' Magyar Literaturának: de az idegen Nyelvek tanulása hasznos mind a' kettőnek.
[...]
XV. Nem virágozhat a' Magyar Literatura Magyar Tudós Társaság nélkül.
[...]
XVII. A' Nemzeti Játékszinnek nagy ereje van a' hazai Literatura előmozdítására.
[...]
XX. Mind ezeknél pedig még sokkal hathatósb eszköz az Ország Főurainak példa adása...

Íme itt vannak a reformkor gondolatai egy egyetemi vizsga téziseiben, a magyar nyelv, a játékszín s a tudós társaság fontossága, egy évvel a Tudós Társaság megalapítása előtt! Hasonló szellemet képvisel a többi tétel. Ezek az eszmék és törekvések benne voltak az adott kor magyar közgondolkodásában. A magyar nyelv ápolásának igényét nemcsak az idézett szavak fejezik ki, hanem az is — és ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni —, hogy a többi tantárgy latin tézisei után a magyar irodalom vizsgatételei magyar nyelven következnek. Honnan kerültek ide ezek az eszmék, mennyiben tükrözik a professzor, és mennyiben a vizsgázó felfogását? Vannak-e ebből az időből hasonló szellemű és szerkesztésű tézisek? A magyar nyelv tanítása a pesti egyetemen már évtizedek óta harcok és viták tárgya, és ezekben az években, Révai Miklós halála (1807) után, a magyar nyelv és irodalom tanszékének és professzorának nem volt tekintélye és súlya.[65] (Ettől függetlenül persze lehetséges, hogy Czinke Ferenc professzor a fenti eszméket vallotta, és a vizsgatételekben kifejezésre is juttatta.) Horvát István, akivel Waldstein János azután oly közeli kapcsolatba került, 1823-tól már az egyetemen tanított. Korábban az Ürményi családnál volt nevelő, majd a múzeumi könyvtár őre lett.[66] Gondolhatunk még a szülői ház, valamint Reseta János (1776–1862) hatására, aki Waldstein Emmánuel fiának (fiainak) nevelője volt, és 1830-tól a pesti egyetemen a német nyelv és irodalom professzora.[67] Széchenyi István személyes hatása későbbi: Waldstein János neve Széchenyi napló-

65 SZENTPÉTERY, i. m. 181–183.
66 SZINNYEI, i. m. 4. köt. 1896. 1212–1213.
67 SZENTPÉTERY, i. m. 303. — SZINNYEI, i. m. 11. köt. 1906. 801–802. — Ugyanitt Szinnyei írja, hogy Reseta János Széchenyi műveinek jóindulatú cenzora is volt. A jóindulatban talán Waldstein, s a személyes kapcsolat is közrejátszott?

jában először 1828. július 2-án fordul elő,[68] levelezésük pedig csak az 1830-as közös al-dunai utazás után indult.[69]

Waldstein János a címoldalon sem és másutt sem jelezte, hogy a bölcsészeti vizsgát a doktori fokozat vagy más gradus megszerzéséért tenné le. Az eddigiek alapján tehát úgy tűnik, hogy — bár szinte mindenütt a jog *és* a bölcsészet doktoraként szerepel — bölcsészeti tanulmányai végén, 1824-ben nyilvános bölcsészeti vizsgát tett (tentamen publicum), majd 1829-ben, jogi tanulmányai befejeztekor, azzal hogy téziseit megvédte (propugnavit), megszerezte a jogi doktori fokozatot (doctoratus laurea). Waldstein János és bátyja, József tanulmányairól, vizsgáiról és fokozatairól többet megtudhatnánk a pesti Tudományegyetem korabeli irataiban való kitartó búvárkodással.

Waldstein János pályájáról és személyiségéről még nem teljesek ismereteink. Sok kérdés nyitva maradt. Jellemét, emberségét, jóindulatú természetét, finom társasági lényét Wurzbach lexikona — lexikontól szokatlan módon — meleg szavakkal méltatja.[70] Hasonló képet nyújt róla Kálnoky Hugó, akinek nagynénje, Kálnoky Adél beszélt néhai férjéről, de aki Waldsteint, a két egymást követő nemzedék közti nagy korkülönbség miatt, személyesen nem ismerhette. A közvetlen családi hagyomány is alig segítette, s a két naplóhoz írt bevezetőjében az írásos dokumentumokra kellett hagyatkoznia.[71] Waldstein János egész megnyerő egyéniségének bizonyára szerepe volt abban, hogy az emberekkel kapcsolatot tudott teremteni, különböző testületek tagjaként vagy vezetőjeként a jó ügyeket elő tudta mozdítani. Láttuk azonban jeleit annak is, hogy Waldstein — talán konzervatív beállítottsága miatt — nem mindenütt váltott ki egyöntetű elismerést, legalábbis a Tudományos Akadémián nem. Ha valamikor még előkerülnek levelei, naplói és vázlatkönyvei, akkor majd többet megismerhetünk működvelő festői alkotásaiból, és árnyaltabb képet kaphatunk európaiságáról és magyarságáról, mely arra is késztette, hogy Thomas Ender akvarelljeit az Akadémiának ajándékozza.

Méltó, hogy halálának évfordulóján Waldstein Jánost szélesebb körben megismerjük, és nevét emlékezetünkben megtartsuk.

68 *Gróf Széchenyi István naplói.* Szerk., bev. VISZOTA Gyula. 3. köt. Bp. 1932. 216.

69 Waldstein első levele 1831. febr. 29-én kelt; Széchenyi levélfogalmazványai között van egy korábbi, 1828. okt. 31-i keltű. Lásd: MTAKK K 209/68 és K 210/1.17. — KÖRMENDY Kinga: *A Széchenyi-gyűjtemény.* Bp. 1976. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai 9). 173, 179.

70 WURZBACH, i. m. 52. Th. 1885. 239.

71 Waldstein János csicsói kastélyát Kálnoky Hugó bátyja, Sándor örökölte, s ő kutatta fel ott, öccse érdeklődésére, Waldstein 1830-as útinaplóját és vázlatkönyvét. Kálnoky Sándor tudott arról, hogy apja 1876-ban Waldstein halála után írásos hagyatékának Bécsben lévő részét Lettowitz várába szállíttatta. Lásd: KÁLNOKY, i. m. 8, 18. — Lettowitz a Köröspataki Kálnoky család birtoka volt, Kálnoky Adél és sok testvére ott született. Lásd: *Magyar nemzetségi zsebkönyv. I. Főrangú családok,* i. m. 1. köt. 1888. 132–134.

ROZSONDAI, BÉLA

The Waldstein Collection and its Donator, János Waldstein

The Library of the Hungarian Academy preserves 220 water-colours painted by Thomas Ender (1793–1875) in Upper Hungary during the 1860s. The artist depicted with minute realism castles, mansions, towns, villages, stream valleys, rocky mountainous landscapes and tarns along the river Váh, in the Zips Region, in the High Tatras and in the north-eastern part of Hungary. His travels and these late master-pieces are hardly mentioned in the art literature. We have recently catalogued and described the items in this collection. The landscapes, with explanations about the history of towns and buildings, with bibliography, maps and a list of place-names, are available on the internet in Hungarian, Slovak, German and English (http://ender.mtak.hu).

The collection was presented to the Academy in 1868 by Count János Waldstein-Wartenberg (1809–76). His family was of Bohemian origin, but this branch had become naturalized and had a number of relatives among Hungarian aristocrats. János Waldstein studied philosophy and obtained a doctoral degree in law. He was a conservative aristocrat and as a young man an intimate friend of István Széchenyi. Up to 1849 he worked as a civil servant. He took an active part in economic life (regulation of inland waterways, railway construction), in the management of the Academy, and especially in the art world. He was himself an amateur painter. The memoirs of one of his ancestors, Countess Eleonora Christina Ulfeld (a daughter of King Christian IV of Denmark and Norway), describing her imprisonment in Copenhagen between 1663 and 1683, were published from a manuscript owned by him.

Hungarian bibliographies – those by Géza Petrik and József Szinnyei – record three works by János Waldstein. The first two of them were allegedly published when he was 10 and 11 years old (!) but I could not detect a single copy of either. The third (published in 1829) is his thesis submitted to obtain his law doctorate. On the other hand, I could identify two works by Waldsteins not so far recorded. The first (published in 1820) is the judicial theses of József Waldstein, János's brother; the second (1824) is János Waldstein's own theses in Latin and Hungarian compiled for his examination in philosophy at the age of 15. The ideas about „literature" contained therein reflect the spirit of the age and the aspirations of the Hungarian reform era.

János Waldstein and the water-colours in his collection deserve wider publicity and commemoration.

MARTH HILDEGARD

Az Elischer-féle Goethe-gyűjtemény

1896. május 31-én, amikor a Magyar Tudományos Akadémia Palotájában megnyílik a Goethe-szoba (1. ábra), a költőfejedelem[1] már hatvanöt éve halott, s aki[2] több mint negyven éven át személyes ügyének tekinti hazánkban a Goethe-kultusz ápolását, alig egy fél éve, hogy az élők sorából távozott.

Az ezredéves ünnepségsorozat része az a rövidesen Európa-szerte ismert gyűjtemény, mely J. W. Goethének, és — kimondatlanul, de — a gyűjtemény megteremtőjének, Elischer Boldizsárnak, továbbá unokaöccsének az ajándékozó Elischer Gyulának állít emléket.

A Palota Akadémia utca felőli szobájába lépőt hangulatos enteriőr fogadja: a falfülkében Alexander Trippel[3] Goethe-mellszobra áll, s a vele szemközti falat a gyűjtőről, Elischer Boldizsárról készült festmény[4] díszíti.

A falak mellett álló három könyvszekrény és a szoba közepén elhelyezett kettős tárló J. W. Goethe harmincnégy autográf kéziratát, a kortársak kéziratai közül százegynegyvennégyet, közel négyszáz metszetet, mintegy másfél ezer könyvet, ezerötvenhat brosúrát, háromszázhatvanhat kottát őriz; mindezt kiegészíti a karlsbadi ásványgyűjtemény, szép számú játékpénz és egyéb tárgyi emlék.

A szoba a maga egyszerűségében, egyetlen íróasztalával és a mögé helyezett karosszékkel alkalmat nyújt, hogy a nagyméretű metszeteket a kutató kényelmes körülmények között tanulmányozhassa; hamarosan kevésnek bizonyul a szűkre szabott lehetőség, megnő az érdeklődés, és a „helyben olvasás" áttevődik a Kézirattárba. (Ez a gyakorlat él mind a mai napig.)

1 J. W. Goethe (1749. augusztus 28. — Weimar, 1832. március 22.)

2 Elischer Boldizsár (Eperjes, 1818. — Bp. 1895.)

3 Trippel, Alexander (Schaffhausen, 1744. szept. 23. — Róma, 1793. szept. 24.): svájci szobrász, akit a klasszicizmus egyik 'előkészítőjének' tartanak a művészettörténetben. 1776-ban amikor Rómában letelepedett, szobrásziskolát vezetett. Szobrainak tárgya elsősorban a mitológia, de készített síremlékeket, és portrékat is.

4 A festményt Balló Ede készítette E. B. halála után.
Balló Ede festő (Liptószentmiklós, 1859. dec. 17. — Bp. 1936. okt. 19.) Művészetére elsősorban Székely Bertalan hatott. Rajztanárként működött Budapesten. 1891-ben Velázquezt másolta Madridban, de önállóan is festett. Rómában a Palazzo Veneziában kapott műtermet. 1894-ben ismét Budapesten, a Mintarajziskolában oktatott. Arcképei közül a Nemzeti Galériában őrzött Than Mórról készült festménye a legismertebb. Száz darabból álló másolatgyűjteményét a Szépművészeti Múzeumnak ajándékozta. Művészi tapasztalatait *Az olajfestés mestersége* című, három kiadást is megélt munkája (németül is megjelent) őrzi.

1. Goethe-szoba. 1896.
MTAKK Ms 5072/38.

A felbecsülhetetlen értékű anyag és az Elischer család nemes gesztusa arra indítja az utókort, hogy amikor a gyűjteményről szól, ha csak néhány szó erejéig, de emlékezzék azokról, akiknek köszönhetően nemzeti kincs maradhatott a gyűjtemény: tíz évvel a Goethe-Gesellschaft weimari megalakulását követően, 1895. június 10-én, a következő levél érkezik Wlassics Gyula Vallás- és Közoktatásügyi Miniszterhez:

Nagyméltóságú Miniszter Úr !

Nagybátyám, Elischer Boldizsár[5] *úr, f. évi márczius hó 25-én elhalálozván, végrendeletében reám hagyta a tőle több mint 40 éven át kiváló szakértelemmel és valódi odaadással összeállított Goethe-gyűjteményt, azzal a megbízással, hogy az ő szelleméhez és utasításai értelmében tetszésem szerint rendelkezzem vele.*
[...]Boldogult nagybátyám szándékainak megfelelve, kijelentem, hogy én e gyűjteményt semmi szín alatt el nem adom, feltéve, hogy szeretett hazámnak szolgálatot tehetek vele[...]
[...]Nagyméltóságú Miniszter Úr! Kegyelmes Uram! A fentebbiekben előadtam feltételeimet, amelyek mellett kész volnék hazám valamelyik kulturális közintézetének Goethe gyűjteményemet átengedni. Miután pedig teljesen meg vagyok győződve, hogy e gyűjtemény elhelyezésére, megőrzésére, rendben tartására és a nagy közönségnek hozzáférhetővé tételére megfelelőbb és alkalmasabb közintézetünk nincs, mint a Magyar Tudományos Akadémia, bátorkodom Excellentiádhoz azon tiszteletteljes kérelmet intézni, méltóztassék engem kegyesen értesíteni, hajlandó lenne-e feltételeim elfogadása mellett a gyűjteményt tőlem elfogadni, s azt a Magyar Tudományos Akadémiának tulajdonába átadni, mely esetben kötelezem magamat a fentnevezett gyűjteményt az Akadémia könyvtárának és a 2000 frtnyi alapítványomat az Akadémia pénztárába közvetlenül beszolgáltatni.
Kegyes válaszát kérve, maradtam hódoló tisztelettel
Excellentiádnak alázatos szolgája:

Dr Elischer Gyula s.k.[6]

Budapest, 1895. június hó 10-én

5 Elischer Boldizsár: jogi tanulmányai után a nemzeti bank és számos egyéb cég jogtanácsosa. Jurátus még, amikor részt vesz a pozsonyi országgyűléseken. Amikor Lipcsében befejezi tanulmányait, megismeri Hirzelt és Wigandot, akik nagy segítségére vannak abban, hogy megkezdje azoknak a Goethe-autográfoknak, -metszeteknek és -könyveknek a gyűjtését, melyeknek gazdagítását negyven éven át folytatta, majd orvos unokaöccsére, Elischer Gyulára hagyományozta. Elischer Boldizsárnak a gyűjtemény létrehozásán túl az is elévülhetetlen érdeme, hogy hazánkban újra fellendítette a költő iránti érdeklődést és kutatást.
Elischer Gyula (1846—1909): a Rókus Kórház főorvosaként saját értékeit is feláldozva, számos szociális, segítő szándékú egyesület létrehozásán dolgozott. (Saját Rembrandt- és Dürer-metszetekből álló gyűjteményét kiállíttatta, s a befolyt összeget szociális célokra fordította.) E. Gy. 1895-ben a nagybátyjától örökölt Goethe-hagyatékot az MTA-nak ajándékozta, és a Könyvtár Kézirattárában helyezte el.
Az Elischer család ma is figyelemmel kíséri a gyűjtemény sorsát. A közelmúltban érkezett Elischer Gyula Ausztráliában élő leszármazottjának levele, melyben – a gyűjteményben lévő – Ludwig Döbler professzort ábrázoló metszetről szolgál kiegészítő adatokkal, és a ma is saját tulajdonában lévő eredetiről fényképeket küld. A levél és a fényképek a hagyaték függelékeként a kutatók rendelkezésére állnak.

6 ELISCHER Gyula levele (Wlassics Gyula Vallás- és Közoktatásügyi miniszternek). Idegen kéz írása, autogr. aláírás, 2 f. Lh.: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteménye. (A továbbiakban: MTAKK) K 121/30.

Wlassics Gyula miniszter haladéktalanul megküldi tájékoztató levelét[7] báró Eötvös Loránd Elnöknek, és egy éven belül a teljes anyag Heller Ágost[8] „főkönyvtárnok" munkája nyomán a kutatók rendelkezésére áll.

Az emlékszoba első látogatói a „Vendégkönyv"[9] aláírásai szerint Zichy Antal, Szász Károly és Szily Kálmán. Tovább lapozva olyan nevek szerepelnek, mint Eötvös Károly, Gyulai Pál, Fadrusz János és Kodály Zoltán, Stein Aurél és gr. Széchenyi Béla. A honfoglalás ezredéves ünnepségeinek köszönhetően szép számmal érkeznek a látogatók külföldről[10], New Yorktól és São Paolótól Frankfurt am Mainon át egészen Ausztráliáig.

A Gyűjteményről néhány rövidebb lélegzetű tanulmányon kívül itthon nem szól nagyszámú ismertetés, s ami ez idáig megjelent, többnyire a gyűjtemény vitathatatlanul legértékesebb részét képező kéziratokba, a legutóbbi időkben a karlsbadi ásványgyűjtemény eredetébe, illetőleg a gyűjtemény művészeti szempontból legérdekesebb vonatkozásaiba enged betekintést.

Jelen tanulmány középpontjában ezúttal *a másfél ezer kötetes könyvanyag áll egyfelől azért, mert magyar nyelven ebben a témában nem jelent meg ismertetés*, másfelől azért, mert a budapesti *Elischer-gyűjtemény jellege pontosan könyvanyagánál fogva tér el* a frankfurti Goethe-ház, a weimari Goethe-Múzeum, vagy az ugyancsak weimari Schiller–Goethe-Archívum anyagától. A németországi gyűjtemények elsősorban Goethe-autográfokban, relikviákban és metszetekben gazdagok, míg a Magyar Tudományos Akadémiának ajándékozott anyagot a Goethe-irodalomnak a teljesség igényével összeállított könyvgyűjteménye határozza meg. (Igaz, legnagyobb értékét a napjainkra 40 darabra bővült Goethe-autográf, 162 kortárs-levelezés, 263 metszet illetőleg árnyrajz[11] (2. ábra), a hat dobozban elhelyezett karlsbadi ásványgyűjtemény, továbbá néhány tárgyi emlék jelenti. (Az adott terjedelem arra nyújt lehetőséget, hogy a továbbiakban a másfél ezer kötetből kiemeljünk közel ötven kötetet, különös figyelmet fordítva arra az egyetlen XVI. századi nyomtatványra, mely az országban egyedülálló példány. Az önkényesnek tűnő válogatás szeretné hangsúlyozni, hogy a Gyűjtemény létrejöttét a lelkesedésen és nem csekély anyagi áldozaton túlmenően komoly hozzáértés is jellemezte.) A könyvanyag a korabeli kiadások vonatkozásában oly tel-

7 WLASSICS (Gyula) levele Eötvös Lorándnak. 1 f. MTAKK K 121/32.

8 Heller Ágost (1843–1902): mérnök, egyetemi tanár. Főkönyvtárnoki tiszte betöltése előtt Kirchoff mellett dolgozott Heidelbergben. Az MTA rendes tagja, és az MTA-val szorosan együttműködő Könyvtár „főkönyvtárnoka". A gyűjtemény rendezése előtt az MTA kiküldi Frankfurt am Mainba és Weimarba, hogy az ottani gyűjtemények felállítását tanulmányozza. Összeállításában jelent meg a gyűjteményről készült első katalógus. Halála alkalmából mind a bécsi cs. kir. tud. Akadémia, mind a heidelbergi egyetem direktóriuma részvétét nyilvánítja. Szily Kálmán indítványozza, hogy az MTA 1903. évi költségvetéséből különítsék el a H. Á. arcképének megfestéséhez szükséges összeget.

9 Goethe-szoba vendégkönyvei. 1896–1945. MTAKK K 123/2–4.

10 „[...] A könyvtárhoz tartozó Goethe-gyűjtemény állandóan élénk látogatásnak örvend, könyvtárát az akadémiai könyvtár helyiségében használják [...]" A Jelentés felvilágosítást nyújt arra nézve is, hogy két évvel a megnyitást követően a Kézirattárra jutó évi 100 forinton túl, 30 ft a Goethe-gyűjtemény kiadásaira jut, s ezen túl még a tönkrement könyvkötésekre is áldozott az Akadémia. = Akadémiai Értesítő 1898. 232–233.

11 Közülük kettő unikum.

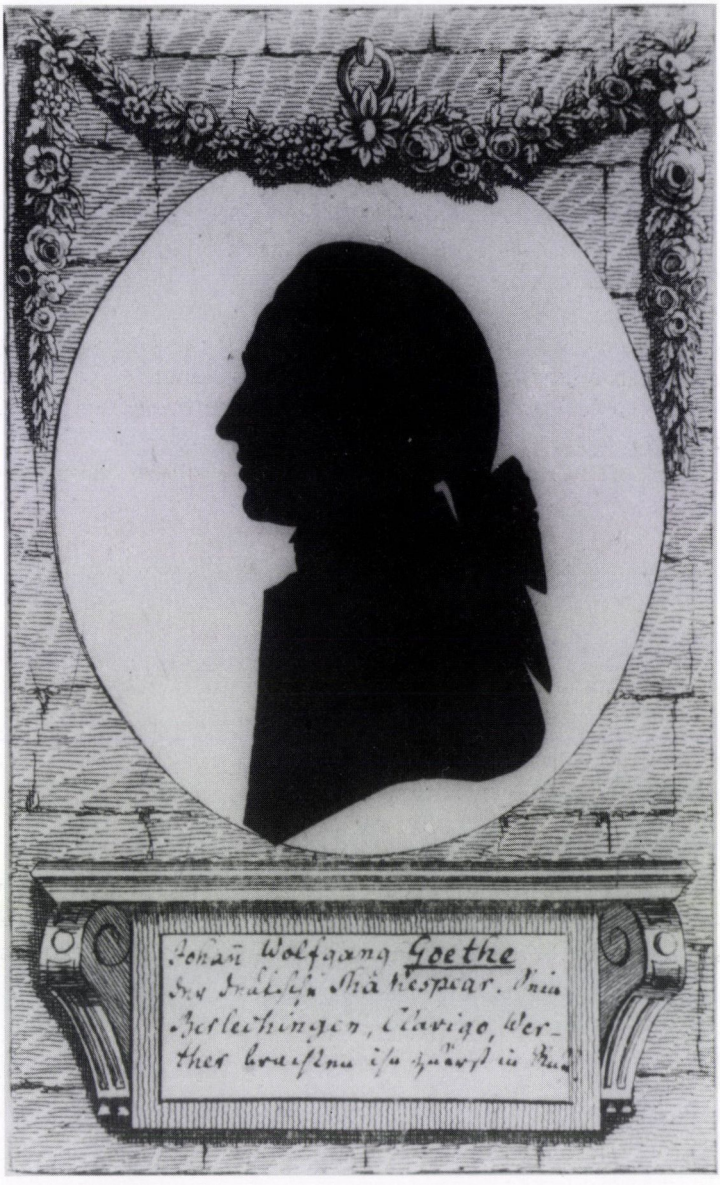

2. J. W. Goethéről készült árnyrajz
MTAKK K 117/8.

jes, hogy rajta keresztül feltérképezhető Goethe hatalmas életműve, a család, ahová született, a miliő melyben élt, a gyermekkori bábszínház-élménytől a weimari udvar hangulatán át az ilmenaui búcsú perceiig minden, mely a kivételesen hosszú és zseniális életút jellemzője.

A költő életének főbb állomásaihoz igazodva és a gyűjtemény könyvei között tallózva, elsőként a Goethe-otthont idéző *Goethe's Vaterhaus* és a *Goethe-Bilderbuch*[12] című kötetek említésre méltóak; felidézhető a gyermekévek „csodája", mely a karácsonyra kapott kis bábszínházban ölt valóságot oly mértékben, hogy a hozzá fűződő érzések ott lapulnak még a felnőttkor emlékeiben[13] is: a *Wilhelm Meisters Lehrjahre,* a *Dichtung und Wahrheit,* mind a korai benyomások mélységéről tanúskodnak. Irodalmi közhely, miszerint a „Faust" megírásának éveiben megelevenednek a hajdani bábélmények is. Mint tudott, a XVIII. sz-i otthoni „bábjátszás" szokása elsősorban az arisztokrácia, majd a tehetős polgárság körében válik divattá; ezt a hangulatot őrzi *C. Jügel Das Puppenhaus*[14] című munkája és *J. Fr. Schink*[15] *1778*-ban kiadott *Marionettentheater*[16] című könyve, melyeket Elischer Boldizsár is érdemesnek tart a megszerzésre. A költő tanulóéveit idézi a Wolfenbüttelben kiadott *Otto Bojarzin*[17] kötet. Amikor 1770-ben Goethe — szülői kívánságra — befejezi jogi tanulmányait Strassbourgban, a következő esztendőben megjelent *doktori tézisei*ből egy példány „hozzánk is eljut"[18].

A strassbourgi évek Goethe számára meghozzák a Herderrel[19] való személyes találkozást, és két év múlva a „Sturm und Drang" közös kiadását (1773). Barátságuk nyomon követhető a *Briefe aus dem Freudenkreise*[20] című kötetben.

Az *1773*-ban megjelent *„Götz von Berlichingen mit der eisernen Hand"*[21] című színműnek az *1774*-ben megjelent második kiadása található a gyűjteményben. (Goethe

12 *Goethe's Vaterhaus.* Frankfurt am Main, 1863. MTAKK 397.386
Goethe-Bilderbuch. Hrsg. v. Franz Neubert. Lpzg. MTAKK 398.670

13 GOETHE, J. W.: *Életemből.* Költészet és valóság. Ford. Szőllősy Klára. Bp. 1982.

14 [JUEGEL] Jügel, Carl: *Das Puppenhaus, ein Erbstück in der Gontard'schen Familie.* Frankfurt a. M. 1857. Druck v. Osterrieth. MTAKK 397.436

15 J. Fr. Schink dolgozta fel egy XVI. századi „saga" alapján az ős-Faust legendát. Ez a munka is része a gyűjteménynek.

16 SCHINK, J. Fr.: *Marionettentheater.* Wien—Berlin—Weimar, 1778. MTAKK 398.221

17 BOJARZIN, Otto: *August von Goethes Heidelberger Studentenjahre.* Wolfenbüttel, 1917. Zwitzler. Számozott pld.: 43. Nr. MTAKK 397.696

18 GOETHE: *Positiones juris* ...die 6 augusti 1771...Argentorati, *1771.* Tip Heitz. MTAKK 398.610

19 J. G. Herder (1744—1803): német költő, műfordító, esztéta. 1776-ban Karl August herceg hívására, de Goethe tanácsára érkezik Weimarba. A „Sturm und Drang" vezető egyénisége; ahogy a „nyelv"-ről és az „irodalom"-ról vélekedett, Európa-szerte nagy hatást gyakorolt az írókra, művészekre. Visszautasította az idegen modell követését, vallotta a német nyelv gazdagságát, és minden érdeklődésével a „népköltészet" felé fordult.

20 *Briefe aus dem Freundenkreise von Goethe, Herder, Höpfner und Merck.* Aus den Handschriften herausg. v. K.Wagner, Lpzg. Fleischer, 1847. MTAKK 397.140

21 GOETHE, J. W.: *Goetz von Berlichingen mit der eisernen Hand.* Frankfurt a. M. Zweite Aufl. 1774. MTAKK 397.023
A fenti kiadáson kívül Elischer Boldizsár még *hétféle kiadás*t szerzett meg, és ebben az esetben természetesen nem számítjuk az Összes Művekben szereplő változatokat.

halálának évében megszületik a darab első, magyar nyelvre történő átültetése, de Hoblik Márton[22] kemény munkáját és irodalmi hevületét nem koronázza siker. Ma is olvasható az akadémiai iratok között Vörösmarty Mihály részletekre kiterjedő szigorú bírálata[23], melyben nemtetszésének ad hangot. A kiadás így elmarad.)

Amikor Goethe 1775-ben Karl August nagyherceg hívására Weimarba érkezik, neve már ismert, hiszen egy évvel korábban megjelenik a *Die Leiden des jungen Werthers.*

Elischer Boldizsár nem csupán az első kiadások(1774)[24] megszerzésén iparkodik, de körültekintő figyelme kiterjed a korabeli fordításokra[25], nem hagyva ki a magyart[26] sem; így szerepel a Werther első magyar nyelvű, nyomtatásban is megjelent változata, melyet *Bajza Jenő*[27] ültet át nyelvünkre.

Közelről sem lenne teljes a kép, ha nem említenénk az itáliai utazásokat, és azt a tényt, hogy amikor a költő Itáliából (1788) hazatér, nem érkezik „üres kézzel"; 1787-ben[28] elkészül a *Die Geschwister* című színműve, melynek megjelent 8. kiadását Elischer megszerzi a magyar fordításokkal[29] együtt.

Az itáliai[30] utak emlékei a *Römische Elegien* (1795) és a *Das römische Carneval*[31] (3. ábra).

A gyűjtemény könyvanyagának – könyvészeti szempontból – egyik legértékesebb darabja az a *Frankfurt am Mainban 1567*-ben kiadott *Reineke Fuchs*[32] című kötet (4. ábra), melyet Hartmann Schopper látott el széljegyzetekkel, és *Magyarországon az egyetlen példány.*[33]

Az Epistola Dedicatoriából kiderül, hogy 1566. december 20-án íródott[34], alig több mint három hónappal azután, hogy Zrínyi Szigetvár kapuin kívül hősi halált halt a törökök elleni harcban; minden bizonnyal ez az Európát izgalomban tartó

22 Hoblik Márton (1791–1845) író.

23 Vélemény. *A' vaskezű Berlichingi Götz.* Gőthe után fordította Hoblik Márton. 1832. (A vélemény írója Vörösmarty Mihály. Autogr. (MTAKK RAL 112/1833.)

24 Az 1774. évi kiadás a Heller-katalógus szerint még létezett; a II. világháború óta az 1775. évi kiadásokkal rendelkezik a gyűjtemény, de ebből az esztendőből három külön kiadás is található: *Die Leiden des Jungen Werther's.* Bern, Watthard, 1775. MTAKK 397.029; a düsseldorfi kiadás: MTAKK 397.030

25 A gyűjteményben található az 1784-ben megjelent angol fordítás: *The Sorrows of Werter.* London, Dodsley. MTAKK 397.074, továbbá az a francia kiadás is megvan, mely elé *George Sand* írt előszót: *Werther* par Goethe. Paris, Hetzel, 1845. MTAKK 397.077

26 *Az ifjú Werther keservei.* Ford. Bajza Jenő. Pest, Heckenast, 1864. MTAKK 397.079

27 Bajza Jenő (1840 – 1863): költő, drámaíró. A rövid életű B. J. a kor egyik legszínvonalasabb drámáját írta „Zách Felicián" c. színművében. Verseit a Hölgyfutár, a Családi Kör, Vasárnapi Újság közölte. (Deák Ferenc volt a keresztapja.)

28 *Die Geschwister.* 8. Ausg., Lpzg., Göschen, 1787. MTAKK 397.037

29 *A testvérek.* Dráma. 2. kiad. Göthe után ford. Horváth Döme. Kecskemét, Sziládi ny., 1893. MTAKK 398.613

30 *Goethe's Italianische Reise.* Hrsg. v. Christian Schuchardt. 1–2. Bd. Stuttgart, Cotta, 1862–1863. MTAKK 397.584
Utazás Itáliában. Ford. Bálint Aladár. Bp. Genius, 1922. MTAKK 398.619

31 *Das römische Carneval.* Weimar und Gotha, 1789. MTAKK 397.551

32 *Opus Poeticum de admirabili fallacia et astutia vulpeculae Reinikes libros quatuor inaudito ...* Cum brevissimis in margine commentariis... Auctore Hartmanno Schoppero. Francofurti ad Moenum per Petrum Fabritium, impensis Sigismundi Feirabent, et Simonis Huteri, 1567. [A nyomdászjelvényen: Sigmund Feifrabet – Simon Huder]. MTAKK 398.346 (*Magyar nyelvű szakirodalomban először történik említése.*)

33 A rendelkezésre álló könyvészeti segédletek szerint Németo.-ban három példány ismeretes a fenti kiadásból.

34 „Datum Francoforti ad Moenum Anno 1566 post natum Christum 20 Decembris die."

3. Das römische Carneval
MTAKK 397.551

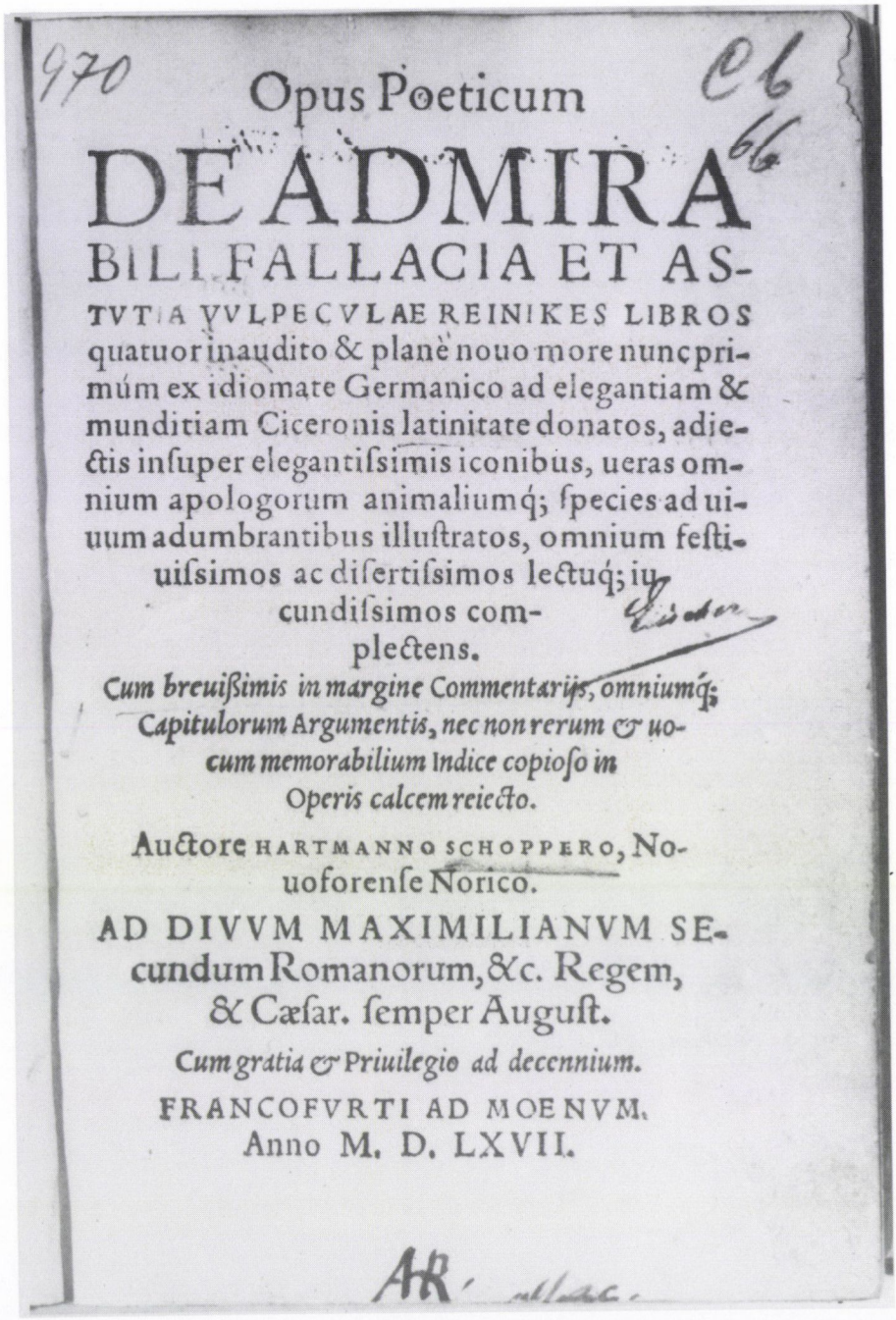

Opus Poeticum

DE ADMIRA

BILI FALLACIA ET AS-

TVTIA VVLPECVLAE REINIKES LIBROS quatuor inaudito & planè nouo more nunc primúm ex idiomate Germanico ad elegantiam & munditiam Ciceronis latinitate donatos, adiectis insuper elegantissimis iconibus, ueras omnium apologorum animaliumq; species ad uiuum adumbrantibus illustratos, omnium festiuissimos ac disertissimos lectuq; iucundissimos complectens.

Cum breuißimis in margine Commentarijs, omniumq; Capitulorum Argumentis, nec non rerum & uocum memorabilium Indice copioso in Operis calcem reiecto.

Auctore HARTMANNO SCHOPPERO, Nouoforense Norico.

AD DIVVM MAXIMILIANVM SEcundum Romanorum, &c. Regem, & Cæsar. semper August.

Cum gratia & Priuilegio ad decennium.

FRANCOFVRTI AD MOENVM. Anno M. D. LXVII.

4. Opus Poeticum... 1567. (Címlap)
MTAKK 398.346

történelmi tény ad alkalmat H. Schoppernak arra, hogy széljegyzetében magyarázó jellegű említést tegyen nem csupán II. Miksa német-római császárról, hitveséről a spanyol származású Mária királynéról, de az oszmán seregek ellen viselt harcokról is; a dicséret hangján szól Sigmund Feyerabendről,[35] a nyomdászról.

A pergamenbe kötött könyv gerincén a következő elmosódott sorok olvashatóak:
REINIKE
Fuchs
Lat:
V 19

Az előzéklapra fekete tintával írt bejegyzés a kötet provenienciájára utal: *Est Biblioth Baueri Universal T. III.* A kötés további meglepetéssel is szolgál, minthogy a fűzés egy-egy helyén *kódexlap-töredék* árulkodik a korabeli kötési „szokásokról". A pergamenkötésen halványra fakult betűkkel ez áll: *Unica nostra salus spes vita redemptio Christus.* Az említett sor alatt egy másik, teljességgel olvashatatlan – de minden valószínűség szerint – possesor-bejegyzés is található; a név kezdőbetűi ismétlődnek meg a megvágott címlap alsó szélén: A–I [?] R [...][36] (5., 6. ábra)

Elischer Boldizsár azért törekedett ennek a kötetnek a megszerzésére is, mert Goethe az 1788-ban írt *Egmont*[37], az 1779-ben elkészült *Iphigenie auf Tauris*,[38] és az 1790-es *Torquato Tasso*[39] után két kis eposzt is ír, és ezek közül az egyik, a *Reineke Fuchs 1794-ben.*[40] (7., 8. ábra)

35 S. F. 1564. május 16-án Mülhausenből tér meg Frankfurt am Mainba, ahol minden valószínűség szerint Faber (Fabricius), azaz Peter SCHMIDTtől átveszi a nyomdát.

36 Ez úton mondok köszönetet Dr. Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes dr.-nak, aki a kézírásos bejegyzések olvasatában segített.

37 Az Elischer-gyűjtemény rendelkezik a Lipcsében 1788-ban Göschennél kiadott példánnyal. MTAKK 397.047
Ugyanígy megtalálható Bauer Simon bevezetésével és magyarázó jegyzeteivel a Franklin Társulatnál 1887-ben kiadott *„Egmont"*. MTAKK 398.584
Az *„Egmont" dán nyelven* is megvan a gyűjteményben: Oversat af J. Lehmann. Kobenhavn, 1888. MTAKK 398.635

38 *Iphigenie auf Tauris.* Lpzg. Göschen, 1787. MTAKK 397.041
Az 1832. április 9-i akadémiai kisgyűlésen *Vörösmarty Mihály* felolvasta *„Vélemény"*-ét, mely ezúttal Kis János fordításában került elé, és véleménye szerint némi javítás után, mely az eredeti „ötös jambusok" megtisztítására vonatkozott, megjelenhetett az Iphigenia ... magyar nyelven is: Iphigenia Taurisban. Dráma. Ford. Kis János. Bp. 1877, Franklin-Társ. kézirat. MTAKK RUI Színészet-szak – 397.084 [Az autogr. I. doboz.)
Kazi Kis János (Szent-András, ma: Rábaszentandrás, 1770. – Sopron, 1846.): költő, író, műfordító, ev. lelkész. Jobbágy származású, aki 1822-ben nemességet kap. 1830-tól a M. Tudós Társaság, 1842-től a Kisfaludy Társaság tagja. Verseit Kazinczy adja ki, Kölcsey méltatja. A nyelvújításnak híve, de a túlzásoktól tartózkodik.

39 *Torquato Tasso.* Lpzg. Göschen, 1790.
Tortquato Tasso. Színmű. Ford. és bevezetéssel ell. Teveli Mihály. Körmöczbánya, 1909. Paxner és Biron ny. MTAKK 398.615

40 A XV. század óta nyomtatásból is ismert alnémet állateposz, mely Goethe munkájának is az alapját adja, egy ismeretlen lübecki egyházi író műve, mely 1498-ban jelent meg. Az eposz igen elterjedt, több változata is ismert, Goethe azonban elsősorban a Nyugat-Európában elterjedt Róka-regényből merít. Közvetlen előzménye a németalföldi Reinaert de Vos. Ez a változat egyetlen példányban maradt fenn Wolfenbüttelben. Az alnémet állateposzt J. Ch. Gottsched jelentette meg 1752-ben prózában, *Reinecke Fuchs* címen. Ez az 1752-es kiadás az alapja a Goethe-munkának.

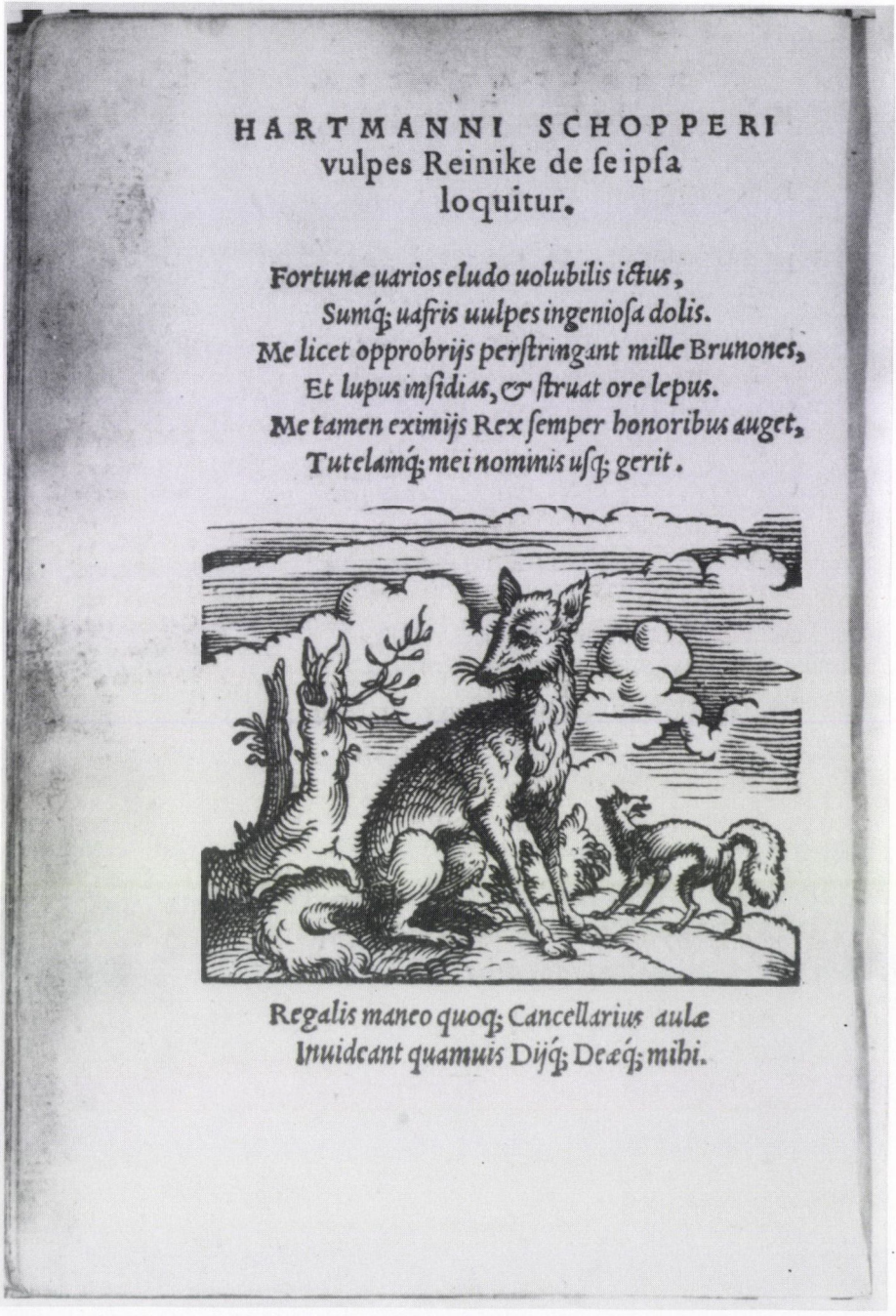

HARTMANNI SCHOPPERI
vulpes Reinike de ſe ipſa
loquitur.

Fortunæ uarios eludo uolubilis ictus,
Sumq; uafris uulpes ingenioſa dolis.
Me licet opprobrijs perſtringant mille Brunones,
Et lupus inſidias, & ſtruat ore lepus.
Me tamen eximijs Rex ſemper honoribus auget,
Tutelamq; mei nominis uſq; gerit.

Regalis maneo quoq; Cancellarius aulæ
Inuideant quamuis Dijq; Deæq; mihi.

5. Opus Poeticum... 1567.
MTAKK 398.346

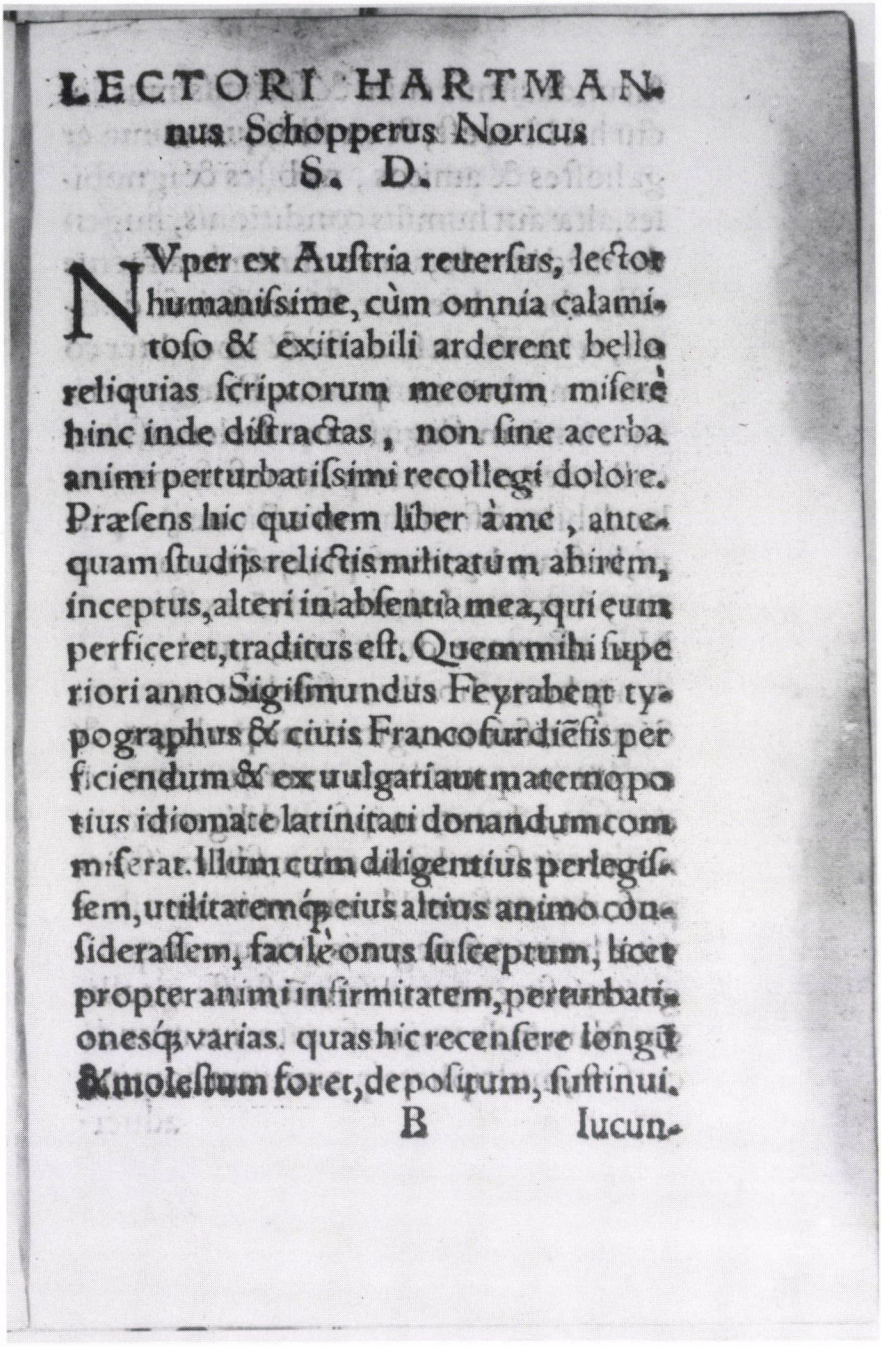

LECTORI HARTMAN-
nus Schopperus Noricus
S. D.

NVper ex Auſtria reuerſus, lector humaniſsime, cùm omnia calamitoſo & exitiabili arderent bello reliquias ſcriptorum meorum miſerè hinc inde diſtractas, non ſine acerba animi perturbatiſsimi recollegi dolore. Præſens hic quidem liber à me, antequam ſtudijs relictis militatum abirem, inceptus, alteri in abſentia mea, qui eum perficeret, traditus eſt. Quem mihi ſuperiori anno Sigiſmundus Feyrabent typographus & ciuis Francofurdienſis perficiendum & ex uulgari aut materno potius idiomate latinitati donandum commiſerat. Illum cum diligentius perlegiſſem, utilitatemq; eius altius animo conſideraſſem, facilè onus ſuſceptum, licet propter animi infirmitatem, perturbationesq; varias. quas hic recenſere longũ & moleſtum foret, depoſitum, ſuſtinui.

B Iucun-

6. Opus Poeticum... 1567.
MTAKK, 398.346

7. J. W. Goethe: Reineke Fuchs. 1794. (Címlap)
MTAKK 398.664

8. J. W. Goethe: Reineke Fuchs. 1794.
MTAKK 398.664

Kedvelt olvasmánynak számít a maga korában és még a XIX. század derekán is a minden bajból kievickélő, az oroszlán és Nobel bírósága előtt ügyesen füllentő „Róka koma". *Almási Balogh Pál*[41], aki 1835-től a Magyar Tudós Társaság rendes tagja, Goethe munkáját *Róka koma* címen lefordítja. 4412 sora – mely nyomtatásban nem jelent meg – ma is a Kézirattár állományának része.[42]

A korai Goethe-fordításokat nézve úgy tűnik, hazánkban az egyik legnagyobb „sikert" a *Hermann und Dorothea* aratja.

Elischer az 1798.[43] évi első német nyelvű kiadáson kívül megszerzi a mű *gyorsírá sos*[44] kéziratát is. 1880 és 1908 között további négyféle magyarra fordított változat[45] is szerepel a hazai könyvpiacon, ez utóbbiak közül egy, a *Kisfaludy-Társaságnál jelenik meg 1908-ban, Lehr Albert*[46] fordításában.

Goethe a *Reineke Fuchs* megjelenésének évében megismeri Schillert. A jénai találkozás meghatározó jellegű mindkettőjük számára, és erőre kap, amikor 1802-ben Schiller is Weimarba költözik. A – Schiller haláláig tartó – költői barátság emlékét őrzi levelezéskötetük.[47]

Az 1800-as évek első évtizede a nagy találkozások kora. Goethe személyesen találkozik Napoleonnal Erfurtban (1808), és még ugyanabban az esztendőben barátságot köt Meyerrel.[48] Néhány évvel korábban megismerkedik Zelterrel[49], akiben élete végéig hűséges barátra talál; ennek a barátságnak emléke a hat kötetre terjedő levelezés,[50] mely szintén a gyűjtemény része.

41 Almási Balogh Pál (Nagybarca, 1794. okt. 18. – Pest, 1867. szept. 11.): orvos és író, Széchenyi István és Kossuth Lajos orvosaként is működött. *„Kákay Aranka"* álnéven írt, és igen sokat tett az orvosi nyelv magyarosításának érdekében. Irodalmi tárgyú cikkeit a Tudományos Gyűjtemény közölte. 1865-ben a Homeopata Orvosok Egyesületének elnöke.

42 Lh.: MTAKK RUI 4.r.314.
„Reineke a róka" címen Bernáth István fordította még le G. munkáját, ez 1958-ban jelent meg.

43 *Hermann und Dorothea.* Berlin, Vieweg, 1798. és a következő években ugyanennél a kiadónál megjelent még három kiadáson kívül egy 1856-ból származó *Cotta*-kiadás is található. A német kiadások legszebbike az a kötet, mely 1868-ban jelenik meg Berlinben Grote-nál. (Diamant-Ausgabe.) Az utóbbi kézirattári jelzete: 397.055

44 *Hermann und Dorothea.* Stenographie-Übungen von Gusztáv Jurány. Pest, 1873. Kézirat. MTAKK 397.082

45 – Bev. és magyarázó jegyzetekkel ell. Hoffmann Mór. Nagy-Kanizsa, 1880. Fischel. MTAKK 397.092
– Németből ford. Hegedüs István. 2. jav. kiad. Bp. 1895. Franklin-Társ. MTAKK 398.582
– Magyarázta Harrach József. 2. kiad. Bp. 1899. Lampel. MTAKK 398.581
– Magyarázta Weber Rudolf. 7. kiad. Bp. 1908. Franklin-Társ. MTAKK 398.583

46 Lehr Albert (1844–1924): nyelvész, műfordító. Németo.-ban végezte egyetemi tanulmányait, 1882-től az MTA levelező tagja. Goethe versein kívül, számos Heine-verset is fordított.

47 Schiller und Goethe. Briefwechsel zwischen –in den Jahren 1794 bis 1805. 2. Aufl. Stuttg., u. Augsb, Cotta, 1856. MTAKK 397.198

48 H. H. Meyer (1760–1832): zürichi festő, aki főként Rómában tartózkodik; itt ismerkedik meg Goethével, akinek művészi tanácsadója; 1807-től a weimari festészeti akadémia igazgatója.

49 K. Fr. Zelter (1758–1832): német zeneszerző. 1800-ban a berlini Singakademie igazgatója, 1819-ben megszervezi az egyházi zeneintézetet. (A sors úgy hozza, hogy a barátság valóban „életük végéig" tart, minthogy mindketten 1832-ben halnak meg.)

50 *Briefwechsel zwischen Goethe und Zelter in den Jahren 1796 bis 1832.* Herausg. v. Dr. Fr. Wilh. Riemer. (1–6.) Berlin, Duncker u. Humblot. 1833–34.

Amikor 1805-ben meghal Schiller, Goethe elkészül a *Faust I.* részével.

A gyűjtemény összeállításának körültekintő szempontjai ezúttal is feltűnőek, akár csak a Reineke Fuchs forrásainak felkutatása idején. Amikor Elischer a Faust kiadásait megszerzi, nem kerüli el figyelmét a *Faustbuch*[51] 1884-ben kiadott változata[52] (9. ábra). A korabeli – azaz a XVI. századi – mágiával kapcsolatos tudnivalók között kalauzol a számos okkultista rajzzal illusztrált kis kötet[53] (10., 11. ábra), s ez tematikailag ugyanúgy teljesebbé teszi a gyűjteményt, mint a Faust kabbalisztikus kérdéseit tárgyaló *Louvier* könyv.[54] A XVI. század óta élő Faust-legenda nemcsak az irodalom legkiemelkedőbb alkotóit foglalkoztatja, de átszűrődik a köznépet szórakoztató műfajba, nevezetesen a bábszínház[55] marionett-figuráiba ugyanúgy, mint a zene[56] világába. A gyűjtemény számos Faust-kiadása közül az egyik legszebb példány az a díszkiadás[57], mely a stuttgarti Cotta kiadónál[58] jelenik meg.

Goethe hosszú életében felgyűlő és egyre sűrűbbé váló „végleges búcsúk"[59] olyannyira megtörik a költő kedvét, hogy Weimart, s azon belül szűkebb otthonát már ritkán hagyja el. A világ elől elzárkózva, napjait *J. P. Eckermann*[60] társaságában éli, és minden idejét a *Faust II.* része megírásának szenteli.

51 A *Faustbuch* legrégibb fennmaradt kiadása Frankfurt am Mainból való, J. Spies nyomdájából kerül ki. Népkönyv, szerzője tehát ismeretlen, címe: *Historia von D. Johann Fausten, dem weytbeschreyten Zauberer und Schwartzkünstler.* Az irodalomtörténet 1587 és a század vége közötti időből 23-féle Faust-kiadást tart nyilván. Faust, aki a XVI. században valóban létező tudós volt, tudományán kívül varázslással, alkímiával, asztrológiával is foglalkozott.

52 *Das älteste Faust-Buch.* Historia von D. Johann Fausten, dem weitbeschreiten Zauberer und Schwarzkünstler. Nachbildung der zu Frankfurt am Main 1587 durch Johann Spies gedruckten ersten Ausg. Mit einer Einl. von Wilhelm Scherer. Berlin, Grote, 1884. MTAKK 398.024

53 *„Doktor Johannes Faust's Magia naturalis et innaturalis..."* (Nach einer Handschrift der Herzogl. Bibliothek zu Koburg). Stuttgart, 1849. MTAKK 398.019

54 LOUVIER, Ferdinand August: *Chiffre und Kabbala in Goethe* (Johann Wolfgang)'s *Faust.* Neue Beiträge zur neuen Faustforschung. Dresden, Henkler, 1897. MTAKK 398.473

55 *Das Puppenspiel vom Doctor Faust.* Lpzg. Avenarius und Mendelssohn, 1850. MTAKK 398.021

56 SIMON, James: *Faust in der Musik.* MTAKK 398.675

57 GOETHE: *Eine Tragödie.* Stuttgart, Cotta, 1864. Díszkiadás. MTAKK 398.666
Az olasz, francia, német nyelvű kiadások között két magyar kiadás is szerepel, melyek közül a korábbit *Nagy István* fordította, és Pesten jelent meg 1860-ban, a címlapon az *Elnöknek Br. Eötvös Józsefnek* szóló ajánló sorokkal. MTAKK 397.090.

58 A *Cotta Könyvkiadó* alapítója a XVII. sz. második felében Württembergben élő J. G. Cotta. Leszármazottja a jogi végzettségű Johann Friedrich Cotta von Cottendorf (Stuttgart, 1764. – Stuttgart, 1832.), aki megtudva, hogy a tübingeni családi vállalkozás csődbe megy, elhatározza, hogy megmenti a családi kiadót. Kiterjedt írói kapcsolatának köszönhetően Schillerrel 1794-ben közösen kiadják a *„Die Horen"* c. folyóiratot, 1803-ban pedig az Ulmban megjelenő, tübingeni alapítású *„Allgemeine Zeitung"*-ot. Goethe, Schiller útján ismeri meg Cottát, és a kor sok más íróját.

59 1805-ben meghal Schiller, 1816-ban felesége, majd 1828-ban elveszíti a hercegi barátot, és két múlva August fiát is.

60 J. P. Eckermann (1792–1854): német író. *„Beiträge zur Poesie mit besonderer Hinweisung auf Goethe"* (1823) c. munkájának megjelenése után Goethe a weimari udvarba hívja, ahol titkári teendőket lát el. Eckermann a költő legszűkebb környezetéhez tartozik, az 1823 és 1832 közötti időszakban feljegyzett közös beszélgetéseik talán a legmegbízhatóbb kifejezői azoknak a nézeteknek, melyeket Goethe utolsó évtizedében vall. (*„Gesprache mit Goethe in den letzten Jahren Seines Lebens 1823–1832"*)

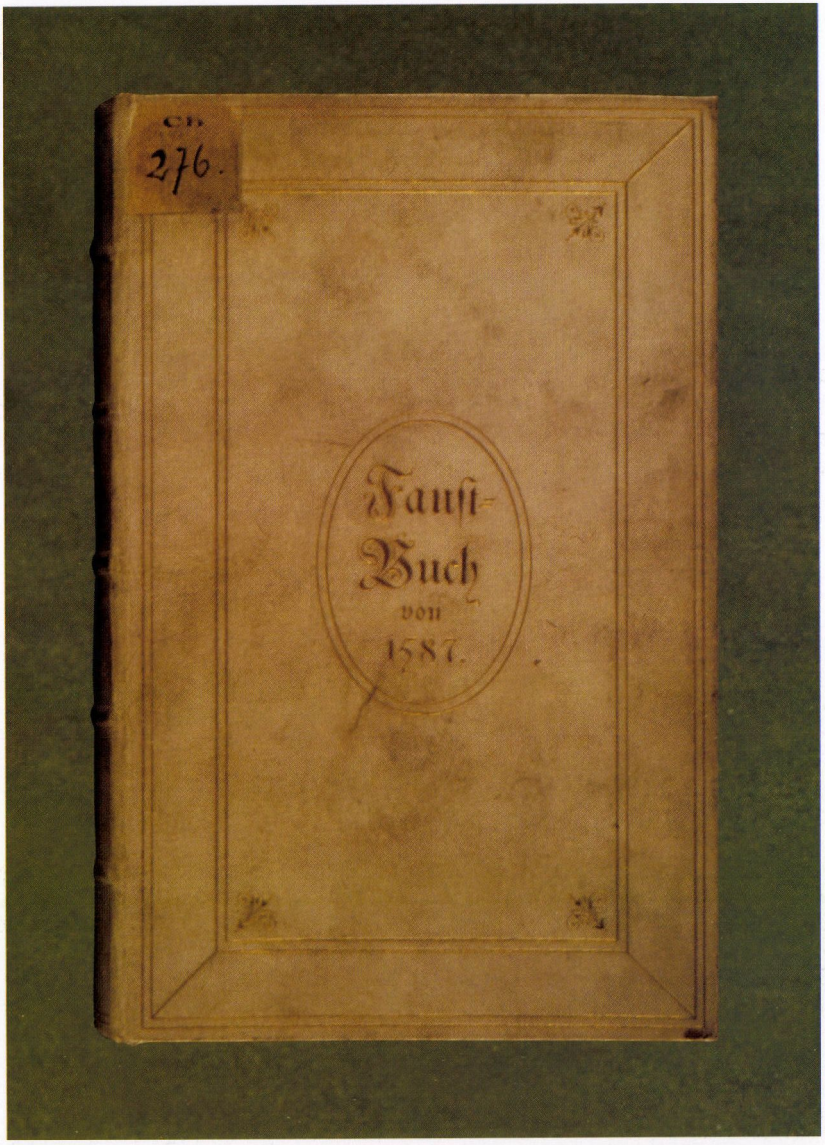

9. Das älteste Faust-Buch
MTAKK 398.024

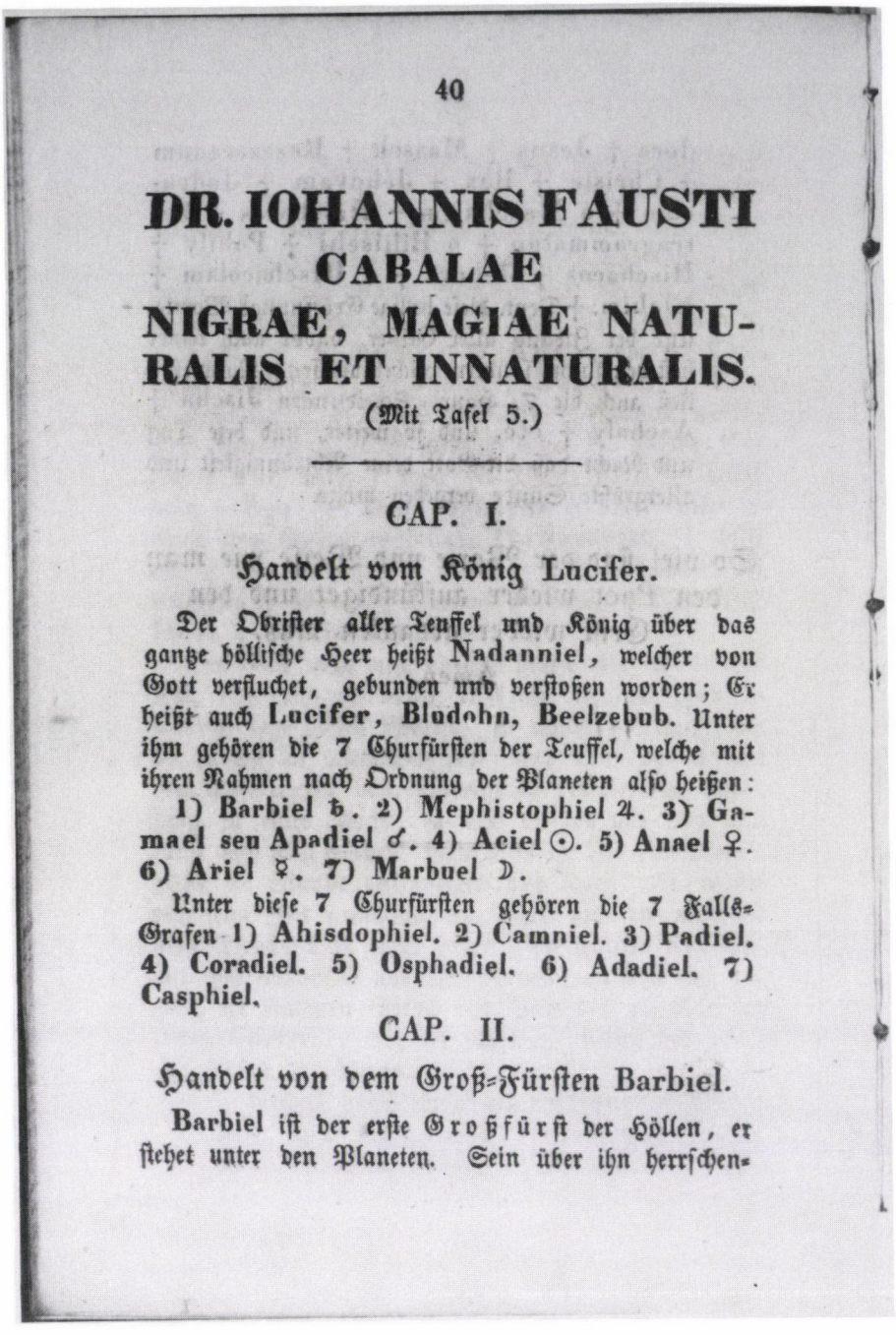

40

DR. IOHANNIS FAUSTI CABALAE NIGRAE, MAGIAE NATURALIS ET INNATURALIS.

(Mit Tafel 5.)

CAP. I.

Handelt vom König Lucifer.

Der Obriſter aller Teuffel und König über das gantze hölliſche Heer heißt **Nadanniel**, welcher von Gott verfluchet, gebunden und verſtoßen worden; Er heißt auch **Lucifer, Bludohn, Beelzebub.** Unter ihm gehören die 7 Churfürſten der Teuffel, welche mit ihren Nahmen nach Ordnung der Planeten alſo heißen: 1) **Barbiel** ♄. 2) **Mephistophiel** ♃. 3) **Gamael seu Apadiel** ♂. 4) **Aciel** ☉. 5) **Anael** ♀. 6) **Ariel** ☿. 7) **Marbuel** ☽.

Unter dieſe 7 Churfürſten gehören die 7 Falls-Grafen 1) **Ahisdophiel.** 2) **Camniel.** 3) **Padiel.** 4) **Coradiel.** 5) **Osphadiel.** 6) **Adadiel.** 7) **Casphiel.**

CAP. II.

Handelt von dem Groß-Fürſten Barbiel.

Barbiel iſt der erſte Großfürſt der Höllen, er ſtehet unter den Planeten. Sein über ihn herrſchen-

10. Doktor Johannes Faust's Magia naturalis et innaturalis...
MTAKK 398.019

11. Doktor Johannes Faust's Magia naturalis et innaturalis...
MTAKK 398.019

Hiányos lenne mind a költői életműről, mind az azt tükröző gyűjteményről alkotott kép, ha néhány szó erejéig nem utalnánk arra a nyitottságra, mellyel Goethe a természettudományok irányába fordul, ez irányú érdeklődése az 1779-ben tett svájci úttal veszi kezdetét — amikor a földtan és a színelmélet foglalkoztatja. A költőt ez a „kíváncsisága" élete végéig elkíséri[61]. A szerény kiállítású, optikáról írt munkájának első nyomtatott kiadása[62] akkor jelenik meg, amikor Goethe a weimari udvar színházának igazgatója.

Az itáliai utakon kívül, egyre gyakrabban látogat a költő Karlsbadba. 1786-ban jár ott először,[63] de gyakori látogató marad különösen azután, hogy barátságba kerül Joseph Müller drágakővésnökkel. Ezeknek a karlsbadi óráknak köszönhető a *„karlsbadi ásványgyűjtemény"* (12. ábra), mely csak a legutóbbi Goethe-évforduló idején került a kutatók érdeklődésének látóterébe.[64]

Karlsbadra emlékeztet a gyűjteményben szintén meglévő *Goethe-relieffel díszített metszett kristályüveg kehely* (13. ábra) mint a fürdőigazgatóság Goethének szóló figyelmes meglepetése. Goethe a poharat tovább ajándékozza a Weimarban fellépő Szymanovszka művésznőnek,[65] és tőle a pohár — ki tudja, miért — a berlini ügyvéd, dr. Löblin birtokába kerül. Elischer Boldizsár tőle kapja, s helyezi azt gyűjteményébe.

A tárgyi emlékeknél maradva érdemes megemlíteni a Goethe, illetőleg Goethe-Schiller domborítással díszített érmeket, továbbá a játékpénzeket és néhány kisebb méretű mellszobrot.

Elischernek a hozzáértésen túl bizonyára nagy segítséget jelentett abban a törekvésében, hogy a Goethe-emlékekhez hozzájusson, a lipcsei könyvkereskedő és műgyűjtő, Salomon Hirzel, továbbá a Wigand testvérek barátsága.

*

Az Elischer-féle Goethe-gyűjtemény könyvanyagáról összefoglalóan elmondható, hogy napjainkban is csodálatot érdemel elsősorban a Goethe-művek[66] teljességét illetően, másodsorban a levelezést és beszélgetéseket rögzítő kötetek, ezen belül a korabeli irodalomtörténeti munkák, sok esetben az azonosítást, kutatást elősegítő

61 GOETHE, J. W.: *–'s Naturwissenschaftliche Correspondenz.* (1812—1832) 1—2 Bd. Lpzg. Brockhaus, 1874. MTAKK 397.182

62 GOETHE, J. W.: *Beyträge zur Optik.* Weimar, Verl. d. Industrie Comptoirs, *1791.* MTAKK 397.125

63 HLAWACEK, Eduard: *Goethe in Karlsbad.* Karlsbad, 1877. MTAKK 397.417

64 Goethe megírja a J. Müller tulajdonában lévő ásványok katalógusát, így Müllernek is nevet szerez vele. Csak valószínűsíthető, hogy a vésnök a hála jeleként néhány darabbal megajándékozza Goethét. A mintegy száz darabból álló készlet Müller halála után David Knoll kereskedő birtokába kerül, és ötven darabbal bővül. Elischer Boldizsár végiglátogatva a helyeket, ahol Goethe megfordult, így akadhatott a 150 darab ásványra, mely — hiányosan —, de túlélte a II. világháborút is. (BUZINKAY Péter: *A karlsbadi ásványgyűjtemény'* című tanulmánya alapján. = Magyar Tudomány 1999. 1247—1250.) Az ásványok szakszerű leírása mind a mai napig várat magára.

65 DIVALD Kornél: A Magyar Tudományos Akadémia Palotája és gyűjteményei. Bp. 1917.

66 Összes Művek (20 kiadásban, mintegy 320 kötetben), az első kiadások (a háborús károk előtt 135 mű), díszkiadások (13 mű), levelezés (64 munka), Goethe életére vonatkozó 458 mű, és 584 olyan munka, mely Goethe irodalmi működésére vonatkozik.

12. A karlsbadi ásványgyűjteményből...

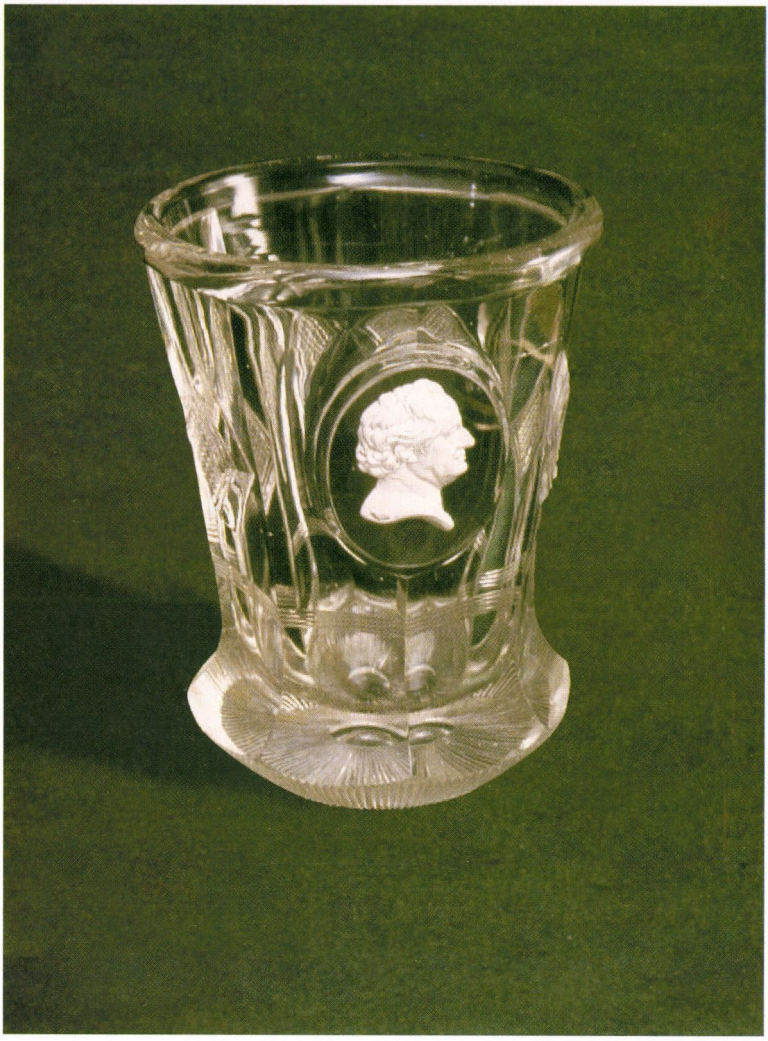

13. Goethe-relieffel díszített metszett kristályüveg pohár

kézikönyvek[67] vonatkozásában. (Érdemes lenne utalni azon könyvekre is, melyek felidézik a helyek hangulatát, amerre a költő is járt.[68])

Végezetül nem mellőzhető, hogy Elischer Boldizsár ajándékának legrangosabb anyagáról, a *kéziratokról* ezúttal is ejtsünk néhány szót. A Heller-katalógusban[69] szereplő 34 tételhez képest az 1974-ben megjelentetett katalógus 40 autográfról tesz említést. Ezek között az érdeklődő olyan irodalmi értékekre akad, mint Goethének saját kezű fogalmazványa a gránitról, amelyet három kristályrajzzal illusztrál[70] (14. ábra), vagy az a két sor, melyet *Petz Leopold emlékkönyvé*be ír Jénában, az 1815. év Luca-napján.[71] Filológiai szempontból legérdekesebb a „Tausend und eine Nacht"-ról írt recenzió verzóján kezdett, és rektóján folytatott – Friedrich von Müllernek szóló – autográf Goethe-levélfogalmazvány.[72] A négysoros *„Morgens rund..."*[73] című autográf versen, a leveleken és nyugtákon kívül meglepő, de legalábbis nem megszokott látvány a költő három rajza, illetőleg vízfestménye, mely az önvallomás szavait juttatja eszünkbe:

> „[...] *Kora ifjúságomtól megszoktam, hogy a tájat képnek lássam, és ez arra a vállalkozásra csábított, hogy valahányszor a természetben képszerűen pillantottam meg a vidéket, ezt papirosra rögzítsem, így akarván megragadni a pillanat biztos emlékét* [...]"[74]

Ennek köszönhetően marad ránk kétszeresen is megörökítve az *Eger – ma Cheb*[75] – (15. ábra) *melletti Kammerberg*: egyszer mint „geológiai látvány" az akvarellbe[76], másszor a megírt sorokba[77] zárva.

A Goethe-autográfokon kívül *Wieland, Oeser, Herder, Anna Amalia nagyhercegnő* és *Karl August nagyherceg, Schiller* és *Christiane Vulpius,* a hűséges barátok *Zelter* és *Eckermann levelei mellett a gyűjtemény „büszkeségét" jelenti Beethoven kottája,* továbbá az a levél, melyet *Liszt Ferenc írt Weimarból P. Corneliusnak.* (16., 17., 18. ábra)

A II. világháborút részben túlélő gyűjteményt ma az MTAK Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteménye őrzi, és megragad minden alkalmat, hogy az európai Goethe-gyűjtemények sorában a negyedik „helyen álló" különgyűjteményt megismertesse mind a hazai, mind a külföldről érkező kutatókkal. Igaz, nincs már „Elischer-féle

67 A metszetek azonosításához alapmunkák: ZARNCKE, Friedrich: *Kurzgefasstes Verzeichniss der Originalaufnahmen von Goethe's Bildniss.* Lpzg. 1884. MTAKK 397.659
ROLLETT, Hermann: *Die Goethe-Bildnisse.* Wien, 1883. MTAKK 397.896

68 CELLINI, Benvenuto: *Vita di – ...da lui medesimo scritta... e dedicata Riccardo Boyle.* Colonia, (*1728*). MTAKK 397.953 Ez a kiadás a firenzei Biblioteca Laurenziana-ban található eredeti után készült másolat.

69 HELLER Ágost: *Az Elischer-féle Goethe-gyűjtemény katalógusa.* Bp. 1896.

70 MTAKK K 115/4.

71 MTAKK K 115/37.

72 MTAKK K 115/7.

73 MTAKK K 115/2.

74 GOETHE, J. W.: *Életemből.* Bp. 1982. 672.

75 Ma Csehország

76 MTAKK K 115/39.

77 GÖTHE: *Der Kammerberg bei Eger.* H. é. n. MTAKK 397.132

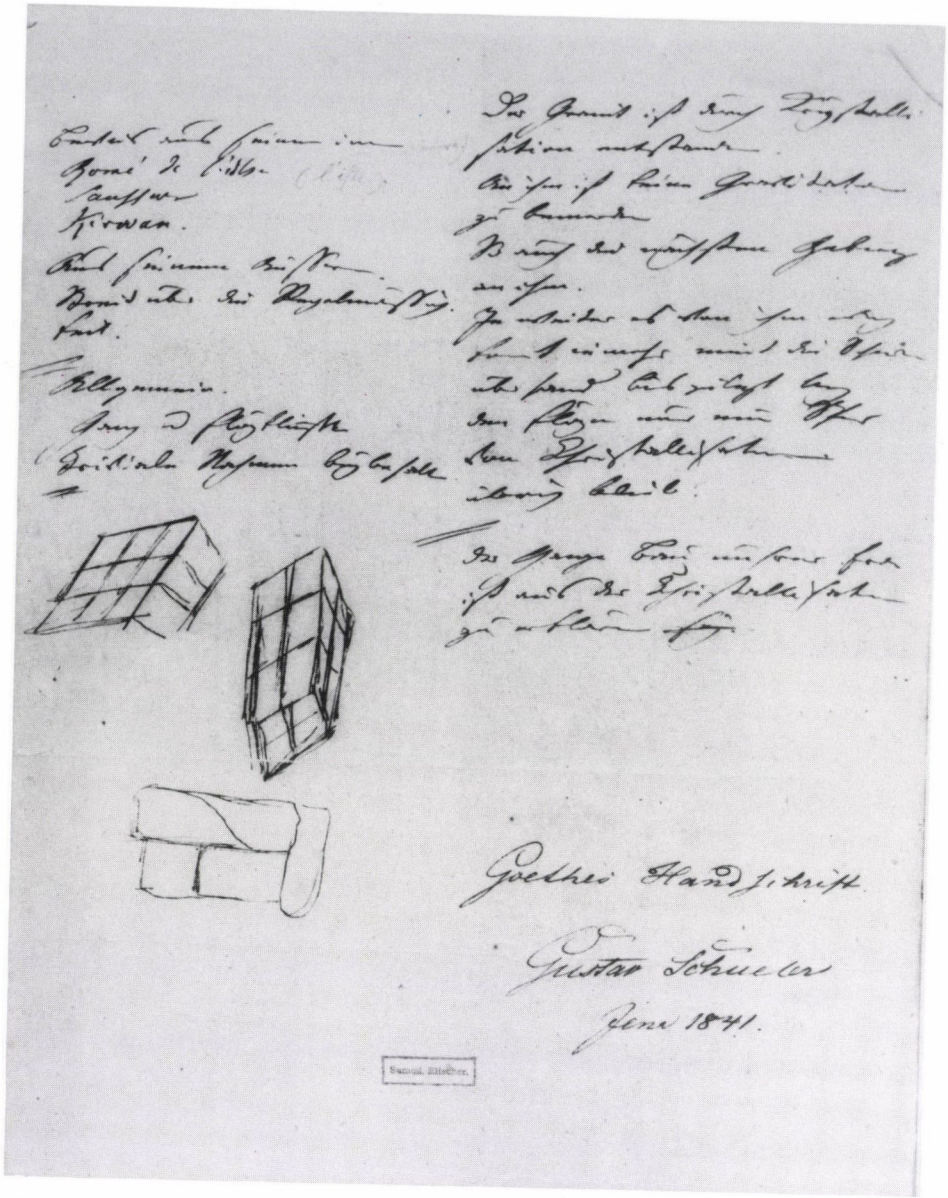

Goethes Handschrift.

Gustav Schueler

Jena 1841.

14. J. W. Goethe: Der Granit... (Autográf)
MTAKK K 115/4.

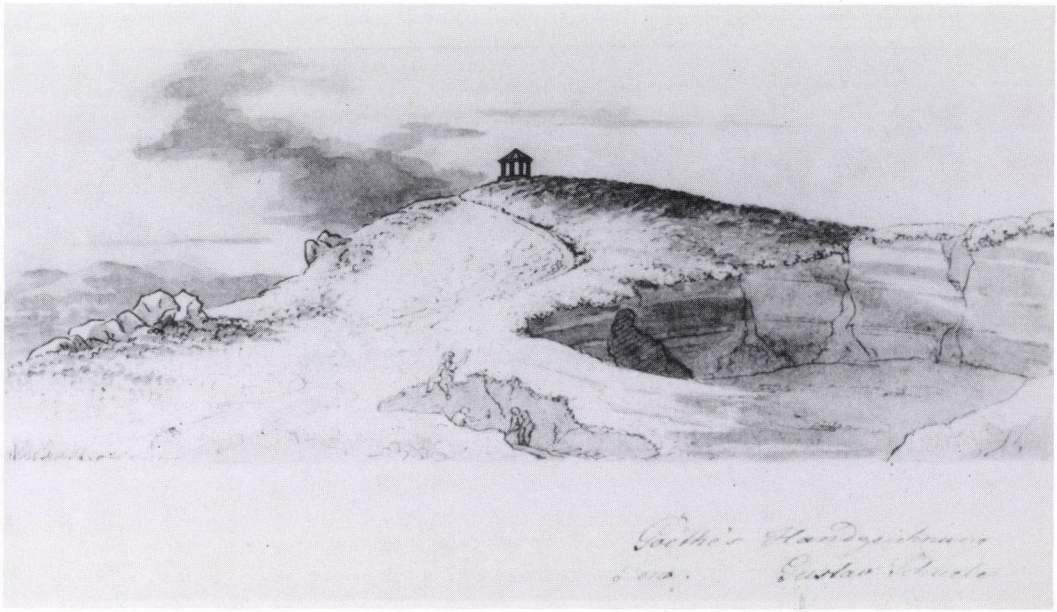

15. J. W. Goethe: Kammerberg bei Eger (Cheb) (Autográf)
MTAKK K 115/39.

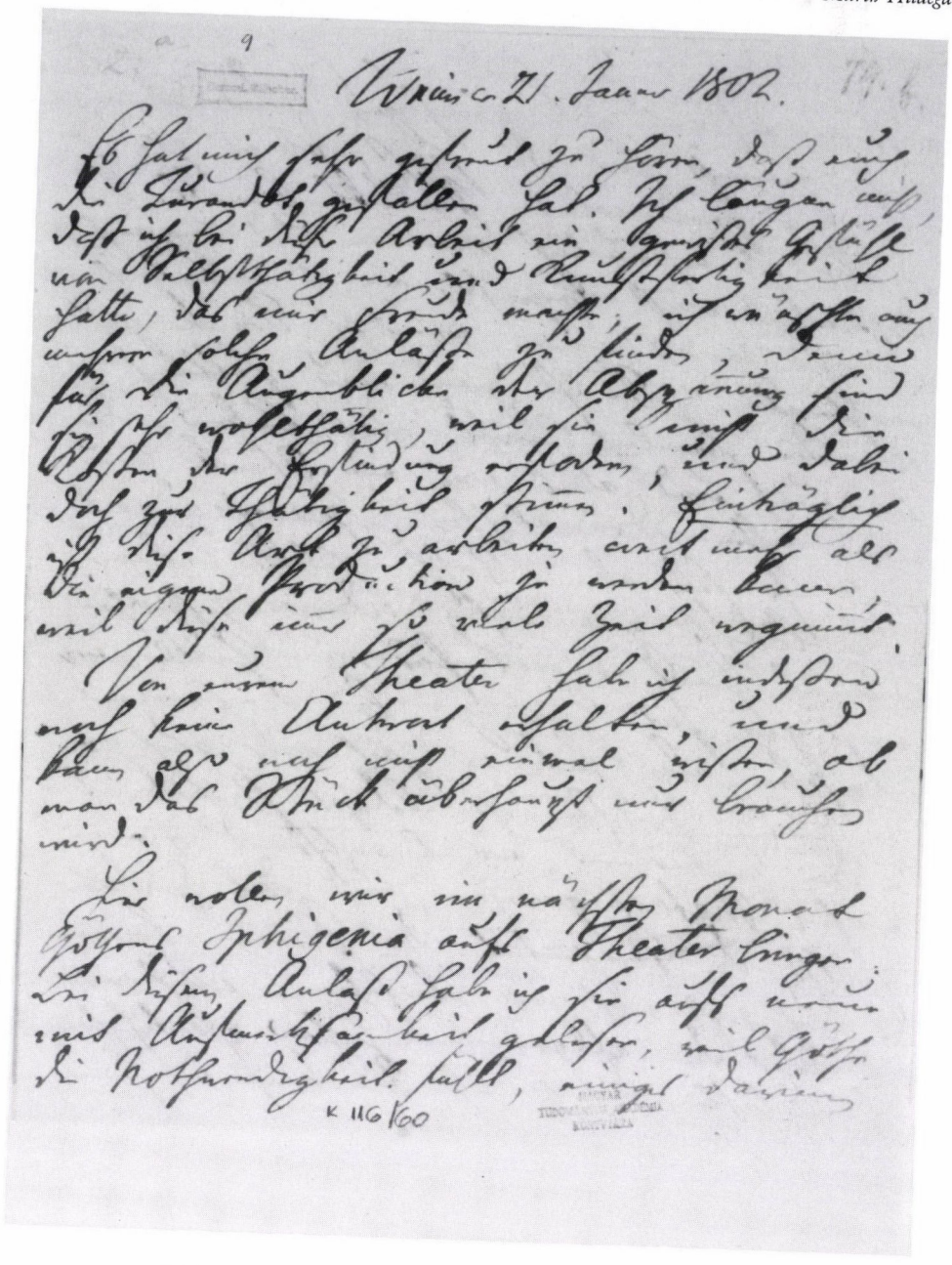

16. Fr. von Schiller levele Ch. G. Körnernek (Autográf, részlet)
MTAKK K 116/60.

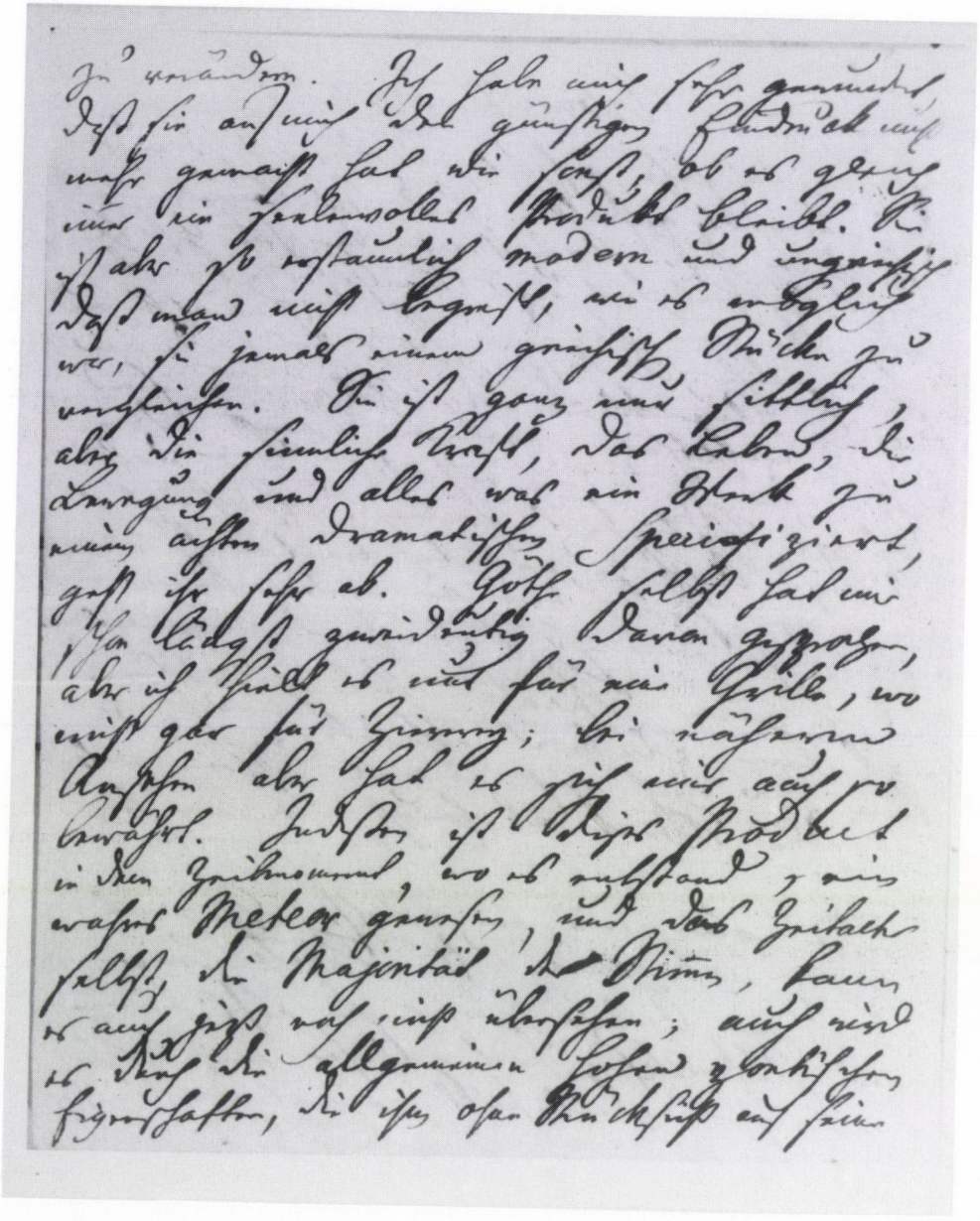

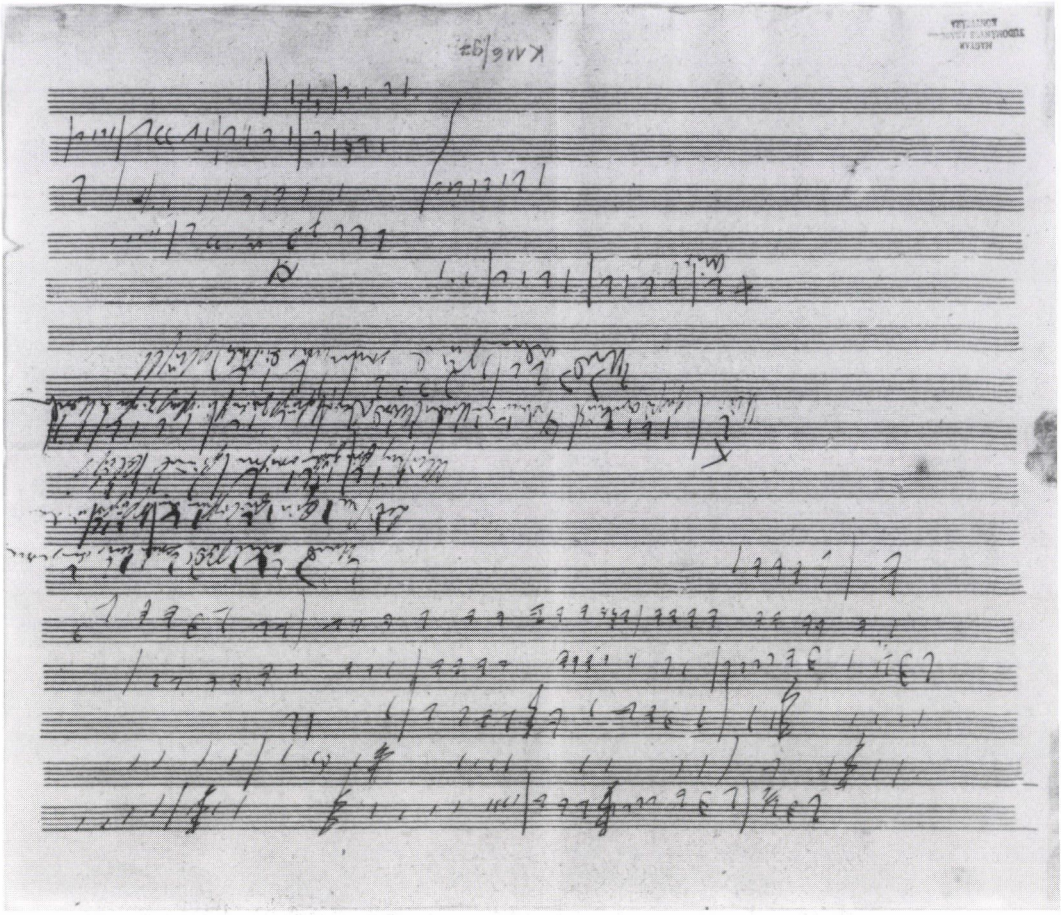

17. Beethoven autográf kézirata: Karl Lappe „Nord oder Süd" című verse megzenésítésének kottája MTAKK K 116/97.

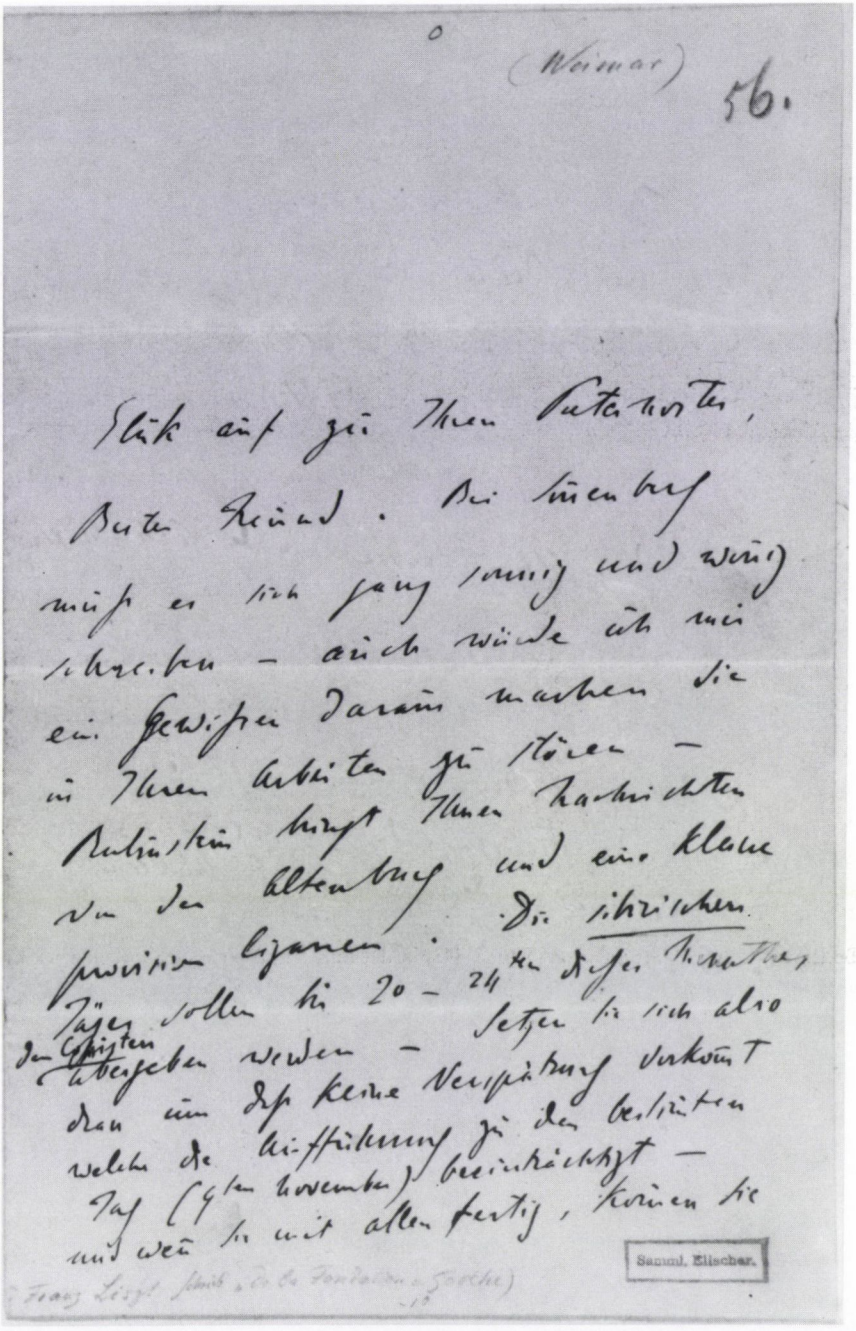

18. Liszt Ferenc levele Peter Corneliusnak (Autográf, részlet)
MTAKK K 116/27.

Goethe-szoba", mégis visszatér annak illúziója, mikor a látogató belép az MTA Művészeti Gyűjteményének abba a szobájába, ahol eredeti Goethe- és kortárs-kéziratok fogadják.

Abban az ezredéves hangulatban, amikor az Akadémia megkapta Elischer Gyulától a gyűjteményt, a látogatók gyakran jöttek szerényebb ajándékkal, hogy egy-egy relikviával kifejezzék tiszteletüket a költő emlékének. Az adományozók között fennmaradt *gr. Kuun Gézáné, Beöthy Zsolt, Ruckerbauer Frigyes, Radó Antal, Borovszky Samu* és *Harsányi Móric*[78] neve.

A gyűjtemény a millennium idején lett tulajdonunk, és most, az ezredéves államiságunk ünneplése után egy évvel, nincs egyéb feladatunk, mint annak szem előtt tartása, amit Könyvtárunk alapításának 100. évfordulóján Berzeviczy Albert mondott az ünnepi Közgyűlésen:

> „[...] *A mai ünnep Akadémiánkra nézve fogadalom napja, amikor újra megfogadja azt, amit 100 év előtt megígért, hogy a reábízott szellemi kincset, könyvtárunkat híven fogja őrizni, gondozni és gyarapítani.* [...]"[79]

MARTH, HILDEGARD

Elischer's Goethe Collection

On 31 May 1896 – ten years after the foundation of the Goethe Gesellschaft in Weimar – the Goethe-Room was opened in the palace of the Hungarian Academy. It housed a collection known throughout Europe which had been brought together by a lawyer called Boldizsár Elischer (1818–95), who avidly searched out Goethe documents for forty years. Before his death he made this over to his nephew, Gyula Elischer, who donated all of it to the Academy.

Though damaged in the Second World War, the Collection is now preserved in the Department of Manuscripts of the Library. It contains 40 Goethe autographs, 162 items of his correspondence with contemporaries, 263 engravings, and 1,500 volumes of printed books, as well as a collection of minerals from Karlsbad. The author draws particular attention to the books included in Elischer's Goethe Collection, since they have not previously been described.

78 Harsányi Móric végrendeletében az MTA-ra hagyományozta Goethe-gyűjteményét azzal a megszorítással, hogy az anyagot az ő nevén, de az Elischer-féle Goethe-gyűjteményhez csatoltan őrizze az utókor. Hagyatéka három Goethe-autográfot, tizenhat kortárs-kéziratot, számos könyvet és képet tartalmazott, 1953-ban vette tulajdonába az MTAK Kézirattára.

79 Akadémiai Értesítő 1926. 6.

ORMOS ISTVÁN

Kaufmann Dávid és gyűjteménye

Kaufmann Dávid élete[1]

Kaufmann Dávid (1. ábra) 1852. június 7-én született egy morvaországi kisvárosban, Kojeteinben.[2] Édesapja, Kaufmann Lipót a mezőgazdaságban kereste kenyerét, haszonbérlőként gazdálkodott, s családjának eltartása, majd két fiának taníttatása nem csekély erőfeszítésébe került.[3] A családi hagyomány szerint az édesapa kemény, rideg, némileg barátságtalan ember volt, míg az érzékeny lelkű édesanya, Dávid Róza táplálta leginkább fiának korán jelentkező tudásszomját. Kaufmann Dávidot egészen élete végéig különlegesen gyöngéd és szoros szálak fűzték édesanyjához. (Ő egy évvel élte túl fiát.) Az éles eszű gyermek 1856-tól 1860-ig a helybéli zsidó elemi iskolába járt, majd 1860 és 1867 között a közeli Kremsier[4] piarista gimnáziumában volt magántanuló. Az iskolai tárgyak mellett kiváló előmenetelt tanúsított a zsidó tudományokban is, amelyekkel magánúton foglalkozott. 1867 húsvétján kellett döntenie a családnak a fiú jövőjéről, s az édesanya kívánságának megfelelően a teológiai stúdiumokra esett a választás, jóllehet az apa a fiát haszonbérlőként látta volna szívesen. Így került a fiú a közeli Porosz-Sziléziába, a breslaui[5] Zsidó Teoló-

1 Ez a rövid életrajz elsősorban a Kaufmann Dávid sógorának, Ferdinand Rosenthalnak a tollából származó életrajzon, Kaufmann egyik legkiemelkedőbb tanítványának, Krauss Sámuelnak a biográfiáján, valamint Adolph Frankl-Grün kremsieri rabbi vázlatos életrajzán alapszik. Ők mindhárman jól ismerték az elhunytat. Köszönettel tartozom továbbá a Kaufmann család legidősebb, Budapesten élő tagjának, dr. Bakonyi Bélának is értékes információiért. Dr. Bakonyi Béla édesanyja König Margit (1888–1981) volt, így anyai ágon Kaufmann Dávid húgának, König Lajosné szül. Kaufmann Rózának az unokája. Dr. [Ferdinand] ROSENTHAL: *David Kaufmann. Biographie.* In: *Gedenkbuch zur Erinnerung an David Kaufmann.* Herausgegeben von Dr. M[arcus] BRANN und Dr. F[erdinand] ROSENTHAL. Breslau 1900. I–LVI. Dr. Samuel KRAUSS: *David Kaufmann. Eine Biographie.* Berlin 1901 (1902). Dr. Ad[olph] FRANKL-GRÜN: *Professor Dr. David Kaufmann, eine biographische Skizze.* In: Uő: *Geschichte der Juden in Kremsier mit Rücksicht auf die Nachbargemeinden.* Breslau–Frankfurt 1896–1901. III. 148–165.

2 Ma: Kojetín, Csehország

3 A Kaufmann házaspárnak két fia – Dávid és Ignác –, valamint három leánya – Ernestine, Amália és Róza – volt. Ignác édesatyjuk foglalkozását követve maga is földbérlőként gazdálkodott. Ernestine Dávid bátyjának barátjához, Oppenheim Henrikhez ment férjhez, aki Oppenheim Dávid nagybecskereki rabbi fia volt. Amáliát a breslaui Ferdinand Rosenthal, míg Rózát a budapesti König Lajos malomtulajdonos vette feleségül. Róza unokája, dr. Bakonyi Béla családjával ma is Budapesten él.

4 Ma: Kroměříž, Csehország

5 Ma: Wrocław, Lengyelország

1. Kaufmann Dávid. Thein Izidor festménye. MTAKKGy
(Korábban König Margit tulajdonában)

giai Szeminárium gimnáziumába. Breslauban tíz éven át tanult, egészen 1877-ig. Közben egy félévet (1869) az osztrák-sziléziai Teschen evangélikus gimnáziumában töltött, ahol osztrák érettségi vizsgát tett.[6] Az érettségit követően a Szeminárium felső „tanfolyamába" lépett, ahol már kizárólag a zsidó teológiával kapcsolatos tárgyakat oktattak. Párhuzamosan járt egyúttal a Breslaui Egyetemre is, ahol a természettudományok, a filozófia (Dilthey) és az orientalisztika területén hallgatott előadásokat. Közben az 1874. év nyári szemeszterében a lipcsei egyetemen arabisztikát hallgatott s doktorátust is szerzett. Doktori disszertációját a 10. századi Szaádja alfajjúmi vallásbölcseleti rendszerének szentelte.[7] Breslaui tanulmányainak ünnepélyes befejezésére 1877. január 28-án került sor. Ezt megelőzően azonban már 1876-ban megpályázta a berlini zsidó hitközség rabbijának állását, jóllehet hajlamainak és készségeinek egy ilyen gyakorlati jellegű elfoglaltság nem igazán felelt meg. A Berlinben a nagy ünnepek alkalmából tartott bemutatkozó „próbaprédikációi" általános sikert arattak, ám egyes kitételei, továbbá magánbeszélgetésekben tett megjegyzései a felettébb reformszellemű hitközség egyes vezetőit arról győzték meg, hogy Kaufmann túlságosan is konzervatív s az ortodoxia felé hajlik, s így pályázatát nagyon udvariasan bár, de elutasították.[8] Ám épp ekkortájt szervezték Budapesten az Országos Rabbiképző Intézetet – hosszú előkészítő tárgyalásokat és munkálatokat követően 1877. október 4-én nyitotta meg ünnepélyesen a kapuit az új intézmény.[9] Sikerült idehívni az ekkor már tudományos és vallási körökben publikációi és prédikációi révén jó nevet szerzett ifjú Kaufmann Dávidot is, úgyhogy az újonnan megnyitott intézménybe a zsidó történelem, a vallásfilozófia és a hitszónoklattan tanárává nevezték ki.[10] Egyik ajánlója nem kisebb egyéniség volt, mint a korabeli zsidó tudományosság nagy öregje, Leopold Zunz. Hódolhatott azonban ifjúi szenvedélyének is, minthogy a szeminárium ún. „alsó tanfolyamában", amely a gimnáziumnak felelt meg, görög nyelvet és irodalmat is taníthatott, de az ő feladata volt a német nyelv és irodalom oktatása is az említett alsó évfolyamokban. Kinevezésében Trefort miniszter előírta számára, hogy meg kell tanulnia magyarul: „Feltételül tűzöm ki, hogy legfölebb négy év alatt a magyar nyelvet annyira elsajátítsa, hogy azt tannyelvül használhassa és azon előadásokat tarthasson."[11] Ez az előírtnál jóval

6 Ma: Český Těšín, Csehország. Mint osztrák alattvaló az osztrák érettségi bizonyítvány birtokában mentesült a katonai szolgálat alól, és jogában állott helyette egyéves önkéntes szolgálatot teljesítenie. Breslauban is tett érettségi vizsgát, ám ezt ez idő tájt Ausztriában nem ismerték el.

7 Nyomtatásban az *Attributenlehre* egyik fejezeteként jelent meg.

8 Állítólag azt is rossz néven vették Kaufmanntól, hogy az engesztelés napján „minden jómodort felrúgva" nem megfelelő lábbeliben imádkozott. Nem világos, hogy a szövegben szereplő *Filzsocken* szó a korabeli szóhasználatban egyszerűen *zoknit*, vagy esetleg egyfajta *mamuszt*, *papucs*ot jelölt. KRAUSS 1901 (1902). 13[1]. Egyéb berlini kifogásokat említ FRANKL-GRÜN 1896—1901. III. 156.

9 A szervezésére és a megalapítására vonatkozóan ld. GROSZMANN Zsigmond: *A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870).* Budapest 1917. 72—82, 123.

10 Az Intézet igazgatója a kiváló talmudtudós és rabbinikus tekintély, Bloch Mózes lett, míg Kaufmann mellett Bacher Vilmos nyert még tanári kinevezést. Moshe CARMILLY-WEINBERGER: *One hundred years of the Seminary in retrospect.* In: *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977. A centennial volume.* Edited by Moshe Carmilly-Weinberger. New York 1986. 12.

11 KRAUSS. 1901 (1902). 54. (Anhang. A).

hamarabb, pompásan sikerült, úgyhogy Magyarországon való letelepedését követően fontosabb műveit mind magyarul is megjelentette, s Trefort miniszter hamarosan nyilvánosan is megdicsérte. Emellett az intézet könyvtárosa is volt 22 éven át.[12] Jóllehet eleinte kissé idegenül érezte magát Budapesten, nemsokára azonban megszokta új környezetét. Hamarosan magánélete is rendeződött, s ettől kezdve már nemcsak hivatása és foglalkozása kötötte új hazájához: 1881. április 10-én nőül vette Gomperz Irmát, egy igen jómódú család különlegesen művelt, finom lelkű sarját.[13] Feleségében eszményi társra talált, aki a köztük fennálló személyes és emberi harmóniára építve tudományos tevékenységében is messzemenően támogatta és buzdította. Kaufmann Dávid az új rokonság körében nagyon jól érezte magát, kiváló, művelt és kedves emberek vették ezután körül, ám ahhoz sem férhet kétség, hogy az új környezet által biztosított anyagi függetlenség is jelentősen hozzájárult közérzete javulásához. Az ifjú pár az akkoriban kiépülő Andrássy úton, az Operaház tőszomszédságában, a 20. sz. alatti bérpalotában lakott.[14] Kaufmann Dávid szakmailag is, emberileg is meg volt elégedve helyzetével és körülményeivel, így azután érthető, hogy minden meghívást elutasított, jóllehet hírneve növekedésével egyre-másra kapta a jobbnál jobb állásajánlatokat. Szorgos, lankadatlan munkában teltek az évek, minden oldalról megbecsülés övezte a tanárt és tudóst, aki egyúttal boldogan élt feleségével. Boldogsága azonban nem volt felhőtlen, ugyanis egy idő után cukorbetegség jelei jelentkeztek rajta, s talán azért is dolgozott olyan megszállottan, mert tudta, hogy rövid életet mért rá a sors. Az utolsó éveire jellemző hirtelen hangulatváltásokat, elszomorodásokat, midőn váratlanul egy-egy könny is kicsordult a szeméből, minden bizonnyal ez magyarázza. 1899. június 27-én — szokása szerint — tervekkel teli érkezett meg édesanyja kíséretében Karlsbadba,[15] hogy orvosai tanácsára kezelésnek vesse alá magát, ill. alaposan kipihenje az év fáradalmait a nyaralás során — felesége eközben a közeli Marienbadban[16] tartózkodott, minthogy az ő panaszainak az ottani gyógyvizek feleltek meg inkább. Kaufmann június 29-én elcsúszott a fürdőben, eltörte a kulcscsontját, s az egyébként kellemetlen, ám nem igazán veszélyes baleset — bizonyára részben cukorbetegsége okán is — nála komplikációkhoz veze-

12 GOLDBERGER Izidor: *Dr. Kaufmann Dávid élete és munkái.* In: *Dr. Kaufmann Dávid emlékezete.* Budapest 1900. 19.

13 Édesatyja Gomperz Zsigmond (1817—1893), édesanyja Gomperz Róza (1830—1917) volt. Gomperz Zsigmond egyébként unokahúgát, Fülöp testvéröccsének leányát, Gomperz Rózát vette feleségül. (Ezért szerepelhet a forrásokban az első látásra szokatlan *Gomperz Roza, szül. Gomperz / Rosa Gomperz, geb. Gomperz* alak.)

14 Kaufmann Dávid 1882-ben még a Király utca 47. sz. alatt lakott feleségével. *Budapesti czim- és lakjegyzék.* Második évfolyam. 1882. Budapest 1882. 464. Ez a hírneves, szerencsére ma is álló, romantikus stílusú Pekáry-ház a korabeli Pestnek bizonyára egyik legszebb bérháza volt. Ld. *Budapest lexikon.* 2. kiad. Budapest 1993. I. 679. FROJIMOVICS Kinga — KOMORÓCZY Géza — PUSZTAI Viktória — STRBIK Andrea: *A zsidó Budapest.* Budapest 1995. 226—228. A címjegyzék 1894-es kiadásában (8. évf.) már az Andrássy út 20. sz. szerepel Kaufmann Dávid lakcímeként. A Kramer-házként ismert bérpalota 1880-ban épült Freund Vilmos tervei alapján. Sisa József közlése. Gomperz Zsigmond kereskedő címe 1882-ben: IV, Deák Ferenc utca 23, míg 1894-ben: VI, Andrássy út 20.

15 Ma: Karlovy Vary, Csehország

16 Ma: Mariánské Lázně, Csehország

tett, vérzések és tüdőgyulladás lépett föl, s július 6-án csütörtökön este 6 órakor elhunyt Kaufmann Dávid — alig volt még 47 éves! A július 9-én megtartott gyászszertartást követően a holttestet Budapestre szállították. Temetésére július 11-én délután 3 órakor került sor a Kerepesi temető zsidó részében (a bejárat a Salgótarjáni útról nyílik). Az élete delén, váratlanul eltávozott szeretett férjet felesége is hamarosan követte a sírba (1905. június 19).[17]

Munkássága

Kaufmann Dávid műveinek — nem teljes — bibliográfiája 546 tételből áll, amelyek közül a legelső 1872-ből származik.[18] Fontosabb tanulmányait halála után három kötetben adták ki újra.[19] Mintegy 12 önálló főművet alkotott. Működése igen szerteágazó, számos, egymással nem mindig kapcsolatban álló területet ölel föl. Érdeklődésének a középpontjában a zsidó vallásfilozófia állott, s ennek a kérdésnek szentelte első jelentősebb művét, amelyben egy, a 11—12. századi Spanyolországban élt vallásbölcselő nézeteit tette átfogó vizsgálat tárgyává: *Die Theologie des Bachja Ibn Pakuda.* Bécs 1874. 102 o. (= *Gesammelte Schriften II.* 1910. 1—98). Kisebb terjedelmű műben foglalkozott a szintén ekkor élt költő és vallásbölcselő, Jehuda Halévi művészetével: *Jehuda Halewi. Versuch einer Charakteristik.* Breslau 1877. 48 o. (= *Gesammelte Schriften II.* 1910. 99—151.) Az a megtiszteltetés érte, hogy Erzsébet királyné levélben kért tőle egy példányt ebből a művéből, minthogy a középkori spanyolországi költőfejedelem Erzsébet kedvenc költőjét, Heinrich Heinét is megihlette[20]. A zsidó ill. iszlám vallásbölcselet szempontjából mindmáig alapvető fontosságú műve is e korai évek terméke — ennek egyik fejezetét nyújtotta be doktori disszertációként a lipcsei egyetemen. E mű címe szerint Isten tulajdonságainak (attribútumainak) a történetét tárgyalja a középkori zsidó teológiában, minthogy azonban e teológusok a korabeli tudományosság csúcsát képviselő arab-iszlám világban éltek és tanaik az arab-iszlám vallásbölcselettel való állandó kölcsönhatásban, mintegy annak fogalmi rendszerén belül, annak szerves részeként alakultak, ez a kérdés csakis az arab-iszlám vallásbölcselet keretében tárgyalható kimerítően. Első látásra szerény címével ellentétben e mű valójában az adott kor teljes vallásbölcseletét tárgyalja: *Geschichte der Attributenlehre in der jüdischen Religions-Philosophie des Mittelalters von Saadia bis Maimuni.* Gotha 1877. 527 o. Az arab filozófiának a zsidó vallásbölcseletre gyakorolt hatásának egy szegmensével foglalkozik három évvel később megjelentetett műve: *Al-Batlajúsi nyomai a zsidó vallás-philosophiában és Jelképes köreinek héber fordításai.* In:

17 Egyszerűségében is nemes sírja a Kaufmannétól nem messze áll. Sajnos az elmúlt tizenöt év során valamikor eltűnt a síremlék felső részét képező kőváza.

18 Dr. M[arcus] BRANN: *Verzeichniss der Schriften und Abhandlungen Davis Kaufmann's.* In: *Gedenkbuch.* 1900. LVII—LXXXVII. Ez a jegyzék kevéssé megbízható az Amerikában megjelent publikációk tekintetében. Ld. még BRANN pótlását. In: David KAUFMANN: *Gesammelte Schriften I-III.* Herausgegeben von M[arcus] Brann. Frankfurt am Main 1908—1915. III. VII—IX.

19 KAUFMANN 1908—1915.

20 Romanzero. Drittes Buch. Hebräische Melodien. Jehuda ben Halevy I—IV.

A budapesti Országos Rabbiképző-Intézet értesítője az 1879—1880-iki tanévről. Budapest 1880. 59 + 55 o. = *Die Spuren al-Batlajûsi's in der jüdischen Religions-Philosophie nebst einer Ausgabe der hebräischen Übersetzungen seiner Bildlichen Kreise.* = In: Jahresbericht der Landes-Rabbinerschule in Budapest für das Schuljahr 1879—80. Budapest 1880. 64 + 55 o. Nem sokkal később jelentette meg az érzékekről szóló, szintén alapvető fontosságú művét magyar és német nyelven, amelyben átfogó filológiai, filozófiai és természettudományos képzettsége[21] egyaránt érvényre jut: *Az érzékek. Adalékok a középkor physiologiája- és psychologiájának történetéhez, héber és arab forrásokból.* In: A budapesti Országos Rabbiképző-Intézet értesítője az 1883—84-iki tanévről. Budapest 1884. V, 186 o. = *Die Sinne. Beiträge zur Geschichte der Physiologie und Psychologie im Mittelalter aus hebräischen und arabischen Quellen.* In: Jahresbericht der Landes-Rabbinerschule in Budapest für das Schuljahr 1883—84. Budapest 1884. V, 199 o. (Lipcsei impresszummal is megjelent.) Ez a mű elnyerte a nagy német orvostudós, Rudolf Virchow elismerését is. Tragikusan rövidre szabott élete végén jelentette meg a 11. századi spanyolországi neoplatonikus filozófus és költő, Ibn Gabirol rendszerét elemző művét: *Tanulmányok Salamon Ibn Gabirolról.* In: A budapesti Országos Rabbiképző-Intézet értesítője az 1898/9 tanévről. Budapest 1899. 113 o. = *Studien über Salomo Ibn Gabirol.* In: Jahresbericht der Landes-Rabbinerschule in Budapest für das Schuljahr 1898/99. Budapest 1899. 123 o. Alapos forráskutatásokon alapuló fontos műveket köszönhetünk neki a zsidó családtörténet (genealógia) terén: *Samson Wertheimer, der Oberhoffactor und Landesrabbiner 1658–1724 und seine Kinder.* = Zur Geschichte jüdischer Familien I. Bécs 1888. 114 o. *Okmányok Wertheimer Sámson élettörténetéhez.* In: A budapesti Országos Rabbiképző-Intézet értesítője az 1890—91-iki tanévről. Budapest 1891. 139 o. = *Urkundliches aus dem Leben Samson Wertheimers.* In: Jahresbericht der Landes-Rabbinerschule in Budapest für das Schuljahr 1890—91. Budapest 1891. 142 o. *Die Familien Prags nach den Epitaphien des alten jüdischen Friedhofs in Prag,* zusammengestellt von Simon Hock. Aus dessen Nachlasse herausgegeben, mit Anmerkungen versehen und biographisch eingeleitet von Prof. Dr. David Kaufmann. Pozsony 1892. 402 (héber) + 36 o. (német). *R. Jaïr Chajjim Bacharach (1638–1702) und seine Ahnen.* = Zur Geschichte jüdischer Familien II. Trier 1894. 140 o. *Aus Heinrich Heine's Ahnensaal.* Breslau 1896. 312 o., de feldolgozta felesége családjának történetét is — a halála miatt torzóként félbemaradt művet Max Freudenthal baráti keze fejezte be: *Die Familie Gomperz.* = Zur Geschichte jüdischer Familien III. Frankfurt am Main 1907. XVII, 437 o. Nemcsak kultúrtörténetileg fontos dokumentum, hanem mélyen emberi olvasmány is egy, a 17. század második felében és a 18. század elején élt, igen művelt, nemeslelkű németországi zsidó özvegyasszony jiddis (német?) nyelven írt emlékirata, amit Kauf-

21 Krauss említi, hogy Kaufmann „rengeteg" *(eine Menge)* jegyzetet készített a neves anatómus, HYRTL József *Onomatologia anatomica. Geschichte und Kritik der anatomischen Sprache der Gegenwart.* (Bécs 1880.) c. művéhez, amit a szerző megküldött neki. A mű dedikált példánya megvan a Kaufmann Gyűjteményben, ám Kaufmann jól ismert lila színű tintájával írott jegyzeteknek semmi nyoma, s maga a könyv is nagyon jó, szinte vadonatúj állapotban van, ami arra enged következtetni, hogy Kaufmann rendelkezhetett egy másik példánnyal is e műből. KRAUSS 1901 (1902). 29. A jegyzetek bizonyára megsemmisültek a II. világháború során Kaufmann hatalmas levelezésével együtt.

mann tett hozzáférhetővé a szakkörök és a nagyközönség számára — külön érdekességet kölcsönöz e műnek, hogy szerzője — e korban szokatlan módon — nő: *Die Memoiren der Glückel von Hameln 1645–1719.* Frankfurt 1896. LXXII + 400 o. E szenzációszámba menő mű oly sikert aratott, hogy németre, angolra és franciára is lefordították, s készült belőle modern jiddis fordítás is.[22] Számos fontos eredeti dokumentum kiadását köszönhetjük Kaufmann Dávidnak, aki előszeretettel kutatott kézirattárakban és levéltárakban, ám azt is tudjuk, hogy már-már elképesztő bőségben ömlő adatait jól szervezett „ügynökhálózatától" szerezte be folyamatosan, amelynek egyes tagjai az ő megbízásából gyűjtöttek adatokat könyvtárakban, kézirattárakban és levéltárakban szerte Európában és a Közel-Kelet egyes területein. Megbízottai, kiváló kapcsolatai révén sikerült felépítenie páratlan kézirat- és könyvgyűjteményét is, amelynek anyagi hátterét felesége családja biztosította — az általa kiadott fontos dokumentumok nemritkán a saját gyűjteményéből származtak. Egészen kivételes bibliográfiai ismeretekkel rendelkezett, erről több publikációja is tanúskodik. Alapvető fontosságúak a zsidó régiségtannal és helytörténettel, egyes közösségekkel kapcsolatos publikációi, melyekben fölhasználta a sírkőfeliratokról készített nagyszámú pacsolatát is. Tudományos tevékenysége középpontjában talán a zsidó történelem állott, s az eme témakört tárgyaló műveit az új, mindaddig ismeretlen források bőséges használata emeli messze kortársainak színvonala fölé. Magyar vonatkozású dolgozatai közül megemlítünk egy fontos korabeli forrást Budavár visszafoglalásáról, amit a saját birtokában lévő kéziratból[23] adott ki német fordítás kíséretében — *Die Erstürmung Ofens und ihre Vorgeschichte nach dem Berichte Isak Schulhofs (1650–1732) (Megillath Ofen).* Trier 1895. 62 + 32 o.[24] —, valamint egy érdekes kuruc vonatkozású epizód feldolgozását a magyar határhoz közel eső morvaországi Uherský Brod történetéből: *Die Verheerung von Ungarisch-Brod durch den Kuruzzenüberfall vom 14. Juli 1683.* In: Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums 1893. 270–282, 319–331.[25] Úttörő jelentőségűek a zsidó művészettörténettel, mindenekelőtt a kézirat-illusztrációkkal kapcsolatos kutatásai és eredményei is: *Zur Geschichte der jüdischen Handschriftenillustration.* In: David Heinrich MÜLLER — Julius VON SCHLOSSER: *Die Haggadah von Sarajevo. Eine spanisch-jüdische Bilderhandschrift des Mittelalters.* Bécs 1898. 255–311 (Anhang) (= *Gesammelte Schriften* III. 1915. 173–228). *Les cycles*

22 E valóban héber írással, zsidó környezetben íródott műnek a némettől alig eltérő nyelvének a besorolása a szakirodalomban vitatott. Van, aki „modern nyugati jiddisnek" tekinti, más szerint ilyen valójában nincs is, újabban ugyanis elsősorban csak a Kelet-Európában használatos „zsidónémetet" jelölik a *jiddis* elnevezéssel, ezzel a valójában az 1910-es években Amerikából Európába átkerült szakkifejezéssel. Nádasdy Ádám szíves közlése. Német fordítás Bertha Pappenheim (Bécs 1910) és Alfred Feilchenfeld (Berlin 1913) tollából, angol fordítás Marwin Lowenthal (1932) és Beth-Zion Abrahams (New York — London 1932) tollából, francia fordítás Léon Poliakovtól (Párizs 1971), modern jiddis fordítás Yosef Bernfeldtől (Buenos Aires 1967). A német és angol fordítások számos kiadásban láttak napvilágot.

23 Mai jelzete: A 349

24 E mű magyar fordításban is megjelent a közelmúltban: SCHULHOF Izsák: *Budai krónika.* Héberből fordította Jólesz László. Budapest 1981. Ld. még KAUFMANN Dávid: *Budavár visszavívásának egy szemtanuja és leírója.* In: Az Izraelita Magyar Irodalmi Társaság Évkönyve 1895. 63–92.

25 Ez a műve az Ungarisch Brod-i gimnázium 1894-i évkönyvében is megjelent.

d'images du type allemand dans l'illustration ancienne de la Haggada. Revue des Études Juives 1899. 74–102 = *Die Bilderzyklen im deutschen Typus der alten Haggada-Illustration. Gesammelte Schriften* III. 1915. 229–261. A hagyományos közvélekedés szerint ugyanis a zsidóktól mindig is idegen volt mindenfajta képi ábrázolás, minthogy ezt vallásuk tiltotta.[26] Talán Kaufmann volt a legelső nagy formátumú tudós kutató, aki ennek a nézetnek a megalapozatlanságára nyomatékkal felhívta a figyelmet és nagy, átfogó anyagon bizonyította tarthatatlanságát. Így azután érthető, hogy a zsidó művészettörténet megalapítójaként is számontartják.[27] Foglalkozott orvostörténeti témákkal is: *Isak Israelis Propädeutik für Ärzte.* In: Magazin für die Wissenschaft des Judentums 1884. 97–112. = *Gesammelte Schriften III.* 1915. 262–275. *Die jüdischen Schüler des Antonius Musa Brasavola in Ferrara.* In: Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums 1894. 127–132. = *Gesammelte Schriften III.* 1915. 276–281.

Kaufmann Dávid kézirat- és könyvgyűjteménye

Kaufmann Dávid szenvedélyes kézirat- és könyvgyűjtő volt, s ehhez az anyagi hátteret felesége ill. annak családja biztosította. Hirtelen halálát követően a gyűjtemény feleségére szállott, aki megbízta Weisz Miksát (1872–1931), Kaufmann kedves tanítványát és a család barátját[28] a gyűjtemény tudományos igényű katalógusának elkészítésével. A kiváló katalógus elkészült, s mind a mai napig szolgálja a tudományos kutatást, ám az özvegynek nem adatott meg, hogy megérje a katalógus hőn várt megjelenését: *Néhai Dr. Kaufmann Dávid tanár könyvtárának héber kéziratai és könyvei.* Összeállítja és ismerteti Dr. Weisz Miksa. Budapest 1906. 199 + 80 o.[29] Kaufmann özvegyének, Gomperz Irmának korai halálát követően édesanyja, Gomperz Róza lett a gyűjtemény birtokosa. Ő 1905. december 24-én kelt adományozó levelében „az elhunytak intentióinak" megfelelni kívánván a Magyar Tudományos Akadémiának ajándékozta a felbecsülhetetlen értékű gyűjteményt az Akadémia „örök

26 Vö. pl. Julius VON SCHLOSSER: *Der Bilderschmuck der Haggadah.* In: David Heinrich MÜLLER – Julius VON SCHLOSSER: *Die Haggadah von Sarajevo. Eine spanisch-jüdische Bilderhandschrift des Mittelalters.* Bécs 1898. 240–241.

27 KRAUSS 1901 (1902). 45: *Noch vor zehn Jahren wäre es absurd gewesen, von einer jüdischen Kunst zu sprechen. Diese Kunst entdeckt zu haben, ist Kaufmann's eigenstes Verdienst. Nicht nur mußte er beweisen, daß eine solche Kunst existire, er mußte auch beweisen, daß sie existiren* ***könne****, indem er die Meinung, als stehe das Bilderverbot der Kunstentfaltung im Judenthum im Wege, als irrig erwies, er es vielmehr als unwiderlegbare Thatsache hinstellte, daß die Kunst auf flachem Raume nie verboten war, insofern kein Götzendienst sich daran knüpfte.*

28 Dr. Bakonyi Béla elbeszélése szerint az egykori Aréna úti templomban tartották bar-micva ünnepélyét, mivel Weisz Miksa ott működött rabbiként.

29 A mű német nyelven íródott, csak a címlap és az előszó van magyarul. Van egy német változata is, amelyben a címlap és az előszó is németül olvasható, s a kiadás helyeként Frankfurt am Main van feltüntetve: *Katalog der hebräischen Handschriften und Bücher in der Bibliothek des Professors Dr. David Kaufmann s[eligen] A[ndenkens]* beschrieben von Dr. Max WEISZ. Frankfurt am Main 1906. Egyébként mindkét változatot Pozsonyban nyomta az Alkalay Adolf és Fia cég.

tulajdonaként".[30] Az Akadémia 1906. január 29-i ülésén „megbízza az Elnökséget, hogy az Akadémia mély köszönetét juttassa Gomperz Róza úrhölgy tudomására". A családi hagyomány szerint azért esett a választás a Magyar Tudományos Akadémiára, mert a család az ország legnagyobb presztízsű tudományos intézményében – az adományozó levél szavaival „legelső tudományos intézetünk könyvtárában" – óhajtotta látni a páratlan gyűjteményt.[31]

A Kaufmann Gyűjtemény 594 kézirattételből és 1092 nyomtatott könyvből áll.[32] A Gyűjtemény terjedelmét tekintve nemzetközi viszonylatban nem tekinthető nagynak, ám kvalitásait tekintve a világ legjelentősebb gyűjteményei között tartják számon.[33] A kéziratgyűjtemény tartalmaz bibliai szövegeket kommentárokkal, nyelvészeti és a bibliai szöveg hagyományozásával (masszóra) kapcsolatos munkákat, vallásjogi műveket (haláka), aggadisztikus[34] (rabbinikus legendákat tartalmazó) alkotásokat, a talmúdi metodológiával kapcsolatos műveket, kabbalisztikus írásokat, teológiai, filozófiai műveket, hitvitázó iratokat, történelmi munkákat, prédikációkat, imakönyveket, költeményeket, olasz vonatkozású helytörténeti iratokat, levélmintákat, matematikai és orvostudományi műveket. Kiemelkedően gazdag a gyűjtemény olaszországi rabbik *responsum*aiban, formális jogi döntéseiben, amelyekben egy-egy, a mindennapi életben előforduló problematikus esettel kapcsolatban hozzájuk intézett kérdésre adtak *válasz*t. Ezeket a nemcsak vallásjogi vonatkozásban fontos, hanem a korabeli mindennapi életre, szokásokra vonatkozó elsőrangú tör-

30 Az adományozó levelet Könyvtárunk Kézirattára őrzi. MTAKK RAL 533/1905. (Érk. 1905. december 28).

31 Dr. Bakonyi Béla közlése. Elbeszélése szerint a választásban döntő szerepe volt nagyapjának, König Lajos malomtulajdonosnak, Kaufmann sógorának. (König Lajos felesége Kaufmann Dávid húga, Kaufmann Róza volt.) A König család őrizte Kaufmann roppant terjedelmes, minden bizonnyal páratlan értékű és jelentőségű levelezését a család Szondi utca 93. szám alatti házának a padlásterében több ládában. A leveleket haláláig (1938) König Lajos rendszerezte. Ekkor a család egy kisebb lakásba költözött a Vitéz utcába, ám a levelezés a régi helyén maradt. 1941-ben azután a háborús légó-rendszabályok miatt megsemmisítették, minthogy a légitámadások miatt a padlástérben tilos volt éghető anyagokat tárolni – ezt a házmester mesélte 1945-ben a családnak. A levelezés mindenesetre nyomtalanul eltűnt, s az ostrom utáni visszatértekor 1945-ben a családnak minden erőfeszítése ellenére már nem sikerült a nyomára bukkannia. – Tulajdonképpen kézenfekvőnek tűnhetett volna, hogy a család a nagyértékű kézirat- és könyvgyűjteményt a Rabbiképző Intézetnek ajándékozza, hisz ott működött Kaufmann Dávid, s az Intézet ez idő tájt a világ egyik legelső ilyen jellegű intézménye volt. Ám hogy ez nem így történt, abban dr. Bakonyi Béla szerint az játszott döntő szerepet, hogy a család az Akadémiát lényegesen nagyobb presztízsű intézménynek tartotta. Erről König Lajos győzte meg Gomperz Rózát.

32 Egy sor kevésbé érdekes nyomtatott művet Weisz Miksa nem tartott katalogizálásra érdemesnek. WEISZ Miksa (szerk.): *Néhai Dr. Kaufmann Dávid tanár könyvtárának héber kéziratai és könyvei.* Budapest 1906. 186–187. (Weitere Bestandteile der Bibliothek).

33 Joseph GUTMANN: *Forming the great collections.* In: *A sign and a witness. 2,000 years of Hebrew books and illuminated manuscripts.* Ed. by Leonard Singer Gold. New York – Oxford 1988. 75. Binyamin RICHLER: *Hebrew manuscripts: a treasured legacy.* Cleveland – Jerusalem 1990. 67, 78. UŐ: *Guide to Hebrew manuscript collections.* Jerusalem 1994. 27–28, 89.

34 aggáda: a Talmúd és a midrás elbeszélő jellegű, nem jogi része, amely erkölcsi tanításokból, legendákból, folklorisztikus alkotásokból, anekdotákból és mondásokból áll. Ellentéte a haláka, a vallásjogi része a Talmúdnak és a midrásnak, a zsidó hagyományos irodalomnak.

téneti forrásokat, amelyekhez számos jogi eset leírása társul, az egyébként inkább szűkszavú és tömör Weisz-katalógus kimerítő részletességgel tárgyalja (31–79. o.).[35] A kéziratok jelentős része Olaszországból származik – ebben a tekintetben megemlíthetjük, hogy Kaufmannak sikerült megvásárolnia Marco MORTARA (1815–1894) kiemelkedő mantovai rabbi teljes kézirat- és könyvgyűjteményét. (1895. – Ezek a művek kötésük alapján ma is könnyen azonosíthatók.) A jemeni eredetű vallásos költeményeket (pijjútokat) tartalmazó becses kéziratokat egy M. ADELMANN nevű kereskedő vásárolta számára elsősorban Jemenből bevándorolt zsidóktól Jeruzsálemben – ő a Közel-Kelet más vidékeiről is szerzett be kéziratokat és ritka könyveket Kaufmann számára. Sok mindent vásárolt egy N. RABINOWITZ nevű müncheni antikváriustól is.

A gyűjtemény legjelentősebb darabja minden kétséget kizáróan az A 50 jelzetű Misna-kézirat, az ún. Codex Kaufmann, amely a hagyományos zsidó törvényirodalmat tartalmazza héber nyelven a 2. században megszerkesztett formában – ismeretes, hogy a Misna képezi a Biblia utáni kor főművének, a Talmúdnak az alapvető alkotórészét (2. ábra).[36] A három ma ismert teljes Misna-kézirat közül a tudományos közvélekedés kéziratunkat tartja a legjobbnak. Minthogy a kéziratnak nincs kolofónja – valószínűleg elveszett az idők folyamán –, keletkezési idejéről és származási helyéről megoszlanak a vélemények – így pl. GOLDZIHER Ignác szerint Dél-Arábiából, míg KRAUSS Sámuel szerint Olaszországból származik.[37] A mai álláspont a következőkben foglalható össze:

35 Néhány példa. A 151^{43}: Responsum egy rabbi ellen, aki megengedte egy nem zsidónak, hogy szabbatkor gyászruhát készítsen zsidók számára. Weisz 1906. 36. A 152^{18}: Egy idős asszony hozzá akart menni egy fiatalemberhez, ám az első házasságából származó fia nem akarta megengedni, hogy a vőlegényt a Tórához hívják és elmondják a szokásos pijjút-költeményeket. A közösség tagjai szembeszálltak vele. Weisz 1906. 41. A 154^{8}: Egy olasz városban a levantei kereskedők adómentességet élveztek, és nem kellett vámot fizetniük, amennyiben nem telepedtek le ott. Több levantei azonban állandó lakosként is meg akarta tartani ezeket az engedményeket. Zsinagógai vita a levanteiek és az olaszok között. Weisz 1906. 49. A 155^{69}: Szabad-e tubákolni böjti napon? Weisz 1906. 54. A 156^{9}: Egy asszony terítőt ajánl fel egy zsinagógának. A terítő elkészül, és ünnepeken használják is a zsinagógában. Kérdés: az asszony halála után a terítő része-e az asszony örökségének, avagy a zsinagógáé? Weisz 1906. 55. A 158^{28}: Egy liba gyomrában, amelyet több más libával együtt főztek meg, találtak egy szöget. Mi a helyzet a rituális tisztaság szempontjából? Weisz 1906. 60.

36 A képen feltűnik két lyuk a lap alján: rajtuk keresztül látható az előző lap szövege. Ugyanakkor oldalunkon a szöveg szépen kikerüli a lyukakat, tehát azok nem utólagos sérülés következtében keletkeztek. A pergamen nagyon drága anyag, tehát gazdaságosan jártak el vele: néhány kisebb lyuk nem volt elegendő ok arra, hogy csak úgy eldobják.

37 GOLDZIHER Ignác: *Kaufmann Dávid könyvtára.* (Olvasta Goldziher Ignácz r. t. az április 23-iki ülésen.) = Akadémiai Értesítő 1906. 309. Samuel KRAUSS: *Die Kaufmann'sche Mischna-Handschrift.* = Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums 1907. 460. Goldziher nem említi, mire alapozza kijelentését. Ami Krausst illeti, a kézirat épp nála volt, amikor a Kaufmann Gyűjteményt Gomperz Róza az Akadémiának ajándékozta, az Akadémia pedig haladéktalanul visszakérte a kéziratot, s így csupán a kézirat egy kis részét (a Násim és Neziqin rendet) volt alkalma beható vizsgálat tárgyává tennie. Ezen belül is, úgy tűnik, kizárólag egy – ha jól értem, mindössze alig néhány helyen jelentkező – különleges helyesírási szokás, az <s> hang/betű előtti *alef prostheticum* alkalmazásából következtet az itáliai eredetre, minthogy ez a szokás szerinte elsősorban az olaszokra volt jellemző. KRAUSS 1907. 65.

2. Misna. Részlet a IV. rend (Neziqin) 7. traktátusából: ʿEdujjot VI. 3–VII. 4.
MTAKKGy Ms Kaufmann A 50 p. 328.

> A kézirat valószínűleg Palesztinából származik, és a 10. vagy legkésőbb a 11. században íródott. Az írás és a betűk alakja nagyon hasonlít bizonyos keletről származó Biblia-kéziratokéhoz, amelyeket a 10. vagy a 11. században írtak. A kézirat megjegyzéseket, többnyire javításokat tartalmaz a szöveghez, amelyek több kéztől erednek. Egy bizonyos kéztől eredő javítások folyamatosan jelen vannak, és ezek képezik a többséget. Ugyanez a kéz látta el magánhangzójelekkel a kéziratot. Ez a magánhangzójelölés nem az eredeti írnoktól származik, hanem valószínűleg évszázadokkal későbbről ered, amikor is átmásolták ide egy másik kéziratból, amelynek a szövege nagymértékben eltért a Kaufmann-féle kéziratétól. A magánhangzójelek írnoka beszúrta ezeket a változatokat a Kaufmann-kódexbe. A magánhangzójelek és az írnokuktól származó javítások egy másik kéziratot képviselnek, amelyik egy másik recenzióhoz tartozik. A Kaufmann-kéziratban több sajátos vonást találunk, mint bármely más kéziratban, beleértve a legtöbb geníza-töredéket is. Megtartott régebbi alakokat a palesztinai típusú szövegből és gyakran tükrözi a második századi Palesztina beszélt nyelvét. Minden kétséget kizáróan a Kaufmann-kódex a legrégebbi teljes Misna-szöveg és ez tartalmazza a legjobb olvasatokat, jóllehet úgy tűnik, hogy nem annyira hűen őrizte meg a palesztinai recenziót, mint a cambridge-i kódex. Ily módon tehát ma a Kaufmann-kéziratot kell tekintenünk a minden tudományos kiadás alapjául szolgáló szövegnek.[38]

A kéziratot 1896-ban, néhány évvel halála előtt szerezte meg Kaufmann nagy nehézségek árán, és az efölött érzett nagy örömét a kézirat előzéklapjára írt magasztos szárnyalású versében, a „Dávid zsoltárá"-ban juttatta kifejezésre. (Dávid itt természetesen ő saját maga.)[39]

Külön csoportot alkot néhány illuminált héber kézirat – ezek javarészt a pádovai Trieste testvérek gyűjteményéből származnak –, amelyeket egyáltalán a legjelentősebb ilyen jellegű alkotások között tartanak számon.[40] Idetartozik mindenekelőtt az A 77 jelzetű fólió-méretű négykötetes kézirat, mely MAIMONIDES (1135–1204) *Misné Tóra* c., egyébként jól ismert vallásjogi művét, törvénykódexét, a zsidó jog első szisztematikus összefoglalását, a zsidóság valamennyi vallási előírásának *summáját* tartalmazza, ám díszítése, pompás illusztrációi avatják „a középkori héber könyv-

38 Michael KRUPP: *Manuscripts of the Mishna. The three complete Mishna manuscripts.* In: *The literature of the Sages I.* Editor: Shmuel Safrai. Assen/Maastricht – Philadelphia 1987. 253. Vö. még KRAUSS 1907. 54–66, 142–163, 323–333, 445–461.

39 Ezt közli a gyűjtemény katalógusában Weisz Miksa is. WEISZ 1906. 14.

40 Ezek jogilag nem alkották Kaufmann Dávid kézirat- és könyvgyűjteményének a részét, hanem anyósa, Gomperz Róza tulajdonában voltak – ennek minden bizonnyal anyagi okai lehettek: talán olyan magas árat kellett fizetni értük, amit csak ő tudott a rendelkezésére bocsátani és valószínűleg csak ezzel a feltétellel. Az adományozó levélben Gomperz Róza külön említi ezeket a tételeket, amelyeket személy szerint ő adományoz a Magyar Tudományos Akadémiának: „Ez alapítványhoz a magam részéről 25 darab *dúsan illuminált héber pergamen-kéziratot* kapcsolok, melyek a bennök foglalt olasz származású miniatúrák és színes képek révén szakértők ítélete szerint *műtörténeti szempontból* kiváló beccsel bírnak." MTAKK RAL 533/1905. (Érk. 1905. december 28.)

művészet egyik legértékesebb darabjává."[41] Az a tény, hogy épp egy vallásjogi művet tartalmazó kézirat elkészítésére fordítottak ilyen gondot és hoztak ennek érdekében ily tetemes anyagi áldozatot, mindenképp a műnek a közösségben élvezett presztízsével, tiszteletével magyarázható.[42] A kézirat Északkelet-Franciaországban készült, és 1296-ban fejezték be.[43] Az érdeklődő a legkiválóbb szakemberek tollából eredő alapos leírást talál e gyönyörű kéziratról az illuminált oldalak – sajnos az eredetit meg sem közelítő színvilágú – hasonmásainak kíséretében a műről magyar és angol nyelven, SCHEIBER Sándor szerkesztésében megjelent fólió-méretű kötetben.[44] Szebbnél szebb illusztrációi közül egy közelmúltbeli felfedezés okán kiemeljük az egyik érdekes lapalji ábrát (3. ábra), amely a 12. könyv, az *Adományok és szerzemények könyve* nyitólapját díszíti: „Mózes törvényt ad Izrael népének. A kép forrása a bibliai szöveghez kapcsolódó legenda. E szerint Isten kitépte helyéből a Szináj-hegyet, felfordította, s kosárként Izrael gyermekei fölébe helyezte, így akarván őket arra kényszeríteni, hogy alávessék magukat a kinyilatkoztatott Törvénynek. A *Misné Tóra* festője a hegy alá szorult népet mutatja be, valamint Mózest, amint átadja a Tízparancsolat vésett kőtábláit."[45] Nos, 1984 táján fedezte föl Evelyn M. COHEN amerikai művészettörténész a Keleti Gyűjteményben folytatott kutatásai során, hogy a mai illusztráció alatt egy aranyos dicsfénnyel övezett alak rejtezik, aki átnyújtja Mózesnek a kőtáblákat. Arra kell gondolnunk, hogy a festő keresztény volt, és nem tudta, hogy a zsidóságban Isten ábrázolása szigorúan tilos, a megrendelő

41 SED-RAJNA Gabriella: *A budapesti »Misné Tóra« festményei és díszítése.* In: *A Májmúni kódex. [Móse Májmúni törvénykódexe]. A budapesti »Misné Tóra« legszebb lapjai.* [Szerk. Scheiber Sándor]. Budapest 1980. 31. *Codex Maimuni. Moses Maimonides' code of law. The illuminated pages of the Kaufmann Mishneh Torah.* [Ed. Alexander Scheiber]. Budapest – Frankfurt 1984. 37. A kéziratról ld. még Bezalel NARKISS – Gabrielle SED-RAJNA: *Index of Jewish art. Iconographical index of Hebrew illuminated manuscripts. Volume IV. Illuminated manuscripts of the Kaufmann Collection.* Budapest–Jerusalem–Paris 1988. First Kaufmann Mishneh Torah. Card Nos. 1–45.

42 David KAUFMANN: *Zur Geschichte der jüdischen Handschriftenillustration.* In: MÜLLER – VON SCHLOSSER 1898. 281, 292.

43 SED-RAJNA 1980. 31. NARKISS – SED-RAJNA 1988. First Kaufmann Mishneh Torah. Card No. 2.

44 *A Májmúni kódex.* 1980. *Codex Maimuni.* 1984. Az angol változat szövege nem azonos a magyaréval: ott több szerzőtől olvasható tanulmány. Mindkét kiadás Szántó Tibor művészeti vezetése alatt készült, aki az egészoldalas díszített címlapokat a fakszimile kiadásban körbevágta, így több helyen csonkultak az illusztrációk lapszéli részei. (Az eredeti kéziratban ilyen sehol sem fordul elő.) Szóbeli érdeklődésemre, hogy miért járt el így, a 80-as évek végén azt válaszolta, hogy az illusztrációkat fölnagyította, majd az eredeti méretre vágta, s erre pedig azért volt szükség, nehogy valaki a fakszimile kiadást összetévessze az eredeti kézirattal. Nagy nehézségek árán sikerült megakadályozni, hogy a Kaufmann haggáda második fakszimile kiadásánál ugyanígy járjon el. A Jordánszky-kódex fakszimile kiadása ugyanilyen elvek alapján készült: egy tanulságos recenzióban olvashatjuk a fakszimile-kiadásból hiányzó szövegrészeket. MADAS Edit: rec. *A Jordánszky-kódex. Magyar nyelvű bibliafordítás a XVI. század elejéről (1516–1519). A kódex fakszimile kiadása.* Budapest 1984. = Irodalomtörténeti Közlemények 1986. 181–183.

45 SED-RAJNA 1980. 25. Uő: *Die hebräische Bibel in Bilderhandschriften des Mittelalters.* Übers. von Peter Hahlbrock. Frankfurt am Main – Berlin. 1987. 110 [125. ábra]. Vö. NARKISS – SED-RAJNA 1988. First Kaufmann Mishneh Torah. Card No. 40. Az illusztráció értelmezése nem igazán könnyű: annakidején Kaufmann még némileg bizonytalanul úgy vélte, hogy Izráel gyermekeit látjuk egy nyíláson keresztül a sziklafalban, amint a távolból figyelik a jelenetet. KAUFMANN 1898. 284.

3. Mózes a törvénytáblákkal.
MTAKKGy Ms Kaufmann A 77/IV f. 32r.

meg csak nagy vonalakban vázolta az illusztrálandó eseményt, így azután a művész a korabeli keresztény művészetben szokásos módon komponálta meg a jelenetet. Ezért azután, miután kiderült a hiba, átfesthették az illusztrációt, csak az Úr kezét hagyván meg, ami ismert ábrázolási módja volt az isteni jelenlétnek a középkorban.[46] Arra, hogy az illuminátor keresztény volt, még egy jel is utal: a művész Mózest eredetileg két szarvval ábrázolta, s ezt szintén utólag próbálták meg eltávolítani a kéziratból, ám nem igazán sikerrel – a pergamenen ma is láthatók a kaparás nyomai, az egyik szarvat pedig e későbbi kéz Mózes hajfürtjévé igyekezett átalakítani. Mózesnek szarvakkal történő ábrázolása, ami egy középkori latin fordításon alapul, a keresztény művészetre jellemző.[47]

Azzal a kérdéssel, hogy milyen mértékben vehettek részt keresztény illuminátorok zsidó kéziratok elkészítésében, már Kaufmann is foglalkozik, és alapvetően elutasítja ezt a föltételezést.[48] Mindazonáltal a Kaufmann Gyűjtemény szépen illuminált kéziratiban erre számos jel utal. Az alább említendő példákon túlmenően felhívjuk a figyelmet a Kaufmann haggáda[49] egyik jelenetére (3a. ábra), ahol az égő csipkebokorból egy glóriás fiatal férfi emelkedik ki (fol. 59v), akiben már a 19.

46 Evelyn M. COHEN: *The artist of the Kaufmann Mishneh Torah.* In: *Proceedings of the Ninth World Congress of Jewish Studies. Jerusalem, August 4 – 12, 1985. Division D. Volume II: Art, Folklore, Theatre, Music.* Jerusalem 1986. 25–30. Uő: *The decoration of medieval Hebrew manuscripts.* In: *A sign and a witness.* 1988. 49–50. Így csupán egy templomból kinyúló kéz utal Istenre egy 1000 körül készült, Leidenben őrzött (keresztény) kéziratban is, ahol a költő-szerző hálát ad Istennek műve befejezéséért: poeta grãs agit dõ p expleto opere suo. Milo van SINT-AMAND: *Carmen de sobrietate.* Sint Omaars, ca. 1000. Hs. Leiden, UB, BPL 190, f.26v. Ugyanerről a zsidó művészetben ld. Mendel METZGER: *La haggada enluminée. I. Étude iconographique et stylistique des manuscrits enluminés et décorés de la haggada du XIIIe au XVIe siècle.* In Études sur le judaïsme médiéval. II. La haggada enluminée I. Leiden 1973. 283[2], 286. Hasonlóképpen ábrázolta a Törvény átadását az ún. Madárfej-haggáda művésze (fol. 23r) is. Uo. 303, Pl. LXVIII [fig. 388]. Ugyanennek a jelenetnek a két legkorábbi keresztény ábrázolása közül csak a 9. századi Grandval Bibliában található megfogalmazásában utal csupán egy a felhőből kinyúló kéz az Úr jelenlétére, míg a 7. századi Ashburnham Pentateuch már ábrázolja az Úr arcát s a későbbiekben is ez az antropomorf ábrázolásmód válik jellemzővé a keresztény művészetben, sőt helyenként már egyértelműen Krisztust pillantjuk meg az Úr alakjában. Uo. 306–307. A kéz alkalmazása a zsidó művészetben kivételesnek tekinthető. Uo. 307. Az Úr jelenlétét egyébként egy kéz jeleníti meg az égő csipkebokorban a jelenet legkorábbi ma ismert ábrázolásán a Dura Europos-i zsinagógában (245) is. Uo. 286. Gabrielle SED-RAJNA: *L'art juif. Orient et Occident.* Paris 1975. 72. Figyelemre méltó Ezékiel látomásának (Ez 37) az ábrázolása a Dura Europos-i zsinagógában, aholis a héber szövegnek megfelelően az Úr kezét látjuk alányúlni az égből: „Az Úr keze volt rajtam és elvitt engem..." (Ez 37, 1a). Uo. 76. A Törvénytáblák átadásának motívumáról ld. METZGER 1973. 301–310. Gabrielle SED-RAJNA: *Die hebräische Bibel in Bilderhandschriften des Mittelalters.* Übers. von Peter Hahlbrock. Frankfurt am Main – Berlin. 1987. 95–96.

47 COHEN 1986. 29. Vö. Ruth MELLINKOFF: *The horned Moses in medieval art and thought.* Berkeley – Los Angeles – London 1970. Ld. pl. a British Library Or. 1404 jelzetű spanyol haggádáját (f.14v). MÜLLER – VON SCHLOSSER: *Bilderhaggaden* 1898. 105, Tafel IV[2].

48 KAUFMANN 1898. 295–311. Vö. VON SCHLOSSER: *Bilderschmuck* 1898. 229–230, 232. Hasonlóan vélekedik Narkiss is; Bezalel NARKISS: *Hebrew illuminated manuscripts in the British Isles. A catalogue raisonné. I. The Spanish and Portuguese manuscripts.* Jerusalem – London 1982. I. 14: „Undoubtedly most of the illuminators of Hebrew manuscripts were Jewish." A zsidó és a keresztény művészet egy lehetséges korai, igen jelentős aspektusáról ld. SED-RAJNA 1987. 155–156.

49 Ld. alább.

3a. Mózes az égő csipkebokor előtt.
MTAKKGy Ms Kaufmann A 422 f. 59v.

század végén MÜLLER és VON SCHLOSSER az Úr ábrázolását látta Krisztus alakjában.[50] Noha az adott bibliai helyen (Ex 3,2) egyértelműen az Úr angyala jelenik meg Mózesnek, két verssel később már az Úr maga szól hozzá az égő csipkebokorból, s egyébként is közismert, hogy az Ószövetség gyakorta nem tesz különbséget az Úr és az Úr angyala között, hanem az utóbbit az előbbinek az embereknek megjelenő alakjának tekinti, ugyanakkor a keresztény bibliamagyarázó számára az angyal kifejezetten krisztusi vonásokat is hordoz, hisz róla mondja később az Írás, hogy ő szabadít meg, vált meg minden bajtól (Gen 48,16).[51] A zsidó legenda úgy tudja, hogy Mózes az Úr hangját hallotta, ám Gábriel jelent meg neki.[52] Mindazonáltal az előbbiek alapján egy keresztény illuminátor számára teljesen kézenfekvőnek tűnhetett az angyalnak Krisztusként való ábrázolása. Az alak interpretációja szempontjából lényeges lenne tudnunk, vajon van-e szárnya, ám ez az illusztráció állapota miatt egyértelműen nem dönthető el, ugyanakkor figyelemre méltó, hogy *szakállas* fiatal férfit látunk magunk előtt: angyalokat nem szoktak így ábrázolni.[53] Egy ezzel szinte teljesen azonos jellegű ábrázolást mutat be METZGER egy 13. századi francia keresztény kéziratból, Szent Lajos zsoltároskönyvéből, és megjegyzi, hogy ott egyértelműen Krisztus alakja látható, ám egy helyütt mintha visszariadna a következtetések levonásától, és a Kaufmann haggádával kapcsolatban kijelenti, hogy az természetesen lehetetlen, hogy ez akár az Úr, akár Krisztus ábrázolása volna, míg másutt végül is elfogadja ezt az értelmezést.[54] S talán az sem véletlen, hogy művének illusztrációs részében a két ábrázolást közvetlenül egymás után szerepelteti.[55] Ami a mi kéziratunkat illeti, végül is az igazán meglepő talán az, hogy későbbi tulajdonosai közül ez az ábrázolás láthatóan senkit sem zavart! Nem úgy, mint a Rylands haggáda esetében, ahol – úgy tűnik – a krisztusi vonásokat hordozó angyal képét szemmel láthatólag megpróbálták utólag eltávolítani a csipkebokorból fölcsapó lángból,[56] vagy az ún. Dyson Perrins haggádában, ahol egy sérülés az adott helyen arra enged következtetni, hogy a lángból kikaparhatták az angyal képmását.[57] A Yahuda haggádában szárnyas angyal jelenik meg a csipkebokor fölött.[58] Az ún. Arany haggádában is szárnyas, glóriás angyal tűnik föl a csipkebokor fölötti

50 David Heinrich MÜLLER – Julius VON SCHLOSSER: *Die Bilderhaggaden der europäischen Sammlungen.* In: UŐK: *Die Haggadah von Sarajevo. Eine spanisch-jüdische Bilderhandschrift des Mittelalters.* Bécs 1898. 198 (*ad* Pag. 103). VON SCHLOSSER: *Bilderschmuck* 1898. 232.

51 *Das zweite Buch Mose. Exodus.* Übersetzt und erklärt von Martin Noth. 2. Auflage. = *Das Alte Testament Deutsch. Neues Göttinger Bibelwerk.* Teilband 5. Göttingen 1961. 27. *Das erste Buch Mose. Genesis.* Übersetzt und erklärt von Gerhard von Rad. 2. Auflage. = *Das Alte Testament Deutsch. Neues Göttinger Bibelwerk.* Teilband 2/4. Berlin 1967. 163–164 [*ad* Gen 16,7: Der Engel des Herrn]. *Bibel-Lexikon.* Hrsg. v. Herbert Haag. 4. Aufl. Lepzig 1981. 393–395 (*s.v.* Engel Jahwes).

52 SED-RAJNA 1987. 93.

53 Vö. METZGER 1973. 285–286, kül. 286[1, 2], 400 [*ad* P. 286, n. 2], aki azt sem zárja ki, hogy az illusztrációt esetleg később keresztények átfestették.

54 METZGER 1973. 286–287, Pl. LXIV, fig. 367.

55 Uo. Pl. LXIV-LXV. Fig. 367–368.

56 Vö. NARKISS: 1982. I. 88 [fol. 13v], II. 81 [Pl. LXXVI].

57 METZGER 1973. 280, Pl. LXV, fig. 369.

58 Uo. 281.

hegyen,[59] s a British Library Or. 1404 jelzetű haggádájában is látható egy (angyal?) fej a lángok között.[60] Egy zsidó illuminátorhoz jobban illik az Úrnak ill. az Úr angyalának aranysugarakkal és egy szárnyrészlettel, vagy egy szárnyból kinyúló kézzel való ábrázolása, amiképpen ez a szarajevói haggádában ill. a British Library Or. 2737 jelzetű kéziratában látható: ahhoz nem férhet kétség, hogy az előbbi ábrázolás az angyalt jeleníti meg, talán az utóbbi is, ám vajon nem tételezhetjük-e föl, hogy az utóbbiban a szárny az angyalt, míg a kéz az Úr jelenlétét reprezentálja?[61] Vagy említhetjük az ún. Második nürnbergi haggádát is, ahol egyszerűen csak a jelenetet leíró héber szöveget tartalmazó szalagot látunk az égen – talán egy felhőből? – ferdén kinyúlni.[62]

Visszatérve gyönyörű *Misné Tóra*-kéziratunkhoz, megjegyezhetjük, hogy az illusztrációnak a szöveghez való kapcsolódását figyelemre méltó módon példázza Dávid és Góliát ábrázolása, amely a jövendő királyt már koronában mutatja, míg Góliát a korabeli lovagok páncélzatát viseli (4. ábra). Ez a szép festmény a 7. könyv kezdőlapját díszíti, amelyben szó esik többek között a tallózás szabályairól is, ily módon utalva Rút tallózására, aki Dávid dédanyja, míg Orpa (Rút 1,4) a midrás szerint Góliát anyja.[63] Egy másik érdekes vonása ennek a kéziratnak, hogy számos profán, egy esetben kifejezetten obszcén lapszéli jelenetet tartalmaz, amelyek nem igazán kötődnek a szöveghez. Ez nem egyedi jelenség a 13. század közepe táján keletkezett kéziratokban: megjelenésük szoros kapcsolatban áll a kolduló rendek prédikációinak elterjedésével, amelyekben gyakran szerepelnek példabeszédek, nemegyszer állatmesékből és bestiáriumokból vett motívumokkal, majd pedig időnként teljesen függetlenné válnak a szövegtől.[64] Így pl. kéziratunk I. kötetének 46. levelén, a *Szeretet könyvének* címlapján lent jelenetet látunk (5. ábra) *„A róka regényéből*: a róka libát (képünkön kakast) ragad el, a gazdasszony kezében guzsallyal és orsóval

59 NARKISS: 1982. I. 62 [fol. 10v], II. 40 [Fig. 132].

60 Uo. I. 94 [fol. 1v], II. 94 [Fig. 283].

61 Eugen WERBER: *The Sarajevo Haggadah.* Szarajevó 1988. f.21v. METZGER 1973. 281–283. David Heinrich MÜLLER – Julius VON SCHLOSSER: *Die Haggadah des Bosn.-herceg. Landesmuseums in Sarajevo.* In: UŌK: *Die Haggadah von Sarajevo. Eine spanisch-jüdische Bilderhandschrift des Mittelalters.* Bécs 1898. 40 [Fol. 21']. NARKISS: 1982. I. 47 [fol. 67r], II. 33 [Plate XXVIII. Fig. 88].

62 NARKISS – SED-RAJNA 1981. Card No. 60 [*ad* fol. 13r]. Vö. METZGER 1973. 280–281, 286. MÜLLER – VON SCHLOSSER: *Die Bilderhaggaden* 1898. 143 [*ad* fol. 13r]. Az egész kérdéshez – keresztény párhuzamokkal – ld. METZGER 1973. 279–288 [Le buisson ardent]. SED-RAJNA 1987. 93–94. Az, hogy a szarajevói haggádában a teremtéstörténet végén az Urat látjuk, amint éppen pihen (f.2r), amiképpen ezt Müller és von Schlosser képaláírása sugallja *(Gottes Sabbathruhe)*, legalábbis kétséges: ez a kézirat Isten jelenlétére aranysugarakkal (az Úr szólítja Ádámot a Paradicsomban f.3v), egy felhőből kinyúló kézzel (Izsák feláldozása f.8r), ill. aranysugarakkal és angyalszárnyakkal együttesen (az égő csipkebokor f.21v) utal. Valószínűbb, hogy a kámzsás ülő alak a szombati pihenőnapot megtartó vallásos ember megjelenítése. MÜLLER – VON SCHLOSSER: *Die Haggadah von Sarajevo. Eine spanisch-jüdische Bilderhandschrift des Mittelalters.* Bécs 1898. *Tafelband.* Fol. 2, Fol. 3', Fol. 8, Fol. 21'. WERBER 1988. 24, 27 (kísérőtanulmány).

63 NARKISS – SED-RAJNA 1988. First Kaufmann Mishneh Torah. Card No. 15.

64 SED-RAJNA 1980. 29. Ld. még Joseph GUTMANN: *Hebrew manuscript painting.* New York 1978. 84.

4. Dávid és Góliát. MTAKKGy Ms Kaufmann A 77/II f. 118r.

5. MAIMONIDES: *Misné Tóra.* A II. könyv, a *Szeretet könyve* címlapja.
MTAKKGy Ms Kaufmann A 77/I f. 46v.

kergeti."[65] A lap tetején látható obszcén jelenettel kapcsolatban – „a jobb oldalon álló férfi nyilát a baloldalt álló, előrehajló férfi meztelen hátsó része felé lövi" –, amelyhez hasonló illusztrációkkal gyakran találkozunk 13–14. sz.-i angol és franko-flamand kéziratokban,[66] az ember önkéntelenül is az egyhangú munkától megfáradt kéziratilluminátort látja maga előtt, aki hirtelen ötlettől vezérelvén, akár egy kamasz, csínytevést eszel ki, éppúgy mint modern utódja-társa, a cédulázásba beleunt lexikoncikkíró, aki nem létező festőről szóló szócikket csempészik bele a tiszteletre méltó, komoly tudományos műbe, vagy mint a szótáríró, aki egy szócikk kapcsán hirtelen kiengedi magából a monoton tevékenység során fölhalmozódott feszültséget.[67] Az, hogy egy kéziratot oda nem illő jelenetekkel díszítenek, nem volt ritka jelenség: a korabeli másolók, illuminátorok itt fejthették ki igazán tehetségüket, midőn „vad ugrásokkal és szeszélyekkel hódoltak a szabadság érzésének"[68]. Így pl. a milánói Ambrosiana egyik korabeli kéziratában is találkozunk filozófiai műveket díszítő mindenféle állatfigurákkal, így kakasokkal, majmokkal és kutyákkal,[69] és kizárólag az oda nem illő állatábrázolások nagyfokú elterjedtsége, népszerűsége magyarázhatja, hogy a 12. század második felében a Jámbor Jehúda ben Sámuel speyeri rabbi szükségesnek tartotta előírni Németországban, hogy zsidó bibliamásolók felvételénél alapvető feltételként kell kikötni, hogy a másoló a masszoréta-apparátust, a szöveghagyományozással kapcsolatos megjegyzéseket ne mindenféle állat- és madárformában alakítsa ki, amiképpen ez például a Karlsruhei Tartományi Könyvtár híres, egykoron Johann REUCHLIN tulajdonában volt bibliakéziratában történt, ahol az olvasó először oroszlánokat, medvéket, ökröket, birkákat és másfajta állatokat vél látni maga előtt, mígnem alaposabb vizsgálódás után rá nem jön, hogy mindeme állatok valójában az apró betűs tudományos természetű masszoréta-apparátust rejtik.[70]

Hasonló állatábrázolást találunk MAIMONIDES egyik követőjének, JÁKOB BEN ABBAMARÉnak (JACOB ANATOLE) *Malmad ha-talmidim* című filozófiai prédikációinak egyik kéziratában, amely a 14. sz. végén az olaszországi Riminiben íródott. A mű szerzője II. Frigyes német-római császár udvarában működött fordítóként. Az A 287 jelzetű kézirat egyik lapját (f.4v) gyönyörű lapszéli és lapközti ábrázolások díszítik,

65 SED-RAJNA 1980. V. tábla. *A róka regényéről* ld. VOIGT Vilmos: *Rókairodalom.* In: *Világirodalmi lexikon.* Főszerkesztő: Király István – Szerdahelyi István. Budapest 1970–1996. XII. 65–66. SZABICS Imre: *Róka-regény.* Uo. 67–68.

66 SED-RAJNA 1980. V. tábla. GUTMANN 1978. 84.

67 *Művészeti lexikon.* Főszerkesztők Zádor Anna és Genthon István. Budapest. 1965–1968. III. 37 *(Alfred Leanque* címszó). HALÁSZ Előd: *Német–magyar szótár.* 9. kiadás. Budapest 1988. I. 1035 *((Igel* címszó).

68 KAUFMANN 1898. 257.

69 KAUFMANN 1898. 290.

70 KAUFMANN 1898. 257–258, 303. Erről ld. Thérèse METZGER: *La masora ornementale et le décor calligraphique dans les manuscrits hébreux espagnols au Moyen Age.* In: Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique. N° 547: La paléographie hébraïque médiévale. Paris 11–13 septembre 1972. 87–116, Pl. XCVII-CXII.

amelyeket egy stilizált fák alatt heverésző oroszlánpár már-már a reneszánsz életörömét előrevetítő élethű ábrázolása koronáz meg (6. ábra).[71]

A Kaufmann Gyűjtemény őriz egy másik, szintén díszes – s roppant súlyú – kétkötetes *Misné Tóra* kéziratot (A 78) is, amely 1310-ben készült Németországban, ám művészi kvalitása messze elmarad a korábbi kéziraté mögött. A címlapot ékesítő miniatúra két torony övezte kupoláján oroszlán ül, míg a középső ív alatt MAIMONIDES szakállas alakját látjuk csúcsos kalapban (7. ábra). A felső címsorban négy kutya űz egy szarvast, miközben egy ülő nyúl figyeli őket. Az alsó sorban jobbról balra haladva egy férfit látunk, aki épp megütni készül egy négylábú állatot egy fejszével, mellettük egy gólya áll, majd Sámsont látjuk az oroszlánnal, a szélen pedig egy bagoly (?) figyeli, amint egy medve belenyal egy mézescsuporba.[72]

Izgalmas és még részleteikben nem kielégítően kutatott, sok ismeretlent rejtő illuminációkat tartalmaz az A 384 jelzetű ünnepi imakönyv, *mahzór.* A kézirat 1320 körül készült Dél-Németországban, a Bódeni-tó környékén.[73] Ma „háromosztatú mahzór"-nak (ang. *Tripartite Mahzor)* is nevezik, minthogy Bezalel NARKISS kutatásai nyomán fény derült arra, hogy kéziratunk valójában egy terjedelmesebb, három kötetből álló kézirat első részét képezi. A másik két kötetet a londoni British Library és az oxfordi Bodleiana őrzi.[74] Érdekessége a kéziratnak, hogy az emberi alakok közül a nőket többnyire állatfejjel ábrázolja. Az állatfejek alkalmazása Franciа- és Németországból származó 13–14. századi illuminált héber kéziratokban fordul elő, azonban – kéziratunktól eltérően – többnyire minden alakot, férfiakat és nőket egyaránt így ábrázolnak.[75] A jelenség magyarázata nem tisztázott: többnyire úgy tartják, hogy a korabeli német zsidóságnak az emberalakok ábrázolásától való idegenkedése jelentkezett így, de van olyan elképzelés is, mely szerint ezeknek az alakoknak az eredete a középkori keresztény színpad maszkjaiban keresendő, míg ismét mások az isteni kegyelem reprezentációját látják ebben a jelenségben, amennyiben ez az emberi szint fölé való fölemelkedést ábrázolná, de a 12. századi zsidó misztikus irodalomban is szerepelnek kutyafejű és madárcsőrű emberi lények.[76] Gyűjteményünk egyik visszatérő látogatója, Ruth MELLINKOFF legújabb kutatásai

71 KAUFMANN 1898. 290–291. WEISZ 1906. 99–100.

72 KAUFMANN 1898. 284–285. NARKISS – SED-RAJNA 1988. Second Kaufmann Mishneh Torah. Card Nos 4–6.

73 A kéziratról ld. NARKISS – SED-RAJNA 1988. Tripartite Mahzor, vol. I. Card Nos. 41. A kéziratot Kaufmann Rabbinowitz antikváriustól vásárolta 1883-ban.

74 Bezalel NARKISS: *A tripartite illuminated Mahzor from a South German school of Hebrew illuminated manuscripts around 1300.* In: *Fourth World Congress of Jewish Studies [Jerusalem 1965]. Papers.* Jerusalem 1967–1968. II. 129–133. NARKISS egyik tanítványa, Sarit SHALEV-EYNI doktori disszertációt ír jelenleg a teljes kéziratról művészettörténeti szempontból.

75 Ld. pl. az ún. *Madárfej-haggádát (Bird's head Haggadah;* Israel Museum, Jerusalem, Ms. 180/57), amit azért neveznek így, mert az emberi alakoknak – férfiaknak és nőknek egyaránt – többnyire madárfejük van benne. A kézirat Dél-Németországban készült 1300 körül.

76 COHEN 1988. 49. GUTMANN 1978. 25–26. Ruth MELLINKOFF: *Antisemitic hate signs in Hebrew illuminated manuscripts from medieval Germany.* Jerusalem 1999. 11. NARKISS 1967–1968. 133. Heinrich STRAUSS: *Die Kunst der Juden im Wandel der Zeit und Umwelt.* Tübingen 1972. 56–62.

6. JÁKOB BEN ABBAMARE: *Malmad ha-talmidim.*
MTAKKGy Ms Kaufmann A 278 f. 4v.

7. MAIMONIDES: *Misné Tóra.* A *Tudás könyvének* címlapja.
MTAKKGy Ms Kaufmann A 78/I f. 8v.

során arra a következtetésre jutott, hogy a női alakok állatfejűként — ráadásul a korabeli elképzelések szerint elsősorban visszataszító állatok fejével — történő ábrázolása mögött valójában a keresztény illuminátorok zsidóellenes érzületei rejteznek, s ily módon valójában olyan rejtett ikonográfiai utalásokat alkalmaztak, amelyeket a zsidó megrendelők nem értettek.[77] Az a tény, hogy kéziratunk esetében csak a nőket ábrázolják így, szerinte azzal magyarázható, hogy a zsidó férfiak esetében a hegyes zsidókalap, a középkorban a zsidó férfiak számára többnyire előírt megalázó megkülönböztető jel alkalmazása a kéziratban a nők esetében nem jöhetett szóba, minthogy Németországban nők nem viseltek zsidókalapot.[78] Hasonló rejtett zsidóellenes érzülettel magyarázza MELLINKOFF asszony, hogy egy fontos illusztráció keretén egy mezítelen hátsóját illetlenül mutogató groteszk alak, talán bohóc jelenik meg (8. ábra). Egyébként ez az illusztráció szolgál a kézirat datálásának alapjául: az ábrázolt csatajelenet minden bizonnyal a Szép Frigyes és ifjúkori barátja, Bajor Lajos között 1322. szeptember 28-án Mühldorfnál lezajlott csatára utal, amelyben egyébként Frigyest magyar segédhad is támogatta — a két lovag díszes lószerszámján az osztrák és a bajor címer látható.[79] A két harcoló lovag mindazonáltal ismeretes a keresztény művészetből is mint az első zsoltárban ábrázolt igazak és bűnösök közötti spirituális küzdelem megjelenítője.[80] Illusztrációi közül ikonográfiai különlegességük és egyszerű bájuk okán kiválasztjuk az állatöv néhány alakját — ezek az engesztelés napján a harmatért mondott imát illusztrálják ebben a mahzór-típusban. A kozmikus világrend vallási-asztrológiai értelmezésének keretén belül az állatöv a csillagos ég jeleit reprezentálja, míg a hónapok képei az

77 Helyenként az embernek legalábbis kétségei lehetnek, hogy az utalásokat egyáltalán nem értették volna: alig hihető például, hogy az ún. Második nürnbergi haggádában található vaddisznóábrázolások (f.7r, f.27r) egyáltalán ne zavarták volna a hithű zsidókat. Értelmezésük vitatott: azáltal, hogy az egyik tabernákulum-szerű eszközt tart, míg a másik a tetején áll, míg abban foglal helyet az ünnepi rítust vezető családfő, talán a gonosznak a jó által való legyőzetését szimbolizálják, ám könnyen lehet, hogy csak egyszerű díszítések, amelyek egy-egy hirtelen szeszélynek köszönhetik megszületésüket. Magának a tabernákulumra, ill. monstranciára emlékeztető eszköz szerepeltetésének a háttere sem világos. Gyakran fordul elő ebben a kéziratban, részben különböző állatoknak, ill. csodalényeknek mintegy a hátán. Találkozunk továbbá ebben a kéziratban több hasonló torony-, ill. várszerű építménnyel is, és Salamon trónusa is ilyen szerkezetű, úgyhogy a tabernákulumra, ill. monstranciára emlékeztető eszköz szerepeltetése valószínűleg egyszerűen a művész által kedvelt díszítő-formanyelvben gyökerezik, az architekturális díszítés eleme csupán, s nem föltétlenül keresendő mögötte valamely mélyebb, a tabernákulumnak, ill. a monstranciának a katolikus vallásban játszott szerepéhez kapcsolódó jelentés. (Bár ezt valójában sohasem tudhatjuk egészen biztosan.) Narkiss és Séd-Rajna a neutrális „architectural framework" megnevezést alkalmazza. MÜLLER — VON SCHLOSSER: *Bilderhaggaden* 1898. 136, 157, Tafel XIX. VON SCHLOSSER: *Bilderschmuck* 1898. 236. Bezalel NARKISS — Gabrielle SED-RAJNA: *Index of Jewish art.* Volume II/2 (1978). The 2nd Nürnberg Haggadah. München — New York — London — Paris 1981. Cards No. 35, 118. Metzger is megemlíti és az illusztrációk között előforduló baldachin-motívumhoz sorolja ezt az elemet, ám nincs mondanivalója róla. METZGER 1973. 350[8]: „les tabernacles gothiques selon le mot de Müller-Schlosser et de Kaufmann."

78 MELLINKOFF 1999. 35—42 (Chapter five: Animals with negative connotations), 56.

79 MÜLLER —VON SCHLOSSER: *Bilderhaggaden* 1898. 114, 117 (=WEISZ 1906. 124, 125). NARKISS — SED-RAJNA 1988. Tripartite Mahzor, vol. I. Card No. 8.

80 VON SCHLOSSER: *Bilderschmuck* 1898. 235.

8. Díszes iniciálé az ún. *Háromosztatú mahzór*ból.
MTAKKGy Ms Kaufmann A 384 f. 103v.

egyes munkálatok megjelenítésével a földet képviselik.[81] A legérdekesebb és legtitokzatosabb minden bizonnyal az Ikrek jele (9. ábra). Két kutyafejű alakot látunk egymással szemben, akik egy közelebbről meg nem határozható nyeles tárgyat (tükröt piros kerettel? botot/nyelet piros tányérral? virágot?) tartanak a kezükben.[82] Mintha a jobb oldali alak fején egy kendő lenne, ami arra utalna, hogy nő, míg másikójuk férfi?[83] Ilyen ábrázolása az Ikreknek Európában nem ismert, ám újabban Gotthard STROHMAIERnak sikerült kimutatnia, hogy ez az ábrázolásmód az iszlám világból származhat, egyúttal egy 13. század végi németországi oltárterítő *(Zehdenicker Altartuch,* a berlini *Märkisches Museum* ékessége) egyik eddig rejtélyes ábrájában ugyanezt az ábrázolástípust fedezte föl.[84] A kérdés további kutatást igényel. A hozzá tartozó medallionban látható MÜLLER és VON SCHLOSSER szerint a középkori német udvari-lovagi költészet idealizált szerelmét megtestesítő női alak, Frau Minne, koronával és jogarral, balján sólyommal, egy fa ágazatában ülve, míg NARKISS és SÉD-RAJNA a kérdéses ábrázolásban inkább solymászt vagy virágot tartó férfit vél fölismerni, aki a Sziván hónapra jellemző munkát jeleníti meg.[85] Figyelemre méltó a fantasztikus Rák-ábrázolás, amely talán szintén keleti hatásról árulkodik (10. ábra) — mellette a hónap jellemző tevékenységeként kapáló férfit látunk[86] —, míg a Skorpió teknősbékaként való ábrázolása (11. ábra) tulajdonképpen nem meglepő, hisz a 14. század elején a Bódeni-tó vidékén élő illuminátornak fogalma sem lehetett, hogy valójában hogyan néz is ki egy skorpió — a hónap munkája a szüret a szőlő préselésével.[87] Igen hangulatos a Vízöntő és a Kos egyesített jele a szép gémeskúttal és a szomját oltó kossal (12. ábra). Mellette két medallionban egy magvetőt látunk, valamint egy tűz előtt a csupasz lábát melegítő parasztembert, aki a kezében tartja a csizmáját — a tűz fölött bográcsfügg.[88] A kézirat talán leghíresebb, igen különleges illusztrációján, amely az Énekek énekének élén áll, Salamon királyt

81 Gerlinde STROHMAIER-WIEDERANDERS: *imagines anni. Monatsbilder. Von der Antike bis zur Romantik.* Halle 1999. 46. E mű részletesen foglalkozik az állatövi jeleket kísérő medallionokban látható jellegzetes hónapábrázolások — a hónapokhoz kapcsolódó munkák, jellegzetes tevékenységek — kérdéskörével.

82 MÜLLER — VON SCHLOSSER: *Bilderhaggaden* 1898. 117. NARKISS — SED-RAJNA 1988. Tripartite Mahzor, vol. I. Card No. 13.

83 Uo.

84 Gotthard STROHMAIER: *Arabische Astrologie auf dem Zehdenicker Altartuch.* In: *Jahrbuch des Märkischen Museums IV.* Berlin 1978. 105—108, 204 (Abb. 31).

85 MÜLLER — VON SCHLOSSER: *Bilderhaggaden* 1898. 117. NARKISS — SED-RAJNA 1988. Tripartite Mahzor, vol. I. Card Nos 13—15. Szerintük a férfi koronát visel. Talán inkább solymászsapkát? Egyébként mindkét motívum elterjedt volt április-május, ill. augusztus esetében. Ld. STROHMAIER-WIEDERANDERS 1999. 33, 40, 47, 50, 59, 69.

86 MÜLLER — VON SCHLOSSER: *Bilderhaggaden* 1898. 117—118. NARKISS — SED-RAJNA 1988. Tripartite Mahzor, vol. I. Card Nos 16—17.

87 MÜLLER — VON SCHLOSSER: *Bilderhaggaden* 1898. 118. NARKISS — SED-RAJNA 1988. Tripartite Mahzor, vol. I. Card Nos 24—25.

88 MÜLLER — VON SCHLOSSER: *Bilderhaggaden* 1898. 118. NARKISS — SED-RAJNA 1988. Tripartite Mahzor, vol. I. Card Nos 28—30. Az esetleg többedmagával a tűz előtt melegedő férfi motívuma rendkívül elterjedt a téli hónapok (december, január) ábrázolásában. STROHMAIER-WIEDERANDERS 1999. 39, 59, 64, 68, 72, 74 (a tűz fölött bográccsal), 78.

9. Az Ikrek állatövi jele.
MTAKKGy Ms Kaufmann A 384 f. 143r.

10. A Rák állatövi jele.
MTAKKGy Ms Kaufmann A 384 f. 144v.

11. A Skorpió állatövi jele.
MTAKKGy Ms Kaufmann A 384 f. 144v.

12. A Vízöntő és a Kos egyesített állatövi jele.
MTAKKGy Ms Kaufmann A 384 f. 145r.

látjuk trónusán állatai társaságában, amint fogadja Sába királynőjét, akit állatfejjel ábrázolt a festő (13. ábra) egy másik nő társaságában.[89] A fejéket viselő királynő a bal felső részben jelenik meg egy másik állatfejű nő, valamint három emberfejű keveréklény társaságában, akik zenész-akrobaták és sípon, tamburinon és csengőn játszanak Salamon elé járulván. Az alsó jeleneten láthatjuk Salamon bölcs ítéletét (1Kir 3,16–28). A király kesztyűben, koronával a fején, karddal és vörös palástban, átvetett lábakkal ül a Tóra felé mutatva, amely trónusának jobb oldali oszlopában látható – a bal oldaliban egy lámpás (örökmécses) van. Körülötte a nap, a hold és a csillagok láthatók. A trónus lépcsőin különböző állatok ülnek.[90] Ehhez az egészen egyedülálló ábrázolásmódhoz csupán a Dura Europos-i zsinagógában találunk párhuzamot, ám a majdnem 11 évszázadnyi időbeli eltérés teljességgel kizárni látszik bárminemű kapcsolatot közöttük, s arra kell gondolnunk, hogy két művész ugyanazon szöveg alapján hasonló művet alkotott, ugyanakkor nem lehet teljességgel kizárni azt a lehetőséget sem, hogy talán létezett a zsidóságban egy, az ókorra visszanyúló, ám még a középkorban is ható képhagyományozás.[91]

A Kaufmann Gyűjtemény talán leghíresebb kézirata az A 422 jelzetű ún. Kaufmann haggáda. Ez a 14. századi Katalóniából[92] származó kézirat a zsidó húsvét, a *peszah* – az Úr *átmenetének* ünnepe[93] – előestéjén bensőséges családi ünnepi szertartás során elmondandó imákat, költeményeket és elbeszélő szövegeket tartalmazza, amelyekben az ünneplők felidézik az egyiptomi szolgaságból való megszabadulás örömét és hálát adnak Istennek.[94] A 11–15. század tájékán nemritkán készültek magáncélra, családi használatra haggádák – a Kaufmann-féle kézirat is őrzi a mármár túlzott igénybevétel nyomait: szinte magunk előtt látjuk a pompás illusztrációkat az előírt ünnepen kívül is gyermekeinek szívesen megmutató családfőt, amint este vacsora után a család apraja-nagyja köréje gyűlik, hogy gyönyörködhessék a

89 A két női alak azonosítása korábban nem volt egyértelmű. NARKISS 1967–1968. 133. Vö. az ún. Második nürnbergi haggáda megfelelő jelenetét (f.40v), amelynek értelmezése már nem hagy semmiféle kétséget. MÜLLER – VON SCHLOSSER: *Bilderhaggaden* 1898. 169–170, Tafel XXVI. NARKISS – SED-RAJNA 1981. Card No. 164. Ld. azonban SED-RAJNA 1987. 126–127.

90 MÜLLER – VON SCHLOSSER: *Bilderhaggaden* 1898. 119. NARKISS – SED-RAJNA 1988. Tripartite Mahzor, vol. I. Card Nos 34–38. Az ábrázolás többnyire a Targum Sénit követi Eszter könyvéhez. SED-RAJNA 1987. 126–127, 130 [148. ábra].

91 Uo. 127. Vö. uo. 155–156.

92 Stílusjegyei alapján a kéziratot első leírói még az olasz–francia határvidékről, Északnyugat-Olaszországból származtatták. MÜLLER – VON SCHLOSSER: *Bilderhaggaden* 1898. 188–190. VON SCHLOSSER *Bilderschmuck* 1898. 211.

93 A hagyományos értelmezés szerint a *peszah* jelentése az Úr *átmenetének* ünnepe: „Áthalad majd az Úr, hogy megverje Egyiptomot, és meglátja a vért a szemöldökfán és a két ajtófélfán, és *áthalad elmenvén* ama ajtó mellett, és nem engedi, hogy bemenjen a pusztító a ti házatokba és titeket csapással sújtson." Ex 12,23. Vö. még Ex 12, 27. A kérdéshez ld. *Das zweite Buch Mose* 1961. 65–80. *Bibel-Lexikon* 1981. 1115–1116 (*s.v.* Mazzoth), 1312–1316 (*s.v.* Pascha).

94 A katalóniai haggádák dekorációs programjáról általában ld. Narkiss 1982. I. 42–44.

13. Salamon király trónusán. MTAKKGy Ms Kaufmann A 384 f. 183v.

szebbnél szebb és izgalmasabbnál izgalmasabb ábrákban,[95] mindenekelőtt az Egyiptomból való kivonulást ábrázoló pompás illusztrációban: a szakállas Mózes kócsagtollas, csúcsos vörös kalapban vezeti a zsidókat, akik vállukra vetve viszik a ruhákba burkolt tésztát (Ex 12,34–35), míg balról egy útjukba eső egyiptomi város (Baal Cefón?; vö. Ex 14, 2) látható, kapuja zárva, s lakosai fentről nézik a vonuló zsidókat, akik kopogtatnak a város kapuján, míg az előtérben egy piros nyakörvet viselő kutya áll.[96] A háttérben feltűnik a menekülőket üldöző Fáraó, koronával a fején (14. ábra).[97] Kicsik s nagyok ámulva nézik a lapokat benépesítő érdekesnél érdekesebb alakokat, jeleneteket, s az apa e családi körben szívesen enged unszolásuknak és mesél nekik a bibliai alakokról, miközben a kisebbek képzeletét inkább a bagoly (15. ábra),[98] a kakasviadal vagy a húsvéti bárányt késsel a kezében pórázon vezető férfi (16. ábra)[99] ragadja meg. Kéziratunk meglehetősen rossz állapot-

95 Mind a Kaufmann haggádában, mind a szarajevói haggádában eléggé feltűnő gyerekrajz-nyomok láthatók, ami bizonyára az adott kézirat népszerűségére utal a gyerekek között. Mindezek fényében nehéz szomorúbb jelenetet elképzelni annál, mint amikor 1894-ben a kéziratot talán hosszú ideje birtokló család egyik fiúgyermeke, édesapjuk hirtelen halálát követően, minthogy kenyérkereső nélkül maradtak, megjelent a szarajevói szefárd elemi iskolában a család legféltettebb kincsével, hogy szorultságukban eladja. WERBER 1988. 20. Ilyen szorultság folytán válhatott meg a Schwarz család is a mintegy 1702 óta birtokában lévő csodálatos, 1300 körül Franciaországban készült illuminált mahzórtól, ami az 1950-es években még a család tulajdonában volt Miskolcon. A család később kivándorolt Kanadába, és ott aztán eladták a felbecsülhetetlen értékű kéziratot. *Fine Judaica including a highly important Mediaeval Illuminated Hebrew Manuscript.* Sale: Wednesday 21 June 1989. Christie's Amsterdam. 1989. 142–149 (No. 390). Gabrielle SED-RAJNA: *Les manuscrits hébreux enluminés des bibliothèques de France.* Notices codicologiques, relevé des inscriptions par Sonia Fellous. In: Corpus of Illuminated Manuscripts, Vol. 7. Oriental Series 3. Leuven – Paris 1994. 172–174 (No. 68).

96 A haggádákban a nyugalomban lévő kutyák általában az alábbi bibliai helyre utalnak: „De Izráel fiaira a kutya se ölti ki a nyelvét, sem emberre, sem állatra. Ebből tudjátok meg, hogy különbséget tesz az ÚR Egyiptom és Izráel között" (Ex 11,7). WERBER 1988. 38. Mindazonáltal az illusztrációnkon látható szép kutya, amelynek igen jó sora lehetett az elmúlt időkben, mintha épp megugatná az elvonuló társaságot, jóllehet a nyelve valóban nem látszik.

97 MÜLLER – VON SCHLOSSER: *Bilderhaggaden* 1898. 189, 197 (*ad* p. 74). NARKISS – SED-RAJNA 1988. Kaufmann Haggadah. Card No. 44.

98 Illusztrációnkon a lapszéli díszből nő ki egy íjával alulról a bagolyra célzó alak. Felettébb hasonló jelenet látható a múlt század végén az Earl of Crawford and Balcarres (London) birtokában lévő, ma a John Rylands University Library (Manchester) egyik büszkeségének tekintett 14. századi katalóniai haggádában: fantasztikus keveréklény alólról egy bagolyra céloz. MÜLLER – VON SCHLOSSER: *Bilderhaggaden* 1898. 102, III. tábla (Tafel III.). NARKISS 1982. II. 90 [Fig. 267]. A bagolyra célzó vadász esetében feltehetőleg egyszerű lapszéli dísszel van dolgunk, jóllehet történtek próbálkozások a motívumnak az askenázi haggádákban előforduló héber mnemotechnikai rövidítés német/jiddis értelmezésén alapuló szójátéknak megfelelően előforduló nyúlvadászat-jelenet kiterjesztéseként való interpretációjára (Jajin, Kiddus, Nér, Havdala, Zeman > JaKeNHaZ = Jag'n Has', Jag' den Has' (Űzd a nyulat). E magyarázat elfogadását különösen megnehezíti az a tény, hogy az említett értelmezés természetesen csak német/jiddis nyelvű környezetben képzelhető el, spanyol/ladino anyanyelvű környezetben aligha, hacsak nem föltételezzük, hogy már maga a motívum került át az egyik közösségből a másikba. VON SCHLOSSER *Bilderschmuck* 1898. 237. METZGER 1973. 98–103. Hasonló lapszéli jelenetek díszítőelemként keresztény kéziratokban is gyakoriak. Uo. 347–348.

99 MÜLLER – VON SCHLOSSER: *Bilderhaggaden* 1898. 196 (*ad* p. 64). NARKISS – SED-RAJNA 1988. Kaufmann Haggadah. Card No. 38. Metzger 1973. 183.

14. A kivonulás Egyiptomból. Kaufmann haggáda.
MTAKKGy Ms Kaufmann A 422 f. 43r.

15. Lapszéli díszítés a Kaufmann haggádából.
MTAKKGy Ms Kaufmann A 422 f. 37v.

16. A húsvéti bárányt pórázon vezető férfi. Illusztráció a Kaufmann haggádából. MTAKKGy Ms Kaufmann A 422 f. 38r.

ban van:[100] a festékek eredetileg sem voltak jó minőségűek s a kivitelezési módja is hagyott kívánnivalót maga után, a sok használattól pedig azután nagyon sok helyen egyszerűen leesett a festék és az arany, ezt nemritkán még rosszabb minőségű anyaggal pótolták, s ez akár többször is megismétlődhetett. A kézirat széle is sérült: az évszázadok folyamán — esetleg többször is — újrakötötték, s ekkor körbevágták, úgyhogy a lapszéli díszítés nagyon sok helyen csonkult. Ám a kézirat ettől függetlenül — vallási jelentőségén túl — roppant becses kultúrtörténeti emlék és a középkori művészet egyik legkiemelkedőbb darabja. Pompás illusztrációi tekintetében az érdeklődő olvasót a közelmúltban megjelent kiváló fakszimile kiadásra utaljuk, amelyet egy becses kísérőtanulmányt tartalmazó füzet egészít ki Gyűjteményünk régóta rendszeresen visszatérő kedves látogatója, SÉD-RAJNA Gabriella tollából.[101] A kéziratot díszítő bibliai tematikájú képek közül, jóllehet ezek eredetileg nem képezték a haggádák alkotórészét, kiválasztunk két izgalmas, a Bibliában valójában nem szereplő, hanem zsidó legendákban megőrzött jelenetet Mózes gyermekkorából, azokból az időkből, amikor Fáraó udvarában nevelkedett (17. ábra). A jelenetek leírásáért SÉD-RAJNA Gabriellához fordulunk:

> **Felső kép.** Egy nap Fáraó épp leánya és Mózes társaságában ebédelt. Fáraó leánya arany diadémmal a fején jobboldalt ül, Fáraó koronában középen, s közöttük a kis Mózes, aki szintén koronát visel. Ebéd közben a játékos gyermek levette a király koronáját és a saját fejére helyezte. Ezt a mozdulatot idézi föl a kép. Fáraó bölcsei, akik bal oldalon figyelik a jelenetet, rossz jelnek tartják a gyermek mozdulatát. Ezért Fáraó összehívja Egyiptom valamennyi bölcsét, hogy eldöntsék, vajon a gyermek ártatlanul, vagy bölcsesség birtokában cselekedett, elragadni kívánván az uralmat Fáraótól. A kép mutatja az élénken vitatkozó három tanácsadót, egyikük kezében szalaggal, amelyen talán szöveg állott, mindenesetre ma üres.
> Felirat: „A király és leánya esznek az asztalnál. Mózes kinyújtotta a kezét, levette a koronát a király fejéről és a sajátjára helyezte. A király három tanácsnoka Jetró, Bálám és Jób."
>
> **Alsó kép.** Tudván, hogy Mózes veszélyben van, Isten elküldi Gábrielt, aki az egyik bölcs álruháját viseli. Midőn Fáraó a véleményük felől kérdezte őket,

100 Kéziratunkat 1987-ben restaurálta Beöthyné Kozocsa Ildikó vezetésével az Országos Széchényi Könyvtár Restaurátor Műhelye, ám ez a restaurálás valójában a meglévő állapot konzerválását, „állapotmegóvást" jelentett, azaz a hiányzó, elpusztult, eltűnt részeket természetesen nem pótolták.

101 *Kaufmann haggáda. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Keleti Gyűjteményében őrzött, 14. századból származó héber kézirat.* Budapest 1990. A kísérőtanulmány: Gabrielle SED-RAJNA: *Kaufmann haggáda.* Budapest 1990. 23 o. Eme „standard" változat mellett, amely angol nyelven is megjelent, készült még egy „luxus" változat is díszdobozban, amelynek a kísérőtanulmánya lényegesen hosszabb, egyebek mellett tartalmazza ugyanis az egyes bibliai illusztrációk részletes és pontos leírását is — ez a „standard" változatból hiányzik. Ez pedig annál is fontosabb, mert a gyakori festékhiányok és a képek sorrendjének zavarossága miatt még egy gyakorlott szem sem mindig ismeri fel egykönnyen az egyes képeken ábrázolt jeleneteket. A kéziratról egyébként már korábban is jelent meg fakszimile kiadás: Alexander SCHEIBER [=SCHEIBER Sándor]: *The Kaufmann Haggadah.* Budapest 1957.

17. Két jelenet Mózes gyermekkorából. Kaufmann haggáda.
MTAKKGy Ms Kaufmann A 422 f. 9v.

Gábriel azt javasolta, hogy vessék alá próbának a gyermeket: tegyenek elé egy ónixkövet és egy izzó parázzsal teli edényt. Ha az ónixkő után nyúl, ami a hatalom szimbóluma, akkor a gyermek bölcsesség birtokában cselekedett és meg kell ölni. Ám ha az izzó parazsat választja, nyilvánvalóvá válik az ártatlansága és életben maradhat. A kép a próbát ábrázolja: jobboldalt látható Fáraó arannyal teli edénnyel az ölében, előtte az ifjú Mózes, amint Gábriel alászáll egy felhőből és a gyermek kezét az izzó parázshoz vezeti. A parázs megégette a gyermek kezét, azt szájához emelte, ily módon megégetvén ajkát és nyelvét is. Ezért lett azután „nehéz ajkú és nehéz nyelvű" (Exodus 4, 10), ám élete már biztonságban volt. Bal oldalon Fáraó tanácsnokai figyelik a jelenetet.[102]

Közel-keleti kapcsolatot sejtetnek a szövegközti ábrák között szereplő zsinagógabelsőt díszítő mamlúk kori lámpák (18. ábra). Ez az ábrázolás a reggeli imát jeleníti meg, ami a peszah, a húsvét rítusának a részét képezi.[103] Az üveglámpákkal kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy ezek gyakran láthatóak Egyiptomban, mindenekelőtt kairói mecsetekben — a legismertebbek talán a Szultán Haszan-mecset pompás darabjai. Ezek — a legjobb időkben — Szíriában gyártott polikróm zománcozott üvegből készültek. Úgy tűnik, hogy az ilyen lámpák gyártásának a művészete 1250 körül alakult ki, és kihalt a 15. század legelején, valószínűleg az 1401. év katasztrófájának a következtében, amikor Damaszkuszt elfoglalta Timúr (avagy Tamerlán), és fogolyként magával vitte építészeit és iparosait, hogy feldíszítsék fővárosát, Szamarkandot. Csak mintegy százötven ilyen

102 Gabrielle SED-RAJNA: *The Kaufmann Haggadah.* Budapest 1990. 24–25. Vö. MÜLLER — VON SCHLOSSER: *Bilderhaggaden* 1898. 193–194. Ez az oldal sajnos egyúttal jól illusztrálja a kézirat általános állapotát is. A felső képen ábrázolt jelenetet láthatjuk egyébként az ún. Második nürnbergi haggádában is. Uo. 138–139 (Fol. 9.), Tafel XX. NARKISS — SED-RAJNA 1981. Cards No. 43–44. Vö. még SED-RAJNA 1987. 92.

103 Az illusztráció részletes leírását ld. SED-RAJNA: *The Kaufmann Haggadah.* Budapest 1990. 13. Vö. még MÜLLER — VON SCHLOSSER: *Bilderhaggaden* 1898. 197 (*ad* p. 72). NARKISS — SED-RAJNA 1988. Kaufmann Haggadah. Card No. 43. Ugyanilyen lámpákat látunk egyébként a szarajevói haggádában, a British Library Or. 2737 (fol. 20v) és 2884 jelzetű haggádájában is (f.17v) — mindhárom kézirat spanyolországi eredetű. Eugen WERBER: *The Sarajevo Haggadah.* Szarajevó 1988. f. 34r (a fakszimile illusztrációs része), f. 31v (a fakszimile szövegrésze). NARKISS 1982. II. 21 [Fig. 81]. MÜLLER — VON SCHLOSSER: *Die Haggadah* 1898. 32[1]. Uo. *Tafelband.* Fol. 34. UŐK: *Bilderhaggaden* 1898. 104–105 (f.17v), Tafel VI, Fig. 1. Az utóbbi helyen egyébként a mi jelenetünkhöz megszólalásig hasonló zsinagógabelsőt is látunk (MS Brit. Mus. Or. 2884 f.17v). G. MARGOLIOUTH leírása, mely szerint ez a kép a családfőt mutatja egyfajta minbaron, talán téves, jóllehet magában a héber képaláírásban is ez áll. MÜLLER — VON SCHLOSSER: *Bilderhaggaden* 1898. 110. Ld. még NARKISS 1982. I 75 [*ad* fol. 17v], II. 59 [Fig. 187]. Hasonló kompozíciójú zsinagógabelső látható a British Library Add. 14761 jelzetű katalóniai haggádájában is. Uo. I. 83 [fol. 65v], II. 78 [Fig. 241].

18. Zsinagógabelső a Kaufmann haggádából. MTAKKGy Ms Kaufmann A 422 f. 42r.

zománcozott üveglámpa maradt fönn, és háromnegyedük a kairói Iszlám Művészeti Múzeum birtokában van.[104]

Szintén egy mahzórban, amely 1370 és 1400 között Németországban, talán Heilbronn városában készült – jelzete A 387 –, az egyik engesztelés napi imához kapcsolódóan ábrázolta a művész azt a jelenetet, midőn Mózes harmadik könyvének (Lev 16,22) valamint a hagyományos elképzeléseknek megfelelően a szentélyből jövő férfialak a bűnbakot a mélységes szakadékba veti a szikláról Azazélnak, aki itt szarvat és karmot viselő hegyi démonként, ördögként jelenik meg (19. ábra).[105]

Exkurzus: a kairói geníza[106]

A Weisz-féle katalógus kézirati részében három tételként jelenik meg a kairói genízából származó mintegy 500 kézirat ill. kézirattöredék: A 592–594 (20–21. ábra).[107] Mi is az a kairói geníza? A zsidóknál elterjedt szokás volt a középkorban, hogy olyan szövegeket tartalmazó iratokat, amelyekben előfordult – vagy egyáltalán előfordulhatott – Isten neve, nem semmisítettek meg, hanem elzárt helyen tárolták

104 Keppel Archibald Cameron CRESWELL: *Architectural note.* In: Count Patrice DE ZOGHEB: *Our home in Cairo.* With an architectural note by Professor K. A. C. Creswell. Alexandria [1941] 27–28. A zománcozott üveglámpákról ld. [HERZ Miksa=] Max HERZ: „Le Musée National du Caire." Gazette des Beaux-Arts, ser. 3, v. 28 (1902) 497–505. UŐ: *[Gouvernement Égyptien. Comité de conservation des monuments de l'art arabe.] Catalogue raisonné des monuments exposés dans le Musée National de l'Art Arabe précédé d'un aperçu de l'histoire de l'architecture et des arts industriels en Égypte.* Deuxième édition. Kairó 1906. 297–338. UŐ: *[Egyptian Government. Commission for the Preservation of Monuments of Arab Art.]. A descriptive catalogue of the objects exhibited in the National Museum of Arab Art preceded by a historical sketch of the architecture and industrial arts of the Arabs in Egypt.* Second edition. Ford. G. Foster Smith. Kairó 1907. 275–312. Diez szerint a zománcozott üveglámpák előállításának technikája Irakból került Szíriába, majd Egyiptomba, s innen Velencébe. Ernst DIEZ: *Die Kunst der islamischen Völker.* [2. kiadás?] Wildpark-Potsdam [é. n. (1926 után)]. 191. Esin ATIL: *Renaissance of Islam. Art of the Mamluks.* Washington, D.C. 1981. 118–124, kül. 120–121. Ezeket a lámpákat – más mamlúk üvegtárgyakhoz hasonlóan – szintén utánozták a 19. sz. végi Európában. Uo. 123. Egy Damaszkuszból származó, hasonló típusú héber feliratú sabbat-lámpát őriz a londoni Zsidó Múzeum. SED-RAJNA 1976. 126. (Az aláírás szerint a lámpa üvegből készült, ám talán inkább ezüstből valónak látszik.)

105 KAUFMANN 1898. 270. NARKISS – SED-RAJNA 1988. The Heilbronn Mahzor. Card No. 25. Azazélról ld. *Encyclopaedia Judaica.* Jerusalem – New York 1971–1972. III. 999–1000. *Bibel-Lexikon* 1981. 155–156 (s.v. Azazel).

106 Simon HOPKINS: *Ancient manuscripts and modern Hebrew studies.* Inaugural Lecture. New Series, No. 58. University of Cape Town. 13th June 1979. 9–11. UŐ: *The discovery of the Cairo Geniza.* In: *Bibliophilia Africana IV being the Proceedings of the Fourth South African Conference of Bibliophiles held at the South African Library, Cape Town, 7–10 September 1981.* Published in honour of Dr. Antony M. Lewin Robinson. On the occasion of his retirement as Director of the South African Library on 31 October 1981. Editor C. Pama. Cape Town 1981. 137–178. Robert BRODY: *The Cairo Genizah.* In: RICHLER 1990. 112–134. Allan Whigham PRICE: *The ladies of Castlebrae.* London 1985. 196–201. Vö. még Abraham Meir HABERMANN: *Genizah.* In: *Encyclopaedia Judaica* 1971–1972. VII. 404–407.

107 A pijjuthoz ld. Slómó VIDDER [=WIDDER Salamon]: *Resimat ha-pijutim ve-ha-sirim ben kitbe ha-genizah be-szifrijat David Kojfman se-ba-Aqademijah ha-Madait ha-Hungarit be-Budapest.* In: *Keleti dolgozatok Löw Immánuel emlékére.* Szerkesztette Scheiber Sándor. Budapest 1947. 22 (héber rész; [7A]).

19. A bűnbak. MTAKKGy Ms Kaufmann A 387 f. 350v.

20. Héber nyelvű liturgikus költemény (pijjút; bűnbánati ima [szeliha]).
MTAKKGy Kaufmann Gyűjtemény. 7. sz. genizatöredék.

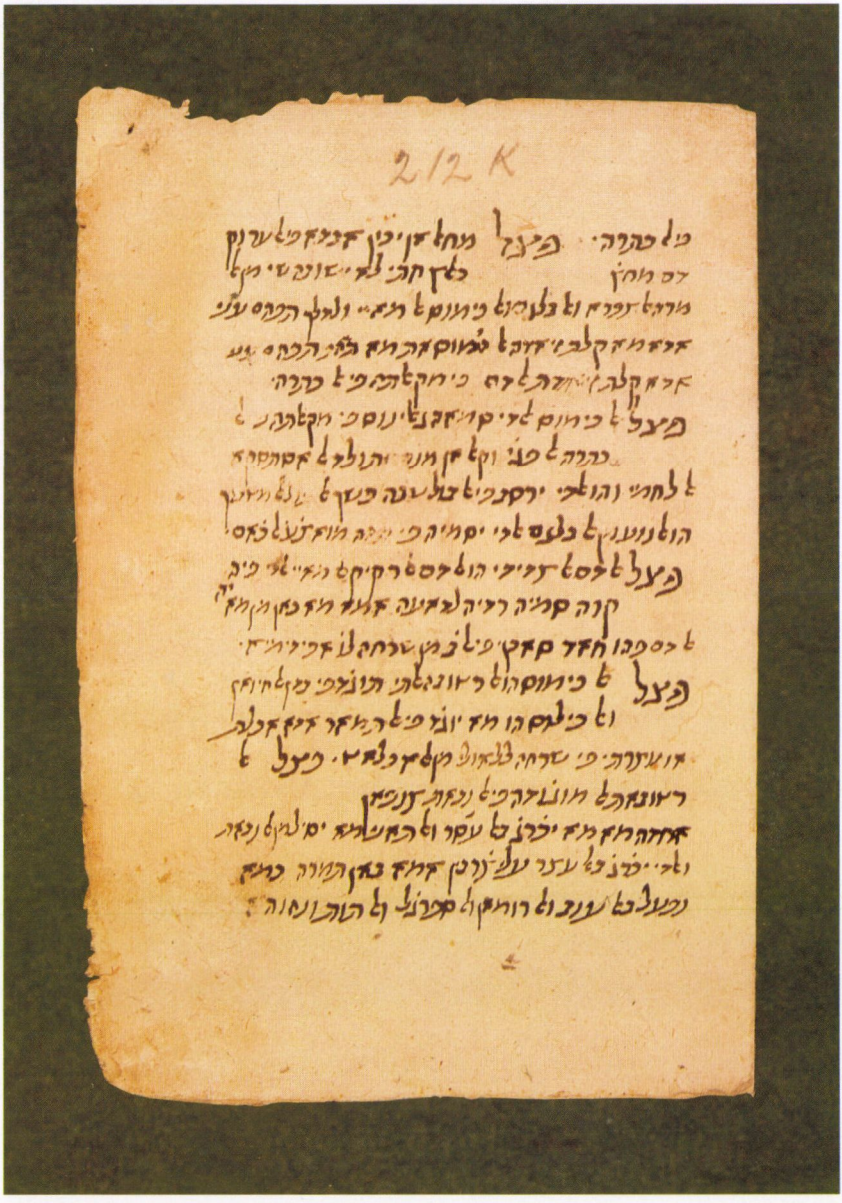

21. Héber írással írott arab nyelvű orvosi szöveg
(*Fuṣūl* MŪSĀ = MAIMONIDES *Aforizmái,* részlet).
MTAKKGy Kaufmann Gyűjtemény. 212. sz. genízatöredék.

méltó módon, hogy ott majd az enyészeté legyenek. Ez a szokás egyébként gyakorta nemcsak iratokra, hanem tágabb értelemben „szent tárgyakra," azaz a liturgiában használt eszközökre is kiterjedt. Továbbá az is gyakran előfordult, hogy bármilyen, a kezük ügyébe kerülő iratot a genizába rejtettek a hívek, nemcsak szoros értelemben vett szent szövegeket. Eredetileg magát az aktust, az *elrejtést* jelölte a *geniza* szó – ennek a gyöke egyébként valószínűleg iráni eredetű és közös a magyar *kincs* szóéval –, ám hamarosan annak a helyiségnek a megjelölésére is használták, ahol az ily módon elrejtett tárgyakat tartották a zsinagógákban Európában és a Közel-Keleten egyaránt, jóllehet nem volt minden zsinagógában geniza. A számos geniza közül jelentőségében kiemelkedik az Ó-Kairóban álló Ben Ezra zsinagógáé. Ez a zsinagóga eredetileg Szent Mihály arkangyalnak szentelt kopt templom volt, amit a koptok azután 882-ben eladtak a zsidó közösségnek. A hozzá tartozó geniza „felfedezésének" története részleteiben alig ismert, ma még csupán nagy vonalakban körvonalazható. Az sem világos, milyen szerepe volt a közeli Baszátín-temetőnek: számos jel enged arra következtetni, hogy a geniza-anyagként ismert korpusznak egy része valójában a temetőből származik. Mindenesetre a geniza első említése 1752–1753-ra esik, majd úgy tűnik, a 19. század közepétől egyre többen jártak ott ill. egyre több anyag került régiségkereskedők révén európai gyűjtőkhöz, ám a látogatók, csakúgy mint a régiségkereskedők, igyekeztek becses zsákmányuk forrását homályban tartani – talán azért, mert tisztában voltak a kéziratok nem tiszta eredetével, vagy azért, mert remélték, hogy a jövőben majd újra élhetnek ezzel a lehetőséggel. Mígnem azután 1896-ban egy jómódú tudós skót hölgy-ikerpár, Agnes SMITH LEWIS és Margaret DUNLOP GIBSON, akik a keleti kereszténység kiemelkedő kutatói és ismerői voltak, a Sínai-hegy lábánál fekvő Szent Katalin-kolostorba tett egyik látogatásuk során útközben Kairóban egy régiségkereskedőtől régi héber iratokat vásároltak. Hazatérvén Cambridge-be barátjukhoz, Solomon SCHECHTERhez fordultak segítségért a szövegek azonosításához, minthogy a két hölgy otthonosan mozgott ugyan a görög, bibliai héber, szír, latin, arab és más keleti keresztény nyelvek és irodalmak terén és kiemelkedő tudományos tevékenységet is folytatott, ám a Biblia utáni kor héber irodalma és a rabbinikus írásbeliség már némi nehézséget jelentett számukra. SCHECHTER az egyik szövegben *Jézus, Sirák fia könyvének (Ecclesiasticus)* egyik részletének héber szövegét ismerte föl. Ez a szöveg görög fordításban része az Ószövetség görög fordításának, a Septuagintának és ily módon azután a katolikus Bibliában is megtalálható, ám a szöveg héber eredetije legkésőbb a 11. század táján elveszett: Szent Jeromos használta még az 5. század elején, míg zsidó szerzők egészen a 11. századig idézik. Föltételezvén, hogy ahol ilyen szenzációs lelet kerül elő, ott nagyon értékes dolgok rejtezhetnek még, a cambridge-i egyetem rektorhelyettesének és a brit birodalom főrabbijának ajánlólevelével fölszerelkezvén SCHECHTER a helyszínre utazott, kiderítette, honnan származnak a kéziratok, majd pedig minden előzetes várakozást fölülmúlva aránylag könnyen sikerült elérnie, hogy a kairói zsidó hitközség a geniza teljes megmaradt tartalmát – mintegy 140 000 töredéket – a cambridge-i egyetemnek ajándékozza. Ez az anyag a teljes geniza-anyagnak mintegy a háromnegyedét teszi ki. Kisebb gyűjtemények vannak Oxfordban, Londonban, Manchesterben, Szentpétervárott, Párizsban, Cincin-

natiban, Philadelphiában, Bécsben és Jeruzsálemben. A Budapesten őrzött Kaufmann Gyűjtemény aránylag kis mennyiségű geníza-töredékkel rendelkezik, ám anyaga egészen kiváló. Amint a későbbiekben nyilvánvalóvá vált, a geníza felfedezése a legnagyobb horderejű *judaica*-kézirat-felfedezés volt az elmúlt száz év során, amely jelentőségében messze felülmúlja az egyébként sokkal jobban ismert holt-tengeri tekercsek jelentőségét is, s — ha kisebb mennyiségben is — elsőrangú nem zsidó vonatkozású szövegek is napvilágra kerültek itt.[108] Nem világos, milyen elvek alapján gyűjtötték a geníza anyagát, ám a legvalószínűbb az, hogy ez koronként és egyénenként változhatott, mindenesetre mindig elég tágan határozták meg az elrejtendő írások körét, sőt van olyan elképzelés is, hogy a geníza mintegy a kairói zsidó hitközség archivumaként is működött. Jóllehet az egyes dokumentumok datálása nehéz feladat, úgy tűnik, a geníza létrehozásától (kb. 1015?) egészen 1896-ig folyamatosan helyeztek el benne dokumentumokat, ami azt jelenti, hogy egyes dokumentumok akár jóval 1015 előtt is íródhattak, ám az anyag túlnyomó többsége mindenesetre az 1000-től 1400-ig terjedő időszakból származhat. A dokumentumok többségének az anyaga papír, kisebb részük pergamenre íródott. Az, hogy papírra írt szövegek ilyen sokáig fennmaradtak, kizárólag Egyiptom száraz klímájának köszönhető és egyedülálló jelenség a világon. A dokumentumok zöme héber, arámi és arab nyelven íródott — a héber és az arámi a zsidók szent nyelve, míg az egyiptomi zsidók a tudományos életben és a mindennapi életben egyaránt az arab nyelvet használták. Saját használatra az arabot a zsidók héber írással jegyezték le — az arab nyelvű dokumentumok többsége ilyen, ún. zsidó-arab, judeo-arab szöveg —, az arab írást ritkábban használták. Ha jóval ritkábban is, de előfordulnak más nyelveken írott — kopt, szír, perzsa, grúz, ladino, jiddis, görög, latin, spanyol — szövegek is, de találtak már egy kínai írással írott fragmentumot is! Tárgyukat tekintve a szövegek a legtávolabbi és legváltozatosabb területeket ölelik föl. Sok vallási szöveget találunk közöttük — Biblia, Talmud, rabbinikus irodalom, liturgikus költészet (pijjútok), vallásjog —, majd filozófiai, kabbalisztikus, tudományos (orvostudomány, asztronómia, alkémia), nyelvtani, lexikográfiai műveket, de sok töredék foglalkozik varázslással is, és vannak tisztán irodalmi szövegek is. Nagy mennyiségben tartalmaz a geníza a legkülönfélébb kérdésekkel foglalkozó magánleveleket, jogi dokumentumokat, szerződéseket, de találunk pl. írásgyakorlatokat is az iratok között. Ha egy kutató igen jól ismeri egy-egy dokumentum nyelvét és tárgyát, a töredékek kutatását még akkor is sokszor rendkívüli mértékben megnehezíti több tényező. A dokumentumok gyakran igen rossz fizikai állapotban vannak, gyakran töredékesek is, azaz egy adott irat eleje/vége/közepe hiányzik, s nemritkán egyébiránt is elveszett, ma ismeretlen művet tartalmaznak. Az sem ritka, hogy egy műből több fragmentum is fennmaradt, ám ezek a világ különböző részein található gyűjteményekbe kerültek. Így azután az is érthető, hogy katalógusok is mind ez ideig csak elvétve készültek geníza-gyűjteményekről. Mindazonáltal a geníza-kutatás halad előre és fontosabbnál fontosabb eredményeket hoz — a számos különböző

108 A holt-tengeri tekercsek jelentősége egy aránylag szűk tárgykörre korlátozódik, míg a geníza anyaga — amint látni fogjuk — számos területet ölel föl.

eredmény közül kiemeljük a zsidó liturgikus költészet tanulmányozásának forradalmasítását. A kairói geníza anyagára támaszkodva írta meg Slómó Dóv GOITEIN a mediterrán zsidóság mindennapi életének számos aspektusát felölelő monográfiáját hat kötetben, és minthogy a zsidók arab-muszlim környezetben éltek, s közöttük nagy számban tevékenykedtek igen mozgékony kereskedők is, e mű a korabeli arab-iszlám világ, mindenekelőtt Egyiptom ill. Kairó életére vonatkozóan is elsőrangú, páratlan forrás![109] De az arab nyelv történetére vonatkozóan is roppant fontos adatokat sikerült már nyerni a geníza-szövegekből: közismert, hogy a muszlim arabok elsősorban mindig is a Korán nyelvét ill. az ezen alapuló ún. irodalmi arabot használták és használják mind a mai napig írásban a Korán hatalmas presztízse okán, míg a mindennapi életben ettől jelentős mértékben eltérő nyelvváltozatokat, dialektusokat beszélnek, ezeket azonban nem írják. A zsidók és a keresztények azonban saját körben – minthogy őket a Korán nyelvének presztízse kevésbé kötötte – gyakran használták írásban a mindennapi életben ténylegesen beszélt dialektusokat is. Ilyen szövegek nagy számban kerültek elő a kairói genizából.

Nem tudjuk, hogyan szerezte Kaufmann a geníza-töredékeit.[110] Mindenesetre egyik diákja, GOLDBERGER Izidor írja – márpedig ő ezt csak Kaufmanntól halhatta –:

> Azok közé tartozott, akik a kairói genizah papyrus-leveleiről legelőször törölték le az ezeréves koromfekete port. És csak a hanyag magyar összeköttetés adta át ezen becses dolgokat a cambridge-i egyetemnek. A tudósnak csak azon vigasza maradt az elveszett kincsekért, hogy elismerte, hogy jó helyre jutottak.[111]

Talán csak egy véletlenen múlott, hogy ma nem a Keleti Gyűjtemény őrzi a világ legjelentősebb geníza-anyagát?

109 Shelomo Dov GOITEIN: *A Mediterranean society. The Jewish communities of the Arab world as portrayed in the documents of the Cairo Geniza.* Berkeley 1967–1993. [Vol. 1: Economic foundations. XXVI, 550 o. Vol. 2: The community. XVI, 633 o. Vol. 3: The family. XXI, 522 o. Vol. 4: Daily life. XXVI, 487 o. Vol. 5: The individual. XXX, 657 o. Vol. 6: Cumulative indices. IX, 246 o.] Külön kötetben jelent meg a Goitein által feldolgozott arab anyag szótára. Werner DIEM – Hans-Peter RADENBERG: *Dictionary. The Arabic material of S. D. Goitein's A Mediterranean society.* Wiesbaden 1994. 241 o.

110 A[lexander] SCHEIBER: *The Kaufmann-Genizah: Its importance for the world of scholarship.* In: *Jubilee volume of the Oriental Collection 1951–1976. Papers presented on the occasion of the 25th anniversary of the Oriental Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences.* Ed. by Éva Apor. Budapest 1978. 176–179. (Oriental Studies 2.)

111 GOLDBERGER 1900. 19.

ORMOS, ISTVÁN

The Kaufmann Collection

David Kaufmann (1852–99), born in Moravia, was a professor at the Jewish Theological Seminary in Budapest from its foundation. He was an eminent scholar of Jewish philosophy, but he covered other subject fields like archaeology, Jewish history, genealogy and, above all, history of art. Mention must be made of his fundamental monograph in the history of science which discusses medieval Jewish and Arabic learned views of the physiology and psychology of the senses. Kaufmann's works were based on original sources to an unusual extent for his time: during his travels he visited a large number of manuscript collections and archives, but he also collected rich material from Europe and the Near East through agents. Following his death his precious collection of manuscripts and books was donated to the Hungarian Academy of Sciences by his mother-in-law.

The most significant item of the Kaufmann Collection preserved in the Oriental Department is the complete text of the *Mishnah*. Some richly illuminated manuscripts are also regarded as remarkable achievements in the history of the book. The collection of responsa from Italy is a unique source for the history of religious law in the towns and Jewish communities of the peninsula. Important documentation from the *Cairo Genizah* is also available here, which – for all the notorious difficulties of using this material – contains much new information on the history and everyday life of medieval Egypt and of the Jewish people in the Near East in their various aspects.

APOR ÉVA

Kégl Sándor és az Akadémia Könyvtára

1895-ben terjedelmes cikket közöl a Budapesti Szemle Kégl Sándor[1] tollából Naszereddin[2] perzsa sah 1889-es európai utazásairól. A cikk alapjául a sah úti naplója szolgált, amely 1891-ben jelent meg Teheránban, kőnyomatos kiadásban[3]. A napló valóban napló, benne a perzsa uralkodó naponta feljegyzi a vele történt eseményeket, rögzíti a látottakat. Nem érdektelen dolog megtudni, hogy hogyan látja Európát a 19. század végén egy olyan ország korlátlan hatalmú uralkodója, mely éppen csak elindult a modernizálás felé. Az út főbb állomásai Moszkva, Szentpétervár, Varsó, Berlin, Essen (Krupp-féle ágyúöntöde), Amszterdam (gyémántcsiszolók), majd a Victoria Albert nevű angol királyi jachton átkelve a csatornán London. Visszatérve a szárazföldre Párizs, Bécs, majd Budapest következett. A sah ellátogatott a Magyar Tudományos Akadémiára is. És innét most idézzük Kégl Sándort[4]:

> (1889. augusztus 27-én) Reggeli után az akadémiába ment a perzsa uralkodó. „Az akadémia tagjai mind jelen voltak. Itt egy embert láttam, így ír a sah, ki kistermetű, szőke szakálú, apró szemű és ránczos piros arcú volt. Elejbém lépve, megállott, én azt gondoltam, most német, osztrák vagy franczia beszéddel fog üdvözölni. Egyszerre a legnagyobb ékesszólással olyan szép perzsa nyelven, hogy kevés született perzsa tudós és szónok tudna úgy anyanyelvén beszélni, kezdett szólani (*Kih kemter edîb û hâtib fârsi zebâni bâintur mîtevâned herf bizened). (Rûznâmeh 378. p.) Legnagyobb csodálkozással kérdeztem, hogy kicsoda. Mondták, hogy ő a híres Vámbéry. Megismerkedtem vele. Vámbéry most az akadémia elnöke. Harmincz évvel ezelőtt beutazta egész Turkesztánt, Szamarkanddal és Bohkarával együtt. Eleinte, mert frengi[5] volt, rosszúl bántak vele a turkománok. Később azonban sikerűlt neki jó moszlimnek mutatva magát, Korán-olvasással és imával megnyerni jó indulatukat. Útazásáról egy könyvet írt áldervis czím alatt." A Vámbéry által Buda-Pestre hozott khivait is bemutatták a sahnak. Molla Iszhák nem mulasztotta el beszéd közben elmondani a mohammedán fejedelemnek, hogy ő a legkevésbbé sem szünt meg

1 KÉGL Sándor: *Naszreddin sah úti naplója 1889-ből* = Budapesti Szemle 1895. 117–134.
2 Naszereddin iráni sah (1848–1896)
3 *Rûznâmeh.* Teherán 1891.
4 KÉGL Sándor i. m. 132–133.
5 Jelentése: francia, európai

igazhívőnek lenni (mezhebemrâ hîč tegheijur nedâdeh em). Az akadémia igen magas épület. Először a könyvtárba mentünk. Ez egy nagy terem, hol sok könyvállvány van. Egy asztalra keleti nyomtatványokat és kéziratokat raktak ki. Láttam ott, többek közt, egy neszkhtalik betűs nyomtatott *Háfizt*[6], egy nyomtatott Korán-commentárt és egy kézirati *Sâh Nâmeht*[7].

Most ne foglalkozzunk azzal, hogy a perzsa sahnak mily sajátos ismeretei voltak az európai viszonyokról, hogy a magyar nyelvet osztráknak nevezi, Vámbéryt megteszi az Akadémia elnökének és számos egyéb kisebb-nagyobb pontatlanság. Figyelmünket fordítsuk a szerzőre, Kégl Sándorra.

Tanulmányok

Kégl Sándor 1862-ben született a Pest-Pilis-Solt Kiskun vármegyei Szunyog községben, földbirtokos családban. Családi körülményei folytán magánúton végezte az elemi és a középiskolát, majd a budapesti tudományegyetemen tanult filozófiát és nyelvészetet, s nem utolsósorban orientalisztikát. Igen sokrétű nyelvismeretre tett szert, az európai nyelvek mellett megtanult arabul, törökül, perzsául, kiválóan ismerte a szanszkrit, a hindi nyelveket. Mesterei közé tartozott Goldziher Ignác, Vámbéry Ármin. Bölcsészdoktori értekezését 1889-ben jelentette meg, melyben Damiri[8] *Hayat al-hayawan, Az állatok élete* című művét dolgozta fel. 1889—90-ben ösztöndíjjal Perzsiába ment, Vámbéry Ármin ajánlására. A perzsiai tanulmányút eredményeként érdeklődése alapvetően a perzsa kultúra, elsősorban is a perzsa irodalom felé fordult. Teheránban egyedülálló ismeretekre tett szert a perzsa kéziratok és nyomtatványok terén, megismerve a század elején indult perzsa könyvkiadás legfrissebb termékeit is. A tanulmányútról hazatérve számos tanulmánya jelent meg az MTA első osztálya kiadványaiban[9], rendszeresen ismertetések az Egyetemes Philologiai Közlönyben, cikkek sora a Budapesti Szemle, a Magyar Szalon, a Vasárnapi Újság, az Egyetértés hasábjain. 1893-ban a budapesti Magyar Királyi Tudományegyetemen a perzsa nyelv és irodalom magántanára, 1904-ben rendkívüli tanára lett.

Kégl Sándor és a Magyar Tudományos Akadémia

Akadémiai kapcsolatai hivatalosan 1900-ban kezdődnek, amikor Vámbéry Ármin igazgatósági és tiszteleti tag ajánlja régi tanítványát, Kégl Sándort az Akadémia levelező tagjának. Az ajánlás felsorolja Kégl publikációit, melyek 1890-től jelennek

6 Háfiz (?1320—1390), perzsa költő

7 Perzsa epikus költemény, magyarul *Királyok könyve,* szerzője Firdauszi (kb. 940—1020)

8 Damiri (1341—1405), kairói arab szerző

9 *Tanulmányok az újabbkori perzsa irodalom történetéből.* Bp. 1892.; *A perzsa népdal.* Bp. 1899.; *Szenáji és a perzsa vallásos költészet.* Bp.1904.; etc. *Perzsia* In: *Egyetemes irodalomtörténet.* I. Bp.1903. 329—362.

meg folyamatosan az Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, a Magyar Szalon, a Vasárnapi Újság, a Budapesti Szemle, az Egyetemes Philologiai Közlöny etc. lapjain, de ír olyan jeles nemzetközileg jegyzett orientalista folyóiratokba is, mint a Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes[10] vagy a Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft[11]. Ő készítette a Pallas Nagy Lexikonába a közép- és kelet-ázsiai nyelvek és irodalmak tárgykörébe tartozó szócikkeket, de foglalkozott az újabb angol irodalom történetével és jeles személyiségeivel is.[12]

A tagajánlás első alkalommal nem jár sikerrel, de Vámbéry ismét beadja azt 1901-ben, 1902-ben, s ebben az évben már „az I. osztály felolvasási engedélyt kér Kégl Sándor úr számára. – Megadatik"[13]. Az előadásra az első osztály április 7-i ülésén kerül sor: „Kégl Sándor, mint vendég, bemutatja 'Szenáji és a perzsa vallásos költészet' című értekezését"[14]. A tagajánlást Vámbéry 1903-ban is megismétli változatlanul[15], majd 1904-ben gróf Kuun Géza tiszteleti tag és Goldziher Ignác rendes tag ajánlja Kégl Sándort levelező tagnak.[16] Goldziher igen alapos ajánlást ír, melyben nagy figyelmet szentel az ajánlott publikációinak, esetenként elemzi is azokat. Ennek ellenére az ajánlás ismét csak sikertelen volt.

> Ajánlásom jogossága mellett első sorban azon derék önálló munkásság tanúskodik, melyet Kégl évek óta *a perzsa irodalomtörténet* terén részint kutató, részint feldolgozó műveiben folytat. *Tanulmányok az újabbkori perzsa irodalom történetéből* (1892), *A perzsa népdal* (1899), *Szenáji és a perzsa vallásos költészet* (1904) című dolgozatai, melyek Akadémiánk I. osztálya kiadványainak során jelentek meg, kétségtelen bizonyítékai azon elmélyedő alaposságnak és tágas forrásismeretnek, melylyel Kégl a perzsa népnek régibb és újabb költészetében nyilvánuló szellemét tanulmányozza. Különösen a *Szenáji*-ról szóló tanulmánya fölötte becses adalékul szolgál a *szúfiság* mystikus erkölcstana kezdeteinek ismeretéhez, a nagy szúfi-költőket megelőző korszakra nézve. E magyar tanulmányokat a külföldi folyóiratokban megjelent értekezései egészítik ki. [...] Az angol Journal of the Royal Asiatic Society 1900-iki kötetében egy igen érdekes irodalomtörténeti részlettel lepi meg szaktársait: a persista kollégáitól hiába keresett verseknek kimutatásával, melyekben a híres mystikus költő, Dselál eddin Rúmi magát egyenesen Szenáji tanítványának vallja. E részlet kifürké-

10 *Šeibâní, ein moderner persischer Dichter des Pessimismus* = Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 1892. 157–165.; *Šâjek, der Satyriker des Vagabundenlebens in Irân* = Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 1893. 338–344.; *Visâl und seine Söhne, eine Dichterfamilie des modernen Persiens* = Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 1898. 113–126.; etc.

11 *Zur Geschichte der persischen Litteratur des 19. Jahrhunderts* = Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 1893. 130–142.; *Muhammed Hibelrudi's Gami ul-tamtil. Die erste neupersische Sprichwörtersammlung* = Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 1894. 692–698.; etc.

12 Akadémiai Értesítő 1900. Tagajánlások. 5–6.

13 Akadémiai Értesítő 1902. 209.

14 Akadémiai Értesítő 1902. 350.

15 Akadémiai Értesítő 1903. Tagajánlások. 6–7.

16 Akadémiai Értesítő 1904. Tagajánlások. 8–10.

szése magában véve is mutatja, hogy mennyire járatos a forrásirodalom legrejtettebb zugaiban.[17]

1905-ben már három ajánlója van Kégl Sándornak, mindhárom fényes név a magyar orientalisztikában: Vámbéry Ármin tiszteleti tag, Goldziher Ignác rendes tag és Kúnos Ignác levelező tag[18]. Az 1905. május 9–12-i nagygyűlésen Kégl ismét nem lesz levelező tag, az első osztály elnöke lesz viszont Goldziher Ignác, tiszteleti tagja gróf Apponyi Sándor igazgatósági tag, külső tagja Paasonen a helsingforsi egyetemről.[19]

Az áttörést az 1906-os esztendő hozza: a március 23-án tartott nagygyűlésen Vámbéry Ármin és Kúnos Ignác ajánlására az első osztály levelező tagjául választják Kégl Sándort. Vele egy időben választják osztálytitkárnak ifj. Szinnyei Józsefet, tiszteleti tagnak Gyulai Pál, Lévay József és P. Thewrewk Emil rendes tagokat[20].

Ettől kezdve Kégl Sándor tevékeny részt vállal az Akadémia napi tudományos életében. Előadásokat tart[21], átvizsgálja a Teleki családnak a marosvásárhelyi levéltárban őrzött keleti nyelvű kéziratait[22], és azokról jelentést tesz[23], katalogizálja a Könyvtár keleti kéziratait, mint később látni fogjuk, beválasztják az Akadémia 1914-ben létrehozott Balkáni Bizottságának tagjai sorába[24] — mely bizottság később Keleti Bizottság néven szerepel. 1919-ben a nyolc tag között van az iszlámkutatás kiemelkedő alakja, Goldziher Ignác rendes tag, Kégl Sándor, a turkológus Kúnos Ignác és az indológus Schmidt József levelező tagok, valamennyien a magyar orientalisztika klaszszikusai, akiket ma is ismernek és idéznek a nemzetközi szakirodalomban is[25].

> [1921-ben] Főtitkár mély megilletődéssel jelenti, hogy az utolsó összes ülés óta elhúnyt Kégl Sándor levelező tag. [...] Kégl Sándor, a jeles orientalista, különösen a perzsa philologia terén végzett kutatásaival szerzett jelentékeny érdemeket. Temetésén, a mely Szentkirályon, 1920 deczember 31-én volt, az Akadémia a későn kapott értesítés folytán nem képviseltethette magát, az elnök úr azonban táviratilag kifejezte az Akadémia részvétét a család előtt.[26]
>
> Főtitkár jelenti, hogy az I. osztály felkérésére néhai Kégl Sándor l. tagról Goldziher Ignácz ig. és r. tag fog emlékbeszédet tartani.[27]

17 Akadémiai Értesítő 1904. Tagajánlások. 8–9.
18 Akadémiai Értesítő 1905. Tagajánlások. 5.
19 Akadémiai Értesítő 1905. 249.
20 Akadémiai Értesítő 1906. 205.
21 *Hindusztáni tanulmányok* = Akadémiai Értesítő 1909. 361–372.; *Khoszrev, India legnagyobb perzsa költője* = Akadémiai Értesítő 1910. 552–562.; *A régi török költők és Ahmed pasa* = Akadémiai Értesítő 1914. 550–553.; etc.
22 Akadémiai Értesítő 1910. 495.
23 *Marosvásárhelyi török okmányok* = Akadémiai Értesítő 1910. 523–526.
24 Akadémiai Értesítő 1914. 465.
25 Akadémiai Értesítő 1914. 276.
26 Akadémiai Értesítő 1921. 42.
27 Akadémiai Értesítő 1921. 50.

Az emlékbeszédre nem került sor sem akkor, sem később. 1921 novemberében Goldziher Ignác is elhunyt. Mindössze a Franklin Társulat évkönyvében jelent meg egy bensőséges megemlékezés Kégl Sándorról Gaál László tollából.[28]

Kégl Sándor és az Akadémia Könyvtára

A Könyvtár és Kégl Sándor aktív kapcsolata az akadémiai iratokban 1906-tól követhető nyomon. A könyvtár 1906. évi jelentésében ez áll:

> Kégl Sándor úr, a M. Tud. Akadémia levelező tagja, szíves volt a keleti (ú. m. perzsa, arab és török) kéziratokról részletes czédulakatalógus elkészítését magára vállalni s már eddig is 45 perzsa, 42 arab és 59 török kézirattal készült el.[29]

A munka a következő évben is folytatódott: „Kégl Sándor úr, a M. Tud. Akadémia levelező tagja szíves volt a keleti kéziratok rendezését folytatni és 250 török kéziratot lajstromozott"[30], majd 1908-ban ért véget: „Kégl Sándor úr, a M. Tud. Akadémia tagja, a keleti kéziratok lajstromozását befejezte"[31].

A könyvtár és Kégl Sándor kapcsolata 1920-ban bekövetkezett halálával nem ért véget. A könyvtár 1925–26. évi jelentésében ezt írja a főkönyvtárnok:

> A keleti irodalmak anyagának tekintetében máris páratlanul áll könyvtárunk Magyarországon, amihez nem kis mértékben járult hozzá az utóbbi két év folyamán adományozott *Stein Aurél-* és *Kégl Sándor-könyvtár*. [...] Hozzáfogtunk néhai Kégl Sándor páratlan könyvtárának feldolgozásához is. Ebben 1926 december 31-ig 4466 kötetet osztottunk be.[32]
>
> A magánosok adományai közül külön ki kell emelnem Sir Stein Aurél és néhai Kégl János földbirtokos adományát. [...] Néhai Kégl János testvére, néhai Kégl Sándor, egyet. m. tanár, az Akadémia l. tagja, óhajának megfelelően ennek könyvtárát az Akadémiának adományozta. Ez az évtizedeken át nagy anyagi áldozattal tervszerűen gyűjtött könyvtár közel 75 keleti, főleg perzsa kéziratot tartalmaz. Az iráni és a sémi Kelet iránt való univerzális érdeklődéssel gyűjtött össze Kégl Sándor urdu és szanszkrit nyelven írott műveket a hozzájuk fűződő gazdag irodalommal együtt. Szépen van képviselve a gyűjteményben a perzsa szépirodalom és az arab s perzsa történeti irodalom. Szótári anyagában is megbecsülhetetlen gyarapodást jelent. A Keletre vonatkozó munkák mellett azonban nagyon értékes az európai klasszikusok gyűjteménye is.[33]

28 GAÁL László: *Kégl Sándor. 1862–1920.* Bp. 192?. 37–44.
29 Akadémiai Értesítő 1907. 365.
30 Akadémiai Értesítő 1908. 253.
31 Akadémiai Értesítő 1909. 233.
32 Akadémiai Értesítő 1927. 21.
33 Akadémiai Értesítő 1927. 30.

Az előzmények 1924-re nyúlnak vissza. Dr. Reviczky Jenő ráckevei királyi közjegyző 1924. szeptember 16-i levelében értesítette a Magyar Tudományos Akadémiát, hogy az 1920. december 28-án elhunyt

> Kégl Sándor dr. földbirtokos hagyatékában 3012 darab többnyire díszkötésű keleti nyelveken írott nyomtatott könyv és 2699 darab füzet maradt, amely igen nagybecsű könyvtárát örökhagyó intentiojának megfelelően az igazolt örökös, Kégl János áporkai földbirtokos a méltóságos magy. kir. [sic!] Tudomány. Akadémiának óhajt átadni, hogy ott mint az örökhagyó nevét viselő hagyaték kezeltessék.[34]

S a közjegyző hagyatéki tárgyalásra hívta a Magyar Tudományos Akadémiát. Balogh Jenő, az Akadémia akkori főtitkára válaszából kitetszik, hogy az Akadémiának 1924-ben is gondot okozott a hagyatéki eljárás és illeték kifizetése, és „tekintettel a M. Tud. Akadémia vagyoni helyzetére és kulturális rendeltetésére" a pénzügyminisztériumhoz fordult azok elengedése tárgyában[35]. Egyúttal felkérték Németh Gyula levelező tagot a könyvtár megítélésére.

Október 6-án Kégl János áporka-szentkirálypusztai lakos megjelent a Magyar Tudományos Akadémia főtitkári hivatalában és a következőket jelentette be:

> Boldogult fivére, néhai Kégl Sándor, akadémiai l. tag 1920. Évi december hó 28-án végrendelet hátrahagyása nélkül halt el és a nevezettnek könyvtárát, mint törvényes örökös Kégl János örökölte.
> Kégl János úr azt határozta el, hogy ezt a könyvtárat a M.T. Akadémiának ajándékozza.[36]

A főtitkár még aznap megköszönte az ajándékot:

> *Nagyságos Kégl János földbirtokos úrnak*
> *Áporka*
>
> *A M. Tud. Akadémia elnöksége a legnagyobb hálával értesült Nagyságodnak arról az áldozatkész elhatározásáról, mellyel boldogult fivérének, Kégl Sándor akadémiai tag úrnak rendkívüli értékű könyvtárát (és pedig 3012 drb díszkötésű és 2699 drb fűzött könyvet) a M. Tud. Akadémiának méltóztatott ajándékozni.*
>
> *Addig is, amig a M. Tud. Akadémia összes ülése hálánknak kifejezést fog adni, engedje meg hálás tiszteletem kifejezését.*[37]

34 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye. (A továbbiakban: MTAKK) RAL 1431/1924.
35 MTAKK RAL 1431/1924.
36 MTAKK RAL 1431/1924.
37 MTAKK RAL 1431/1924.

A jogi formulák (hagyaték vagy ajándék) ezzel tisztázódtak és leegyszerűsödtek, s a könyvtár átadásának ügye 1925 derekára felgyorsult. Németh Gyula 1925. június 3-án leutazott Pusztaszentkirályra, hogy a főtitkári megbízásnak eleget téve szakvéleményt adjon a Kégl-könyvtárról. A főtitkárhoz írott jelentésében igen elismerően szól a látottakról:

> A könyvtár körülbelül 5–7000 kötetből áll; elsősorban az iráni, azután az ind, továbbá az arab filológia körébe vágó műveket tartalmaz, de képviselve van benne számos tudományszak, így például a török filológiai, angol, orosz irodalom s egyebek.
> Az iráni filológiára vonatkozó rész értéke tudományos szempontból megbecsülhetetlen. Nemcsak az európai szakirodalmat tartalmazza lehető teljességgel, hanem nagyszámú keleti kiadványt, kéziratot, számos ritkaságot is, köztük olyanokat, melyek magyar szempontból fontosak s könyvtárainkból hiányzanak. A könyvtár tudományos értékének jellemzésére általában azt mondhatom, hogy sok tekintetben *felette áll mind Vámbéry, mind Goldziher könyvtárának*. Jó részben mindenesetre oly munkákat tartalmaz, melyek könyvtárainkban nincsenek meg, s Akadémiánk eddig is kiválóan gazdag keleti gyűjteményét a legszerencsésebben egészíti ki. [...]
> A könyvtár elszállítására vonatkozólag Kégl János úrnak az az óhajtása, hogy ez minél előbb megtörténjék.[38]

Balogh Jenő főtitkár az Igazgató Tanács június 23-i ülése elé vitte az ügyet[39], s felkérte a könyvtár igazgatóját, Ferenczy Zoltán főkönyvtárnokot, az Akadémia rendes tagját, „szíveskedjék az átvétel, a csomagolás, az elszállítás és ideiglenes elhelyezés, valamint a katalógus, illetőleg leltár készítése végett a szükséges intézkedéseket megtenni"[40]. Költségvetés készült az átadás-átvételre, ládákat kértek kölcsön a csomagoláshoz az Országos Levéltártól, dr. Jirka Alajos, a Könyvtár munkatársa leutazott Pusztaszentkirályra, ahol két tanú jelenlétében megtörtént az átvétel[41], és 1925. augusztus 7-én a Kégl-könyvtár megérkezett Budapestre, az Akadémia palotájába.

Két hónap múlva, október 7-én eltemették Kégl János áporkai földbirtokost is. A főtitkár virágot/babérágat rendelt személyesen, s a könyvtárból Jirka Alajost kérte fel, helyezze el azt a ravatalon a Magyar Tudományos Akadémia képviseletében[42].

Goldziher Ignác az 1904-ben írott tagajánlásában kiemelte Kégl elmélyedő alaposságát és tágas forrásismeretét. Lenyűgöző, alapos tudását ő maga is nem egy alkalommal vette igénybe, ha különféle szövegértelmezések helyességét kellett eldöntenie. A Keleti Gyűjteményben lévő Goldziher-levelezésben található Kégl Sándor

38 MTAKK RAL 1046/1925.
39 MTAKK RAL 1046/1925.
40 MTAKK RAL 1008/1925.
41 MTAKK K 811: 139/1925.
42 MTAKK RAL 1548/1925.

által írott tizenkilenc levél[43] szinte mindegyike erről szól. Kégl véleménye minden esetben a források szövegkritikai elemzésén alapult, filológiai pontossága máig követendő példa. És arról is beszélnek ezek a levelek, hogy milyen is volt a kapcsolat mester és tanítvány között. Ez a kapcsolat egy életre szólt, melynek alapja a kölcsönös tisztelet és bizalom volt. A Goldzihert illető „mélyen tisztelt tanár úr" megszólítás 1891-től kezdődik, s tart még 1907-ben is. Kégl ekkor már az Akadémia levelező tagja, Goldziher viszont osztályelnök. Goldziher egyetlen Kégl Sándorhoz írott levelét ismerjük 1908-ból, mely szoros szakmai együttműködésre utal, megszólítása „kedves barátom". Ugyanígy szólítja azután Kégl is Goldziher Ignácot 1914-ben, a kolléga megtisztelő tegezésével.

A Kégl-könyvtár az előzetes becslésekkel ellentétben több mint tizenegyezer könyvet, kéziratot és folyóiratot foglal magába[44]. Mind tartalmát, mind volumenét tekintve egyike a legnagyobb, legértékesebb könyvadományoknak, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia valaha is kapott története során, s amelyet a kutatók mind a mai napig használnak. A könyvtár legtekintélyesebb része az iranisztika európai szakirodalmát öleli fel szinte a teljesség igényével, gazdagon kiegészítve azt eredeti iráni forrásokkal, szövegkiadásokkal; ez az anyag alkotja a Keleti Gyűjtemény iranisztikai szakirodalmának alapjait. A ma már ritkaságnak számító könyvek mellett ötvenkilenc perzsa kézirat is van kéziratai között, melyek jobbára a klasszikus perzsa irodalom alkotásai; vagyis a Keleti Gyűjtemény perzsa kéziratainak csaknem fele szintén Kégl Sándortól származik, köztük a legrégibb datált perzsa kézirat, egy 1319-ben másolt *Kalila va Dimna*[45].

APOR, ÉVA

Sándor Kégl and the Library of the Hungarian Academy of Sciences

Sándor Kégl, the outstanding Iranist, the first professor of Persian language and literature at Budapest University, had close ties with the Library. As a new corresponding member of the Academy he completed the cataloguing of its Turkish, Persian and Arabic manuscripts. After his death in 1925, his brother János gave the deceased scholar's library to the Hungarian Academy. The *Kégl Library* of 11 000 volumes is one of the most significant book donations ever received in the history of the Academy: its holdings of books in the field of Iranian studies are almost complete, and at least half of the Persian manuscripts in the Oriental Collection come from this source as well.

43 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Keleti Gyűjtemény. (A továbbiakban: MTAKKGy) Goldziher-levelezés, 20.

44 MTAKK K 811: 139/1925.

45 MTAKKGy. Perzsa O.57.

Kégl Sándor (1862–1920)
MTAKK Ms 5075/108.

Kégl János (1873–1925), a fivér
MTAKK Ms 5075/114.

A Kégl-könyvtár eredeti helyén, Pusztaszentkirályon, és a nővér, Kégl Teréz
MTAKK Ms 5075/111/1.

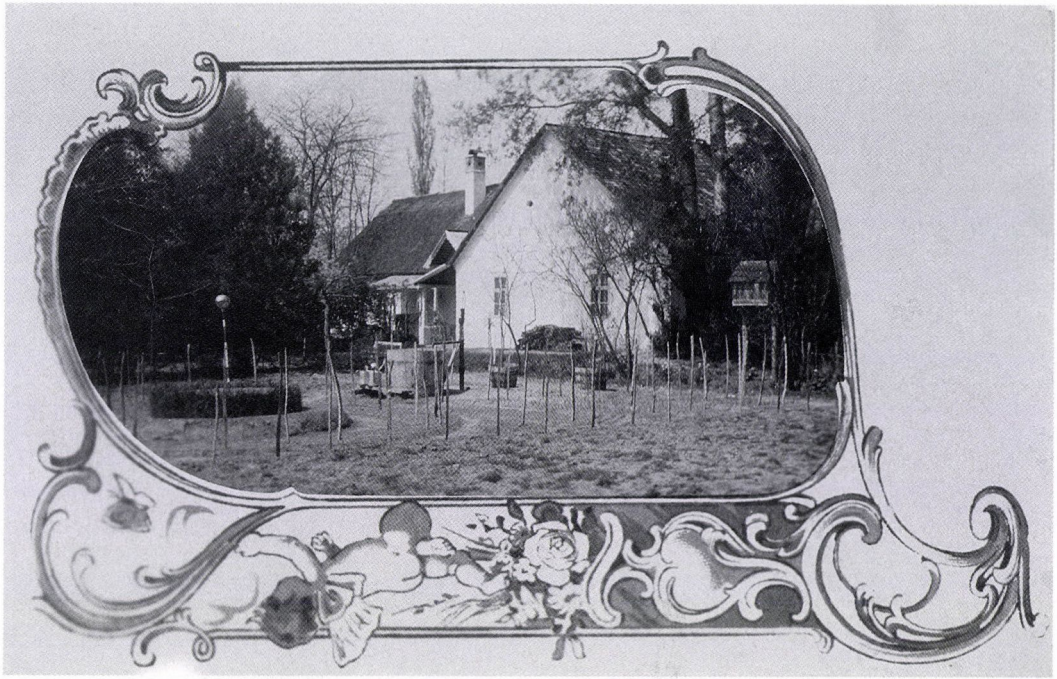

Pusztaszentkirály, a családi birtok
MTAKK Ms 5075/119/1.

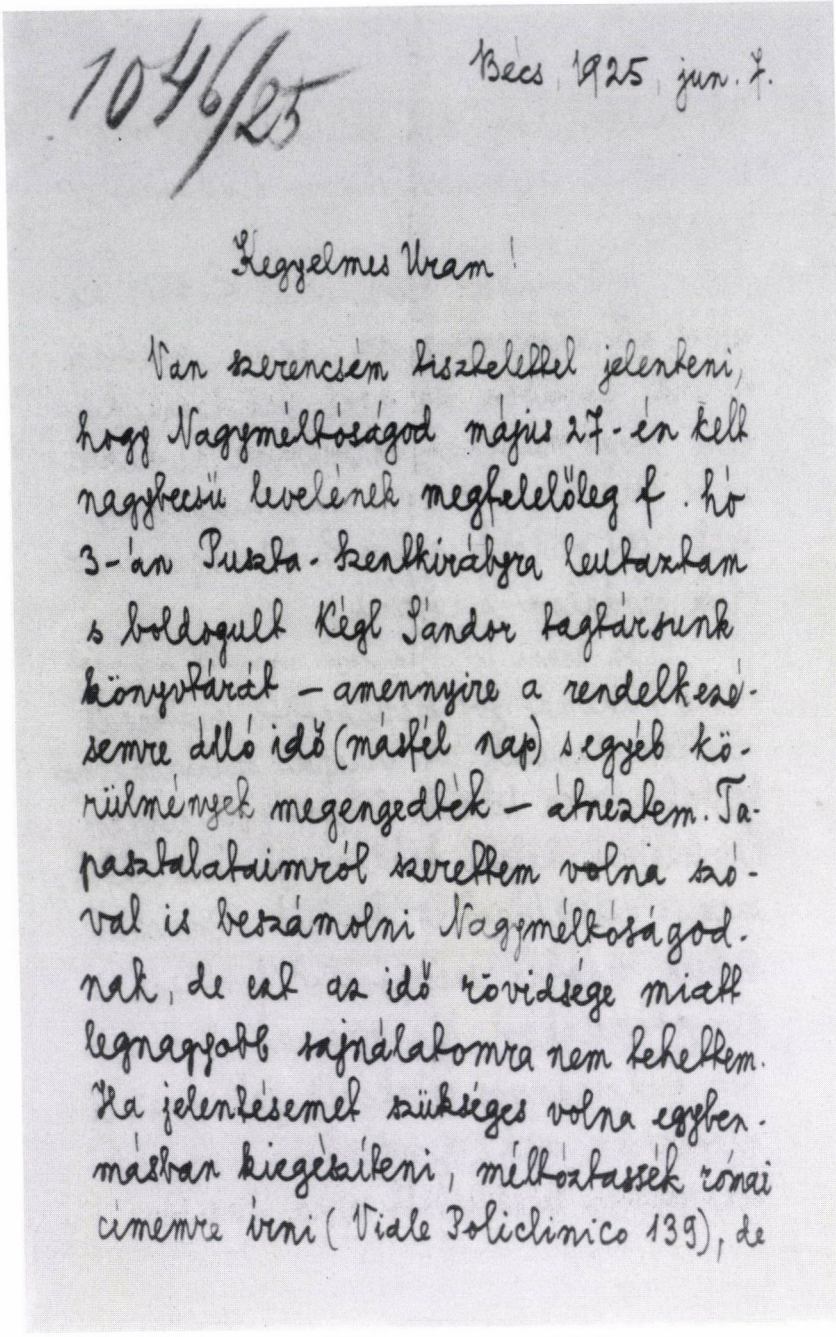

1046/25

Bécs, 1925, jun. 7.

Kegyelmes Uram!

Van szerencsém tisztelettel jelenteni, hogy Nagyméltóságod május 27-én kelt nagybecsü levelének megfelelőleg f. hó 3-án Puszta-Szentkirályra leutaztam s boldogult Kégl Sándor tagtársunk könyvtárát – amennyire a rendelkezésemre álló idő (másfél nap) s egyéb körülmények megengedték – átnéztem. Tapasztalataimról szerettem volna szóval is beszámolni Nagyméltóságodnak, de ezt az idő rövidsége miatt legnagyobb sajnálatomra nem tehettem. Ha jelentésemet szükséges volna egybenmásban kiegészíteni, méltóztassék római címemre írni (Viale Policlinico 139), de

Németh Gyula jelentése a főtitkárnak a Kégl-könyvtárról
MTAKK RAL 1046/1925.

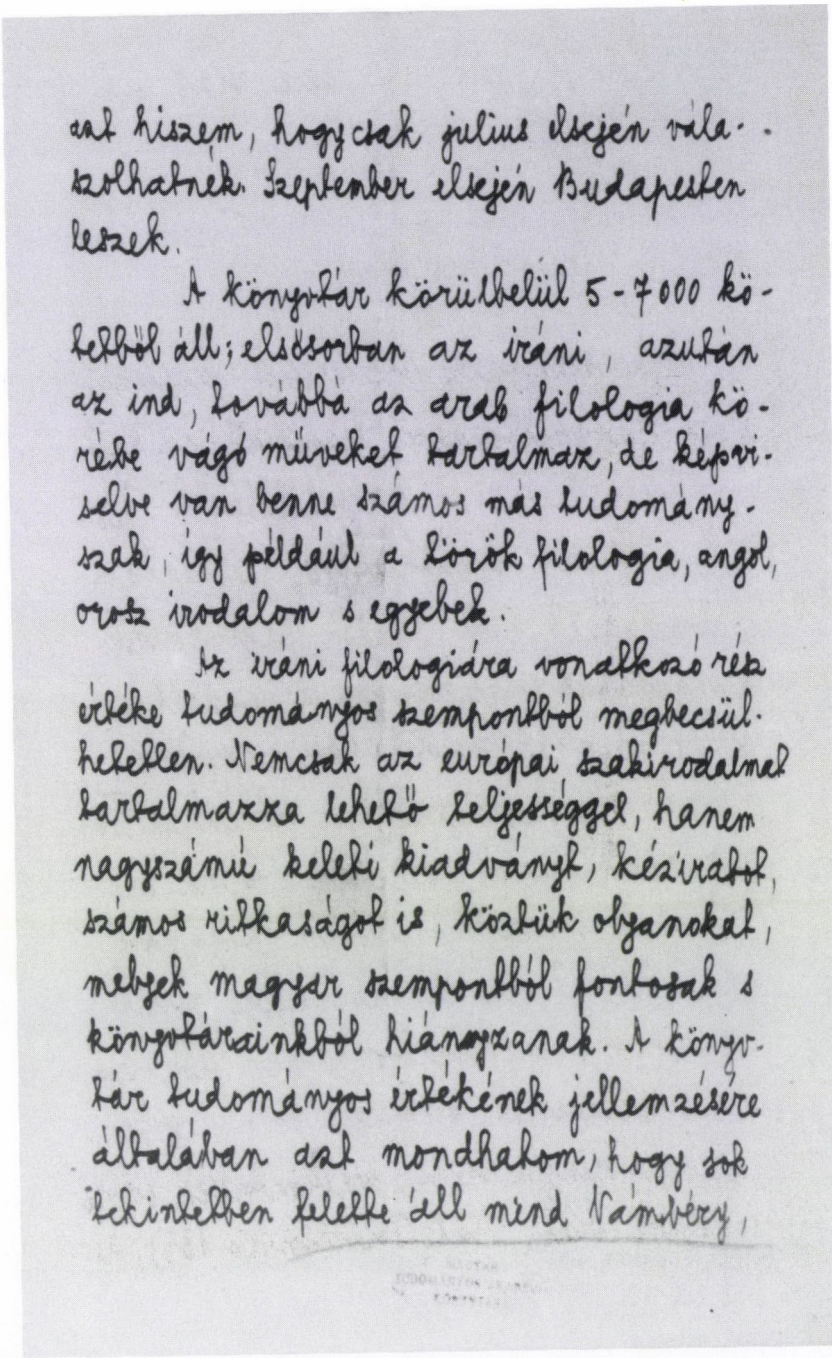

csak hiszem, hogy csak július elején válaszolhatnék. Szeptember elején Budapesten leszek.

A könyvtár körülbelül 5-7000 kötetből áll; elsősorban az iráni, azután az ind, továbbá az arab filologia körébe vágó műveket tartalmaz, de képviselve van benne számos más tudományszak, így például a Szörök filologia, angol, orosz irodalom s egyebek.

Az iráni filologiára vonatkozó része értéke tudományos szempontból megbecsülhetetlen. Nemcsak az európai szakirodalmat tartalmazza lehető teljességgel, hanem nagyszámú keleti kiadványt, kéziratot, számos ritkaságot is, közlik olyanokat, melyek magyar szempontból fontosak s könyvtárainkból hiányzanak. A könyvtár tudományos értékének jellemzésére általában csak mondhatom, hogy sok tekintetben párját áll mind Vámbéry,

mind Goldziher könyvtárának. Jó részben mindenesetre olyan munkákat tartalmaz, melyek könyvtárainkban nincsenek meg s Akadémiánk eddig is kiválóan gazdag keleti gyűjteményét a legszerencsésebben egészíti ki.

A könyvtár pénzbeli értékéről nehéz véleményt mondani. Könyvkereskedő talán nem adna érte többet 1500–3000 aranykoronánál, mert hiszen az iráni filológia iránt sehol sem nagy az érdeklődés. Ha azonban valaki össze akarná vásárolni a benne meglevő műveket, akkor az említett összegnek húsz-harmincszorosát kellene kiadnia, – megjegyzem, hogy a művek egy jórésze nincs könyvkereskedői forgalomban.

A könyvtár elszállítására vonatkozólag Kégl János úrnak az az óhajtása, hogy ez minél előbb megtörténjék. A csomagolásra és elszállításra az Akadémiát kéri

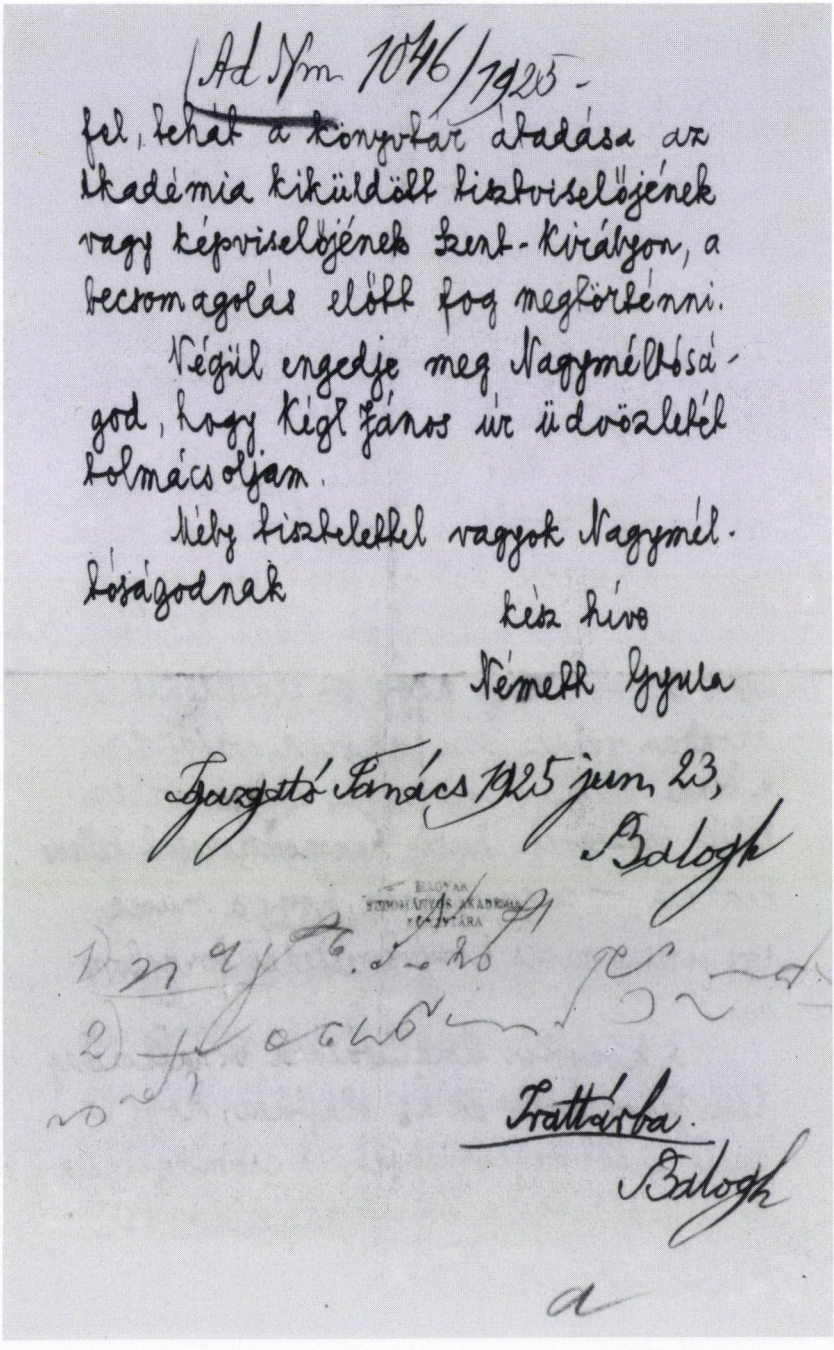

Ad Nm 1046/1925 -

fel, tehát a könyvtár átadása az Akadémia kiküldött tisztviselőjének vagy képviselőjének Szent-Királyon, a becsomagolás előtt fog megtörténni.

Végül engedje meg Nagyméltóságod, hogy Kégl János úr üdvözletét tolmácsoljam.

Mély tisztelettel vagyok Nagyméltóságodnak

kész hívo

Németh Gyula

Igazgató Tanács 1925 jun. 23,

Balogh

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

1) [illegible]

2) [illegible]

Irattárba.

Balogh

a

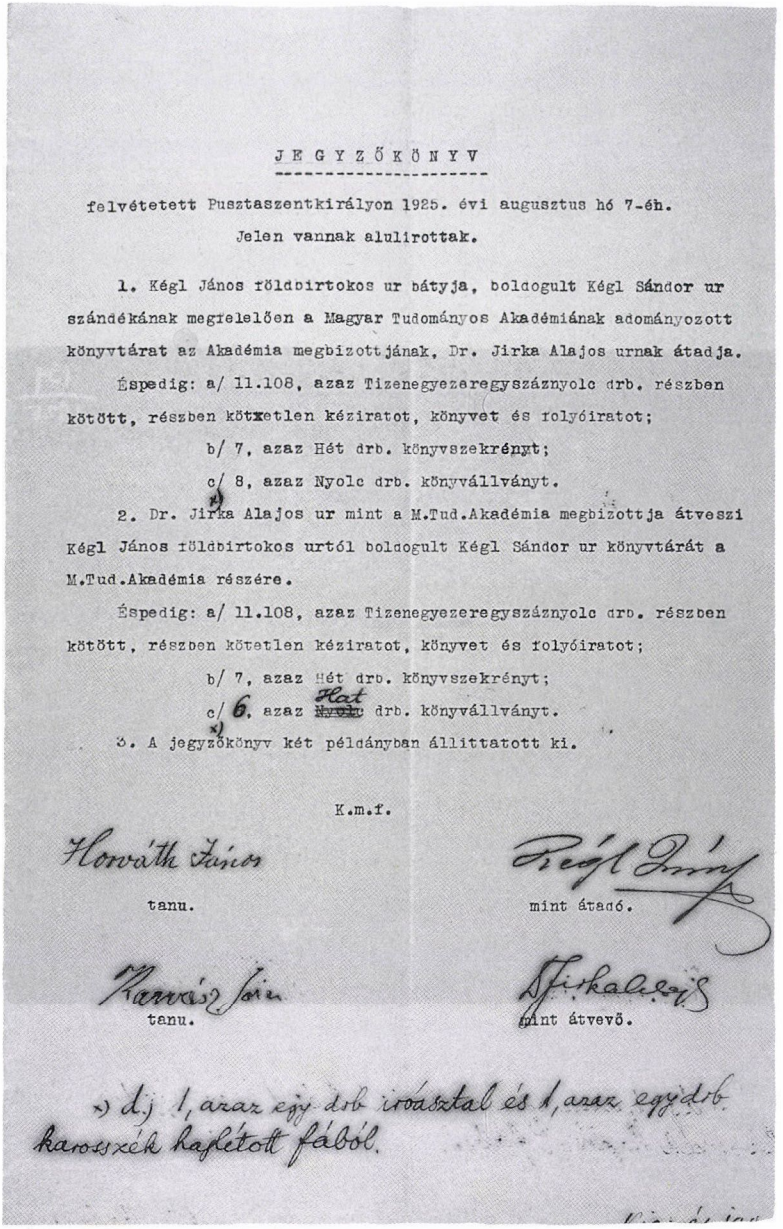

JEGYZŐKÖNYV

felvétetett Pusztaszentkirályon 1925. évi augusztus hó 7-éh.

Jelen vannak alulirottak.

1. Kégl János földbirtokos ur bátyja, boldogult Kégl Sándor ur szándékának megfelelően a Magyar Tudományos Akadémiának adományozott könyvtárat az Akadémia megbizottjának, Dr. Jirka Alajos urnak átadja.

Éspedig: a/ 11.108, azaz Tizenegyezeregyszáznyolc drb. részben kötött, részben kötetlen kéziratot, könyvet és folyóiratot;

b/ 7, azaz Hét drb. könyvszekrényt;

c/ 8, azaz Nyolc drb. könyvállványt. *)

2. Dr. Jirka Alajos ur mint a M.Tud.Akadémia megbizottja átveszi Kégl János földbirtokos urtól boldogult Kégl Sándor ur könyvtárát a M.Tud.Akadémia részére.

Éspedig: a/ 11.108, azaz Tizenegyezeregyszáznyolc drb. részben kötött, részben kötetlen kéziratot, könyvet és folyóiratot;

b/ 7, azaz Hét drb. könyvszekrényt;

c/ 6. azaz ~~Nyolc~~ Hat drb. könyvállványt. *)

3. A jegyzőkönyv két példányban állittatott ki.

K.m.f.

Horváth János
tanu.

Kégl [illegible]
mint átadó.

Kovács [illegible]
tanu.

[illegible]
mint átvevő.

*) d.j 1, azaz egy drb irószstal és 1, azaz egy drb karosszék hajlított fából.

Jegyzőkönyv a Kégl-könyvtár átvételéről
MTAKK K 811:139/1925.

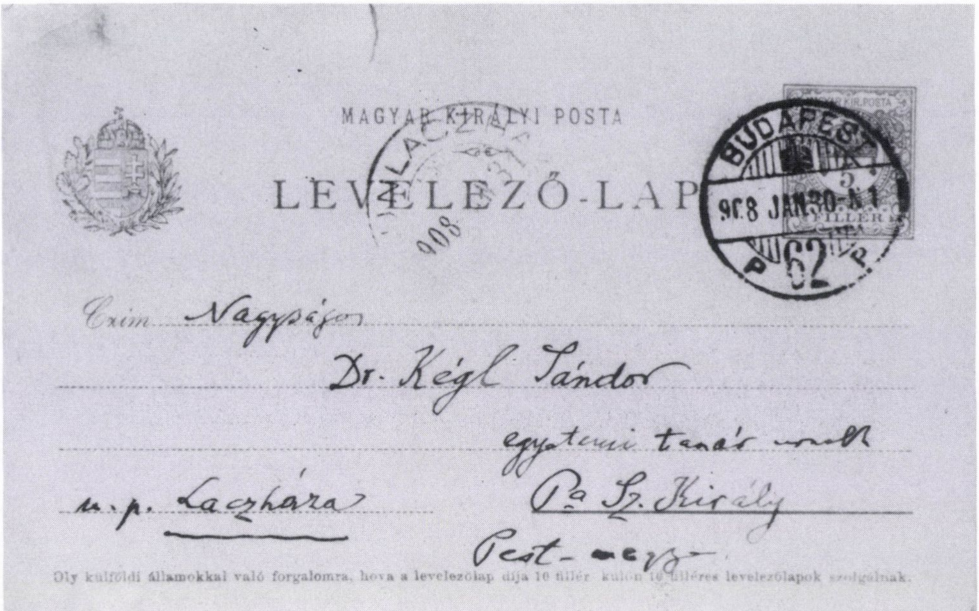
MAGYAR KIRÁLYI POSTA

LEVELEZŐ-LAP

Czím: Nagyságos

Dr. Kégl Sándor

egyetemi tanár urnak

u. p. Laczháza — Pa Sz. Király

Pest-megye

Oly külföldi államokkal való forgalomra, hova a levelezőlap díja 10 fillér külön 10 filléres levelezőlapok szolgálnak.

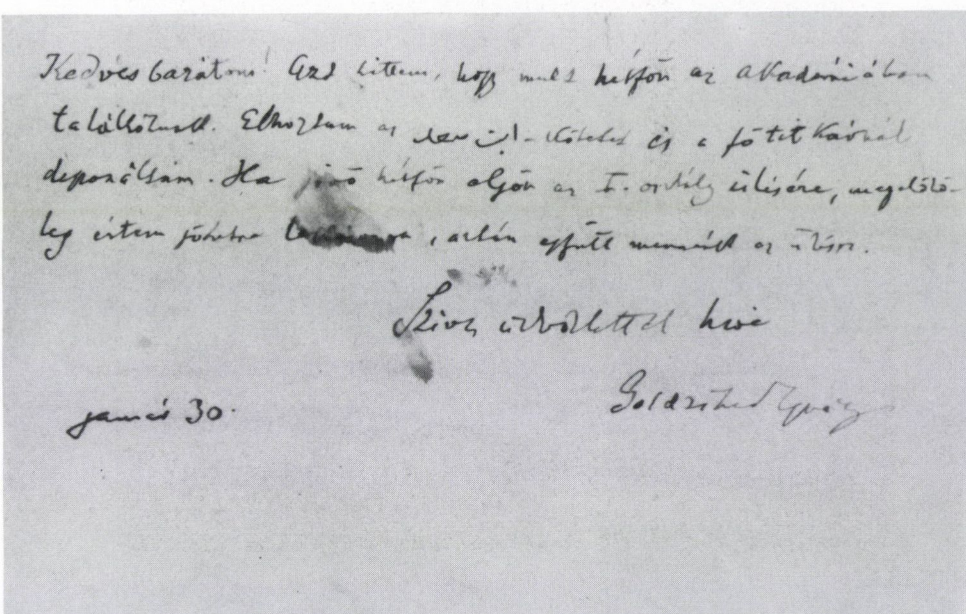
Kedves barátom! Azt hittem, hogy múlt hétfőn az akadémiában találkozunk. Elhoztam az [illegible] kötetet és a főtitkárnál depozitáltam. Ha jövő hétfőn eljön az I. osztály ülésére, [illegible] [illegible], aztán együtt [illegible] az ülésre.

Szíves üdvözlettel híve

Goldziher Ignácz

január 30.

Goldziher Ignác levele Kégl Sándorhoz
MTAKKGy Goldziher-levelezés, 20.

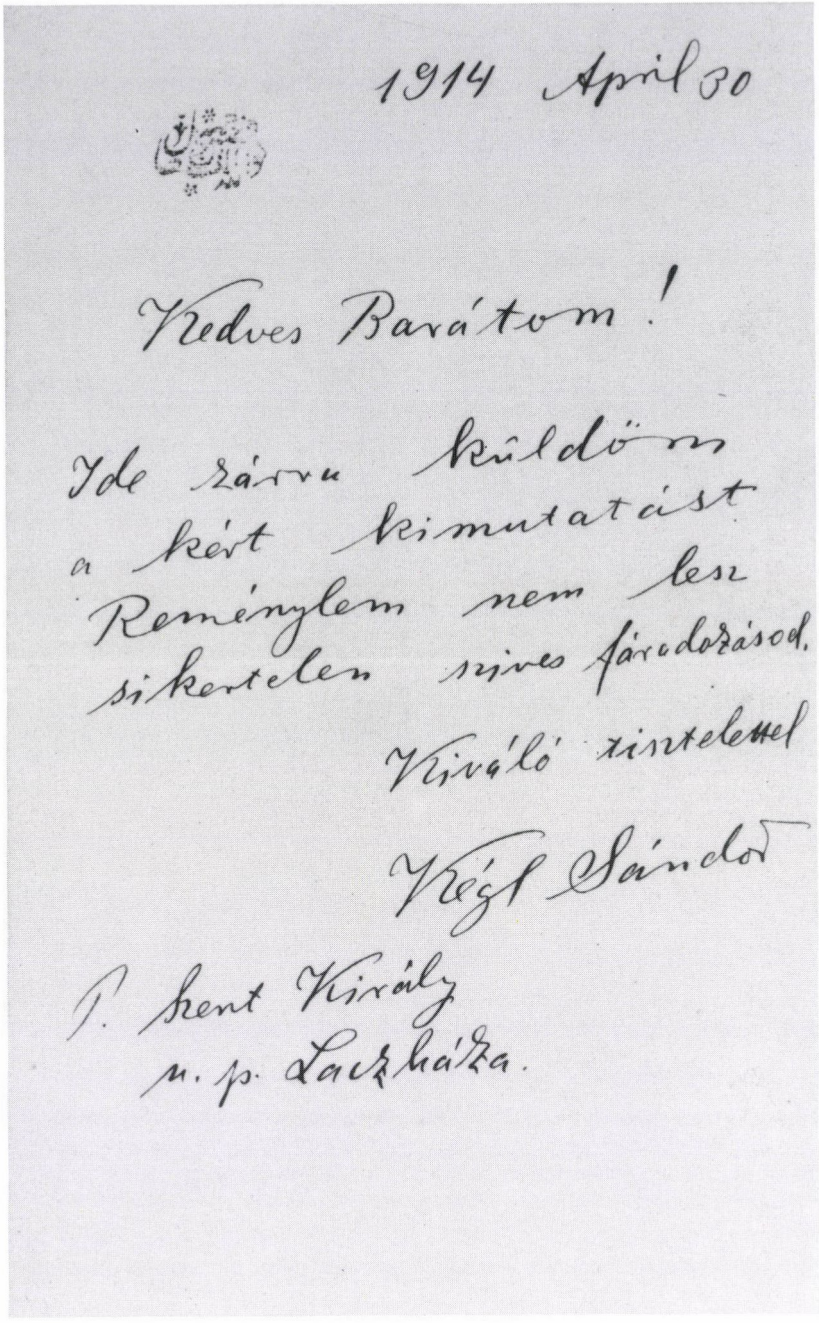

1914 April 30

Kedves Barátom!

Ide zárva küldöm a kért kimutatást. Reménylem nem lesz sikertelen szíves fáradozásod.

Kiváló tisztelettel

Kégl Sándor

P. Kent Király u. p. Lackháza.

Kégl Sándor levele Goldziher Ignáchoz
MTAKKGy Goldziher-levelezés, 20.

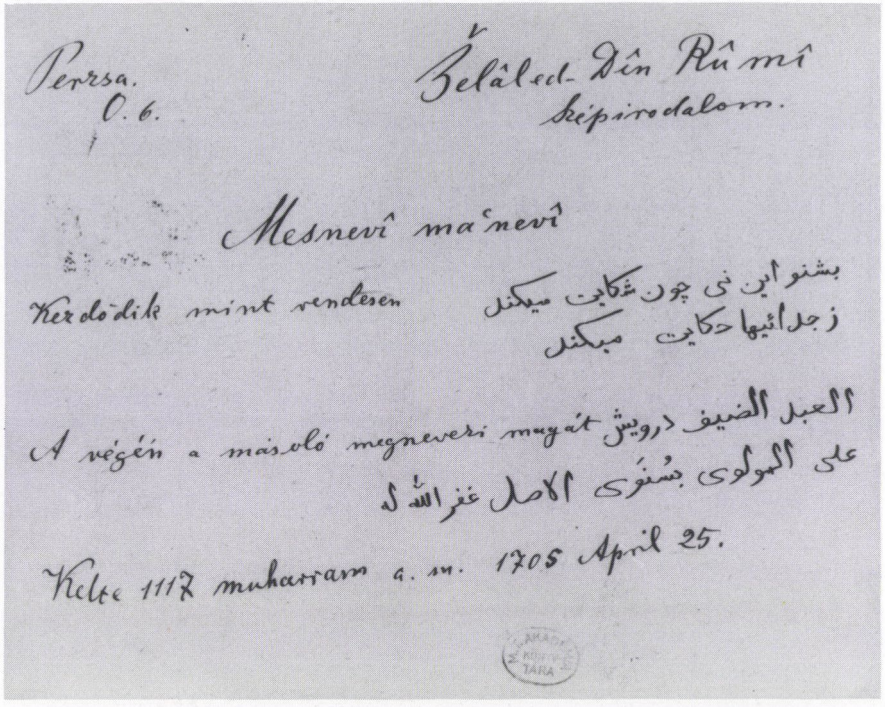
Perrsa.
O. 6.

Dželâled-Dîn Rûmî
képirodalom.

Mesnevî maʿnevî

Kezdődik mint rendesen بشنو این نی چون شکایت میکند
ز جدائیها حکایت میکند

A végén a másoló megnevezi magát درویش العبد الضعیف
علی المولوی بسنوی الاصل غفرالله له

Kelte 1117 muharram a. m. 1705 April 25.

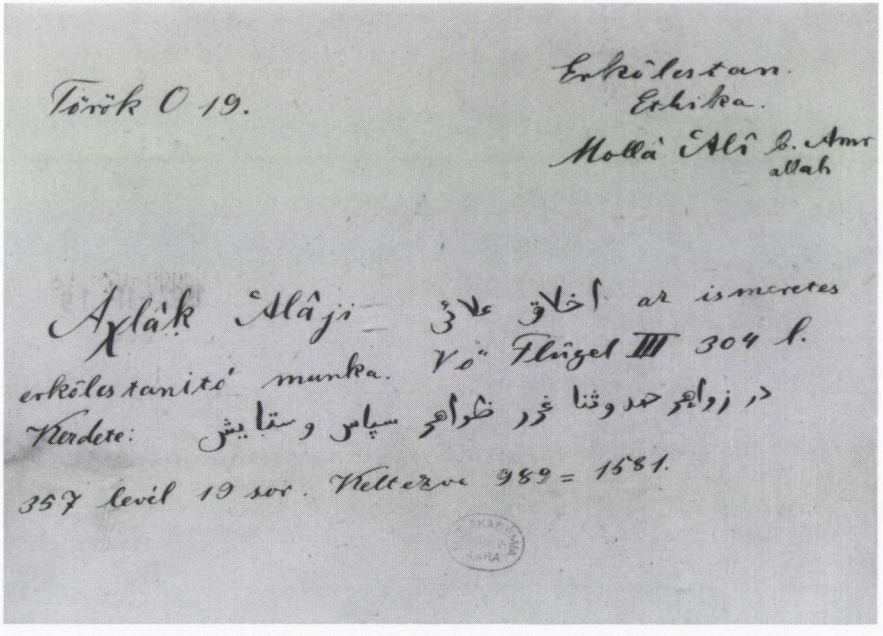
Török O 19.

Erkölcstan.
Etika.
Mollâ ʿAlî b. Amr
allah

Axlâḳ ʿAlâ'î اخلاق علائی az ismeretes
erkölcstanító munka. Vö. Flügel III 304 l.
Kezdete: در زواهر حمد وثنا غرر ظواهر سپاس وستایش
357 levél 19 sor. Keletkezve 989 = 1581.

Kégl Sándor leírása az MTAKKGy Perzsa O.6. és a Török O.19. kéziratáról

Perzsa kötés a Kégl-könyvtárból
MTAKKGy Perzsa O.76.

Nizámi: *Khuszrau u Sirin*. Perzsa kézirat a Kégl-könyvtárból
MTAKKGy Perzsa O.58.

HUSZÁGHNÉ KELECSÉNYI ÁGNES

A Stein-gyűjtemény *

„A tudomány terén csak annak van jelentősége, ki az ismereteknek új szempontokat nyit. S Önnek e dicsőségből mily nagy rész jutott ki."[1]

Az MTAK Keleti Gyűjteménye sok jeles orientalista magángyűjteményét őrzi. Kőrösi Csoma Sándor tibeti kéziratai és fanyomatai, Szilágyi Dániel és Vámbéry Ármin török, Kégl Sándor perzsa, Ligeti Lajos mongol-mandzsu kéziratai, Kaufmann Dávid méltán világhírű hebraika-gyűjteménye, a Goldziher-levelezés – az utódok ajándékaként, külföldön élő magyar tudósoknak köszönhetően, vétel vagy hagyaték formájában kerültek a könyvtár birtokába és alapozták meg annak a hazai és a nemzetközi keletkutatásban betöltött kiemelkedő szerepét.

Stein Aurél, a XX. század legjelentősebb Ázsia-kutató régésze és felfedezője különleges helyet foglal el a könyvtár gazdagítói között. A fiatalon külföldre kerülő és ott magának nemzetközi elismerést kivívó tudós soha nem feledkezett meg szülőföldjéről, és egész életén át hálásan gondolt vissza „azon hathatós támogatásra, melyben keleti tanulmányaim kezdetén, úgy a magyar kir. közoktatási minisztérium, mint könyvtára révén és orientalista nagy tudósai személyében a M. Tud. Akadémia részesített"[2].

E hála kifejeződött azon szellemi, erkölcsi és anyagi támogatásban, mellyel egész pályafutása során és végakaratában is a magyar tudományos életet és az Akadémiát, valamint adományai révén annak könyvtárát részesítette.

Stein Aurél 1862. nov. 26-án született Budapesten, Stein Nathan és Hirschler Anna harmadik gyermekeként. A keresztségben a Márk Aurél nevet kapta. A szülői ház, a Tüköry utca 2-ben, az Akadémia palotájának tőszomszédságában állt.

Késői gyermek lévén, szülei inkább nagyszülői feladatokat láttak el mellette. Nevelését, taníttatását, szellemi arculatának formálását két nagy műveltségű férfi családtagja vállalta magára: a 19 évvel idősebb bátyja, Ernő és anyai nagybátyja, dr. Hirschler Ignác szemész-professzor. Elemi iskolai tanulmányait követően a piarista gimnáziumba íratták be, majd 1872–1877 között a drezdai Kreuzschulében tanult, ahol nemcsak német tudása erősödött meg, de itteni tanára hatására kezdett érdek-

* A tanulmány az OTKA T 029152 program támogatásával készült.

1 GOLDZIHER Steinnek. Bp. 1907. dec. 7. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Keleti Gyűjtemény. (A továbbiakban: MTAKKGy) Stein-levelezés, Fol. 294.

2 STEIN Berzeviczy Albertnek. Mohand Marg, 1912. aug. 2.= Akadémiai Értesítő 1912. 589–590.

lődni Nagy Sándor keleti hadjárata iránt. Ennek útvonalának és egyes helyszíneinek meghatározása egész életén át foglalkoztatta.

Tanulmányait 1877-től a pesti evangélikus főgimnáziumban folytatta, s ott érettségizett 1879-ben. Már ekkor látogatta az Akadémia könyvtárát, ahova a levelező tag Hirschler Ignác révén jutott be. Erről így vall Szily Kálmánhoz írt levelében: „Ifjúságom sok kedves emléke fűz engem az Akadémia szép könyvtárához. Ama néhány éven át, melyet mint gimnazista, szülővárosomban töltöttem, sokat jártam olvasótermébe. Ott töltöttem a szülői házon kívül legkellemesebb óráimat; ott kezdtem meg orientalista tanulmányaimat, fáradoztam a szanszkrit nyelvtannal stb.; később is sok hasznos útmutatást és buzdítást nyertem ott régi jóakarómtól, boldogult Hunfalvy Páltól."[3]

Egyetemi tanulmányait Bécsben, majd Lipcsében folytatta a korszak legkiválóbb indológus és iranista professzorainak vezetésével, majd a védikus nyelv és irodalom szakértője, prof. Rudolf von Roth mellett Tübingenben, ahol 1883-ban bölcsészeti doktorátust szerzett. 1884/1885-ben ösztöndíjjal Londonban, Oxfordban és Cambridge-ben iranisztikával foglalkozott. Az MTAK Kézirattárában őrzött önéletrajzában írja: „1886–87-ig a közoktatási minisztérium ösztöndíjával – melyet már lipcsei tanévemtől kezdve kisebb-nagyobb összegekben élveztem – Londonban a British Museumban folytattam indológus és óperzsa tanulmányaimat. 1887-ben ezzel a segéllyel sikerült Indiába mennem."[4]

Az ösztöndíjakat Trefort Ágoston biztosította számára, aki 1872–1888 között vallás- és közoktatási miniszter, 1885-től az Akadémia elnöke volt. Stein teljes mértékben tisztában volt azzal, hogy ezen támogatás állandó megújítása egy olyan szakterületen, melyen ő működött, nem lehetett egyszerű dolog. Amikor a Timesból értesült Trefort haláláról, első kasmíri vakációjáról készült beszámolójában így emlékezett meg róla: „[...] Patronusom volt, akinek aktív támogatása nélkül soha nem fejezhettem volna be ily könnyen tanulmányaimat, s jelenlegi állásomat sem nyerhettem volna el. Amíg csak élek mélységes hálával gondolok erre a kulturált emberre, aki érzékeny volt mindarra, ami jó és értékes és aki mindig szívmelengető barátsággal fogadott."[5]

Első magyar nyelvű cikke a Budapesti Szemlében jelent meg 1885-ben *Az óperzsa vallásos irodalomról* címen.

Angliai ösztöndíját megszakítva az 1885/86-os tanévben elvégezte a Ludovika Akadémia tartalékos tiszti tanfolyamát. Az itt elsajátított térképészeti ismeretek nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy ma a földrajztudomány is nagyjai között tartja számon Steint, aki Belső-Ázsia feltérképezésében elévülhetetlen érdemeket szerzett.

3 Akadémiai Értesítő 1922. 38.

4 STEIN Aurél önéletrajza, gépírással, autográf javítással. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye. (A továbbiakban: MTAKK) RAL 744/1937.

5 *Eine Ferienreise nach Srinagar, aus Briefen.* Sonder-Abdruck aus der Allgemeinen Zeitungen. Munich, 1889. 32.

Mint fiatal magántanár, 1886-ban sikeres előadást tartott a VII. Orientalista Kongresszuson Bécsben.[6]

Angliai évei meghatározóak voltak későbbi pályafutása szempontjából. A Londonban élő Duka Tivadar[7] atyai jó barátsága a brit-indiai adminisztráció több fontos személyiségével hozta össze: Sir Henry Rawlinson[8] és Sir Henry Yule[9] támogatását elnyerve, 1887 végén Indiába utazott, ahol dr. Reinhold Rost[10] ajánlásával, megérkezése után néhány nappal elnyerte a lahorei Punjab University Keleti Kollégiumának igazgatói állását.

Ebben az évben jelent meg a British Museum Éremtárában végzett kutatásainak eredménye, a *Zoroastrian deities on Indo-Scytian Coins* c. tanulmánya.

Lahorében ismerkedett meg és kötött barátságot a kiváló Erasmus-kutatóval, Percy Stafford Allennel, aki később az oxfordi Corpus Christi College elnöke lett, s Stein angliai tartózkodásai folyamán vendéglátója volt, Frederick Henry Andrewsszal, akihez nemcsak barátság, de több évtizedes munkakapcsolat is fűzte, s akinek nagy szerepe volt a British Museumba került leletanyag feldolgozásában, valamint T. W. Arnolddal, a kiváló iszlamistával, akinek emlékére Stein a végrendeletében Belső-Ázsia kutatására létrehozott alapítványát Stein-Arnold Fundnak nevezte.

A minden idejét felőrlő hivatali munka után a szünidőt Kasmírban töltötte, a vidék szerelmesévé vált, s a Mohand Margon több mint 3000 méter magasságban felállított sátortábora — ahol „dolgozó asztalom mellől letekinthetek a Szind folyam völgyére, s gyakran gondolok ilyenkor szegény Kőrösi Csoma Sándorra, aki 1822–23-ban vagy háromszor tette meg az utat e völgyben, Kasmír és Ladak között" — vált második otthonává.

Első jelentős munkája a kasmíri költő, Kalhaṇa Rājataraṅgiṇī, azaz „A királyok folyama" című, 12. századi krónikájának kritikai kiadása, majd ennek fordítása.[11] Ehhez a munkához megismerkedett Kasmír régészetével, folklórjával, történeti földrajzával, s számos publikációja jelent meg e tárgykörből is. 1894-ben elkészítette a kasmíri maharadzsa könyvtárának katalógusát is.[12]

6 *Hindukush und Pamir in der iranischen Geographie* In: Berichte des Internationalen Orientalischen Congresses. Wien, 1886. II. 1080–1084.

7 Duka Tivadar (1825–1908) az MTA levelező, majd tiszteleti tagja. Görgei szárnysegéde volt. A szabadságharc leverését követően Angliába ment, orvosi diplomát szerzett, és az indiai hadsereg tisztjeként szolgált ezredesi rangban. 1885-ben jelent meg fő műve: Life and Works of Alexander Csoma de Kőrös. Csomára vonatkozó gyűjteményét, valamint annak tibeti kéziratait az Akadémiának ajándékozta

8 Rawlinson, Henry (1810–1895) a brit-indiai hadsereg tisztje, majd diplomata, tagja volt az India Councilnak, a British Museum kurátora. A behisztuni felirat megfejtője, kiválót alkotott az asszíriológia területén.

9 Yule, Henry (1820–1889) a brit-indiai hadsereg tisztje, a Hobson–Jobson szótár társszerzője, a középkori Kínára vonatkozó művek fordítója és kiadója.

10 Rost, Reinhold (1822–1899) orientalista, a Royal Asiatic Society titkára, az India Office könyvtárosa

11 *Kalhaṇa's Rājataraṅgiṇī, or Chronicle of the Kings of Kaśmīr* (ed. by M.A. STEIN Vol. I. Sanskrit Text with Critical Notes. Bombay, 1892. — *Kalhaṇa's Rājataraṅgiṇī, a Chronicle of the Kings of Kaśmīr* (trans., with an introd. ,comment., and appendices by M.A. STEIN Vol.I. II. Westminster, 1900.

12 *Catalogue of the Sanskrit Manuscripts in the Raghunatha Temple Library of the Maharaja of Jammu and Kashmir*. Bombay–London–Leipzig, 1894.

Szakmai szempontból tehát sikeresek voltak ezek az első esztendők, Stein azonban ekkor még nem tekintette pályafutása szempontjából végállomásnak Indiát. A többször megfogalmazott vágy, amely munkába állása első tíz évét végigkísérte: vissza Európába, katedrát kapni otthon vagy valamelyik német egyetemen.

Így írt Goldzihernek 1894-ben:

> „Remélem, hogy bátyámnak volt alkalma Kegyedet budapesti látogatása folyamában felkeresni. Így tehát tőle értesülhetett azon okokról, melyek arra kényszerítenek, hogy minél előbb az Európába való visszatérést vegyem szemügyre. Állásom nem lévén állami, nyugdíjra egyáltalán nincs kilátásom, a megtakarítható összeg fizetésemből pedig az indiai pénz érték-süllyedése folytán mind inkább fogy. Előmenetelre vagy más állásra Indiában az itteni viszonyok közt semmi reményem, és így a tudományos munkásságom tekintetében hozott áldozatokért más irányban sem várhatok compensatiót." Majd 1896-ban: „Hosszas megfontolás után meggyőződtem arról, hogy az Európába való visszatérést tudományos, mint személyes érdekeim szempontjából nem szabad már sokáig elhalasztanom. Választanom kell pedig a hazában való letelepedés, vagy a Németországban. Őszintén mondhatom, hogy sokkal szívesebben mennék Bpestre vagy akár Kolozsvárra, ha valami kis reményt táplálhatnék a jövő iránt. De ismervén mind ama nehézségeket, melyekkel meg kellene küzdenem, ez irányban nem táplálok illúziókat. Szakmám oly távol esik a hazai tudományos érdekek körétől!"[13]

Goldziher Ignác, Vámbéry Ármin és Duka Tivadar — akik még az igazán nagy felfedezések és tudományos eredmények előtt is hittek a tehetséges ifjúban — mindent elkövettek, hogy otthon valami állást szerezzenek számára. Már 1893-ban jelölték akadémiai tagságra, ami azonban formai hiba miatt megbukott.

> „De hát ezen úgy segítünk, hogy legközelebb én *belső* tagnak ajánlom Aurélt. Abszurdum volna, hogy *magyar* ember kültag legyen a magyar Akadémiában. Szász Károly püspök úr is ezen a nézeten van, és úgy hiszem, mától egy esztendő múlva biztosan megválasztjuk belső tagnak. Legalább is azt elnyerjük vele, hogy Stein köteles lesz, hébe korba, mint magyar akadémikus, magyarul is írni."[14]

1895-ben mint a világ szanszkritistái között magának előkelő helyet kivívó tudóst — Goldziher és Vámbéry ajánlására — az I. osztály kültagjává választotta. 1932. jún. 30., Oxford, Corpus Christi College keltezéssel írt levelében köszöni meg Balogh Jenőnek, az Akadémia főtikárának, a Royal Asiatic Society aranyérmének elnyerése alkalmával küldött gratulációit: „Hidd el kérlek, hogy ama kegyes szeren-

13 Mishat Bagh, Kasmír, 1894. okt. 5. és Mohand Marg, 1896. jún. 24. MTAKKGy Goldziher-levelezés, 41.

14 GOLDZIHER Ignác Duka Tivadarnak. Bp. 1893. május 13. MTAKKGy Duka-levelezés.

csekivánatok nagyon is növelték számomra, a Royal Asiatic Society részéről ért buzdító, de semmikép sem remélt elismerés értékét. Örömmel és némi büszkeséggel gondolok vissza arra, hogy tudományos törekvéseimnek legkorábbi elismerését a Magyar Tudományos Akadémiától nyertem és így hazai földről s kültagjául való fölötte megtisztelő választása révén."[15] Akadémiai székfoglalóját 1897-ben tartotta az MTA-n *A fehér hunok és rokon törzsek indiai szereplése* címmel.

Tovább folytak a próbálkozások a hazai állás biztosítására, s pártfogói biztató leveleket intéztek Steinhez. Duka Tivadar pl. tudományos eredményeit dicsérve így folytatja:

> „Én csak egy dologra vagyok büszke e tekintetben, t.i. arra, hogy a budapesti urakat évek óta figyelmeztettem arra, hogy »ne engedjék Stein Aurélt más, a hazán kívül levő, tehát idegen köröknek« — s ezen ismételt figyelmeztetésem végre sikert nyert s ettől a jövőben, a midőn én és kortársaim többé nem élnek, sok szép eredményt várok a magyar tudományos Akadémia hírnevére."
> „[...] hogy Csoma emléke a feledéstől megmentessék, én a múlt hó 6-án két ezer koronából álló alapítványt felajánlottam az Akadémiának, hogy Csoma születése vagy halála évfordulóján minden második vagy harmadik évben a Keleti Ázsia tudományosságáról s ide értve Buddha vallását előadás tartassék az Akadémia ülésében, s az alapítvány kamatai az értekezőnek rendelkezésére bocsátassanak. Hozzáadván levelemben, hogy sanscrit, pali és tibeti tárgyakról értekezni nem lesz nehéz, ha Stein Aurélnak egy méltó állás lesz ajánlva s Magyarországon, Csoma hazájában egy orientativ oskola jön létre, mely bármely külföldivel lesz egyvonalban álló. Ezt én őszintén remélem"[16]
> „A Kegyed állása az egyetemen, [...] egészen biztos, hisz az karunk általános óhaja. Tehát csak tanuljon nyugodt lélekkel, ne aggódjon a jövője miatt."[17]

Amikor azonban megkapta a Calcutta Madrasa „muhammadanus collegium" igazgatói állását 1899-ben, választását ekképp indokolja:

> „Ezen ajánlatot, mely alkalmat nyitott arra, hogy az indiai állam magasabb közoktatásügyi szolgálatába lépjek, annál inkább vélem elfogadhatónak, mert amaz állás munkaköre aképpen van megszabva, hogy kellő teret nyújt az általam mívelt indiai régészeti tudomány általános érdekeinek előmozdítására. [...]
> Méltóságod előtt ismeretes, hogy csak a lahorei állásommal összefüggő s tudományos működésemet fölötte megnehezítő körülmények indítottak arra, hogy szemügyre vegyem az Európába, azaz hazai földre való korai visszatérésemet. A most történt változás tudományos érdekeim szempontjából kívánatossá teszi, hogy indiai munkálkodásom körében még hosszabb időre megmaradjak [...]

15 MTAKK RAL 460/1932.
16 Monte Carlo, 1898. jan. 7. Bodl. Ms. Stein, Fol. 101.
17 VÁMBÉRY Ármin Steinnek. Bp. 1899. okt. 26. Bodl. Ms. Stein, Fol. 110. 136–146.

> Hogy volt-e alapos remény arra, hogy megfelelő alkalmazást nyerjek a budapesti egyetemen, arról semmiféle biztos tudomással nem bírok. Másfél [év] óta az 1897-ben megpendített ajánlat megvalósítására irányuló lépésekről nem hallottam semmit."[18]

1900-ban új szakasz kezdődött Stein életében: a nagy felfedezőutak korszaka, amely kisebb megszakításokkal haláláig tartott, s a filológus mellett mindinkább kezdett előtérbe kerülni a régész és földrajztudós. A három expedíció, amelyet 1900–1916 között Belső-Ázsiába vezetett, hozta meg számára a világhírt. Kínai-Turkesztán területe, ez a 7000 méteres magasságot is elérő, hegységek (Tien-san, Kunlun) által közrefogott sivatagos medence fontos szerepet játszott az egyetemes művelődés történetében. Oázisvárosain keresztül vezetett a selyem útja, amely évszázadokon keresztül az összeköttetést biztosította a Kelet és a Nyugat között — s nemcsak kereskedelmi útvonal volt, hanem szellemi javakat is közvetített, Indiából ezen keresztül jutott el a buddhizmus Kínába, s onnan pedig a művészetek és a civilizáció, különösen a Tang-korszak idején a VII–X. században.

Első expedíciója során Kínai-Turkesztánban Khotánt és környékét járta be. Az ősi karavánút mentén fekvő települések, Dandán-oilik, Niya, Endere, Keriya, Rawak feltárása a régészeti leletek mellett, nagy értékű kínai, khotáni-szaka, tibeti és szanszkrit írásos emlékanyag felfedezéséhez is vezetett. Az expedíció népszerű formában történő leírása *Sand-buried Ruins of Khotan* (1903), a tudományos feldolgozás két kötetben *Ancient Khotan* (1907) címen jelent meg.[19]

A második expedíció három évig tartott (1906–1909), ekkor ismét a korábbi útvonalat járta be, majd tovább ment keletre, kikutatva a Lop-nor vidékét. Ekkor fedezte fel és követte 240 kilométeren keresztül a kínai limes legnyugatibb maradványait, melyet a Kr. e. II. században, a Han-dinasztia uralkodása alatt építettek, hogy a nomádok ellen védje a kereskedőket. Hámi, Turfán, Mián, Lou-lan átkutatása mellett ekkor jutott el Tun-Huangba, melyre figyelmét Lóczy Lajos hívta fel, aki 1879-ben, a Széchenyi Béla expedíció tagjaként járt arra. „Nagy megelégedést merítek abból, hogy az utolsó hónapok munkája Tun-huang vidékén éppen oly területen folyt, melynek első rendszeres vizsgálata magyar expedíció érdeme volt. Lóczy mélyen tisztelt barátom irányította először figyelmemet a Sa-choui »Ezer Buddha« grottotemplomaira, és tudom, örülni fog annak, hogy átkutatásuk sok és becses lelettel gyarapította gyüjteményemet."[20]

Stein értesült arról, hogy a templom taoista papja néhány évvel korábban felfedezett egy cellát, amely kéziratokkal van tele. A XI. sz.-ban befalazott könyvtár a rendkívül száraz klíma hatására kiváló állapotban őrizte meg az V–X. sz. között keletkezett és az ezen a területen használt nyelveken és írásokkal lejegyzett nagy

18 STEIN Szily Kálmánnak. Santakfu, Sikkim, 1899. jún. 10. MTAKK RAL 1899/494.

19 *Sand-buried Ruins of Khotan. Personal Narrative of a Journey of Archaeological and Topographical Exploration in Chinese Turkestan.* London, 1903. — Magyar fordítása: *Homokba temetett városok.* Bp. 1908. (Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára 10.). — *Ancient Khotan : Detailed Report of a Journey of Archaeological and Geographical Exploration in Chinese Turkestan.* Vol. I–II. Oxford, 1907.

20 STEIN Goldzihernek. Wang-fu hsia, Kansu, Kina, 1907. jún.30. MTAKKGY Goldziher-levelezés,41.

mennyiségű kéziratot. Stein 3000 teljes tekercset és 6000 dokumentumot ill. töredéket szállíttatott innen a British Museumba. Felbecsülhetetlen értékűek ezek a tibeti, kínai, bráhmi írással lejegyzett szanszkrit, valamint khotáni-szaka, tokhári, szogd, rovásírásos türk kéziratok. Innen került elő 400 selyemre, vászonra és papírra festett, kivétel nélkül fogadalmi ajándékként a templomnak ajándékozott buddhista tematikájú festmény, amely a Tang-kori kínai festészetet ötvözi a gandhárai hellenisztikus stílussal. Erről az expedícióról a *Ruins of Desert Cathay* (1912) és a *Serindia* öt kötetében számol be (1921).[21]

1904-ben Stein felvette a brit állampolgárságot, s ugyanettől az évtől kezdődően az Archeological Survey of India főfelügyelője az Északnyugati Határtartomány és Beludzsisztán területén. Harmadik, leghosszabb belső-ázsiai expedícióján 1913—1916 között részben a korábbi útvonalat járta be, kiterjesztve kutatásait egészen Kelet-Iránig. Erről az útról a népszerűbb, személyes beszámoló már nem készült el, a tudományos eredmények az *Innermost Asia* 4 kötetében láttak napvilágot.[22]

Nem szabad elfeledkeznünk a belső-ázsiai expedíciók eredményeinek ismertetésekor Steinről, a földrajztudósról sem. Minden útjára elkísérte a Survey of India egy szakképzett topográfusa, és Stein céljai között tartotta számon, hogy a nem, illetve hiányosan feltérképezett területekről pontos és megbízható térkép készüljön. Kiemelhetjük pl. az első expedíció földrajzi eredményei között a *Mountain Panoramas from the Kwen-lun and Pamirs*[23] című művét. Útleírásaiban klimatológiai, geológiai problémákkal is foglalkozott, kőzetmintákat gyűjtött, nevéhez fűződik a Lop-nor, a vándorló tó rejtélyének megoldása, valamint Belső-Ázsia deszikkációja okainak tisztázása. A legfontosabbak azonban történeti földrajzi megállapításai.

1926-ban északnyugat-indiai útján, a Szvát vidékén ókori szerzők, Arrianos, Curtius Rufus művei segítségével Nagy Sándor hadjáratának egyes helyszíneit határozta meg.

1929-ben az Egyesült Államokba utazott, ahol a bostoni Lowell Institute-ban tartott előadásaiban összefoglalta három belső-ázsiai expedíciójának eredményeit. Ezek az előadások később kötet formájában is megjelentek, *On Ancient Central-Asian Tracks* [24] címen.

1930-ban még egy negyedik kelet-turkesztáni expedícióra indult, közös amerikai-brit támogatással, de a megváltozott politikai viszonyok között a kínai hatóságok már nem nézték jó szemmel tevékenységét, és a helyszínről vissza kellett fordulnia.

21 *Ruins of Desert Cathay: Personal narrative of Explorations in Central Asia and Westernmost China.* London, 1912. I-II.

22 *Innermost Asia: Detailed Report of Explorations in Central Asia, Kan-su and Eastern Iran* (carried out and described under the orders of H.M. Indian Government by Sir Aurel Stein, K. C. I. E... Vol. I-IV. Oxford, 1928.

23 *Mountain Panoramas from the Pamirs and Kwen Lun.* London, 1908.

24 *On Ancient Central Asian Tracks: Brief Narrative of three Expeditions in Innnermost Asia and North-Western China.* London, 1933. — Magyarul: *Ősi ösvényeken Ázsiában.* Bp. 1934.

Ezt követően Perzsia területén folytatta kutató tevékenységét, 1932/33-ban perzsa Makránban és a Perzsa-öbölben, 1933/34-ben Fárszban, 1935/36-ban Délnyugat-Iránban.[25]

1934-ben járt Budapesten is, s előadást tartott az Akadémia okt. 11-i ülésén: *Az indo-perzsa határvidék ősi története a földrajz és újabb kutató utazások világában* címmel. 1938-tól kezdett — A. Poidebard kutatásaihoz kapcsolódóan — római limes-kutatással foglalkozni Irak, Szíria és Transzjordánia területén, felhasználva a légi fényképezés nyújtotta lehetőségeket is.

Még nem szóltunk mindazokról az elismerésekről, melyekkel a világ legkülönbözőbb tudományos testületei, akadémiái elhalmozták Stein Aurélt — illetve 1912-től Sir Aurel Stein K. C. I. E.-t — vagyis Knight Commander of the Indian Empire — az angol király által adományozott lovagi rangja szerint. 1909-ben a Royal Geographical Society Founder's Medalját kapta, amely a legnagyobb földrajzi felfedezőknek adatott, az oxfordi és a cambridge-i egyetem díszdoktorává választotta, kitüntették az Académie des Inscriptions Julien-díjával, a Magyar Földrajzi Társaság Lóczy-érmével, a londoni egyetem Petrie-érmével, tiszteletbeli tagjává választotta a Alpine Club, 1921-ben a British Academy tagjává vált stb.

Közeledve 80. életévéhez is, töretlen energiával dolgozott tovább. 1940 és 1943 között az Indus felső folyásánál, Szvátban és Délkelet-Beludzsisztánban járt hosszabb-rövidebb kutatóutakon.

De még előtte állt a régi vágy beteljesülése, hogy eljusson Afganisztánba, az antik Baktria területére. Amikor a politikai helyzet ezt számára lehetővé tette, azonnal útnak indult, de Kabulba érkezése után néhány nappal, egy meghűlést követően, 1943. október 26-án meghalt. „Csodálatos életem volt, ami nem is fejeződhetett volna be boldogabban, mint Afganisztánban, ahova hatvan éve vágytam eljutni" — voltak utolsó szavai.

Stein-adományok az MTA Könyvtárának

Stein Aurél minden egyes művét — közvetlenül a megjelenés után — eljutattatta az Akadémia könyvtárának.

1921-ben családi levelezését adományozta az Akadémiának. Idézet Szily Kálmán főkönyvtárnoknak írt leveléből:

> „Indiába való elutazásom napján és így sietőben adom elő boldogult testvérbátyám, Stein Ernő és boldogult nagybátyám, dr. Hirschler Ignácz (a M. Tud. Akadémia volt l. tagja) levélgyűjteményére vonatkozó kérésemet.
> Óhajom, hogy e levelezés, mely a Goethe irodalommal foglalkozik, a M. Tud. Akadémia Goethe-szobájában helyeztetnék megőrzés végett. Mind bátyám,

25 Kutatásainak eredményét több publikációban tette közzé. Legjelentősebbek: *Archaeological Reconnassances in North-Western India and South Eastern Iran.* London, 1937. — *Old Routes of Western-Iran.* London, 1940.

mind nagybátyám beható ismerettel és lelkes kitartással folytattak Goethe-tanulmányokat; mind a ketten boldogult dr. Elischer úrral közeli összeköttetésben állottak. Ez okból úgy vélem, hogy Goethére vonatkozó levelezésük a megőrzésre megfelelőbb helyet nem találhatna mint a M. T. Akadémia szép és örökbecsű gyüjteményében. Tudom, hogy annak idején hivatott Goethe-kutató érdekes anyagot fog találni e gyakran kiváló »essay«-szerű levelekben. Minthogy személyes vonatkozások is gyakoriak e levelezésben és itt-ott bizalmas természetűek, az a kívánságom, hogy a letét idejétől kezdve 30 éven át csak külön írásbeli beleegyezésemmel tétessenek hozzáférhetővé és halálom után Pongrácz János úréval, bold. nagybátyám unokájáéval. 1950 után a Goethe-gyűjtemény rendes szabályai alá esnék e letét is."[26] E személyes vonatkozások – Stein Aurél gyermekkora, tanulmányai és a pálya indulása – a nevelők szemével nézve. A levélcsomót 1955-ben adta át az Akadémia Főtitkári Hivatala az MTAK Kézirattárának, ahol „Hirschler Ignác szemészorvos levelezése" címen vették fel. H. Boros Vilma *Stein Aurél ifjúsága*[27] c. kötetében, e német nyelvű levelek felhasználásával írt tanulmányában, a gyermek-, majd a fiatal Stein képe elevenedik meg.

Ugyanez év novemberében újabb Stein-adományról számol be Szily:

„Dr. Duka Tivadar Akadémiánk 1908-ban elhalt tiszteleti tagja önéletrajzi föl-jegyzéseket hagyott maga után, melyeket fiának, Franknak engedelméből 1909-ben lemásoltattam s e másolat egyéb iratokkal együtt a British-Museumban akkorában rendezés alatt levő régiséggyűjteményben maradt. Mikor Indiában 1913-ban Akadémiánk megbízásából Dukáról írandó emlékbeszédemre készültem s e jegyzetek végett Londonba írtam, a British-Museumban, sajnos, nem akadtak reájuk. Csak a múlt ősszel találtam meg magam a British-Museumban maradt írásaim között. Azt hiszem e följegyzésekben van elég olyan adat mely megérdemli, hogy az utókor számára fennmaradjon. Az első példányt ide zárom, hogy azt az Akadémia könyvtára őrizze meg. Két másik példány a Bodleyan Library és a British-Museumban fog biztos elhelyezést találni."[28]

Az Akadémia 1922. január 30-i összes ülésén számolt be a főkönyvtárnok Stein Serindia című művének megküldéséről, és ismertette könyvtára egy részének az Akadémiának való ajándékozásáról hozzá írott levelét, amely a fenn már idézett sorokkal kezdődik ifjúkori kapcsolatáról a „szép" könyvtárral.

„Nem kell tehát megokolnom, hogy több évvel ezelőtt készült végrendeletemben az Akadémia könyvtárának hagytam könyveimet. Elég szerény gyűjte-

26 Akadémiai Értesítő 1921. 280.

27 H. BOROS Vilma: *Stein Aurél ifjúsága. Hirschler Ignác és Stein Ernő levelezése Stein Aurélról, 1866–1891.* Bp. 1970. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 64.)

28 Akadémiai Értesítő 1921. 181.

mény ez, körülbelül 2000 kötet, többnyire az indiai és középázsiai philologia és régészet köréből. Nem tudom, sok hasznát veheti-e majd a könyvtár a gyarapodásnak. De gondoskodtam arról, hogy minden költség nélkül jussanak a könyvek annak idején Budapestre és semmi feltétel ne akadályozhassa a könyvtárt abban, hogy a nem kívánt munkákat saját céljai érdekében értékesitse." [29]

1922. november 29-i levelében ígéretet tett arra is, hogy lajstromozni fogja, mihelyt téli szállására visszatér. 1923 januárjában az MTA elnöke köszönte meg ajándékát.:

„Mult évi december 24-én a M. Tud. Akadémia főkönyvtárnokához intézett nagybecsű levelében méltóztatott bennünket értesiteni, hogy Indiában levő könyvtárának azt a részét, melyre ez idő szerint szüksége nincs, már most hajlandó volna az Akadémiának átengedni és saját költségén Budapestre szállittatni, föltéve, hogy az Akadémia kész lenne a következő föltételek teljesítését magára vállalni.

1. Addig míg az adományozó életben van, az átengedett könyvek az ő tulajdonának tekintendők és csakis halála után vétethetjük fel az Akadémia könyvtárának állományába.
2. Ha az adományozónak e könyvek közül némelyekre még szüksége lenne, azok a számára és költségére, elismervény ellenében haladéktalanul megküldendők.
3. Az átengedett könyvek a Akadémiában külön és könnyen hozzáférhető helyen tartassanak s róluk bibliográfiai pontossággal lajstrom készittessék a könyvtár használói számára. Teljesen megbízható egyéneknek, kellő biztositék mellett, e könyvekből egyes művek ki is kölcsönözhetők, az elsőség mindig az adományozót illetvén.

Mélyen tisztelt tagtársamnak szülőföldje és egykori hazája iránti el nem muló ragaszkodásáért és Akadémiánkkal szemben már annyiszor tanusitott áldozatkészségéért őszinte köszönetemet mondva, kijelentem, hogy az Akadémia a fentebbi pontokban vázolt föltételeket örömmel elfogadja és megtartásukról hűségesen gondoskodni fog."[30]

Stein később másolatot kért a könyvtárához mellékelt cédulakatalógusról, amelyre várnia kellett, mert az eredeti cédulákat az itteni cédulakatalógusra ragasztották. E másolat itt maradt példányára 1944. október 14-én Melich János könyvtáros ráírta: A Stein Aurél könyvtár jegyzéke. Szinnyei József úr fiókjában őrizte. Alatta 1944. október 17-i dátummal Györkösy Alajos: „E könyvjegyzéket Sir Stein Aurél kívánságára a Stein-féle növedéknapló alapján (hozzákötve van az 1925/1927 évi könyvtári növedéknaplóhoz) dr. Schillerné Rudas Erzsébet készítette és az Oxfordba küldött példányon megjelölte, mely művek nincsenek bekötve. Stein Aurélnak az volt

29 Akadémiai Értesitő 1922. 39.
30 BERZEVICZY Steinnek. Bp. 1923. január 27. MTAKK RAL 184/1923.

a szándéka, hogy ideajándékozott műveit mind bekötteti." Ez a 36 oldalas lista ABC-ben összesen 752 tételt tartalmaz., rövid címleírással. Mit tartalmaz ez a könyvtár? A Stein által nélkülözni tudott könyvek elsősorban az indológia, iranisztika, a belső-ázsiai nyelvészet, régészet körébe tartoznak. Megtalálható köztük több nagy könyvtár keleti kéziratainak katalógusa, szövegkiadások, két orientalisztikai kongresszus anyaga, a Memoirs és Reports of the Archaeological Survey of India számai, a Bombay Sanskrit és a Harvard Oriental Series számos füzete. Legnagyobb számban jeles tudós kollégái művei vannak meg, így pl. Chavannes, Foucher, Francke, Grierson, Hoernle, Lévy, Senart, V. Smith, Winternitz munkái. Szeretve tisztelt professzora Rudolph Roth művei és egyetemi előadásainak jegyzetei, melyeket a Rigvéda, az Aveszta és az ind vallástörténet köréből tartott. Kis számban találhatók a magyar nyelvű művek. Arany János és Mikszáth Kálmán egy-egy kötete, barátai munkái (így pl. Duka Tivadar Kossuthról és Görgeyről írt tanulmánya, Goldziher Ignác „Az iszlám" (a hagyatékban újra van, tehát csak a duplumut küldte haza), Lóczy Lajos, Teleki Pál, az Indiában többször megforduló Justh Zsigmond művei, a budapesti egyetem indoeurópai összehasonlító nyelvészeti tanszék vezetőjének, Mayr Aurél 2 cikke, különböző folyóiratok, így pl. Bulletin de l'École Française d'Extrême-Orient, a Géographie, a Journal Asiatic, a Journal of the Royal Central Asian Society, valamint a Journal of the Royal Asiatic Society több évfolyama, általában hiányosan.

Kéziratos anyagot is tartalmaz ez az első adomány. Ebben találhatók iskolai és egyetemi jegyzetei, doktori disszertációjához készült jegyzetei, több művének kézirata, pl. Memoir on the Ancient Geography of Kashmir, Jammu Sanskrit manuscripts-Rough inventory list, naplója 1887-ből, a Rājatarāṅgiṇī-vel kapcsolatos feljegyzések stb.

A „Sir Stein Aurél-féle 1154 kötetből álló könyvtár" feldolgozását 1927-ben jelentette a főkönyvtárnok.[31]

Steinnek nagy szerepe volt a Goldziher-levelezés Akadémiára kerülésében is.

> „Reád vonatkozott elsősorban az is, amit néhai kitünő tagtársunk Goldziher Ignác úr levelezésének lemásolása, részben megszerzése és Akadémiánk külön Goldziher-szobájában leendő elhelyezése tárgyában elmondhattam.
> Örömmel közlöm, hogy tagtársaink teljes megértéssel fogadták ezt a már a megvalósulás szakaszába átment szép eszmét: örvendenek rajta, hogy könyvtárunk ilyen nagyértékű kéziratos anyaggal fog gazdagodni és egyúttal hálásak indítványod és szíves fáradozásod iránt. Hathatós közbenjárásodnak köszönjük, hogy ugyan némi késéssel, de végre novemberben két részletben megérkezett Goldziher levelezésének első fele, másolásához Csánki Mária úrnő [...] rögtön nekifogott."[32]

31 Akadémiai Értesítő 1927. 21.
32 BALOGH Jenő Stein Aurélnak. Bp. 1932. november. MTAKK RAL 699/1932.

Stein Balogh Jenőnek így írt erről:

> „Igaz örömmel vettem tudomást arról, hogy boldogult nagy tudós barátom, Goldziher Ignác levelezésére vonatkozó fáradozásaid elérték az ő emlékének járó sikert. Nem kételkedem abban, hogy ez általa életében annyi gonddal ápolt archivum búcsújáró helyül fog szolgálni generációk folyamán az Iszlám és a vele összefüggő keleti kultura történetét kutató tudósoknak. Remélem, G. I. emlékét kegyeletesen őrző hazai orientalistáknak lesz gondjuk arra, hogy az archívum rendezéséről megfelelő rövid értesítés jelenjen meg külföldi tudományos folyóiratokban, u.m. a Royal Asiatic Society's Journal, Zeitschrift der D. Morgenlandischen Gesellschaft, Journal Asiatique, stb."[33]

Stein Aurél 1934. július 28-án kelt végrendelete két szakaszának van magyar vonatkozása: nyomtatott könyveinek az Akadémiára hagyományozása és a Belső-Ázsia kutatására létrehozott Stein-Arnold Fund esetében, amikor úgy rendelkezik, hogy az ott meghatározott kutatásokat angol vagy magyar tudósok végezzék.

> „Minden nyomtatott könyvemet (eltekintve a következő szakaszban meghatározottaktól) a Magyar Tudományos Akadémiának adom, hogy csatolja azokat könyvtárához, hálás megemlékezésem jeleként azért a segítségért, amelyet, mint diák, onnan kaptam, – és a buzdításért, melyet nekem, mint tagjának az Akadémia nyújtott.
> Úgy rendelkezem, hogy ex-librisem mellett egy megfelelő latin nyelvű cimke is kerüljön – még a Budapestre küldés előtt – minden egyes könyvbe, amely jelzi, hogy ezeket én hagyományoztam. Ennek költsége is hagyatékomat terheli."

Kövessük most végig a hagyaték Magyarországra kerülésének történetét 1945–1957 között keletkezett dokumentumok alapján.[34]

Az Akadémia elnökét először Arthur H. Whitney, a Brit Polititikai Misszió sajtóattaséja értesíti 1945. november 17-én a hagyatékról, s tájékoztatja, hogy a végrendelet végrehajtóival közölte, hozzá forduljanak ez ügyben. Ezt követően veszi fel a kapcsolatot Helen Mary Allen, P. S. Allen özvegye, a végrendelet egyik végrehajtója, Moór Gyulával, az Akadémia akkori elnökével. 1946. április 9-én kelt leveléhez csatolva megküldi az oxfordi könyvek teljes listáját, és arra kéri, hogy jelölje be, mi az, ami nem kell. Utóiratban megjegyzi, hogy Kasmírban is vannak könyvek, s nagyon reméli, el tudják intézni, hogy egyenesen ide szállítsák.

Mivel nem kap választ, 1946. december 9-én ismét elküldi a listát, s egyben közli, hogy a nagy Stein-művekből: Serindia, Innnermost Asia, Ancient Khotan – nem küld, mivel már vannak példányaink. Ezek fontos, de terjedelmes könyvek.

33 STEIN Aurél Balogh Jenőnek. Firuzabad, 1933. nov. 27. MTAKK RAL 1933/400.

34 A következő iratok felhasználásával: MTAKK RAL 266/1945, RAL 1947/40, MTA Levéltára 3. Elnök 78/1 és 80/4 fond, Bodleian Library, Correspondence relating to Sir Mark Aurel Stein's bequest of printed books to the Hungarian Academy of Sciences

Levelére a főtitkár, Voinovich Géza válaszol 1947. január 29-én. Moór elnök úrhoz nem érkezett meg az első lista, ami pedig a könyveket illeti

> „a hagyatékot illetően az összes könyvre és folyóiratra szükségünk van, a magyar Akadémia nagyon nehéz helyzetben van, és semmi reményünk arra, hogy a közeljövőben képes lesz külföldi könyveket venni. Igy a Stein hagyaték a magyar kutatás számára egy nagybecsű segítség lesz."

A három említett műre is bejelenti igényüket, mivel nincs tudomásuk arról, hogy lenne már példányunk.

Ezután hosszú szünet kezdődik a Stein-hagyatékkal kapcsolatos angol–magyar levelezésben. Ezalatt azonban a Stein-hagyatékot őrző oxfordi Bodleian Libraryben továbbra is napirenden van a hagyaték ügye. A jogi képviseletet ellátó Warren Murton ügyvédi cég 1947-ben kéri a Bodleian Libraryt, hogy fogadja be tárolásra a Kasmírból az Indian Institute-nak ajándékozott keleti kéziratokkal együtt a Magyar Tudományos Akadémiának szánt könyveket is. A könyvtár erre készséggel és ellenszolgáltatás nélkül vállalkozik, egyrészt mivel Steint jótevői között tartja nyilván, másrészt úgyis tárol már 22 ládányit a magyarokat illető hagyatékból. Ez a kasmíri hagyaték 1949. július 15-én indult hajóval Európába.

Azonban a végrendelet végrehajtásáig és a könyvek rendeltetési helyükre kerüléséig még hosszú időnek kell eltelnie. Ugyanis a háború alatt Angliában lévő részt, mivel ez időben Anglia Magyarországgal hadiállapotban volt, az Ellenséges Javak Osztálya lefoglalta, és a törvények értelmében értékesítenie kell. Viszont a Kasmírból érkezett részre nem formálnak jogot, mivel Stein halálakor azok nem voltak az országban.

1955. december 28-án a hagyatéki eljárással megbízott Warren Murton cég is felveszi a kapcsolatot az Akadémiával, s tájékoztatja arról, hogy az Ellenséges Javak Osztálya felajánlotta, az ő rendelkezése alá tartozó részből, minthogy azt értékesítenie kell, szívesen adna el az MTA-nak. Minthogy a kasmíri rész a végrendelet végrehajtóinak rendelkezésére áll, s azok készek azt átadni, ily módon a gyűjtemény egyben maradhatna. A Könyvtár igazgatója Haraszthy Gyula tájékoztatta erről Rusznyák István elnököt, s támogatását kérte a következő indokkal.:

> „Stein Aurél könyvtára igen fontos és értékes gyűjtemény, amelynek megszerzése mind a Magyar Tudományos Akadémia, mind pedig az egész magyar orientalisztikai kutatás részére felbecsülhetetlen jelentőségű volna. Világhírű tudósunk e hagyatékának átvétele a végrendelet szellemében, nemzetközi kapcsolataink szempontjából is fontos lenne. Ezzel ugyanis biztosítani tudnók azt, hogy e nemzetközileg is rendkívül nagyértékű gyűjtemény egy helyen legyen, s a legilletékesebb helyen meglenne és szolgálná a kutatómunkát."

Az Akadémia elnöke 1956 szeptemberében értesül a külügyminisztériumtól, hogy az Ellenséges Javak Osztálya a zárlatot feloldotta. Szeptember 20-i keltezésű levelében felhatalmazza londoni nagykövetünket, hogy a hagyatékot vegye át, s gon-

doskodjék annak hazaszállításáról. Közben 1955 májusától kezdve a Bodleian Library is igyekszik a helyi hatóságoknál elérni, hogy kerüljön már pont ennek a több mint tíz éve húzódó ügynek a végére. 1956. október 23-án a Warren Murton cég tájékoztatást kért a követségtől, az átvétellel kapcsolatban megtett lépésekről, s értesítette a Bodleian Libraryt is, hogy hamarosan várható a könyvek elszállítása. Ezt követően többszöri próbálkozásuk ellenére nem sikerült kapcsolatba lépni a követséggel. 1957. január 24-én Haraszthy Gyulához fordultak, s tájékoztatták, hogy hónapok óta semmi nem történt az ügyben, bár ők is igyekeztek a magyarországi belső helyzetet figyelembe véve, csak a szükséges módon forszirozni a dolgot. Figyelmeztetik azonban az Akadémia Könyvtárát, hogy a Bodleian Librarynek is kényelmetlenséget okoz ez a hosszan tartó tárolás. Január 26-án a Bodleiana Keleti Könyvek Gyűjteményének vezetője is kéri Haraszthyt, próbáljon meg nyomást gyakorolni a követségre, hogy a hazaszállítás ügyében tegye meg a szükséges lépéseket, sőt felajánlja azt is, hogy ők hajlandóak elintézni a szállítást, abban az esetben, ha a magyar fél állja annak költségeit. Közben a végrendelet végrehajtói elkészíttették az Oxford University Pressnél 3000 könyvcimkét „Hunc librum Academiae Hungaricae Scientiarum legavit Marcus Aurelius Stein obiit 26 octobris 1943" szöveggel. A Bodleian Library által felkínált lehetőséggel azonban már nem kellett élni, mert a magyar követség képviselői január 31-én kiszálltak Oxfordba és megkezdték a csomagolást. 1957. április 7-én jelentette a könyvtár igazgatója az Akadémia elnökének, hogy a Stein-hagyaték 20 normál méretű és 1 db 19 q-ás ládában megérkezett, hozzátéve, hogy a feldolgozást sajnos csak az új nagy raktárhelyiség átvétele után lehet megkezdeni. Előzetes jelentést a hagyatékról a Keleti Gyűjtemény vezetője, Rásonyi László írt 1957. december 7-én, majd 1960-ban jelent meg *Stein Aurél és hagyatéka* című tanulmánya, amely a hagyaték részletes elemzése mellett a legteljesebb magyar nyelven írott Stein-életrajzot is tartalmazza.[35]

E szerint a hagyaték 2300 db könyvvel és különlenyomattal és 180 kötetnyi folyóirattal gazdagította az Akadémia könyvtárát. Ha hozzávesszük az 1924-ben adományozott 1154 kötetes srinagari könyvtárat, akkor összesen 3600 könyvet és különlenyomatot köszönhet a könyvtár Stein Aurélnak — ezek 4/5 része a Keleti Gyűjtemény állományába került. A hagyatékkal érkeztek saját műveiből fölös példányok is, ezek az Indiával és Belső-Ázsiával foglalkozó intézetek, tanszékek stb. könyvtáraiban letétként kerültek elhelyezésre.

Az oxfordi könyvek jegyzéke, amelyet H. M. Allen állított össze, mutatja a megváltozott érdeklődési és kutatási irányt. Ezek között — az 1924-es anyaggal összehasonlítva — már több a Perzsiával, a Közel-Kelettel foglalkozó művek száma. Nagy számban vannak magyar nyelvű könyvek is. Ezek egyrészt az Akadémia által megküldött kiadványok, pl. az Archaeologia Hungarica kötetei, Gróf Tisza István összes munkái és képviselőházi beszédei, hazai látogatásának emlékei a debreceni református egyház könyvtáráról szóló kötetek (1934-ben ellátogatott Debrecenbe és Pannonhalmára), a Ludovika kiadványai.

35 RÁSONYI László: *Stein Aurél és hagyatéka. Aurel Stein and his Legacy.* Bp. 1960. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kiadványai 18.)

„A British Academy Proceedings-ének 1921–1943-ig terjedő szép sorozata, az Alpine Journal 1908–1939 között megjelent tekintélyes része, ugyanígy a The Geographical Journal 160 száma 1943-ig – mind tagilletményként járt neki. Sok könyve van P. S. Allen-nek. A klasszikus auktorok közül természetesen azokat találjuk meg könyvtárában, akik Kelettel foglalkoztak: Herodotos, Arrianos, Ptolemaios, Plinius, Diodoros, Strabo stb. Úgy látszik szívesen olvasta Saint-Beuve és Taine munkáit, továbbbá hadtörténeti és egyéb katonai vonatkozású munkákat, memoirokat."[36]

Kőhalmi Béla, amikor 1936-ban az *Új könyvek könyvé*hez gyűjtött anyagot, Stein Aurélhoz is eljuttatta kérdőívét, valljon olvasmányélményeiről. Stein perzsiai kutatóútján kapta meg, kurdisztáni táborából csak röviden tudott válaszolni:

„Gyermekkoromban, Jules Verne regényei felköltötték érdeklődésemet a földrajzi és fizikai kutatások iránt. Később Müller Miksa nyelvtudományi és Lanciani régészeti művei, az MTA által kiadott fordításokban kiválóan befolyásolták tanulmányaim irányát. Történelmi munkásságom sok hasznát látta Taine és St. Beuve művei tanulmányozásának. Horatius kedvelt olvasmányom maradt fiatalkoromtól fogva mostanáig. Sajnos, kutató utaim eredményeinek szakszerű feldolgozása kevés időt engedett a magyar szépirodalommal való foglalkozásra. De azért mindig, ha lehet, szeretek visszatérni Jókai és Mikszáth regényeihez, meg Herczeg Ferenc nagyszabású történeti drámáihoz."[37]

Ha elemezzük a Stein-könyvtár összetételét, megállapíthatjuk, hogy nagyon sok benne a tiszteletpéldányként kapott munka, mivel Stein számos tudományos testületnek volt tagja. Expedícióinak tudományos feldolgozását soha nem egyedül végezte, hanem az adott szakterület legkiválóbb képviselői bevonásával, akikkel a szakmai kapcsolat mellett sok esetben baráti viszonyban is volt. Természetesen ők is küldtek Steinnek műveikből. Az állandóan úton lévő Stein csak azokat a könyveket szerezte be, amelyekre tudományos munkájához szüksége volt. Könyvtárában ezért elég sok többkötetes mű csonkán van meg. De így is nagy jelentőségű ez a gyűjtemény, mivel nagyon sok olyan alapművet tartalmaz, amely a belső-ázsiai, indológiai és iranisztikai kutatás számára nélkülözhetetlen, s egy részük a két világháború között jelent meg, amikor az Akadémia szinte alig költött külföldi könyvek beszerzésére, tehát alapvető hiányokat pótol.

A hagyaték nemcsak nyomtatott könyvekből áll. Tartalmaz 1 török, 2 szanszkrit és 3 perzsa nyelvű, újabb keletű kéziratot is. Nagy jelentőségű Stein fotóinak gyűjteménye:

Több mint 4 és félezer fotó, ennek a fele albumba rendezve, közel félezer az eredeti és másolatnegatívok száma. Ez utóbbiak katalogizálva a Mikrofilmtárban

36 RÁSONYI i. m. 31.

37 *Az új könyvek könyve.* 170 író, művész, tudós vallomása olvasmányairól (összegyűjtötte és bevezetéssel ellátta KŐHALMI Béla. Bp. 1938.

találhatók. Általában véve nagyon jó állapotban vannak a nálunk őrzött felvételek, különösen az albumokban találhatók. A gyűjtemény jelentősége, hogy jóllehet a fotók egy része megtalálható máshol is, elsősorban a British Library's Oriental and India Office Collectionsben, viszont van olyan is, amely csak itt van meg. Az első Belső-Ázsiai expedíció (1900–1901) legteljesebb fotódokumentációja könyvtárunkban található. A British Librarynek nincs ebből példánya, a Royal Asiatic Societyben pedig csak azok a felvételek vannak, amelyek megjelentek az Ancient Khotan című könyvben.

Ugyancsak nagy tudománytörténeti értékű a levelezése. A gyűjteményünkben található 1897–1943 között íródott 1400 levél kb. 300 személytől ill. intézménytől érkezett. Vannak közöttük hivatalos és magánlevelek egyaránt, sok esetben megtalálhatók mellé tűzve Stein levelének vagy válaszának indigóval készült másolatai. Ezen levelezés nemcsak új életrajzi elemekkel szolgálhat, de bizonyos tudományos problémák megoldásának teljes dokumentációját is tartalmazzák.

A hagyaték további része igen változatos: térképek, felirat lenyomatok – általában a hozzá tartozó levelezéssel együtt, korrektúrapéldányok, egyes műveinek kéziratai, antropometriai feljegyzések, 2 útlevele, expedíciós számlák, banki bizonylatok, több évtizednyi orvosi levelezés receptekkel, fényképek (családtagok és barátok fotói), azon címek gyűjteménye, ahova műveit megküldte, naplói, fényképészeti noteszei találhatók benne. Stein előfizetett sajtófigyelő szolgálatra, így egyben olvashatjuk az expedícióiról, műveiről megjelent újságkivágatokat és a vele készült interjúkat. Hat oklevelét is őrizzük: pl. University of Punjab, Honoris Causa, 1919; University of Pennsylvania, The Lucy Wharton Drexel Medal, 1912 – ezt a kitüntetést 1897 óta minden alkalommal azon angol nyelvterületről származó régészek kapták, akik a legnagyobb jelentőségű ásatást végezték, Stein előtt pl. Evans és Flinders-Petrie –, American Geographical Society, Corresponding Member, 1922, Magyar Földrajzi Társaság, tiszteletbeli tag, 1903 stb.

A fotóanyag és a kéziratok feldolgozása most folyik magyar–brit kormányközi együttműködési csereprogram és OTKA program keretében, amelynek célja, hogy egy angol nyelvű katalógus megjelentetésével a nemzetközi tudományos élet is megismerhesse az MTA Könyvtárában őrzött anyagot.

Stein kapcsolata az Akadémiával és annak könyvtárával az adományokon kívül a konkrét segítségnyújtásban is megmutatkozott. Sokat levelezett az Akadémia vezetőivel, akik nemzetközi kapcsolataik kiépítéséhez gyakran igénybe vették Stein segítségét. Így volt ez a könyvtári kiadványcsere, folyóirat-beszerzés stb. esetében is. Példaként álljon itt Stein levele:

> „Ami Nméltóságod utóbbi levelében jelzett orientalista folyóiratokat illeti, még utazásom közben írtam a Royal Asiatic Society titkárának (Mrs. Frazer), aki fiatalkori ismerősöm, és felkértem, hogy az Akadémia könyvtárának érdekében megtegye a lehetőt. Azt hiszem a kiadványcsere kieszközlése nem fog nehézségekre találni, ha a főkönyvtárnok Úr vagy Nméltóságod direkte a R. Asiatic Society tanácsához fordulna (74, Grosvenor Street, London, W. I). A Central Asian Society (levélcím ugyanaz) folyóirata megküldése érdekében ide zá-

rok ajánló levelet. A társaság érdekkörébe esnek különösen a keleti politikai dolgok, de azért sok hasznos közleményt talál az orientalista tudós is folyóiratában. Ezért örülnék, ha az Honorary Librarian-hez, ki szintén régi ismerősöm, intézett levelem haszonnal járna. A R. A. Soc. North-China Branch-csal és a Bombay Branch-csal nincs összeköttetésem. Ezeket illetőleg csak a direkt megkeresést ajánlhatom, esetleg vonatkozással Kőrösi Csoma, Vámbéry és más magyar orientalista munkásságára."[38]

Az MTA elnöke felterjesztése alapján Stein 1931-ben magyar állami kitüntetésben részesült. A felterjesztésben Berzeviczy Albert az alábbiakkal indokolta kérését:

„Sir Stein Aurél budapesti születésű világhírű ázsiai kutató, archaeologus és nyelvtudós, az utóbbi időben ismét több előadást tartott az elnökletem alatt álló Magyar Tudományos Akadémia ülésén és egyébként is sok tanujelét adta úgy hazánk, mint különösen Akadémiánk iránt tanusított szíves érdeklődésének és állandó jóindulatának.

A magyar tudományok iránt Stein Aurél negyven évi külföldi működése alatt is állandó érdeklődést tanusított. Akadémiánk ülésén magyar nyelven – amelyet ma is írásban és szóban teljesen bír-, 1925-ben »Legbelsőbb Ázsia földrajzának hatása a történetben«, 1929 októberében pedig »Nagy Sándor nyomdokain az Indushoz« cím alatt tartott előadást. Jóindulatát Akadémiánk iránt az által is bizonyította, hogy családi levelezését 1921-ben, nagy könyvtárának igen becses részét pedig, több mint 2000 kötetet 1928-ban Akadémiánknak ajándékozta.

Mindezek alapján azt a tiszteletteljes javaslatot teszem Nagyméltóságodnak, méltóztassék előterjesztéssel fordulni a Főméltóságú Kormányzó Úrhoz, hogy Stein Aurél úrnak a II. osztályú magyar érdemrendet csillaggal adományozni méltóztassék."[39]

Stein Aurél soha nem feledte, kinek mit köszönhet. Örömét lelte az adásban, nagylelkű figyelmessége kísérte mindazokat, akik valaha is barátként, munkatársként, expedícióinak résztvevőiként stb. kapcsolatba kerültek vele.

Nem véletlen, hogy a kabuli keresztény temetőben, a sírján lévő 11 soros epitáfium az életrajzi adatok mellett még két sort tartalmaz: He enlarged the bounds of knowledge – Kitágította a tudás határait, s az utolsó: A man greatly beloved – Egy ember, akit nagyon szerettek.

38 STEIN Aurél Berzeviczy Albertnek. Dánthan táborban, 1928. máj. 24. OSZK Kézirattár, Levelestár, Stein Aurél Berzeviczy Alberthez. fol.2.

39 BERZEVICZY Albert Gróf Klebersberg Kúnó vallás- és közoktatási miniszternek, Bp. 1930. febr. 24. MTAKK RAL 397/1930

HUSZÁGH-KELECSÉNYI, ÁGNES

The Stein Library

The Oriental Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences preserves the private libraries of many eminent Hungarian orientalists. Aurél Stein (1862–1943), the greatest archaeologist and explorer of Asia in the twentieth century, occupies an outstanding place among the Library's benefactors. Though from his childhood he lived abroad and became famous as a British subject, he never forgot his homeland and had close ties with the Hungarian Academy, in whose library he had started his Orientalist studies, and which was the first to acknowledge his scientific achievement by electing him as an associate fellow in 1895.

By studying the correspondence preserved in the special collections of the Library, the author analyses Stein's life and oeuvre – with special regard to his Hungarian connections. Though far away, Stein paid attention to the world of Hungarian scholarship, kept close contacts with the presidium of the Academy and supported the learned society as much as he could. Out of gratitude he donated his family correspondence and his Kashmiri library to the Academy in 1921 and 1925 respectively. In his will he bequeathed the rest of his printed books to the Hungarian Acedemy as well. It was only as late as 1957 when they reached their destination, along with a large collection of photographs, manuscripts and letters. The majority of the Stein Library is preserved in the Oriental Collection and represents the core of its Central Asian material. In addition it contains significant works from the fields of Iranian and Indian studies.

Stein Aurél 1906-ban

Mohand Marg (Kasmír) – Stein nyári szálláshelye

Stein Aurél – Lahore, 1897.

Stein Aurél ex librise

Kuvera és Hariti – Takht-i Bahi sztúpa

Stein Aurél baráti körben – Oxford, 1909.

Föld alatti helyiség tűzhellyel – Endere

Brāhmī írásos kézirat Dandān Uiliqból

Az Oxus forrásvidéke

Selyem festmény az „Ezer Buddha" barlangtemplomból – Tunhuang

Stein Aurél útlevele 1937-ből

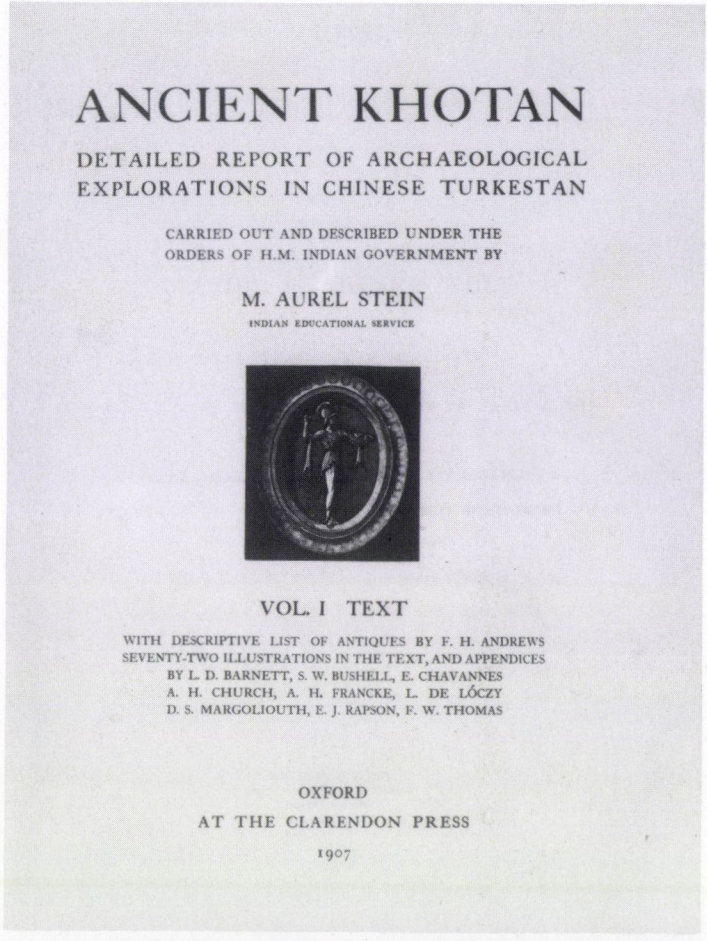

ANCIENT KHOTAN

DETAILED REPORT OF ARCHAEOLOGICAL EXPLORATIONS IN CHINESE TURKESTAN

CARRIED OUT AND DESCRIBED UNDER THE ORDERS OF H.M. INDIAN GOVERNMENT BY

M. AUREL STEIN

INDIAN EDUCATIONAL SERVICE

VOL. I TEXT

WITH DESCRIPTIVE LIST OF ANTIQUES BY F. H. ANDREWS
SEVENTY-TWO ILLUSTRATIONS IN THE TEXT, AND APPENDICES
BY L. D. BARNETT, S. W. BUSHELL, E. CHAVANNES
A. H. CHURCH, A. H. FRANCKE, L. DE LÓCZY
D. S. MARGOLIOUTH, E. J. RAPSON, F. W. THOMAS

OXFORD
AT THE CLARENDON PRESS
1907

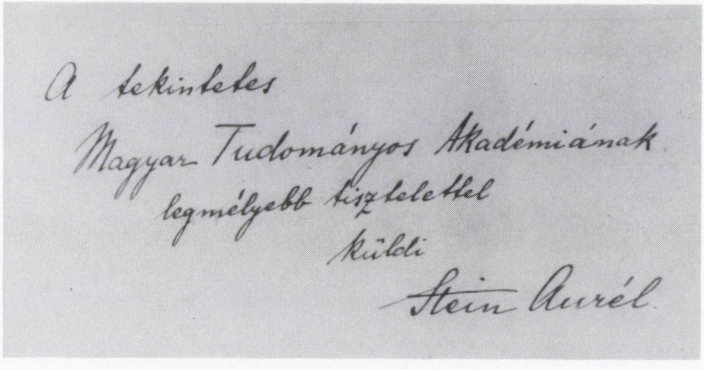

A tekintetes
Magyar Tudományos Akadémiának
legmélyebb tisztelettel
küldi
Stein Aurél

Az Ancient Khotan Akadémiának küldött példánya,
ajánlással a kötet előzéklapján

Préselt virágok a Sand-buried Ruins of Khotan kéziratában

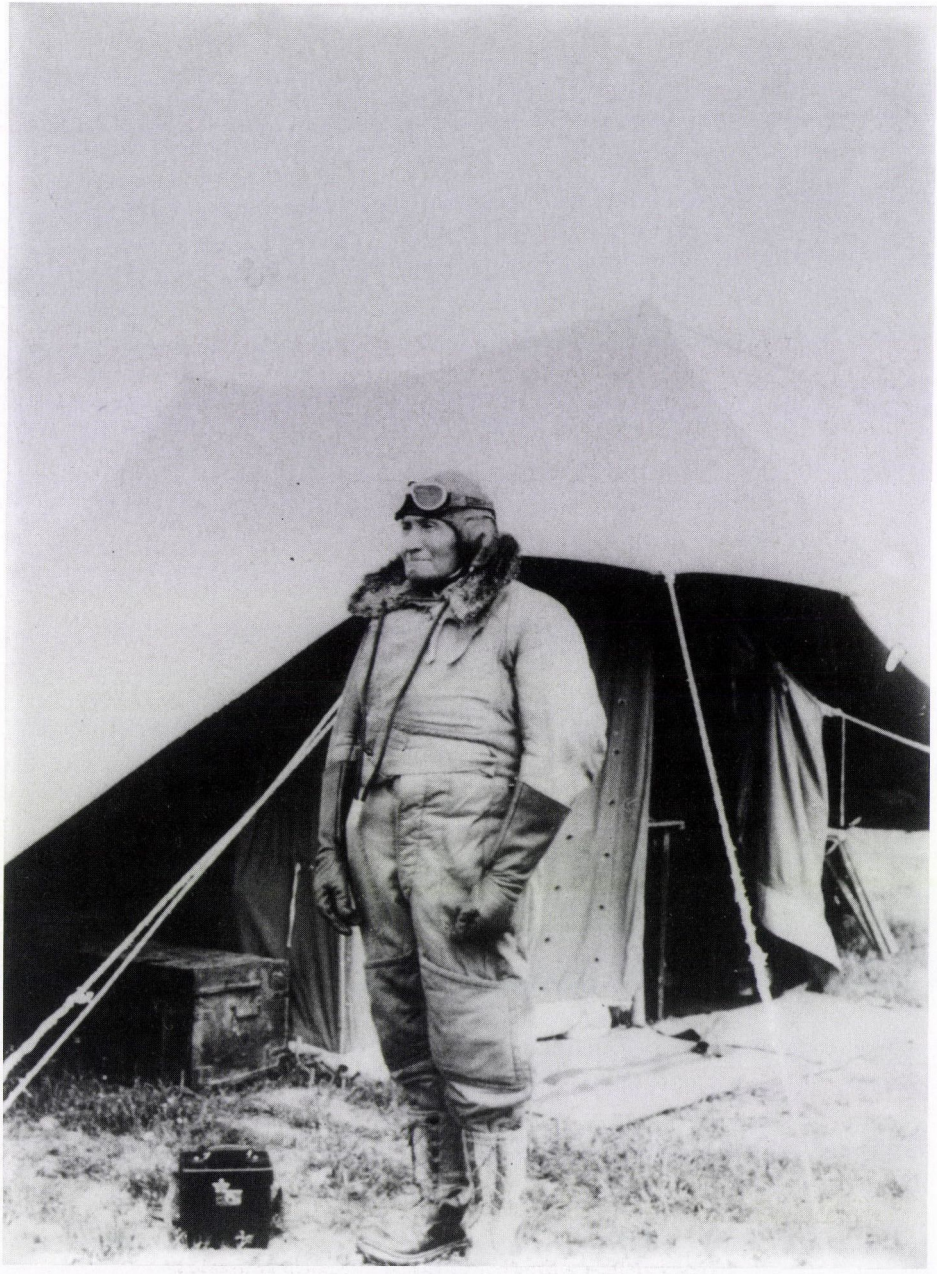

Stein Aurél pilótaruhában – Khan-as-Sur, 1938.

VITÁLYOS LÁSZLÓ

Az Ady-hagyaték

Célunk a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában őrzött Ady-hagyaték áttekintése, összevetve, egységben nézve az egész ma ismert Ady-hagyatékkal, amelynek ma három nagy[1] és három kisebb közgyűjtemény[2] a gazdája. A feladatot megkönnyíti, hogy ma már feldolgozatlan, ismeretlen anyag nincs, katalógusokon, növedéknaplókon keresztül minden felderíthető és hozzáférhető. Nyomtatott katalógusa azonban csak az MTAKK Ady-gyűjteményének van: F[ülöpné] Csanak Dóra munkája.[3]

Az MTAKK Ady-gyűjteményének katalógusa

Az anyag négy nagyobb hagyatékból[4] és 1951 óta történt kisebb beszerzésekből[5] állt össze. A katalógus ezeket egységnek tekintve elkülönítve mutatja be, tartalmukat a következő rendszer szerint csoportosítva: I. Ady-művek (autográfok, noteszek, feljegyzések, emlékkönyvek korrektúrák, nyomtatott anyag, megzenésítések stb.), II. Ady levelei, III. Adyhoz írt levelek, IV. Életére vonatkozó dokumentumok, V. Egyéb analecta, VI. Egyéb levelek, VII. Fényképek, VIII. A hagyatékra vonatkozó iratok. A katalógus 2271 kézirattári egységet tartalmaz, ebből 21 db autográf Ady-vers ill. -töredék, 395 Ady-levél, 549 Adyhoz írt levél. Tekintélyes mennyiségű a családtagoknak (Ady Lőrincnének, Ady Lajosnak, Ady Lajosnénak és Boncza Bertának), ill. a gyűjtemény volt tulajdonosainak (Hatvany Lajosnak és Vincze Gézának) a levelezése. Ezeknek nem mindig van Ady-vonatkozásuk, sokszor csak a címzett vagy a levélíró személye kapcsolja őket a gyűjteményhez, de kortörténeti és irodalomtörténeti fontosságuk van. Terjedelmes anyag a Kárpáti Aurél által tervezett publicisztika-kiadás-

1 A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (MTAKK), az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK), a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára (PIM).

2 A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye (FSZK), a debreceni Irodalmi Múzeum, a nagyváradi Ady-Múzeum.

3 F[ÜLÖPNÉ] CSANAK Dóra: *Vörösmarty Mihály-levelezés – Csokonai Vitéz Mihály-levelezés – Ady Endre-gyűjtemény*. Bp. 1967. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Katalógusai 3.)

4 Mindszenti levelesláda, Csinszka-hagyaték, Hatvany-gyűjtemény, Papp Viktor-gyűjtemény. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye. (A továbbiakban: MTAKK) K 5–17.

5 MTAKK K 18–21.

hoz készült gépiratos cikkmásolat rész. A kiadás terve meghiúsult, de a megőrzött dokumentumoknak kiadástörténeti jelentőségük van.

Csanak Dóra előszavában ismerteti a családi gyűjtőhelyek anyagának felbomlását, részletekben való eladását. Ady Lőrincné, Ady Lajos, Boncza Berta halála után az örökösök (Ady Lajosné, Márffy Ödön) a magasabb árat kínálóknak adták el a mindszenti levelesláda és a Csinszka-gyűjtemény dokumentumait, vigyázatlanul választva szét az összetartozó részeket, sőt egyes kéziratokat is. Ady párizsi noteszának egy része az MTAKK-ban, a másik része pedig a PIM-ben van. (A két nagy könyvtár: MTAK — OSZK versenyébe ugyanis 1957-től harmadikként a PIM kapcsolódott, a három nagy forradalmár költő: Petőfi — Ady — József Attila hagyatékának hivatalos őrzőjeként.) A példák folytathatók: több levélíró levelei osztódtak el két, sőt három helyre. A kézirattáros sok esetben azért nem tudta megállapítani a levél íróját, a levél keltét, mert a hozzá tartozó boríték másik könyvtárba került.

Csanak Dóra számba veszi az MTAKK-ba került családi levelezés hiányait: nincsenek meg — néhány jelentéktelen tartalmú levélen, levelezőlapon kívül — a költőnek édesanyjához írott levelei; teljességgel hiányzanak Ady Lajosnak bátyjához írott levelei. A katalógus megjelenése óta eltelt idő alatt nyilvánvalóvá vált, hogy e hiányokat véglegesnek kell tekinteni. Családi hagyomány szerint anyjához írott bizalmas leveleit Ady Lőrincné elégette, hogy más ne olvashassa el. Ady Lajosné ír erről Dénes Zsófiával közös könyvében.[6] Az azonban kétségbe vonható, amit Dénes Zsófia egy későbbi emlékezésében állít, hogy a megsemmisített levelek „hatalmas köteget" tettek ki.[7] Hihetőbb Ady Lajos állítása: szerinte bátyja a haza írt híradásokat muszáj-leveleknek tartotta, s sokszor elmulasztotta az írást. Bizonyítja ezt a megmaradt levelezőlapok távirati stílusú pár sora, vagy még inkább pár szava.[8] De hiányoznak a családi levelesládából az édesanyának költő fiához intézett levelei is. Feltételezésem, hogy Ady sem ezeket, sem öccse hozzá írt leveleit nem őrizte meg. De ha megőrizte volna is őket — ehhez az kellett, hogy Budapestről, Párizsból stb. hazavigye őket Érmindszentre —, édesanyja és öccse a gyűjteményből is kiemelhette és megsemmisíthette azokat, mint magánérdekű, bizalmas leveleket. Bizonyíték van rá, hogy Ady Lőrincné tisztában volt girbegurba, „öregbetűs" írása gyarlóságával.[9] Talán azt sem akarta, hogy levelei a fiával együtt fennmaradjanak. Erre utal tréfás-szellemes megjegyzése költő fia egyik imádójának írt levelében: „Írnék én magának lelkem mindenről, de félek, mert engem örökké a halhatatlansággal ijesztgetnek".[10] Ady Lajosnak pedig jó oka lehetett arra, hogy megmaradt leveleit maga semmisítse meg. Hét fennmaradt levele (ezeket Boncza Berta őrizte meg) némelyike zaklató, követelő, bántó hangú, rá nézve kompromittáló. Még valószínűbb, hogy Ady nem tartotta megőrzésre érdemesnek öccse leveleit, amelyek többségükben a rábízott feladatok teljesítéséről számolnak be, mint ahogy kevés levél őrződött meg a ha-

6 ADY Lajosné: *Az ismeretlen Ady, akiről az érmindszenti levelesláda beszél.* Bp. 1942. 22.
7 KOVALOVSZKY Miklós: *Emlékezések Ady Endréről.* I. Bp. 1961. 139.
8 ADY Lajos: *Ady Endre.* Bp. 1923. 186–187.
9 HATVANY Lajos *levelei.* (Válogatás és szöveggondozás HATVANY Lajosné és ROZSICS István munkája.) Bp. 1985. 23.
10 KOVALOVSZKY i. m. IV. 1990. [!1991.] 237.

sonlóképpen feladatokat ellátó famulusaitól (Bölöni György, Nagy Mihály, Steinfeld Nándor).

A két családi gyűjteményben jelentős mennyiségű analecta (nyugta, számla, névjegy stb.) és sok fénykép található. Közülük huszat közöl E. Csorba Csilla fényképikonográfiája.[11]

Az Ady-művek és az Ady-levelezés kéziratainak lehetséges és valóságos száma

Az írói hagyatékok legértékesebb részét a kéziratok képezik. A kézirat a kinyomtatott mű előzménye, amely jó esetben előbb-utóbb nyomdafestéket lát. Ady sohasem kényszerült arra, hogy az íróasztalfióknak írjon. (Egy kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy nem is volt íróasztala, legfeljebb fióktalan asztala a szerkesztőségi szobában.) Keze alól a teleírt kutyanyelv, írópapír azon melegében a nyomdába ment, sokszor már várt rá a nyomdászfiú. Kabos Ede, atyai barátja és szerkesztője a Budapesti Naplónál addig nem engedte ki a szerkesztőségi szobából, amíg a vasárnapi verssel el nem készült. A Nyugatnál Osvát a folyóiratszám szedése, tördelése utolsó pillanatáig várta verseit. Így kéziratban lappangó versei nincsenek. Csak a Nyugat szerkesztőségében maradt fönn egy néhány prózai kézirata, ezek Osvát cenzúráján akadtak fönn Ady nagy bosszúságára. (Sértetten vette tudomásul a szerkesztői önkényt.)

Húszéves költői-újságírói működése után Ady kötetei számát nézve is tekintélyes életművet hagyott hátra: 1300 verset, 340 novellát, több mint két és félezer újságcikket, esszét, tanulmányt írt.

Versei voltak számára a legfontosabbak. A versírás szenvedélye, hivatása, sőt küldetése volt, de ugyanakkor kenyérkereső munkájának is része. A Budapesti Naplónak 1905-től, majd a Nyugatnak 1908-tól kéthetenként verseket kellett írnia. (Mint a regényíró lapszámonkénti folytatásait, úgy írta ő a verseit éveken keresztül.) A versek születéséről, versírási szokásairól öccse jegyezte föl: „az első fogalmazvány egy-egy soránál öt-hatféle variánst is megpróbált. Az ilyen kéziratokat azonban mindig letisztázta s az eredeti fogalmazványt gondosan elégette. »Nekem ne nézegessen be senki a műhelyembe!« – felelte, [...] Néhány ilyen első fogalmazvány csak úgy maradhatott fenn birtokomban, hogy a versírás nagyon kimerítette s ezért a Nyugat számára való lemásolást és expediálást reám bízta volt. Másnap azonban mindig megkérdezte, hogy elégettem-e a fogalmazványt."[12] Kovalovszky megmagyarázza a legendát, amely Ady rendkívüli versírási készségéről keletkezett annak kapcsán, hogy kávéházban néhányszor többek előtt percek alatt írt meg egy-egy verset. Az így írt versek azonban „már készen voltak a költő fejében, voltaképpen csak lemásolta őket. Barátai, környezete előtt azonban szeretett virtuskodni". „Legtöbb verse kemény munkával, alkotóenergiáinak teljes összpontosításával, testileg is kimerítő

11 *Tegnapok és holnapok árján. Tanulmányok Adyról.* Szerk. LÁNG József. Bp. 1977. 417–457. + 96 kép.
12 ADY Lajos i. m. 154.

erőfeszítéssel, néha hosszú belső érleléssel született meg."[13] Ady Lajos állítását igazolja az Ady-kéziratok világosan elkülönülő két típusa: fogalmazvány és tisztázat. (Egyben azonosak: mindegyik ceruzával írott, ellentétben — illendőségből — tintával írott leveleivel.) Ady Lajos közléseit azonban ki kell egészíteni: a fogalmazványokat mások is másolták. (Hogy kik, azt a kritikai kiadás sajtó alá rendezőjének kell megállapítani, ha a gyűjtemény feldolgozója nem tette volna meg.) Az „önkéntes titkár" Steinfeld Nándor írásával több tisztázat maradt fönn. A költő a másolatokat is átnézte (a magáét is), javította, s ha szükségesnek érezte, változtatott rajta.[14]

Az MTAKK birtokában lévő verskéziratok példázzák a fent írottakat, egyik-másik köré a proveniencia is felidézhető. A mindszenti levelesládából csak három verskézirat van az MTAKK-ban: *Elbocsátó, szép üzenet; A Hold megbocsát; Tegnapi Tegnap siratása.*[15] Mindhárom versnek megvan mindkét kézirata: a fogalmazvány a lábjegyzetben említett jelzeten, a javított tisztázat a PIM-ben, mindenik Ady-autográf. A verseket Ady nem Érmindszenten írta (az elsőt semmiképpen nem), tehát éppen úgy, mint fontos kapott leveleit, hazavitte a szülői házba. Hét verskéziratot vásárolt az MTAKK a Csinszka-gyűjteményből.[16] Némelyik javított tisztázat, mind Ady-autográf. Hatnak a verzójára Boncza Berta ráírta: „Csinszka tulajdona". De közvetlen köze csak két vershez van: *Az Idők kedveltjei* és *A mi háborúnk*. Mindkettő a Nyugat 1914. aug. 16 — szept. 1-jei kettős számában jelent meg, és a *Halottak élén* című kötet *Vallomás a szerelemről* Csinszka-ciklusában kapott helyet. A csoport további öt verskéziratának nincs közvetlen útja Csinszkához, megírásuk és megjelenésük ideje megelőzi az első személyes találkozást, sőt a levelezés indulását is. Ezeket Csinszka Fenyőtől kaphatta ajándékba, vagy ő, vagy maga Csinszka válogatta ki az addig felgyűlt, félretett kéziratok közül. — Steinfeld Nándor által másolt tisztázat a K 18/14—16 jelű három vers, de az elsőnek (*Cifra szűrömmel betakarva*) a címe alá Ady írta be az ajánlást: „Kicsi Csinszkámnak küldöm". A fogalmazványok ez esetben is más gyűjteményben vannak.

A versek számához képest kevés a megmaradt kézirat, mindössze 206. Azon nem csodálkozhatunk, hogy a debreceni—nagyváradi évekből nem maradt verskézirat, de az *Új versek*ből is csak hat kézirat van. Ugrásszerű a növekedés a *Vér és arany*nál (35), de nem növekszik *Az Illés szekerén* kötetnél (20) s a többi kötetnél sincs lényeges emelkedés. A kéziratok első megőrzői Ady barátai, tehetségének elismerői, akik a versek megjelentetésénél is közreműködtek (Révész Béla, Fenyő Miksa, Osvát Ernő, Bölöni György).

Ady életében a másik fontos szellemi tevékenység az *újságírás* volt. Tíz éven keresztül tartozott valamely lap szerkesztőségéhez. Külföldi útjairól is szorgalmasan küldte írásait. Büszkén vallotta magát újságírónak, Heine szavával a „szentlélek lovagjá"-nak. Publicisztikája a kritikai kiadásban jegyzetekkel tizenegy kötetet tesz

13 KOVALOVSZKY i. m. III. 1987. 585.
14 Vö. pl. MTAKK K 11/4, 11/7.
15 MTAKK K 5/1—3.
16 MTAKK K 11/1—7.

ki.[17] E sorozat IX-XI. kötetének jegyzeteiből megállapítható, hogy az ott megjelent 457 cikkből 54-nek a kézirata maradt ránk. Ezek 1908 és 1918 között íródtak.

Sem a verseknél, sem a cikkeknél nem találunk magyarázatot arra, miért ennyi a megmaradt kéziratok száma, és miért ezek maradtak meg, azaz miért ezeket tartotta a kiválasztó megőrzésre érdemesnek. Mai szemléletünk szerint minden kézirat megőrzésre méltó lett volna. Ezt sugallja a klasszikus nagy költő iránti tisztelet és megbecsülés, de a kéziratok hihetetlenül magasra szökő ára is. (A magas árral a ritkaságot is meg kell fizetni.)

Ady — mint minden újságíró — *novellákat* is írt. A Budapesti Naplónál ezeket külön honorálták, bevallása szerint őt ez is serkentette. Nem tudjuk, hány novellakézirat maradt fenn, Bustya Endre a novellák sajtó alá rendezője jegyzeteiben nem utal kéziratokra.[18]

A *levelezés* az autográf kézirathagyatékok legterjedelmesebb része. Ady levelezése nem mérhető — nagyságát tekintve — a magyar irodalom nagy levelezéseihez (Kazinczy Ferenc 24 kötetes, Babits Mihály több mint 9000 levélből álló gyűjteményéhez). A kereken 3000 darabos levelezésben az Ady-levelek és a hozzá írottak aránya 2 : 1. Ady szorgalmas, lelkiismeretes levélíró volt. A kapcsolattartás belső igénye és külső kényszere volt a levélírás „ihletforrása". Ez azonban nem vonatkozik egész felnőtt korára. A fordulópont 1903 vége, 1904 eleje, a sorsfordító nagy szerelem, illetve az első párizsi út. Ettől kezdve bárhol volt, Érmindszenten, Párizsban vagy Budapesten, mindig távol volt a számára fontos emberek egy részétől, s csak levéllel tudott velük érintkezni. A levelezést munkakapcsolatai is szükségessé tették. Élete jelentős részében távol volt azoktól a szerkesztőségektől, ahova munkáit el kellett juttatnia. Írásait levélben küldte kísérő sorokkal vagy a nélkül, reklamálta a megjelenést, a késedelmes honoráriumküldést. A szorgos, pontos levélírót figyelte meg Párizsban Bölöni György[19] és Krúdy Gyula[20] a Három Hollóban.

Levelei (kivétel többek között a Lédának, Csinszkának írott levél) rövidek. Nemcsak családtagjait, barátait üdvözölte távirati stílusú „helyzet- és állapotjelentéssel" (gyakran panaszkodott rossz egészségi állapotára), hírt adott hollétéről képes levelezőlapon kedves ismerőseinek széles körben. E szokását Diósiné — bizonyára túlozva — így gúnyolta ki egy levelében: „ha velem van, minden kis barátja és barátnője eszébe jut, és még a világ végéről is hírt ad magáról nekik."[21] „Százszámra repülnek kártyái a világ minden része felé, ahol csak egy embert kiszimatol, aki eldicsekedhetik egy Ady-aláírással."[22]

Levelei a mindennapi élethez, eseményekhez kapcsolódnak, s csak a címzettnek szólnak, nem rajta keresztül harmadik személynek, olvasónak, semmi esetre sem az irodalomtörténetnek. Irodalmi leveleket nem írt, kerülte (beszélgetésben is) e tárgyat, hacsak levelezőtársa nem kényszerítette erre. Jó példa erre a következő: Hat-

17 ADY Endre *összes prózai művei. Újságcikkek, tanulmányok.* I—XI. Bp.1955—1982.
18 ADY Endre *összes novellái.* Bp. 1961.
19 BÖLÖNI György: *Az igazi Ady.* 3. kiad. Bp. 1955. 68.
20 KRÚDY Gyula: *Ady Endre éjszakái.* Bp. 1989. 142.
21 ADY Endre *levelei.* Szerk. és a jegyz. írta BELIA György. II. Bp. 1983. 343.
22 I. m. 380.

vany Lajos 1913 tavaszán *A magunk szerelme* c. kötete kapcsán szemére veti, hogy a költői fejlődésben megrekedt.[23] Ady hosszú „irodalmi" levelekben felel az „elparentálásra"[24], de súlyos mondanivalóját nem hagyja magánlevélben, kiteljesítve versben is megírja (*Hunn, új legenda*).

Kortársai azt gondolták, hogy Ady levelezése részletesen tükrözi kora irodalmi háborúságát. Schöpflin Aladár írta a költő halála után: „Azt hiszem, kortársaink közül utána maradt a legérdekesebb és legértékesebb irodalmi levelezés."[25] De Schöpflin akkor még nem ismerhette a fennmaradt levelezést, abból következtetett, hogy az új irodalmi mozgalom Adyt tartotta vezérének. Az ő irodalmi vezér szerepe azonban nem a levelezésben mutatkozik meg mint a Kazinczyé, hanem az újért való harcba szállásban, a példaadás bátorságában. Harcát a társadalmi megújulásért, az új irodalomért cikkeiben, verseiben vívja, a szervezésben (A Holnap, Nyugat) nem tevőlegesen vesz részt, csak személye súlyával.

Ha a kapott levelek száma szerint „rangsorolnánk" a címzetteket, messze a nők vezetnének. Diósi Ödönné, Boncza Berta, Brüll Berta, Baróti Mária, Dénes Zsófia, Duschnitz Alice, Kabos Ilonka, Lesznai Anna, Machlup Henrikné, Sándor Lászlóné, Varga Ilona, Vészi Margit, Weisz Ferencné kapta a fennmaradt Ady-levelek több mint egynegyedét. (Pedig közülük sok elveszett: pl. Diósiné leveleinek egy része, Lesznai, Machlupné, Weiszné kapott levelei.)

Az Ady által írt levelek száma alapján még egy csoportot lehet kiemelni a címzettek közül, a famulusokét. Ők voltak azok, akik mindig szolgálatra készen, önfeláldozóan lesték kívánságát (Bölöni György, Nagy Mihály, Papp Viktor, Révész Béla, Steinfeld Nándor).

Nemcsak megírta a leveleit Ady, türelmetlenül várta a választ is. Ha néhány napig nem kapott levelet, cserbenhagyottnak érezte magát. Levelei végén gyakran ott van a figyelmeztetés, sőt felszólítás: „Írj! Írjatok!".

1907 végéig az Ady-levelek összehasonlíthatatlanul nagyobb számban őrződtek meg, mint a hozzá írottak. A levelek kritikai kiadásának első kötetében 444 levél közül csak 22-nek a címzettje Ady. A második, az 1908–1909. évek leveleit tartalmazó kötetben 378 : 157 az arány az Ady által írt levelek javára. (Ez a kötet megjelenés előtt áll.) A viszonyszám a későbbi években sem változott lényegesen.

A korai évek Ady-leveleinek megőrzői tanárai, édesanyja és két nő, szerelmes leveleinek címzettjei: az 50 évig ismeretlenségbe burkolózó debreceni Varga Ilona és Diósi Ödönné, a versek Lédája. 1908-tól a levelezőtársak köre kibővül, de igen kevesen vannak, akikkel állandó tartós levelezése alakul ki. Míg tartott a kapcsolat, sűrű volt a levélváltás Diósinéval, férjével, az asszony húgával, Brüll Bertával. Megismerkedésüktől haláláig tartó baráti kapcsolata Bölöni Györggyel a levelezésben is megmutatkozott. 1908-tól állandóan levelezett a Nyugat szerkesztőivel, Fenyővel és Osváttal (az utóbbival egyoldalúan, Osvát nem válaszolt — írásiszonya volt —, Fenyő írt helyette). Hatvany 1908-ban vált Ady verseinek feltétlen hívévé. Ettől kezd-

23 I. m. 560–561, 565–567.
24 I. m. 207–208, 211–213.
25 Nyugat 1919. 231–232.

ve tíz éven át folyt köztük tartós, intenzív levelezés, amelyet háromszor szakított meg kisebb-nagyobb időre Hatvany haragos szembefordulása a költővel.

A kapott levelek közül sok elkallódhatott albérleti, szállodai szobákban. Ady élete utolsó évei kivételével, otthontalan embernek tartotta magát – bár az 1908-ban elkészült érmindszenti családi házban, a „kúriá"-ban szobája volt, külön bejárattal – de a megmaradt, a szülői házba hazavitt levelek együttese már lehet tudatos válogatás eredménye: csak a megőrzésre érdemesnek tartott leveleket vitte haza. Később is válogathatta, „selejtezhette" a leveleket Ady Lajos. Ady már sikeres, beérkezett költőként többször dicsekedett gyerekes büszkeséggel, hogy imádói, különösen nő-tisztelői levélözönnel árasztják el. Öccse említi könyvében, hogy bátyja megbízta a válaszra érdemes levelek kiválogatásával és megválaszolásával. (Az a különös, hogy ilyen levéllel a gyűjteményekben nem találkoztunk.)

Elterjedt hiedelem, hogy az utolsó években írt Ady-kéziratok nem autográfok, hanem Boncza Berta, Ady Lajos és Steinfeld Nándor írásai. A tények alapján biztonállítható, hogy az a néhány más kéztől származó írás Ady utasítására, ellenőrzésével, sőt diktálása nyomán keletkezett, s mint ilyen textológiai szempontból a költő kézírásával azonos értékű.[26]

Az Ady-hagyaték eredeti gyűjtőhelyei. A gyűjtemények sorsa

A hagyatéki tárgyak körébe tartozó dokumentumoknak Ady életében több gyűjtőhelye alakult ki.

1. *Mindszenti levelesláda.* A családi házban gyűltek édesanyja által őrzött emlékek, Ady szüleinek és öccsének írt levelei, továbbá mindazok a hozzá intézett levelek, amelyeket a költő bolyongásaiból hazavitt, ill. postán otthon kapott. A levelesládában találhatók más emléktárgyak és fényképek is. E legnagyobb gyűjtemény 1937-ig együtt volt. Ady Lajosnak tervei voltak vele: többek között Diósiné és Boncza Berta leveleinek közreadásával akarta korrigálni azt a szerinte hamis képet, amelyet Révész Béla könyveiben a két asszonyról festett. Betegsége majd halála megakadályozta ebben. A gyűjteményből kéziratokat, leveleket, tárgyi ereklyéket Ady Lőrincné 1937-ben fia egykori iskolájának, a zilahi kollégiumnak ajándékozott. Ez az anyag a II. világháborút követően szétszóródott, s mivel pontos jegyzéke nem volt, csak sejthető, mi volt benne. Maradványa a nagyváradi Ady-Múzeumba került. Anyósa és férje halála után a mindszenti levelesláda anyagából adta ki Ady Lajosné Az ismeretlen Ady c. könyvét 1942-ben.[27] De már ezt megelőzően a Nemzeti Múzeumban felállítandó Ady-szoba részére adott át 1941–42-ben nagyobb mennyiségű kéziratot és tárgyi emléket. Az Ady-emlékszoba megszűnése után az anyag az OSZK Kézirattárába került.

26 ADY Endre *levelezése.* I. (1895–1907) Sajtó alá rend. és a jegyz. írta VITÁLYOS László. Bp.1998. (Ady Endre összes művei.)

27 Vö. 6. sz. jegyzet.

Ady Lajosné újabb értékesítési szándékával nem az OSZK-hoz, hanem az MTAK-hoz fordult. Ekkor vásárolta meg az MTAK a legnagyobb s legértékesebb összefüggő hagyatékrészt 450 Adyhoz írt levéllel, köztük Baróti Marika, Dénes Zsófia, Duschnitz Alice, Emőd Tamás, Fenyő Miksa, Horváth János, Ignotus, Jászi Oszkár, Kozma Andor, Machlup Henrikné, Schöpflin Aladár, Somló Bódog leveleivel. A felsoroltak többségének minden Adyhoz írt levele itt található. Ekkor került az MTAKK-ba 104 Ady Lajoshoz írt levél.

A maradék megvásárlásában azonban az MTAKK Ady Lajosné örökösével, Tóth Anikóval nem tudott megállapodni, ez egészében a PIM birtokába került. Ebben az anyagban van Diósiné leveleinek megmaradt része — az 1903 és 1908 között írt levelek ugyanis eltüntek.

2. A másik családi hagyaték a *Csinszka-gyűjtemény.* Ady 1914 második felétől Csucsáról küldi és oda kapja postáját. Az ott kapott leveleket, a versek onnan küldött fogalmazvány-kéziratát, más emléktárgyat Boncza Berta gyűjtötte össze és őrizte meg. Ebből az MTAKK kétszer is vásárolt, először Csinszka második férjétől, Márffy Ödöntől, másodszor a festőművész halála után özvegyétől 1965—1966-ban. Ebben az anyagban találhatók Adynak Boncza Bertához írt levelei válaszokkal együtt, Csinszka memoárjai, Ady publicisztikájának tervezett kiadásához készült anyaggyűjtés.

3. A két családi gyűjtemény mellett a harmadik legnagyobb a Diósi Ödönné által gyűjtött és megőrzött ún. *Ady-relikviák* gyűjtemény. Ady párizsi útjai alkalmával összesen majdnem három évet töltött az asszony közelében, mindennapos vendég volt náluk, többnyire oda kapta a postáját is. Az oda érkező leveleinek, a róla szóló írások lapkivágatainak kapott Diósinétól egy nagy papírdobozt, amelyre tréfából ráírta: Ady-relikviák. Bizonyára nem ebben a dobozban tartotta az asszony Ady poste restante szerelmes leveleit, de végül ezeket is, továbbá a Diósinak és Brüll Bertának írott leveleket is idetartozónak tekintjük. A doboznak sikerült átvészelni a Párizsból való menekülést az I. világháború kitörésekor. Ebből az anyagból merített Révész Béla Ady-Léda könyveihez. Egy részét magánál is tartotta vagy ajándékként megkapta, de az egészet segített értékesíteni. A becses anyagot kisebb részben az OSZK,[28] nagyobb részben egy magángyűjtő, dr. Nádor Henrik orvos vette meg, csodával határos módon átmentette a II. világháború zivatarán és 1966-ban az OSZK-nak adta el. Ez a könyvtár legnagyobb Ady-tárgyú gyűjteménye.[29]

4. *Hatvany-gyűjtemény.* Az MTAKK 1952-ben vásárolta meg Hatvany Lajostól. Legértékesebb része Ady 109 levele Hatvanyhoz. Ebből, valamint az Ady Lajostól a mindszenti levelesládából kölcsönkért Hatvany-levelekből készült a Földessy Gyula szerkesztette levelezéskötet.[30] E gyűjteményből való Ady Lajos, Boncza Berta, Földessy Gyula Hatvanyhoz írott mintegy 100 levele.

28 HARASZTHY Gyula: *Ady dokumentumok az Országos Széchényi Könyvtárban.* = OSZK Híradó 1976. 140—143.

29 KARSAY Orsolya: *Ady-gyűjteményünk történetéből.* = OSZK Híradó 1977. 220—221.

30 HATVANY Lajos: *Ady a kortársak közt. Ady Endre levelei és levelek Ady Endréhez.* Bp. [1927].

5. *Papp Viktor gyűjteményét* is 1952-ben vásárolta meg az MTAKK. Ady zilahi iskolatársa és barátja a költő életére, iskolai éveire, tanáraira vonatkozó dokumentumok mellett gyűjtötte az Adyról szóló újságcikkeket. Ezekből több mint 200 van ebben az anyagban.

6. *Révész-gyűjtemény.* Révész Béla elhurcoltatása s tragikus korai halála miatt nem tudjuk pontosan, mi lehetett gyűjteményében. Egy része a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében található. Hiányzó részeire abból lehet következtetni, hogy Révész könyveiben több olyan vers- és levélkézirat fakszimile van, ahol az eredeti hollétéről nincs tudomásunk. Lehet, hogy ezeknek egy részét könyveihez kölcsönkapta és megtartotta.

7. *Fenyő-gyűjtemény.* Nemcsak Ady neki és Osvátnak írt leveleit őrizte meg Fenyő Miksa, hanem sok vers és cikk kéziratát is, amelyeket a költő a Nyugat szerkesztőségének küldött. E gyűjteményben van a legtöbb vers- és cikk-kézirat. 1944-ben a gyűjteményt mint zsidó vagyont elkobozták, de 1945-ben Fenyő szívós ügyességgel és kitartó utánajárással visszaszerezte, s kivándorlásakor magával vitte Amerikába. A kultuszkormány vásárolta meg tőle a PIM számára.[31]

8. *Bölöni-gyűjtemény.* Bölöni György és felesége Kozmutza Ottília Ady párizsi és pesti életének tanúi a költő 167 hozzájuk írt levelét és sok verskéziratát őrizték meg. Jelentős részüket Bölöni publikálta könyvében.[32] A gyűjteményt a PIM 1954-ben vásárolta meg.

9. *Szalay-gyűjtemény.* Szalay József a „literátus főkapitány", irodalomkedvelő szegedi rendőrkapitány szenvedélyes műgyűjtő volt. Kincseit a napilapok többször bemutatták.[33] Gyűjteménye különösen gazdag volt Ady-verskéziratokban. Örökösétől a PIM 1958—59-ben többek között 56 verskéziratot vásárolt.

A gyűjtemények további gyarapodásának lehetőségei

A nagy hagyatékok beáramlása a közgyűjteményekbe 1941 és 1970 között végbement, le is zárult. Mellettük ebben az időszakban köztulajdonba kerültek a címzettek vagy örököseik birtokából levelek, emlékezések. Az MTAKK-ba Varga Ilonának, Sándor Lászlónénak, Kabos Edének és Ilonkának írott Ady-levelek, ugyanide Dénes Zsófia Adyhoz címzett levelei, a PIM-be Ady Steinfeld Nándornak küldött levelei érkeztek be többek között.

Arra, hogy mi kerülhet még elő, legfeljebb a levelezés fehér foltjaiból lehetne következtetni. De már tudjuk, hogy pl. Ignotusnak, Jászi Oszkárnak, Lesznai Annának, Machlup Henriknének, Móricz Zsigmondnak, Szűts Dezsőnek, Weisz Ferencnének írott és eddig nem ismert Ady-levelek elvesztek.

31 FENYŐ Miksa: *Feljegyzések és levelek a Nyugatról.* Szerk., bev. és a jegyz. írta VEZÉR Erzsébet. Bp.1975.

32 Vö. 19. sz. jegyzet.

33 Vö. VITÁLYOS László: *Ady-bibliográfia. 1896–1987.* Kieg. köt. Bp. 1990. 1404. tétel.

Az Ady-művek kéziratainak „kinnlévőségeit" nem lehet a levelezéshez hasonlóan megnevezni, de arra lehet következtetni, hogy évtizedek múltával már előkerültek volna a legrejtettebb relikviák is.

Szerencse, hogy a lehető teljességet a közgyűjtemények már elérték. A megváltozott körülmények között egyre nehezebben tudnák felvenni a versenyt a magángyűjtőkkel a kéziratok megszerzésében.[34]

A „szomszédvárak" vetélkedése az Ady-relikviák megszerzésében ezzel nagyjából lezárult. Az eredmény az, hogy a három nagy gyűjteményben majdnem azonos terjedelmű anyag jött össze. A később indult PIM felzárkózott az MTAK és az OSZK mögé. Előnye többek között abból adódott, hogy nem kellett drága külföldi könyvek és folyóiratok beszerzésére is költenie. Az így kialakult helyzet történelmi fejleménynek tekinthető, olyan párhuzamosságnak, mely az intézmények célkitűzésében már eleve megvolt, s amelyet csak valami korlátolt, szűkkeblű prakticista szemlélet tekinthet — hatalmi mániás centralizáló törekvéssel — feleslegesnek. A nemes verseny azonban folytatódhat az állományfeltáró munkában, nyomtatott vagy számítógépen hozzáférhető katalógusok kiadásában, létrehozásában. Az irodalomtörténet-írás számára az a lényeges, hogy a relikviák a közgyűjteményekben elérhetők legyenek.

VITÁLYOS, LÁSZLÓ

The Ady-Bequest

Endre Ady's autograph manuscripts, correspondence and documents on his life are preserved in three large public collections: the National Széchényi Library, the Petőfi Museum of Literature, and the Library of the Hungarian Academy of Sciences. Only the last of these has yet issued a published catalogue of its collection (edited by Dóra F.Csanak). The study describes the origins and organization of this collection and its significance among Ady's papers as a whole. It enumerates those family and private archives which were the source of the public collections, but also shows the limits of their coverage: out of Ady's 1 300 published poems, not more than 200, and out of almost 3 000 prose works only 54 manuscripts exist. The autographs of poems are analysed in detail. Eighty years after the poet's death there is little likelihood of major new additions to the extant corpus of papers.

34 Ady Portus Herculis Monoeci c. írásának 13 levélnyi részletét a Központi Antikvárium 2000. márc. 24-re kitűzött 74. aukciójának katalógusába 800 000 forint kikiáltási árral vette fel. A kézirat végül 1 900 000 forintért kelt el.

Ady Endre fényképe
MTAKK K 16/10.

Ady Lőrincné időskori képe
MTAKK K 10/135.

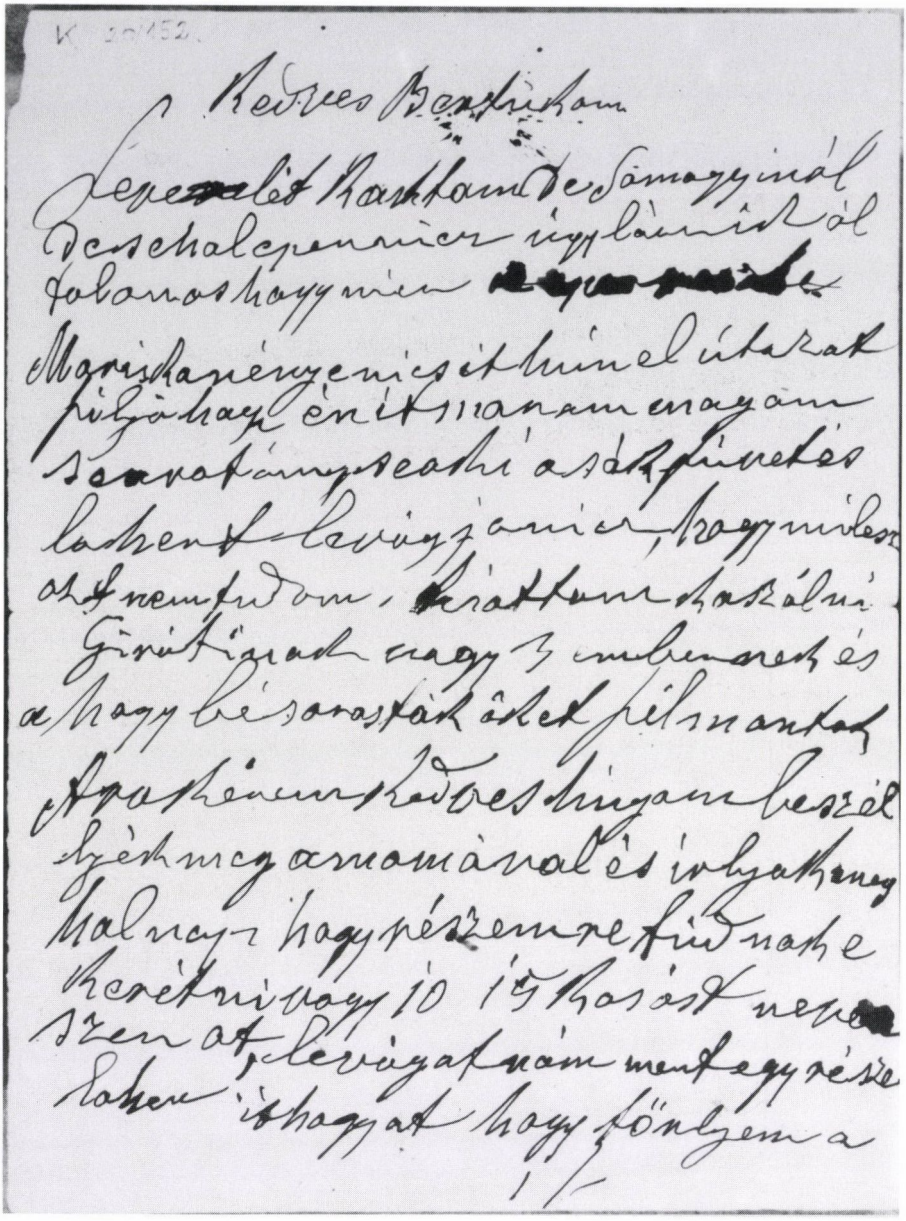

Ady Lőrincné levele Csinszkának
MTAKK K 20/152.

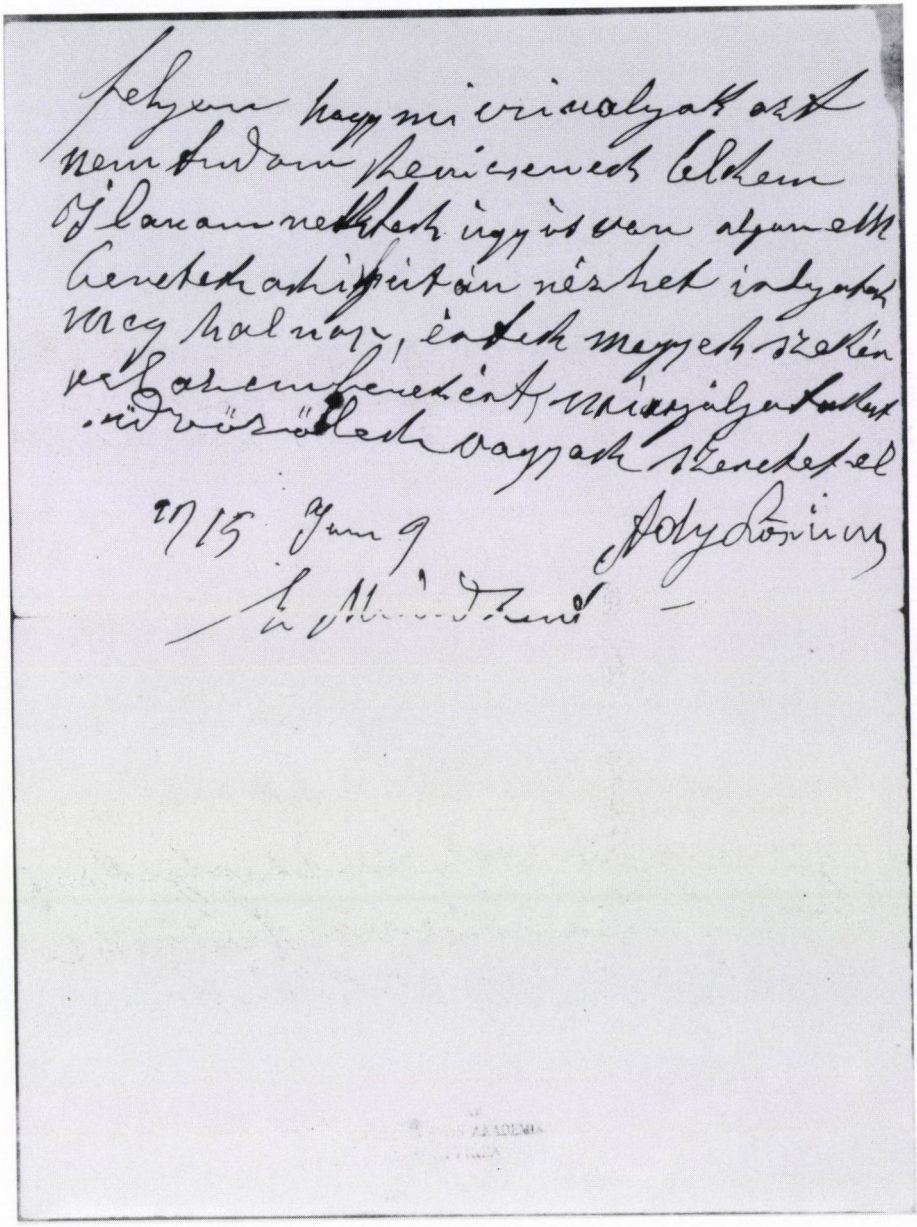

Az Ady-ház ebédlője
MTAKK K 20/179.

Ady és Léda kis fémlapra fényképezett képe
MTAKK K 9/61.

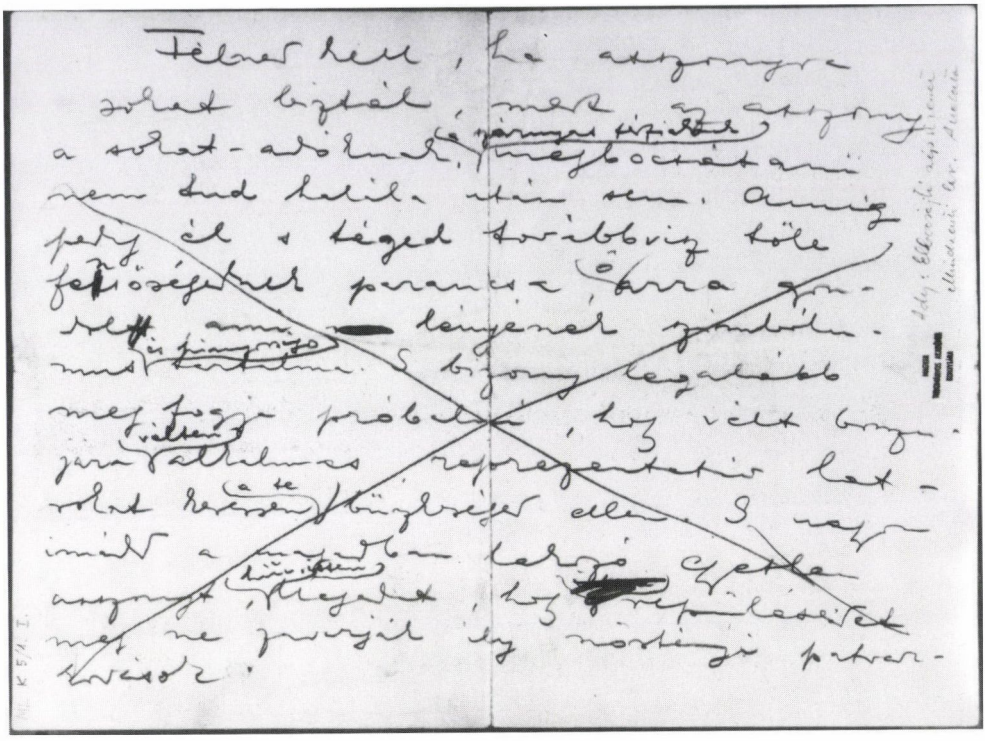

Az Elbocsátó, szép üzenet mottója (fogalmazvány)
MTAKK K 5/1 I.

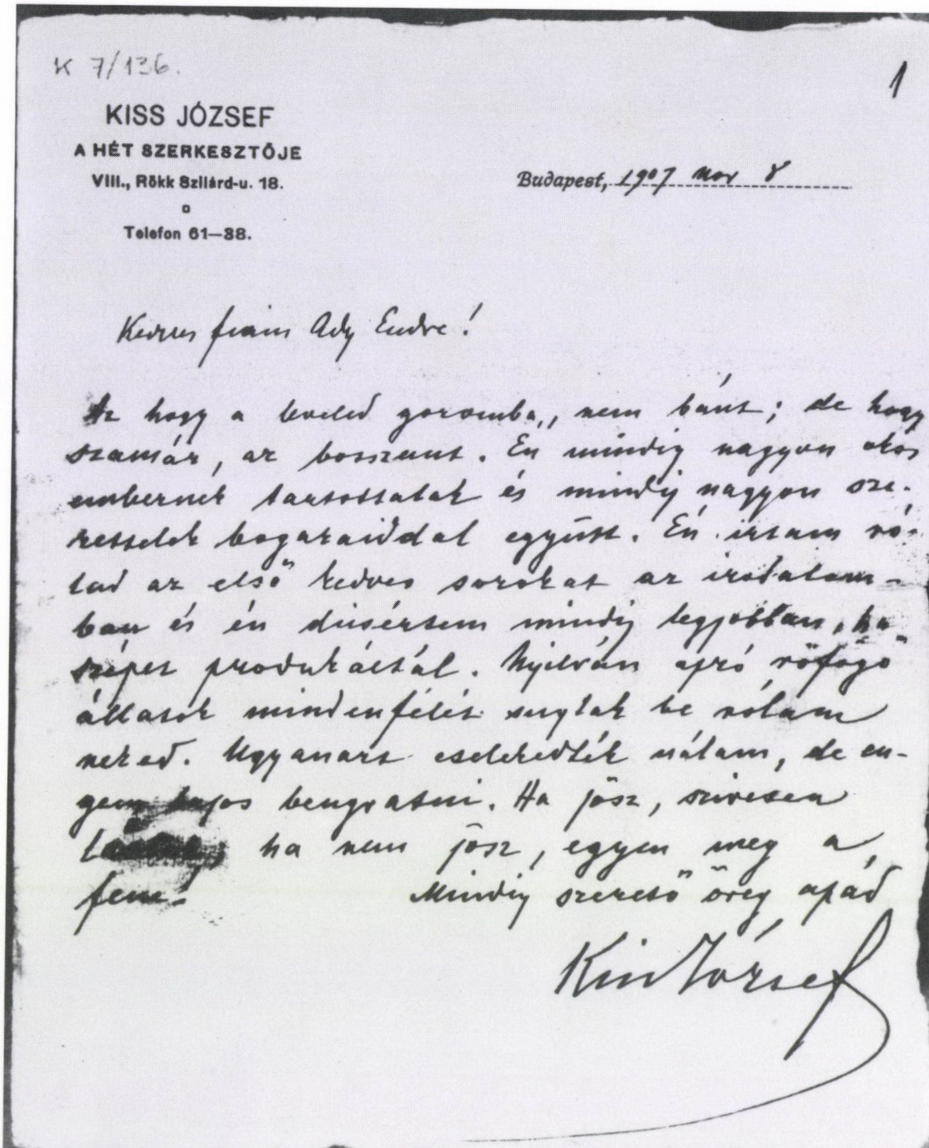

K 7/136.

1

KISS JÓZSEF
A HÉT SZERKESZTŐJE
VIII., Rökk Szilárd-u. 18.
Telefon 61–38.

Budapest, 1907 nov 8

Kedves fiam Ady Endre!

Az hogy a leveled goromba, nem bánt; de hogy szamár, az bosszant. Én mindig nagyon okos embernek tartottalak és mindig nagyon szerettelek bogaraiddal együtt. Én írtam rólad az első kedves sorokat az irodalomban és én dicsértem mindig legjobban, ha szépet produkáltál. Nyilván apró rőfogó állatok mindenfélét súgtak be rólam neked. Ugyanazt cselekedték nálam, de engem bajos bengyatni. Ha jösz, szívesen [illegible] ha nem jösz, egyen meg a fene.

Mindig szerető öreg apád
Kiss József

Kiss József levele Ady Endrének. Bp. 1909.
MTAKK K 7/136.

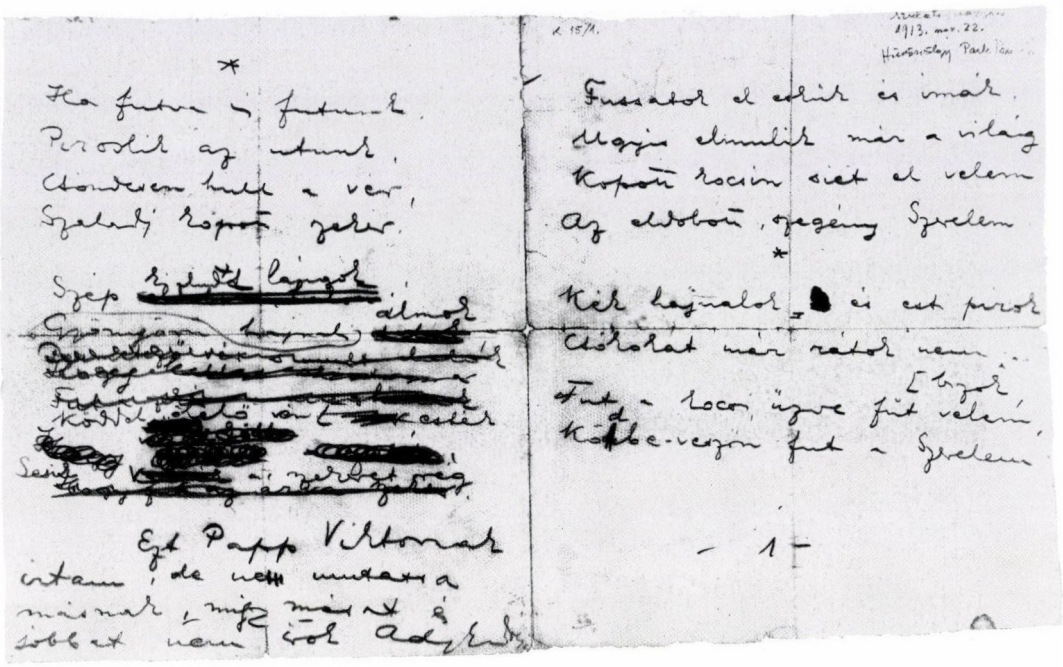

Ady Endre: Papp Viktor valceréhöz című verse
MTAKK K 15/1.

Ady és Csinszka
MTAKK K 16/9.

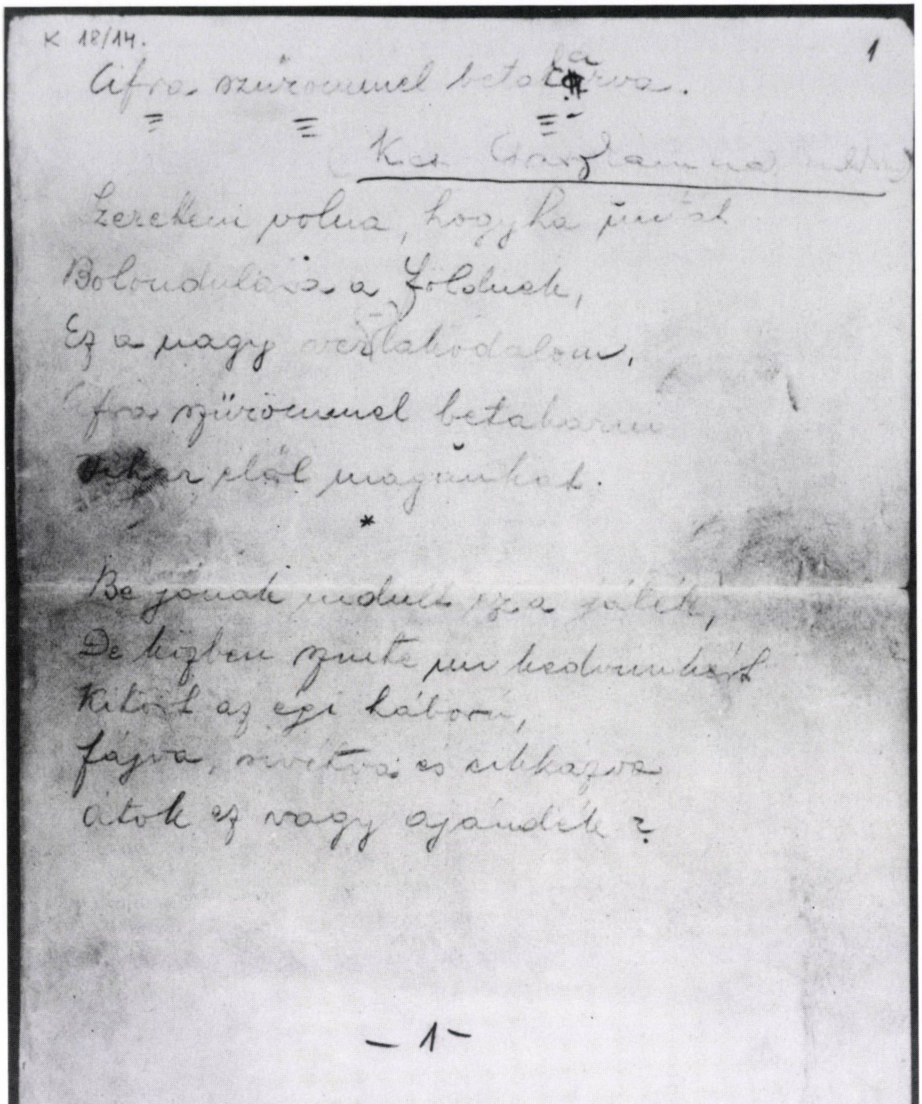

K 18/14. 1

Cifra szűrömmel betakarva.

Kis [illegible]

Szeretni volna, hogyha innét
Bolondulássá a Földünk,
Ez a nagy vérlakodalom,
Cifra szűrömmel betakarva
[illegible] elől magunkat.

*

Be jónak indult ez a játék,
De közben szinte már kedvemként
Kitört az égi háború,
fájva, [illegible] és [illegible]
átok ez vagy ajándék?

— 1 —

Ady Endre: Cifra szűrömmel betakarva című verse Steinfeld Nándor másolata,
Ady autográf ajánlásával MTAKK K 18/14.

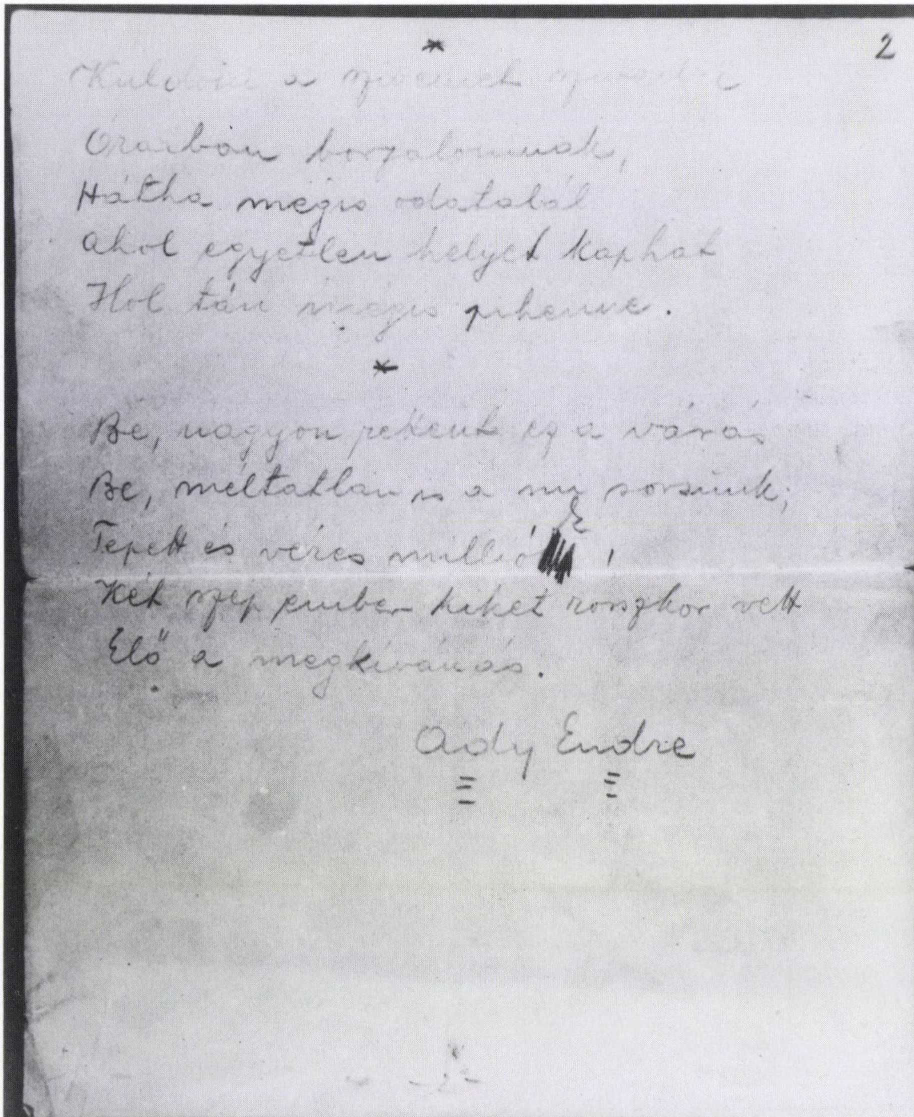

2

*

Koldus a gyávák gyávája

Órámban borzalmunak,
Hátha mégis odatalál
ahol egyetlen helyet kaphat
Hol tán mégis pihenne.

*

Be, nagyon sekély ez a várás
Be, méltatlan is a mi sorsunk;
Tépett és véres milliók!
Két szép ember kiket rongykor vett
Élő a megkívánás.

Ady Endre

Ady a csucsai kertben
MTAKK K 10/128.

Ady és Babits fényképe 1918 nyarán
MTAKK K 9/59.

HORÁNYI KÁROLY

Kodolányi János levelei az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában

Lengyel András meghatározása szerint „az írói levél sajátos szövegtípus: az életrajzi forrás és a műalkotás között helyezkedik el, s minden szempontból ennek az átmenetiségnek a lenyomata"[1]. A levél egyik legfontosabb műfaji jellemzőjeként a sokrétegűséget említhetjük meg, mivel oka és témája a mindennapi élet akárhány gondja, kérdése lehet, és indítékát képezheti a művészi vagy az általános emberi vallomástétel igénye. Ezért az idézett meghatározásból fakadó kétségek ellenére, ugyanakkor abból kiindulva elmondható: „Aki egy írót meg akar ismerni, félretolva a változó irodalomtudományi divatok kínálta értelmezési sémákat, a műveken túl leginkább a levelekre számíthat."[2] Mivel a levelekben sok olyasmi válik megismerhetővé, melyet más forrásokból nem vagy töredékesen ismerhetünk meg, a levelezésanyag a közgyűjteményekben őrzött kéziratos írói hagyatékok legértékesebb, a leginkább kutatott részét alkotja. Egy-egy nagy terjedelmű, szélesebb körű levelezés lényeges segítséget adhat az életút, a pályakép megrajzolásához, főbb állomásainak kijelöléséhez, s ugyanakkor a művekhez, eseményekhez, jelenségekhez kapcsolódó reflexiók, vallomások is támpontot nyújthatnak az alkotói karakter, világkép alakulási folyamatának rekonstrukciójához. A levelezés általában az írói életmű nélkülözhetetlen függeléke, de néhány esetben ennél többről van szó, az életmű szerves, elidegeníthetetlen része.

Azonban az írói levél jellegét meghatározó átmenetiség az oka annak, hogy nem alakulhatnak ki egységes szempontok egy levél mibenlétének meghatározására — dokumentumnak vagy ezen túl írói alkotásnak is tekinthető-e —, vagy forrásértékének kritikájára — mennyiben és mely részét tekintve hiteles forrás, akár az életrajz egy-egy mozzanatát vagy egy alkotás értelmezését illetően. Az átmenetiségre vall, hogy a levélíró és a címzett helyzete egy lehetséges helyzet, melyet mind a kettő külön-külön teremt meg képzeletében tapasztalatai, benyomásai, érzései alapján. Ha a levél sok mindent meg is őriz abból a tényleges világból, melyben megszületett, elsősorban a levélírónak a levél témájához fűződő viszonyát tükrözi vissza az időben. Kodolányi János írta Szabó Lőrincnek: „Én meg pláne kereken tagadom az u.n. valóságot, véleményem szerint nincs is, csak tudat van, s a tudaton kívül nincs létezés. Ezért amit írok, mondok Neked, nem veendő a valóság tökéletes képének,

1 LENGYEL András: *„Az arcodról a festék nem mosódik le".* A levélíró Kosztolányi. = Forrás 1997/12. 80.
2 Uo.

még az sem bizonyos, hogy úgy is hiszem, ahogyan látom, vagy úgy is látom, ahogyan hiszem. Mindössze annak a *pillanatnak* a lelkiállapotát jelenti, és jelzi, amiben a levelet írtam."[3] A címzettről alkotott képet vagy a levélíró önmagáról a másiknak alkotott képét is sokféleképpen befolyásolhatják a levélírás külső és belső körülményei.[4] Ha egy levelezés olvasásakor képet akarunk alkotni a levélíró személyiségének jellegzetességéről, megfelelő távolságot kell teremteni a dokumentumokkal szemben, hogy láthatóak legyenek a személyiség meghatározó jellemzői, ugyanakkor elváljanak a levélírás pillanatához, annak hangulatához, körülményéhez vagy a levélíró kontrollját meghatározó, aktuális szempontokhoz köthető, az időben ugyanakkor illékony, változó elemek. Mindehhez azonban egyrészt ismerni kell a levélíró és a címzett kapcsolatát, hogy érzékelhetővé váljék az a szerep, mely egymáshoz fűződő viszonyukból következik. Másrészt valamelyest ismerni kell a levél megszületésének körülményeit, hiszen műfaji jellemzője – a sokrétűsége – okán erről az írásos megnyilatkozásról mondható el talán leginkább, hogy szerzője közvetve az őt körülvevő világgal is párbeszédet folytat.

Kevés az az írói levelezés, melyről feltehető, hogy összegyűjtve olyan szövegtestet alkot, mely érinti az író életének egészét, vagy legalább egy részét, ugyanakkor lehetőséget és hivatkozási alapot nyújthat a teljes életmű értelmezését illetően. És ritka az olyan levelezés, mely a megjelent művekhez szorosan kapcsolódik, egyes megnyilatkozásaiban azokkal egyenrangúnak tekinthető. Kodolányi János levelezése mindkét szempontból nézve különleges jelentőségű a XX. századi magyar irodalomtörténetben. Az író néhány megjegyzése arra utal, hogy maga is tisztában lehetett ezzel.[5]

Szenvedélyes levélíró volt Kodolányi. Levelezését Cioran egy gondolatával jellemezhetjük: „Jó levelet felháborodásunk, csodálatunk vagy gyűlöletünk ösztönzésére írunk. *Semleges* levél nincs. Vagy ha van, mit sem ér, ahogyan semmi, ami magán viseli az érzelmi kopottság jegyeit."[6] Levélírói szenvedélyességére nemcsak leveleinek száma, terjedelme vagy érzelmi telítettsége, a tisztánlátás és -láttatás igénye vall, hanem az a műgond is, mely a világos fogalmazásban, a helyes, magyaros szóhasználatban, a téma megválasztásában, kibontásában, a nyelv lehetőségeinek a sokszor a játékosságig menő kihasználásában nyilvánul meg, s még a gépírás szükségszerű helyesírási hiányosságainak akkurátus kijavításában, az elküldött levél külalakjában

3 KODOLÁNYI János 1949. jún. 24-i levele Szabó Lőrincnek. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (a továbbiakban MTAKK) Ms 4683/28.

4 „A levélírás könnyű lehetősége – pusztán elméletileg nézve – szükségképpen a lelkek iszonyú szétroncsolódását szabadította a világra. Hiszen ez érintkezés a kísértetekkel, mégpedig nemcsak a címzett kísértetével, hanem a saját kísértetünkkel is, amely a kezünk alatt alakul ki a levélben, amelyet írunk, vagy akár a levelek sorozatában, ahol is az egyik levél a másikat termékenyíti meg, és tanúként hivatkozhat rá. Hogyan jutottak arra a gondolatra, hogy az emberek érintkezhetnek levelek útján." (KAFKA, Franz: *Naplók, levelek*. Bp. 1981. 735.)

5 „Délelőtt intézem a levelezésemet is. Ez nem kicsiség, mert havonta átlag 80–100 levelet, lev. lapot kapok. Persze, nem győzöm sem erővel, sem pénzzel. De azért, aki fontos a számomra, annak szorgosan írok." (KODOLÁNYI János 1950. jan. 13-i levele Szabó Lőrincnek. MTAKK Ms 4683/34.) „Terjedelmes, érdekes a levelezésem, egyetlen kapcsolatom a világgal." (KODOLÁNYI János 1952. jan. 25-i levele Szabó Lőrincnek. MTAKK Ms 4683/38.)

6 CIORAN, E. M.: *Füzetek*. Bp. 1999. 191. Kiemelés a szerzőtől.

is megnyilatkozik. Kodolányi nemcsak jelentős levélíró, hanem jelentős levelezőpartner is volt. Ez levelezésének hiányos ismeretében is elmondható. A levél általi dialógust a másikkal közös ügynek tartotta. Képes volt figyelmét megosztani önmaga és a levélben megnyíló levélíró társ között, mondandójával a másik benyomásaira, gondolataira, ítéletére is reflektált. Ugyanakkor, ha levelezésének csak a hozzáférhető részét nézzük is, kitűnik milyen részletgazdag, az életmű és az életrajz összefüggéseit is láttató képet kaphatnánk leveleinek teljesebb ismerete által. Báthori Csabának a levelező Rilkét illető sorai Kodolányival kapcsolatban is igazak: „Levelezése nem csupán benyomások foglalata, hanem egy centrális tisztaság érdekében szervezett eleven élet terméke."[7] (1. ábra)

Nem túlzó az az összehasonlítás, melyet Tüskés Tibor tett, mikor Kodolányi teljes levelezését Kazinczyéhoz mérte.[8] Ennek csak a töredékét ismerheti a nagyközönség, és a kutatás számára is csak kis része hozzáférhető. Kodolányi sok fontos levele mindmáig magántulajdonban van, illetve zárolt anyagként helyezték el közgyűjteményekben. Azonban Kodolányi levelezésének teljesebb ismerete nélkül nem képzelhető el az életút, a művek mélyebb elemzése, illetve a bennük foglaltak segítségével kontrollálhatóak a pályakép értelmezésének későbbi hipotézisei.[9]

Kodolányi levelezésének hiányos ismeretében is hozzávetőlegesen elkülöníthetünk nagyobb levélírói korszakokat. Ezeket a korszakokat a személyiség, a gondolkozás, a világkép változása mellett meghatározta az író egzisztenciális helyzete, illetve az irodalmi életben játszott szerepe. A levelezés első csoportját a pályáján elinduló, jelentős sikereket is elérő ifjú író levelei alkotják, és a húszas illetve harmincas évek elején íródtak. Ezekben ott az igény, az igyekezet, hogy kapcsolatba lépjen nemzedéktársaival, megismerhesse műveiket, de ugyanakkor a levélírás a szertelen megnyilatkozásnak, a vallomásnak, a kitárulkozásnak is a lehetősége volt. A harmincas évek elején megváltozott a levéliráshoz való viszonya. Ebben alapvetően szerepet játszott, hogy az IGE[10] létrejöttében, szervezeti működésében játszott tevékeny szerepe, és a rendszeres elfoglaltsággá váló szerkesztőségi munka felgyorsult életformát kényszerített rá, melyben egyre kevesebb volt a szabadon felhasználható idő, racionalizálnia kellett a kapcsolatfenntartás módjait. A harmadik szakasz 1945-től alakult ki, és 1955 végéig tartott. 1956 februárjában szívtrombózis érte. Ezzel elkezdődött betegségeinek sorozata; már nem volt képes levelezését korábbi formájában fenntartani. Levélírói tevékenységének ez a harmadik korszaka a leginkább jelentős irodalomtörténeti szempontból. Kodolányi levelezésének eddig megjelent, illetve

7 BÁTHORI Csaba: *Előszó.* In: Rainer Maria RILKE: *Levelek 1899–1907.* Bp. 1994.

8 TÜSKÉS Tibor: *Kodolányi János.* Pécs. 1999. 221.

9 Ebből a szempontból is kiemelt jelentőségű annak a válogatásnak a megjelenése, mely Kodolányi Jánosnak Várkonyi Nándorral folytatott levelezéséből készült. KODOLÁNYI János *és* VÁRKONYI Nándor *levelezése.* Szerk. ifj. KODOLÁNYI János. Bp. 2000.

10 Írók Gazdasági Egyesülete: 1932-ben alakult érdekvédelmi szervezet, amelynek célja volt részben az írók anyagi és társadalmi helyzetének megszilárdítása, részben az írói érdekvédelem irodalompolitikai szintű megoldása. 1944-ben, a német megszállás után működését beszüntették. Kodolányi János az Egyesület megszervezésének kezdeményezője, kezdetben egyik titkára majd főtitkára, illetve elnöke volt.

1. Kodolányi János. Angelo foto, 1940

megjelenésre váró kötetei is elsősorban ennek az időszaknak a leveleiből tesznek közzé.[11] 1945-től kezdődően Kodolányi egyre inkább elszigetelődött a kor irodalmi közéletében, 1948 nagy részét már balatonakarattyai házában töltötte, 1949-ben Budapestről teljesen ideköltözött, és ez lett évekig egyedüli otthona. Belső emigrációjában emberi kapcsolatait levelek útján tartotta fenn. Kodolányi esetében is igaz, amit Kabdebó Lóránt mondott Szabó Lőrinc ekkori helyzetéről: „A köztudatban a költő emléke él csak ezekben az években."[12] Kodolányi János, akinek öt évig egyetlen sorát sem közölték, a köztudatban hallgatása ellenére, korábbi művei, megnyilatkozásai révén jelen volt. Leánya írta visszaemlékezéseiben: „Látogató nélkül Akarattyán is ritkán volt a ház. – Nagyon sokan keresték fel apámat[...]"[13] Ez azt is jelentette, hogy nemcsak személyesen, hanem levélben is. Kiterjedt és sajátos jellegű levelezésének kialakulásához ez is hozzájárult, amellett, hogy az elhallgattatott író, akinek cikkeit, tanulmányait 1945-től hosszú évekig nem közölték, aki publicisztikát 1946 után nem írt, nem írhatott, csak a levélírás által teljesíthette be a kora eseményeire, jelenségeire történő közvetlen írói reagálás igényét. E széles körű levelezés fenntartását írói feladatnak, mintegy újságírói munkájának továbbéléseként fogta fel, s ugyanakkor általános emberi szolgálatként.[14]

Az írói levél az átmenetiség lenyomata. E meghatározásból adódó kérdések közül jó néhány felvetődik Kodolányi 1945 utáni levelezését tekintve, és más életművekhez képest élesebben. Kodolányi világképének alakulása, bölcselete rendszerének fejlődése, gondolkozásának, tudatának mozgása csak áttételesen ismerhető meg kiadásra szánt, szépirodalmi műveiből, s mivel cikket, tanulmányt, esszét e korszakában nem írt, mindez közvetlenül csak leveleiben jutott írásos formában kifejezésre. 1945 után levelei sok esetben egy gondolkodói életmű opusainak tekinthetők. De ezek a levelek szükségszerűen együtt léteznek, illetve egységet képeznek másfajta közlésekkel, kétségessé téve egy levél vagy levelezés jelentőségének meghatározásához szükséges szempontokat. Az írói levél köztes helyzetéből adódó legfontosabb, minden esetben újból és újból felteendő kérdés az, minek tekintsük Kodolányi fo-

11 Ld. KODOLÁNYI János *és* SZABÓ István *levelezése*. Szerk. CSŰRÖS Miklós. Bp. 1999; KODOLÁNYI János *és* VÁRKONYI Nándor *levelezése*. Szerk. ifj. KODOLÁNYI János. Bp. 2000. Megjelenés előtt: KODOLÁNYI János *levelezése* SZABÓ Lőrinc*cel és* SZABÓ Lőrincné MIKES Klár*ával 1948–1957*. Szerk. HORÁNYI Károly.

12 KABDEBÓ Lóránt: *Az összegzés ideje*. Bp. 1980. 299.

13 KODOLÁNYI Júlia: *Apám*. Bp. 1988. 191.

14 KODOLÁNYI János 1952. júl. 9-i, Szabó Lőrincnének szóló leveléből: „És írom hol vigasztaló, hol bíztató, hol vitázó, hol meg csúfolódó leveleimet a világ minden tája felé. Persze csak a határokon belül. Szerkesztői munkám folyamatossága így sohasem szakad meg." (MTAKK Ms 6282/48.). KODOLÁNYI János 1952. okt. 29-i, Várkonyi Nándornak szóló leveléből: „Miért folytatok ma is oly kiterjedt levelezést, mint egy szerkesztőség, hogy Te is sokallod, túlzottnak tartod? Miért adok tanácsot szerelmi bánatban, anyagi nyomorúságban, lelki nyavalyákban, bölcselmi, vallási, történeti, gazdasági stb. problémákban? Miért tartok magam körül tanítványokat s bíbelődöm irodalmi próbálkozásaikkal, tanulmányaikkal, rossz tulajdonságaik nyesegetésével, csipás szemük nyitogatásával? Miért vígasztalom, erősítem, bíztatom azokat, akik számkivetésben élnek, miért tartom őket felszínen, ha már-már elsüllyednek a baromi testi munka s a nyomorúság iszapjában?" (KODOLÁNYI János *és* VÁRKONYI Nándor *levelezése*. Bp. 2000. 491.)

lyamatos, vagy alkalmi levélváltásait, az életmű integráns részének vagy elsősorban az életmű megértése, a pályakép megismerése forrásának?

*

Az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában őrzött több írói hagyaték is tartalmaz Kodolányira vonatkozó dokumentumokat. Kiemelkednek ezek közül az írónak Veres Péterhez, Fischer Bélához és Szabó Lőrinchez írott levelei.[15] Ahhoz, hogy képet alkothassunk Kodolányi munkásságának a negyvenes évek első felére eső szakaszáról, néhány fontos adalékkal szolgálnak azok a levelek, melyeket Fischer Bélával váltott. Kodolányi Veres Péterrel és Szabó Lőrinccel folytatott levelezését tekintve pedig elsősorban a „kényszerű hallgatás évei"-vel kapcsolatos ismereteink, benyomásaink gyarapodnak. A továbbiakban e három személyhez írott leveleiről lesz szó, lehetőségek szerint bemutatva Kodolányi János életművéhez, életútjához kapcsolódó jelentőségüket.

1.

Fischer Béla[16], Baranya megyei alispán özvegyétől a férjéhez írott levelek egy részét 1970-ben vásárolta meg az Akadémiai Könyvtár. Fülep Lajos hívta fel a Kézirattár akkori osztályvezető-helyettesének, F. Csanak Dórának figyelmét a dokumentumokra.[17] A levelezés elsősorban Fischer Bélának a Janus Pannonius Társaságban folytatott működéséhez kapcsolódik. Ez a nyolcvanöt tételből álló gyűjtemény[18] többek között Bárdosi Németh János, Glatz Oszkár, Gulácsy Irén, Harsányi Lajos, Harsányi Zsolt, Jankovich Ferenc, Makay Gusztáv, Márai Sándor, Móricz Zsigmond, Surányi Miklós, Takáts Gyula, Várkonyi Nándor és Weöres Sándor leveleit tartalmazza. Legjelentősebb részét azonban a Kodolányi János által írt 17 levél alkotja. Ezekben néhány fontos, Kodolányi és a pécsi *Sorsunk* folyóirat kapcsolatára utaló részletet találunk, ugyanakkor gazdagítják ismereteinket az író pályaképének 40-es évekbeli szakaszáról.

A Janus Pannonius Társaság 1931-ben alakult Dél-Dunántúl illetve Pécs kulturális és irodalmi életének fellendítése céljából.[19] Surányi Miklós, Lovász Pál és Tolnai

15 AZ MTAK Kézirattárának állományában Erdélyi József, Fülep Lajos, Illés Endre, Molter Károly, Sík Sándor hagyatéka tartalmaz még Kodolányi Jánostól származó leveleket.

16 Fischer Béla, dr. sc. pol. hon. causa (Gyöngyös, 1877. máj. 1. – Pécs, 1953. febr. 11.): alispán, felsőházi tag. Tanulmányait a pécsi ciszterci gimnáziumban és a pécsi jogakadémián elvégezve Baranya megye szolgálatába állt. A szerb megszállás idején többször letartóztatták. 1925-ben alispánná nevezték ki; 1937-től a vármegye képviselője a felsőházban. Alapítója volt a Baranyavármegyei Múzeumnak és a Janus Pannonius Irodalmi Társaságnak. Érdemei elismeréséül a pécsi egyetem 1941-ben az államtudományok tiszteletbeli doktorává avatta.

17 Ld. MTAK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye hivatalos levelezése, Ikt. sz. 12.130/1970 és 12.140/1970. Ld. még FISCHER Béláné 1970. ápr. 14-i és júl. 1-i, Fülep Lajoshoz írott levelét. (MTAKK Ms 4586/231–232.)

18 A gyűjtemény 21/1970 számon került a Könyvtár Kézirattárának állományába. Jelzete: MTAKK Ms 1385/1–85.

19 Alakuló közgyűlése 1931. jún. 10-én zajlott le.

Vilmos volt jelentős kezdeményezője. Fischer Béla már a Társaság megalapításának folyamatában is részt vett. Széles körű összeköttetéseivel, aktivitásával jelentős szolgálatokat tett annak érdekében, hogy az új irodalmi egyesülés gazdaságilag is működőképes legyen. A kezdetben némiképp konzervatív irányultságú társaság tíz év alatt Dunántúl reprezentatív egyesületévé fejlődött. Ezzel párhuzamosan egyre erősebbé vált az igény, hogy a Társaság kiterjessze működésének körét. 1941-ben megújult.[20] Új vezetőség alakult Fischer Béla elnökségével. Ennek tagja volt Kodolányi János. A vezető tisztségviselők névsora is már jelentős szemléletváltozást jelzett. Várkonyi Nándor, a Társaság alelnöke visszaemlékezésében ezt az átalakulást éppen Fischer Béla Kodolányi tagválasztását érintő véleményének megváltozásával érzékeltette: „A szűkebb vezérkar tagjai viszont nem aggasztottak, ellenkezőleg: a Társaság tíz év alatt nemcsak munka- és hatáskörét, hanem látóhatárát is jócskán kitágította. Egy példa: az alakuláskor (1931-ben) megkérdeztem Fischer Bélát, miért nem veszik fel a tagok közé Kodolányi Jánost. Hümmentett. — Mindnyájan emlékszünk az esetre — válaszolta —, midőn a köztiszteletben álló erdőtanácsos fiát közrend elleni kihágás miatt a rendőrség letartóztatta. — Ugyanezt a ‚fiút' az átszervezéskor (1941-ben) társelnöknek javasoltam. Meg is választották."[21]

A megújulás egyik jele és eredménye a *Sorsunk* folyóirat megindítása volt, melyet nagy részben a német befolyás térségbeli erősödése motivált. Annak érdekében, hogy a második bécsi döntést követően újjáalakuljon a kolozsvári egyetem, a kulturális kormányzat átszervezte a felsőoktatás addigi szerkezetét. Így a bölcsészet-, nyelv- és történettudományi kar pécsi egyetemi működése 1941-ben megszűnt. Pécs szellemi élete és közélete számára ez a lépés a német nyomás jele volt, s az újonnan felállított német nyelvű gimnázium kérdését sokan összekapcsolták egy leendő német fakultás előkészítésének tervével. A bölcsészeti kar megszűnésével a Koltay-Kastner Jenő, majd Halasy Nagy József által szerkesztett *Pannónia* című folyóirat a természettudományok művelésére tért át, s a *Minerva* tudományos havilap s vele a *Minerva Könyvtár* tudományos-filozófiai tanulmánysorozat kiadása Pécsről átkerült Budapestre. A kormány 1940. augusztus 30-án aláírta a magyar—német kisebbségi szerződést, melynek szövege a Volksbund legfontosabb problémáit ölelte fel. Ezzel a mozgalom törvény által biztosított lehetőséget kapott a térség elszakadását célzó politikai törekvéseinek megvalósítására. A német befolyás visszaszorítása volt a lap egyik fő törekvése. Elsősorban dunántúli írók műveit közölte, illetve Baranya megye és Pécs kulturális életével, történetével foglalkozott. A németellenességen túl, a lap irányultságát népies törekvések is jellemezték.[22]

Fischer Béla nagy kedvvel és hathatósan működött közre a *Sorsunk* létrejöttében. Ő szerezte meg a lap elindításához a Pécsi Takarékpénztár, a Kultuszminisztérium

20 A Janus Pannonius Társaság történetéről ld. LOVÁSZ Pál: *Visszaemlékezések.* = Jelenkor 1963. 884—887; VÁRKONYI Nándor: *Pergő évek.* Bp. 1976. 396—467.

21 VÁRKONYI Nándor: *Pergő évek.* Bp. 1976. 416. Az új tisztikar összetétele: elnök: Fischer Béla, társelnökök: Birkás Géza és Kodolányi János, alelnökök: Linder Ernő és Várkonyi Nándor, főtitkár: Lovász Pál, titkárok: Makay Gusztáv és Weöres Sándor, pénztáros: Csorba Győző, ellenőr: Gosztonyi Gyula

22 Sorsunk folyóirat történetéről ld. CSUKA Zoltán. *Sorsunk újjászületése.* = Kortárs 1965. 605—606; LÁSZLÓ Lajos: *Sorsunk, a pécsi Janus Pannonius Irodalmi Társaság folyóirata.* Pécs. 1966.

és más mecénások segélyét. Személye révén támogatta a vármegye a folyóiratot, ő nyerte meg a polgármestert is a lapkiadás ügyének. A Társaság megújulásától, illetve a *Sorsunk* megindulásától datálható Fischer Béla és Kodolányi személyes kapcsolata is. Kodolányi tizenhét leveléből nyolc 1941-ből származik. Levelezésük abból a szempontból is érdekes, hogy adalékokkal szolgál az író pécsi tevékenysége, ott-tartózkodása körülményeinek felidézéséhez. Minderről későbbi emlékezéseiben keveset írt.

Várkonyi Nándor, a *Sorsunk* szerkesztője volt az, aki szerette volna bevonni Kodolányit a lap és a Társaság működésébe. „Népi programunk kimüvelésében – írta Várkonyi – Kodolányi Jánosnak kívántam vezető szerepet biztosítani, mint kiváltképpen dunántúli, sőt pécsi írónak, s szememben Weöres mellett, a legjelentősebb tehetségnek."[23] Várkonyi közvetítési kísérletének eredményeképpen Fischer Béla 1941. március 5-én személyesen felkereste Kodolányit budai otthonában. Valószínű, hogy ekkor már ismerték egymást személyesen, mivel Kodolányinak korábban is volt kapcsolata a Janus Pannonius Társasággal. Egy meghívó tanúsága szerint az író szerepelt a Társaság 1939. április 22-én rendezett felolvasó ülésén.[24] Feltehető azonban, hogy személyes kapcsolatuk e látogatást követően mélyült el. Erről a találkozásról Kodolányi részletesen beszámolt Várkonyinak.[25] Ebből képet alkothatunk az írónak az indítandó folyóirattal kapcsolatos elképzeléseiről, várakozásairól. A német törekvésekkel, a „Schwäbische Türkei fővárosának" megalapozóival szembeni hatékony és gyors fellépést várt. Kifejtette egy olyan rovat szükségességét, mely a film, a színház, a rádió általánosabb, ugyanakkor aktuális kérdéseivel foglalkozna. Úgy érezte, a lap alkalmas fórum lenne az „euráziai lélek" koncepciójának, az „örök magyar lélek" jellegének, az európai közegben megőrzött ázsiai lélek karakterének megrajzolásában, életrekeltésében, egy olyan korban, melyben az idegen erők fenyegetése az egész magyarságot veszélyezteti. Kodolányi és Fischer Béla személyes találkozásakor az alispán kifejtette azt az elképzelést, miszerint a Janus Pannonius Társaság országos irodalmi egyesületté akar fejlődni, s az általa kiadott folyóirat nemcsak kizárólag helyi szempontokat érvényesítene, hanem egyúttal országos irodalmi, kritikai és tudományos orgánummá is válna.

Ez a látogatás volt az előzménye Kodolányi első, Fischernek írott, 1941. március 11-i levelének. Ez a levél is arról tanúskodik, hogy Kodolányi lelkesen, az aktív közreműködés szándékával fordult a lapalapítás gondjaihoz. Beszámolt arról, hogy a főváros mindent meg fog tenni a folyóirat támogatása érdekében, és arról is szólt, hogyan népszerűsítette a *Sorsunk* ügyét. „Az EKÉ-ben[26] tömörült egyesületek vezetői – írta – kitörő örömmel vették a folyóirat megindulásának hírét. Propagandával, előfizetésekkel támogatni fogják. Minthogy én állandóan közöttük vagyok s némi becsületem is van előttük, ez az ígéret nem lesz üres szó. Szívós kitartó munkával megvetjük a folyóirat biztos

23 VÁRKONYI: i. m. 428.

24 Ld. MTAKK Ms 1385/77. Tárgysorozata: 1. Fischer Béla: Elnöki megnyitó. 2. Vajthó László: Reviczky Gyuláról. 3. Holler András: Verhaeren verseiből. 4. Kodolányi János: Elbeszélés.

25 KODOLÁNYI János 1941. márc. 6-i levele Várkonyi Nándornak. (VÁRKONYI: i. m. 430–431.)

26 Egyesületközi Együttműködés, huszonkét országos társadalmi egyesületet magába foglaló, 1938-ban alapított, a nemzeti sorskérdések iránt elkötelezett szövetség volt. Kodolányi az EKE Rendező Bizottságának tagjaként az 1940–1941-es „egyesületi évben" előadássorozatot is szervezett.

alapját, hiszen mindenki megértette első hallásra, milyen fontos érdeket szolgáltok."[27] Ugyanebben az időben Várkonyinak írva a lapterjesztéssel és a szerkesztéssel kapcsolatos, részletekbe menő terveit is ismertette, s ugyanakkor érintette Fischer Béla esetleges szerepét.[28] Hangsúlyozta az alispán nagy tekintélyét, tiszta szándékait, nemes céljait. Érdekes ugyanakkor, hogy a levele végén szinte felszólította Várkonyit, hogy elképzeléseit terjessze elő Fischernek. Annak ellenére, hogy szívélyes kapcsolat alakult ki közte és Fischer Béla között, szüksége volt Várkonyi közvetítő szerepére, nem tartotta célravezetőnek elgondolásait közvetlenül az alispán tudomására hozni.

Fischer a március 11-i levélre válaszolva megkérte Kodolányit, hogy a Társaság soron következő, április 19-re vagy 26-ra tervezett ülésén — melyen bejelenteni szándékozták a folyóirat megindítását — vegyen részt. Fischer meghívásának azonban más célja is volt: „Nagy súlyt helyezek arra, hogy lejöjj, mert mindenképpen szeretnélek bevonni Téged az ezalkalommal tartandó bizalmas megbeszélésbe, amelyen a Társaság f. é. június havában történő újjáalakításával kapcsolatban a személyi kérdéseket kell letárgyalnunk. Tudom, hogy ez a lejövetel Részedről a mai kellemetlen utazási viszonyok közt áldozatot képez, és mégis kérlek, hogy gyere le pár napra, mert Nélküled semmiképpen nem akarom ezt a nagy körültekintést igénylő és a Társaság hosszú időre szóló berendezkedését jelentő ügyet elintézni."[29] Kodolányi Várkonyinak szóló beszámolójából kiderül, hogy Fischer április 1-jén felhívta telefonon, s kikérte véleményét egy esetleges igazgató tanácsbeli tagságról a Társaságon belül, mely egyben azt is jelentette volna, hogy a folyóirat főmunkatársa lesz. Ez elől azonban Kodolányi — a *Híd* című hetilappal kötött korábbi, még érvényben lévő szerződésére hivatkozva — elzárkózott.

Kodolányi majd egy hónappal későbbi, április 21-i levele már elkeseredést mutat, kétségbeesett lelkiállapotról tudósít, melynek indokaiként személyes és országos, a nemzeti sorskérdést illető okokat jelölt meg. Ekkor, április 3-án lett öngyilkos Teleki Pál, április 6-án indította meg a támadást a német hadsereg Jugoszlávia ellen, amihez a kormány április 10-i döntésével Magyarország is csatlakozott, s a magyar hadsereg már április 11-én megszállta Bácskát. S ebben az időben zajlott le Kodolányi *Földindulás* miatti plágiumpere is, melyet élénk sajtóvisszhang kísért. Egy Erdős László nevű fogorvos, aki hasonló témájú színművel jelentkezett a Nemzeti Színháznál, plágiummal vádolta meg az írót, és huszonötezer pengőt követelt tőle. „Gondold el már most a következőket" — kérte Fischer Bélát. „Teleki halálát megelőző szerdán volt a plágiumperem tárgyalása a táblán. Ez a tárgyalás olyan fertelmes volt, olyan undorító s elszomorító, ellenfelem, az ismeretlen fogorvos, valamint Németh Antal[30] és Szűcs László[31] szereplése olyan szánalomraméltó s megalázó, hogy teljesen feldúlva s mindentől megundorodva hagytam el a tárgyalótermet. (Ítéletet nem hoztak.) Másnap reggel telefonon közölte velem a Távirati Iroda egyik mun-

27 MTAKK Ms 1385/23.
28 KODOLÁNYI János 1941. márc. 12-i levele Várkonyi Nándornak. (VÁRKONYI: i. m. 431.)
29 FISCHER Béla 1941. márc. 16-i levelének másodpéldányáról leírva. MTAKK Ms 1385/24.
30 Németh Antal (1903–1968), 1935-től a Nemzeti Színház igazgatója.
31 Szűcs László István (1901–1976) 1935-től a Nemzeti Színház fődramaturgja.

katársa Teleki halálhírét. Ez annyira felkavart, sorsunk iránt olyan mély aggodalommal töltött el, hogy szinte szédelegtem belé. Szinte menekültem Akarattyára, ahol hóvihar, fagy, istentelen magány és siket csend fogadott. A Nagypéntek amúgyis lehangoló atmoszférájában kellett azután tépelődnöm az eseményeken, — egyedül. Ne vitatkozzunk arról, hogy helyes volt-e a kormány lépése, avagy sem. Ez majd csak évek múlva derül ki talán. Ne vitatkozzunk arról sem, vajjon időszerű volt-e, avagy várhattak volna vele egy hétig. Erről nálam magasabb pozícióban lévő magyar s idegen politikusok több joggal vitatkoztak s vitatkoznak ma is. Félmillió magyar hozzánktartozása, vagy szenvedése engem is éppen úgy érint, mint Téged. Hogy végre visszakerültek, engem is örömmel tölt el. Nem erről volt szó tulajdonképpen. Hanem arról, hogy egy, az én írói becsületemet gyökerében érintő tárgyalás, ellenségeimmel való szembenállás után vesztét kellett látnom az ország miniszterelnökének, azután pedig *szoronganom azért, hogy az amúgyis veszőfélben lévő baranyai magyarság fölött a pusztulás veszedelme lebegett.* Érző és érzékeny ember vagyok. Talán van hozzá némi jogom, hogy tépelődjem, hogy találgassam: így, vagy úgy lett volna-e jobb."[32] E sorok apropóját egy korábbi Várkonyi Nándornak írott levél adta, melyben közölte, nem kíván továbbiakban részt venni a lap munkájában. Erről a levélről Várkonyi referált Fischernek, és az alispán pedig e visszakozásért elmarasztalta az írót. Kodolányi erre válaszolt, s április 21-i levele lezárásaként azonban mégiscsak közreműködéséről biztosította Fischer Bélát.

A végül is 1941. június 7-én megtartott felolvasó ülésen, s azt követő, a Janus Pannonius Társaság jövőjét érintő megbeszéléseken Kodolányi is részt vett. Elvállalta a Társaság társelnöki tisztét. 1941. június 16-i levelében visszaidézte Fischernek a pécsi tartózkodás lelkesítő, felüdítő élményét. Ugyanakkor Várkonyi visszaemlékezéseiből az is kitűnik, hogy elégedetlen volt a *Sorsunk* első kettős számával. A harmadik szám közölte a *Kelet népe* című, nemzeti sorskérdéseket tárgyaló, a magyarság keleti örökségére hangsúlyt fektető esszéjét, ugyanakkor közte és Várkonyi között nem alakult ki egyetértés a lap irányvonalát illetően. Ezt követően a lapban csak szemelvényeket közölt készülő regényeiből, Arvi Järventausról szóló visszaemlékezéséből, finn fordításaiból, tanulmányt azonban nem. A Társasággal és a folyóirattal megmaradt a kapcsolata, figyelemmel kísérte működésüket, de részvétele működésükben egyre inkább formálissá vált. Ugyanez év november 11-én kelt levelében köszönetet mondott az alispánnak, amiért hathatósan közbenjárt a belügyminiszter Keresztes-Fischer Ferencnél annak érdekében, hogy az *Istenek* című regényének egy része, melyet a cenzúra át akart íratni, változatlan maradjon.[33] Ez és a következő, Kodolányi 1941. december 5-i levele érdekes adalékokkal szolgál a korabeli cenzúra tevékenységének megítéléséhez. Később levélváltásaik apropója sok esetben az volt, hogy Kodolányi elküldte egy-egy újonnan megjelent könyvét, és Fischer Béla köszönőlevelére válaszolt az író, vagy a Janus Pannonius Társaság üléseinek körülményeit, tartalmát illetően egyeztettek (2. ábra). Emellett Kodolányi gratulált az alispán dísz-

32 MTAKK Ms 1385/26. Kiemelés Kodolányi Jánostól.

33 Keresztes-Fischer Ferenc (1881—1948): politikus, miniszter, Fischer Béla unokabátyja volt. Fischer közbenjárásáról ld. KODOLÁNYI János: *Visszapillantó tükör.* Bp. 1968. 424—425.

MEGHÍVÓ

A JANUS PANNONIUS TÁRSASÁG MEGALAKULÁSÁNAK TIZEDIK ÉVFORDULÓJA ALKALMÁVAL 1941. OKTÓBER HÓ 18-ÁN DÉLUTÁN 6 ÓRAKOR PÉCSETT, A VÁRMEGYEHÁZA KÖZGYŰLÉSI TERMÉBEN TARTANDÓ

ÜNNEPI ÜLÉSRE

TÁRGYSOROZAT:

1. *Fischer Béla:* Elnöki megnyitó.
2. *Németh László:* Széchenyi.
3. *Pécsi költők.* Babits Mihály, Csorba Győző, Kocsis László, Lovász Pál és Weöres Sándor verseiből előad Makay Gusztáv.
4. *Kodolányi János:* Az apa és a fiú. Elbeszélés.
5. *Lovász Pál:* A Janus Pannonius Társaság tíz esztendeje.
6. *Várkonyi Nándor:* Janus Pannonius. Elbeszélés.
7. *Pécsi költők* verseiből előad Makay Gusztáv.

A műsort a rádió közvetíti. Az ünnepi ülés pontosan hat órakor kezdődik

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

2. Janus Pannonius Társaság meghívója az 1941. október 18-i ünnepi ülésre
MTAKK Ms 1385/81

doktorrá avatásához, szólt az irodalmi közélet őt is érintő eseményeiről, az akarattyai kertjéről, szerkesztői tevékenységéről. 1943. február 4-i levelében pedig beszámolt a Lendvai István újságíró ellen folytatott perének egyes momentumairól.[34]

Kodolányi Fischer Bélához írott levelei közül kiemelkedően figyelemreméltó sok szempontból az a beszámoló, helyzetjelentés, melyet az író 1944. július 10-én küldött el Akarattyáról.[35] Szólt Pécshez húzó nosztalgiáiról, maga s felesége egészségi állapotáról, családjának sorsáról, a német megszállás szorongató atmoszférájáról, érintve korábbi, Fischerrel folytatott politikai vitáikat és Kállay Miklós kormányának egyértelműen negatívnak ítélt korszakát is. Úgy érezte, „bekövetkezett a szinte teljes és általános szellemi hűdöttség állapota". „Egyetlen probléma a háború, — mondják, írják mindenfelé, de hány probléma fonódik-szövődik össze ebben az »egyetlen problémában«?" — tette fel a kérdést Kodolányi. „A háború maga nem is probléma, hanem tevékenység, — a probléma ennek a tevékenységnek a folytatása, végbevitele. S hány komponensből kell kialakulnia ennek az eredőnek? Viszont éppen a komponensek tárgyilagos felmérését és megítélését nem látom sehol." Egyetlen helyes és életmentő magatartásnak a hallgatást tartotta. Kodolányi munkásságával kapcsolatos, fontos történeti adalék az a zárójelbe tett megjegyzés, melyet Surányi Miklós befejezetlen maradt Széchenyi-regényéről szólva tett. Torzó: „akár az én történelmi regény-ciklusom". Ez a kitétel cáfolja azt az irodalomtörténet-írásban jelenlévő feltevést, hogy Kodolányi honfoglaláskori regényciklusát részben azért sem folytatta, mert jelentős, kéziratban maradt részei semmisültek meg a háborús pusztítások következtében. Ez a hónapokkal a front megérkezése előtt tett megjegyzés arra mutat rá, hogy az *Emese álma* címen tervezett regénysorozat kizárólag belső indítékokból eredően maradt meg töredéknek.

A Janus Pannonius Társaság 1946-tól Batsányi János Társaság néven működött tovább, folyamatosan megjelentetve a *Sorsunk*at 1948-ig. Ha a folyóirat nyújtott is Kodolányi számára megjelenési lehetőséget, a Társaságon belül többször támadások érték, s fokozták elszigetelődését az irodalmi közéletben. „Nagy magányban, kiábrándultságban s időnként nehéz anyagi helyzetben tologatom egyik napot a másik után" — írta utolsó levelében 1947. május 24-én Kodolányi Fischer Béla érdeklődő soraira válaszolva.[36] Beszélt utolsó pécsi napjainak eseményeiről, felpanaszolva a Társaság és személyesen a Csuka Zoltán részéről ért megaláztatásokat. Kodolányi e sorai is kifejezik Pécs városához fűződő érzelmi viszonyának már a pécsi diákévektől meglévő kettősségét, mely az élmények, a benyomások felkavaróan ellentétes voltából fakadt.

Valószínű, hogy ezt követően Kodolányi és Fischer Béla sem személyesen, sem írásban nem találkozott többé. Kodolányi magánya egyre inkább belső emigrációvá vált, és munkásságának egy új periódusa kezdődött el a negyvenes évek végén. Fischer Béla utolsó évei növekvő nehézségben teltek, 1951-ben nyugdíját is megvonták. 1953 februárjában halt meg.

34 E per oka a Magyar Nemzet 1942. ápr. 15-i számában megjelent, Lendvai István által írt, *Nomád levele a „magyar öntudat"-ról* c., Kodolányi-ellenes cikk volt.

35 MTAKK Ms 1385/40.

36 MTAKK Ms 1385/41.

2.

Veres Péternek az MTA Könyvtára Kézirattárában elhelyezett hagyatéka feltehetően hiánytalanul megőrizte Kodolányi János hozzá írt leveleit.[37] Ezekben Kodolányi elsősorban az irodalmi élet különféle eseményeiről tudósított, szerkesztési, kiadási problémákat kívánt tárgyalni, illetve az 1954–1955-ben írottakban több adalékot találni arról, milyen akadályokkal, megalázó elvárásokkal kellett a nyilvánosságtól teljesen megfosztott írónak szembenéznie ahhoz, hogy visszatérhessen az irodalmi életbe. Levélváltásaik ugyanakkor megőriztek valamit kapcsolatuk jellegéből is.

Kodolányi 1934-től levelezett Veres Péterrel. A levelek alapján az gondolható, hogy 1941-ig nem alakult ki közöttük szorosabb emberi kapcsolat, de ennek ellentmond Kodolányi egy emlékezése.[38] 1941 novembere előtt Kodolányi általában mint az IGE főtitkára kereste fel Verest soraival, de írt még egyszer-egyszer az Egyesületközi Együttműködés illetve a Bartha Miklós Társaság[39] tisztségviselőjeként is címére. Kodolányi egy 1936. április 17-i, az IGE bélyegzőjével lepecsételt levelezőlapján, ugyanakkor a *Magyarország* című napilap[40] nevében a parasztság, a mezőgazdaság problémáiról, a falusi életről szóló cikkek, riportok megírására kérte fel, hogy a parasztíró anyagi helyzetén segítsen — ahogyan ezt soraiban jelezte is. Kodolányi ekkor a lap belső munkatársa volt. Ezt követően a napilap több mint egy évig rendszeresen közölte Veres Péter írásait, 1936. május 3. és 1937. július 8. között 14 alkalommal.

Az első személyes hangvételű levelet 1941. november 24-i keltezéssel küldte el Kodolányi Veres Péternek, s ebben a *Tiszántúl* című, Debrecenben megjelenő napilap szerkesztésének kérdéseit tárgyalta, illetve kéziratot kért annak számára. Következő 1942. március 22-i levelében — melyben részvétét nyilvánította Veres Péter unokájának halála miatt — szintén érintette az újság ügyét, de már elkeseredve, csalódással, s ez a csalódás önkritikáját, egész saját sajtóbeli működésének megítélését is meghatározta. Kodolányi 1942. deccember 23-i keltezésű sorai több szempontból is érdekesek. Egyik bekezdését a *Néhány megjegyzés Márai röpiratához* című, az író világképének rekonstrukciójához sok adalékot nyújtó cikke[41] előképének is lehet tekinteni. Ebben számol be Márai Sándor *Röpirat a nemzetnevelés ügyében* című műve első olvasásakor szerzett benyomásairól. A levél nagy részében azonban az Antal

37 MTAKK Ms 5495/290–326. Veres Péter hagyatékának katalógusa megjelent nyomtatott formában: N. ABAFFY Csilla: *Veres Péter kéziratos hagyatéka.* Bp. 1991. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai 20.)

38 Ld. KODOLÁNYI János: *Az emlékezések háza.* = Életünk 1989. 703–704.

39 Bartha Miklós Társaság 1925-ben alakult irodalmi és politikai társaság, mely sokat foglalkozott a szegényparasztság kérdéseivel, s földreformot követelt. Kodolányi János — ekkor a Társaság elnökségi tagja — aláírásával 1941. október 9-én meghívót kapott egy megbeszélésre Veres Péter. (MTAKK Ms 5495/300.)

40 Magyarország: 1893 és 1944. nov. 18. között megjelenő politikai napilap. Kodolányi János 1934-től 1938-ig a lap belső munkatársa volt. Ebben az időben, Zilahy Lajos és Mihályfi Ernő főszerkesztésével a Magyarország a népi írók egyik fontos orgánuma volt.

41 Megjelent: Magyar Csillag dec. 15. 14. sz. 437–449. Kötetben: KODOLÁNYI János: *Zárt tárgyalás.* Turul 1943. 51–80.

István, nemzetvédelmi-propaganda miniszternél[42] folytatott megbeszélésen elhangzottakról szólt. Antal kezdeményezésére jött létre az 1942. november 21-től 23-ig tartó, Lillafüreden megrendezett írótalálkozó, melynek céljaként az államvezetés és a „magyar szellemi élet legjavát képviselő irodalom kitűnőségei"[43] között létrejövő eszmecserét jelölte meg. Ennek a sok szempontból sikertelennek mondható konferenciának valódi célja az volt, hogy az államvezetés megnyerje kül- és hadügyi politikájának támogatására a magyar szellemi élet vezetőit. A szóban forgó megbeszélést 1942. december 21-én tartották tizenkét magyar író részvételével. Tárgya — mint ahogy egy, erre a megbeszélésre meghívó levélből kiderül[44] — a Lillafüreden felvetett gondolatok gyakorlati megvalósítása és egyéb időszerű irodalmi kérdés megvitatása volt. Itt felmerült egy hetilap, egy rádióműsor-sorozat és egy irodalmi tanács gondolata. Kodolányi felsorolta a résztvevőket is. „Tagjai, akik ott voltak most: (előkelőség sorrendjében) Harsányi, Márai, Bókay, Szabó Lőrinc, Németh Laci, Illyés, Zilahy, — őt előbb kellett volna említenem, mindjárt Márai után — Féja, Kállay, Tamási, Darvas és én. (Rólad nem szólhatok, mert nem voltál ott.)"

Az 1945 júliusában letartóztatott Fónyad Imre Dezsőnek, a Soli Deo Gloria Szövetsége főtitkárának, a református diákmozgalom vezéralakjának ügyében Veres Péterhez írott sorait a következő mondattal zárta Kodolányi: „Kérlek, ne feledd a barátságot — s *Te* nem is feleded."[45] Ha meg is maradt a barátság kettejük között, az elkövetkezendő évek eseményei évekre eltávolították őket egymástól. 1945. augusztus 1. és 1952. szeptember 20. között nem találunk egy levelet sem Veres Péter hagyatékában Kodolányitól, és ugyanezt az űrt látni Kodolányi János hagyatékában lévő Veres Péter levelek között. Ugyanakkor a személyes érintkezés teljesen nem szűnt meg, Veres Péter néha ellátogatott Akarattyára.[46] Kodolányi 1952. szeptemberi levelét — ebben megköszönte Veres Péternek az *Almáskert* című kötetébe írt dedikációját — megelőzte Veres és Illyés akarattyai látogatása, melyről említést is tett 1952. augusztus 12-én Szabó Lőrincnének.[47] Azonban levelezésük 1954-ben vált rendszeressé. Ebben az évben majdnem annyi levelet váltottak, mint a többi időben összesen. Levelezésük megélénkülése kapcsolódott Kodolányi Jánosnak az irodalmi életbe történő, valamivel későbbi visszatéréséhez. Ebben jelentős szerepet játszott Veres Péter is, akit ekkor választottak meg a Magyar Írók Szövetsége elnökévé. „Bár köztünk a

42 Antal István (1896–1975): politikus, miniszter. 1942. ápr. 17 és 1944. márc. 22. között nemzetvédelmi-propaganda miniszter.

43 Ld. ANTAL István 1942. okt. 16-i, Veres Péternek — MTAKK Ms 5491/209. — és Szabó Lőrincnek — MTAKK Ms 4678/36. — írott levelét.

44 Ld. Nemzetvédelmi-Propaganda Miniszter Hivatalának 1942. dec. 15-i, SZABÓ Lőrincnek szóló levelét. MTAKK Ms 4678/35.

45 MTAKK Ms 5495/306.

46 „Olykor-máskor benézett hozzám Veres Péter is, hol mint miniszter, hol mint pártelnök, hol mint a Földosztó Bizottság feje. Barátságos és kedves volt, segített is, néha azonban nem vettem észre, hogy a nyílt barátságunknak olyan érzésével közeledett hozzám, amilyennel őhozzá 1934 óta." (KODOLÁNYI János: *Az emlékezések háza.* = Életünk 1989. 703–704.

47 MTAKK Ms 6282/50. Egy Várkonyi Nándornak szóló, 1952. okt. 15-i levelében is szólt e látogatásról: „Járt nálam Veres P. és Illyés, megtárgyalták, hogy kapcsolódhatnék bele az ú.n. szellemi életbe, azt hiszem, csak a lelkiismeretüket akarták megnyugtatni." (KODOLÁNYI János *és* VÁRKONYI Nándor *levelezése.* Bp. 2000. 484.)

szellemi érintkezés sajnálatos módon megszakadt, mégis jólesik, hogy gondolsz rám, s nem felejtetted el, hogy egykor fegyvertársak voltunk" – írta Kodolányi 1954. március 4-én.[48] S ezt követően vált levélváltásuk sűrűbbé.

Kettejük levelezéséből – mely ritkán érint személyes területeket, s melyben kevéssé fordul elő szellemi problémák tisztázásának igénye – kiemelkednek Kodolányinak 1954. április 7-én kelt, Veres Péter egy cikkét illető sorai.[49] E levél is hangsúlyossá teszi azt a tényt, hogy a kor nyilvános irodalmi életétől függetlenül vagy vele szemben létezett egy, mondhatni illegális, szellemi magatartás. Kodolányi János egy úgynevezett irodalmi vitához szólt hozzá e levelével. Az irodalmi vita Sarkadi Imre egy cikke nyomán keletkezett. Ez Veres Péter *Rossz asszony* című regényének bírálata volt, amely az *Irodalmi Újság*ban jelent meg további hozzászólásokkal együtt. Sarkadi kritikájában és Veres válaszában előfordul egy kifejezés, a „parasztmítosz", melyet Kodolányi helytelennek ítélt, amelynek használata szerinte a mítosz fogalmának teljes félreismeréséről árulkodik. Kodolányi levelének célját a következőképpen határozta meg: „Szeretnék egy kicsit a belsejébe hatolni a mítosz-kérdésnek s a vele (helytelenül) összekapcsolt egyéb kérdéseknek is, hogy tisztán lássunk, s végetvessünk a fogalmak káros zűrzavarának."

Kodolányi szemében a fogalmak zűrzavara a metafizikai koordináta-rendszer hiányára mutat rá, az egyéni léten túli viszonyítás lehetőségének az elvesztésére utal. A fogalmak zűrzavarában való tévelygés, a magány, a cinizmus, illetve a misztifikált látszatok, illúziók abszolút értékként való kultikus tisztelete egyaránt ennek a hiánynak a következménye. A mítoszt illető alapvető meghatározásával találkozunk ebben a levélben: „A mítosz nem egyéb, mint az emberi faj őstudásából származó a priori igazságoknak a kor nyelvén való kifejezése." Kodolányi azt bizonyította Veres Péternek, hogy minden kornak, jelenünknek is van mítosza, mely alapvetően nem különbözik az archaikus mítoszoktól, s hangsúlyozta azt a tényt, hogy a marxizmusnak is van eszkatológiája. E levél valamennyire Kodolányi alkotói hitvallásának is tekinthető. A mítosz-kérdésből kiindulva, tisztázva a mítosz kapcsolatát a valláshoz, az egyházakhoz, a romantikához és az idealizáló lelkesedéshez, rámutatva a mítoszokat alapvetően meghatározó dialektikus világlátásra, illetve kibontva a hit fogalmát és szerepét, átfogó bölcseleti kérdéseket érintett. E sorai az 1945 után megszületett mitikus regénytetralógiájának[50] elemzéséhez megkerülhetetlen adalékokat tartalmaz. Kodolányi János e hozzászólása nem láthatott napvilágot, magánügy maradt. Nincs arra nézve semmilyen adat, hogy e levélben felvetett kérdéseket tovább beszélték-e, nem tudni, létrejött-e a következő személyes találkozás alkalmával, vagy később az a levélben említett, várt beszélgetés közöttük, mely „tisztán elméleti kérdések körül forgott volna". Levelezésüket vizsgálva feltehetően nem. Az utókor számára e levél jelentősége túlnő az irodalmi vita és Veres Péterrel folytatott párbeszéd határain.

48 MTAK Ms 5495/309.

49 MTAKK Ms 5495/312. E levélben írta Kodolányi: „Aztán visszaidézve eddigi találkozásaink emlékét, alig emlékeszem olyanra, ami tisztán elméleti kérdések körül forgott volna. Illő hát, hogy ezúttal másféle beszélgetést is folytassunk egymással."

50 A tetralógia egyes művei keletkezésük sorrendjében: *Vízözön* (első kiadásban még *Vízöntő* címmel – 1946), *Új ég, új föld* (1949), *Én vagyok* (1950–1952), *Az égő csipkebokor* (1953).

Veres Péter Illyés Gyulával együtt lépéseket próbált tenni annak érdekében, hogy Kodolányinak könyve jelenhessen meg, és a nélkülözésben élő író egzisztenciális gondjai valamennyire enyhüljenek. Erre lehetőséget teremtett az Írószövetség életében április végén bekövetkezett fordulat. Veres Péter, „félig-meddig" mint az Írószövetség frissen megválasztott elnöke és Illyés Gyula április végén látogatta meg Kodolányit akarattyai otthonában. Beszélgetésük során elvi megegyezés is született közöttük, miszerint lépéseket tesznek ketten Kodolányinak az Írószövetségbe történő felvétele és elbeszélés-gyűjteményének, illetve *Boldog békeidők* című regényének kiadása érdekében.[51] Közbenjárásuk azonban több, Kodolányi által nem várt akadályba ütközött. Minderről képet alkothatunk az 1954 májusában és júniusában Veres Péternek írott leveleiből. Különös módon Veres megkérte Kodolányit, hogy közvetítsen közte és Sinka István között is. Veres Péter, az Írószövetség frissen megválasztott elnöke Sinkának a kor kultúrpolitikáját illető, merev elutasítását remélte feloldani Kodolányi által. Kodolányi egy 1954. júl. 22-i levelében hosszasan beszámol Sinkával való találkozásáról. Szól helyzetéről, és ismerteti a költő nyilvános szereplésének feltételeit.[52]

Levelezésük következő része Kodolányi novelláskötetének megjelenésével illetve annak előszavával kapcsolatos. A könyv, mely 1922 és 1933 között írott elbeszéléseit tartalmazza, 1955 márciusában jelent meg *Éltek, ahogy tudtak* címmel. A kultúra irányítóinak azt az igényét, hogy a kötet előszóval jelenjen meg először 1954. augusztus 3-án közvetítette Veres Péter Kodolányi felé. Kodolányi teljesítette a kérést, megírta. Az Írószövetség elnöksége 1954. szept. 11-én tartott ülésének határozatai közt a hatodik pont (Folyó ügyek) első bekezdése foglalkozik a novelláskötet tervezett előszavával: „A Kodolányi előszót az Elnökség hiányosnak találta. Megbízta Veres Pétert és Erdei Sándort, hogy Kodolányival tárgyaljon ennek a hiányosságnak megszűntetéséről. Az Elnökség még egyszer nem kíván ezzel foglalkozni, és a Titkárságra bízza annak eldöntését, hogy a kijavított előszót alkalmasnak találja-e a megjelenésére." Aláíró: Fábián Zoltán, elnökségi titkár 1954. szept. 11-én.[53] A levelezésben később is előfordul az előszó kérdése. Kodolányi egyik, 1954. okt. 6-i levelében javasolta – Veres Péter útján az Írószövetségnek –, hogy könyve előszó nélkül jelenjen meg, vagy maga Veres Péter írjon egy előszót.[54] Veres Péter hagyatékában Kodolányi levelei után található egy gépírásos változat keltezés nélkül, mely a kötetben közölttől több helyen is eltér.[55] E gépiratos változat második bekezdésének utolsó mondata így hangzik: „Mert az emberhez nem méltó élet láttán ma, őszülő fejjel is ugyanazt a fölháborodást érzem, amit ifjú koromban." A megjelent változatban e helyett ez szerepel: „Sok olyasmi, ami harminc évvel ezelőtt zavaros volt, ma sokkalta tisztább."[56] A harmadik, utolsó bekezdés a gépiratban: „Nagy öröm számomra, hogy e könyvem megjelenése lehetővé vált. Mert így összeköthe-

51 Ld. KODOLÁNYI János 1954. máj. 12-i és máj. 18-i, Várkonyi Nándorhoz írott levelét. (KODOLÁNYI János *és* VÁRKONYI Nándor *levelezése.* Bp. 2000. 542–547.

51 MTAKK Ms 5495/317.

53 MTAKK Ms 5490/157. 4 p.

54 MTAKK Ms 5495/392.

55 MTAKK Ms 5495/326.

56 KODOLÁNYI János: *Éltek, ahogy tudtak.* Bp. 1955. 10.

tem ismét a múltat a jelennel, a jelent a jövővel, s megerősödöm abban a hitemben, amivel fiatalon utamra indultam: az igazság keresése és kimondása minden időben, minden alkalommal kötelesség." Megjelent változat utolsó sorai: „Nagy öröm számomra, hogy könyvem megjelenése lehetővé vált. Mert így út nyílik számomra a *mai* magyar nép, a *mai* magyar élet megismerése felé, hogy ma is résztvehessek népem sorsának kialakításában. — Végül még egyet: az *író alakokban, helyzetekben, sorsokban* fogalmazza meg *ítéletét* a világról s egyben önmagáról." Erről a változtatásról keserűen írt barátjának, Várkonyinak 1954 október 16-i levelében: „A még csonkább előszó most már siralmasabb képet mutatott. Kihagyták, hogy az írónak kötelessége az igazságot keresni, s mindig, mindenütt kimondani. Kihagyták, hogy ma ugyanazzal a lelkiismeretességgel kívánom szolgálni a magyar népet, amivel ifjúkoromban tettem. Röviden: torkomra forrasztották a szót[...] Aláírtam, elküldtem. Most várom a szerződést[...] Szerződés még most sincs[...]"[57]

Kodolányi utolsó hosszabb levele 1955. április 9-én kelt, s ebben elsősorban a *Boldog békeidők* című regényének kiadási gondjairól szólt.[58] Veres Péterben — e mű utóéletében játszott szerepe miatt — Kodolányi súlyosan csalódott. 1955. június 25. után — ekkor egy dedikált könyvért mondott köszönetet — már nem találni tőle Veres Péternek szóló levelet, bár személyes kapcsolatuk később is fennmaradt. Kodolányi ha erős kritikával is nézte Veres Péter közszereplését, s 1948 utáni irodalmi működését, megmaradt közöttük — részben a múlt okán — a barátságnak egy formája. „Lelke valamelyik zugában — írta Kodolányi Szabó Lőrincnének — őriz még valamit a régi Péterből, aki hívő volt, bátor és egyenes, egy hősi kis sovány paraszt, akinek csak szellemi igényei voltak, s azokért le tudott mondani mindenről."[59] (3. ábra) És Veres Péter is önkritikával ítélte meg írótársával szembeni magatartását, tudva, érezve a másik személyének és művének jelentőségét. Kodolányi János temetésén, 1969. augusztus 18-án elmondott beszédét a következő szavakkal zárta: „Kodolányi János is egyike volt azoknak a folyton égő lelkeknek, akiknek tüze nemcsak melegíti, hanem sokszor égeti, perzseli is azokat az emberi lényeket, akik közel állnak hozzá. De lám, kell nekünk az ilyen tűz, tegnap is kellett s nyilván holnap is kell, mind az idők végezetéig. A magyarázat sorsunkban rejtőzik."[60]

3.

Az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában őrzött írói hagyatékok közül Szabó Lőrincé tartalmazza a legtöbb Kodolányi János életére és működésére vonatkozó dokumentumot. F. Csanak Dóra katalógusa[61] 64 levelet, 9 kritikát, tanulmányt és 63 kisebb prózai írást sorol fel Kodolányitól. Szabó Lőrinc hátrahagyott iratainak csak

57 KODOLÁNYI János *és* VÁRKONYI Nándor *levelezése*. Bp. 2000. 558.
58 MTAKK Ms 5495/325.
59 KODOLÁNYI János 1955. júl. 2-i levele Szabó Lőrincnének. MTAKK Ms 6282/57.
60 VERES Péter: *Kodolányi Jánosról.* = Életünk 1969. 63–65.
61 F. CSANAK Dóra: *Szabó Lőrinc kéziratos hagyatéka*. Bp. 1973. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai 6.)

3. Veres Péter kerékpár-igazolványképe 1937-ből
MTAKK Ms 5490/7

egy része került az Akadémia Könyvtárába, kisebbik része a család birtokában maradt, s később azt részben a Petőfi Irodalmi Múzeumban helyezték el letétként. Így néhány Kodolányitól származó levél a PIM-ben található meg, jó néhány levél azonban mindmáig lappang. E lappangó levelek többségéről korábban fénymásolat készült.[62] Ezek az Akadémia Könyvtára Kézirattárában megtekinthetők.[63] Ugyanakkor Kodolányi Jánosnak az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött és feldolgozott hagyatéka egy-kettő kivételével feltehetően Szabó Lőrincnek összes hozzá írt levelét tartalmazza.

A két barát, Kodolányi János és Szabó Lőrinc közötti levelezés a költő életének utolsó évtizedében 1948 nyarától vált rendszeressé. Ennek az évnek a nagy részét Kodolányiék már Balatonakarattyán töltötték. Ezt megelőzően egymásnak csak alkalomszerűen írtak, nem alakult ki közöttük — időszakokra sem — folyamatos levélváltás. Otthonaik közelsége, azonos írói, baráti körbe tartozásuk, a közös újságírói lét, a közös munkahely általában biztosította számukra a személyes érintkezés mindennapi lehetőségét.

Kodolányi erősebben határozta meg levelezésük jellegét, rendszerességének is elsősorban ő volt a letéteményese, s érdeklődése, véleménye valamennyire befolyásolta is azt, hogy miről is számolt be barátja. A szellemi dolgok említésének igénye is elsősorban Kodolányit jellemezte. Szabó Lőrinc leveleiben csak sietős rövidséggel szólt általánosabb kérdésekről, mintha ezeket nem tartotta volna érdemesnek túlbeszélni egy levélben. Ugyanakkor megfigyelhető a költőnél egyfajta óvatosság, úgy látszik, ki akart térni bizonyos kérdések tárgyalásától. Azonban mindketten otthonosak voltak a másik gondolkodásának, érzéseinek közegében. Szabó Lőrinc írta: „[...]mi úgyse szoktunk olyasmit kérdezni egymástól, amire szinte előre ne tudnók egymás feleletét".[64]

1949-től évekig sem Kodolányi János, sem Szabó Lőrinc írói munkássága nem felelt meg az új, kizárólagos irodalmi követelményeknek. Kodolányinak öt évig egyetlen sorát sem közölték. A költőhöz írott leveleiből is fogalmat alkothatunk arról a szegénységről, ami őt és feleségét körülvette. Akarattyára költözésük után több mint egy évig nem volt arra elegendő pénzük, hogy a villanyt bekössék a házba. Évek teltek el, míg egy rádiót kapnak ajándékba, amin zenét hallgathattak. Feleségét és őt betegségek kínozták. Fogai romlottak, ínye sorvadt, kelések be nem gyógyuló sebei kínozták. Gazdálkodtak, gyümölcsöt, zöldséget, szőlőt termesztettek, disznót neveltek. Egyetlen anyagi forrásuk kezdetben a pasaréti lakás ára volt. 1950. február 21-én kelt levelében így írt sorsukról: „Csupán annyi pénzünk van, hogy a tejet, a petróleumot, a kenyeret, a postát, s kisebb szükségeseket fizetni tudjuk. Utazásra, pesti tartózkodásra nincs. Fogaink is sorra tönkremennek, pedig egy-egy töméssel most még meg lehetne őket menteni. Mindenünk olyan rongyos, hogy nem lehet kijavítani. Ha pedig volna is pénz, itt a kert, a tavaszi munka: ásás, nyesés, perme-

62 Kabdebó Lóránt anyaggyűjtéséből származnak, mely Kodolányi Szabó Lőrincnéhez írott leveleinek másolatait is tartalmazza.

63 MTAKK Ms 6282/1–62.

64 1953. január 19. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban OSZK Kt.) Fond 201/511: 58.

tezés, ültetés, vetés stb. A rendelet szerint márc. 10-re el kell végezni, akár esik, akár fagy, akár süt, akár köd van. Futószalagon művelt kertek! Nem csak az új erkölcs, új hit és új irodalom, de új természeti törvények is!"[65]

Kodolányi János és Szabó Lőrinc levelezésében találhatunk munkásságukra, műveik keletkezésére vonatkozóan is adalékokat, bár legtöbbször csak az említés szintjén. Kodolányi úgy gondolta, hogy barátja számára nem különösebben érdekesek a regényeit megelőző előkészületek, történelmi, vallástörténeti kutatások, nem foglalkoztatják oly nagy intenzitással a művek jelentését befolyásoló bölcseleti kérdések. Mikor Kodolányi az *Én vagyok* befejezése után és már a *Mózes*-regényre készülve 1952. április 10-i levelében érinti Mózesre vonatkozó kutatásait, olvasmányait, megjegyezte: „[...]bizonyosan untat is Téged, mint minden efféle vallási és történeti kérdés".[66] Kodolányi ha beszámolóiban szólt is művei keletkezésének egyes stádiumairól, ha némi képet kapunk is alkotómódszeréről, ez a kép nem különösebben gazdag részletekben. Megemlített egy-egy őrá erősebb hatást gyakorló szerzőt, beszélt egy-egy fontosabb olvasmányélményéről, de kettejük között nem volt meg a szellemi tájékozódásnak az az összeforrottsága, mely mondjuk Kodolányi Jánosnak Várkonyi Nándorral való kapcsolatát jellemezte. Ugyanakkor Kodolányi többször írt Szabó Lőrincnek írás előtti, írás közbeni vagy egy műve befejezését követő lelkiállapotáról. Helyenként érzékelhető az alkotást végigkísérő belső küzdelem, a büszkeség és a kétség, a bizalom és a céltalanság érzetének kiszolgáltatott magányos lét küzdelme, mely az első években inkább sikeres volt, legalábbis az író leveleiben ezt a látszatot keltette. 1949. november 12-i levelében nem sokkal Pasarétről elköltözése és az *Új ég, új föld* befejezése után a szabadságról, könnyű lelkiállapotáról, alkotókedvéről írt: „[...]csalódásaimon nevetek –, s írok tovább"[67]. Játékos iróniával ellenpontozott, diákosan csipkelődő dicsekvéssel adott hangot műve feletti büszkeségének. „Lorenzóm, *valóban* én vagyok a legnagyobb lírikus, ezt be fogod látni, mihelyt elolvasod új művemet. [...] Zsebretettem az egész magyar irodalmat, s hozzá még Thomas Mannt s egynehány más idegen fiút. Most javítgatom, s nem győzöm csodálni enmagamat."[68] 1950. január 13-i levelében írta, már az *Én vagyok* című regényére készülődve: „Úgy érzem, húsz évig tudnék egyfolytában írni anélkül, hogy grafomániás lennék. Még hozzá könnyen, játszva, élvezettel."[69] 1952. március 23-i levelében azonban a tervezett *Mózes*-regénnyel összefüggésben írta: „Még a *Mózes* sem érdekel annyira, mint ahogy a *Júdás* érdekelt, nem mondom, hogy ezt még meg kell írnom, mint valami végrendeletet. A szálak, amik a világhoz, az élethez, az emberekhez, az ügyekhez kötöttek, lassanként elszakadoznak, már semmi kedvem összebogozni őket. Még csak nem is sajnálom."[70] Ezt a kedvetlenséget csak részben vagy egyáltalán nem magyarázhatja a munka utáni kimerültség csömöre. Hisz az *Új ég, új föld* megírása után tenni- és alkotnivágyással tekintett a jövőbe.

65 MTAKK Ms 4683/36.
66 MTAKK Ms 4683/40.
67 MTAKK Ms 4683/30.
68 Uo.
69 MTAKK Ms 4683/34.
70 MTAKK Ms 4683/39.

Ekkor már elviselhetetlenné válhatott a három éve tartó elzártság, a némaság, a hiábavalóság tudata, anyagi helyzetének kilátástalansága, és az az érzés, hogy meglazultak a barátaihoz fűződő kötelékek. „Nem akarok találkozni senkivel" – közölte.[71] Pontosan egy évvel később a munka megkezdése előtt közvetlenül ezt írta: „Egyébként mindent megismertem és tanulmányoztam, ami magyar, német vagy francia nyelven olvasható. Olyan hatalmas anyag birtokában vagyok, hogy azt sem tudom, mit rostáljak ki. Ez azonban munka közben válik el igazán. Soha ilyen nehéz feladat előtt nem álltam, mint most."[72] Ugyanez év októberében hosszasan tudósított regénye és saját maga állapotáról. „Ma reggel befejeztem a *Mózes* II. kötetét, meglehetősnek látom. [...] Kezdek fáradni, sőt olykor annyira fáradt vagyok, hogy alig lélekzem [...] Olyan pontosan dolgoztam, mint egy műszer. Anyagom az utolsó oldalig grammra kimérve beosztva[...]"[73] 1953. december 27-i levelében már regényének és egyben tetralógiájának befejezéséről számolt be. Szabadnak, feleslegesnek és kimerültnek érezte magát. „Ezután már nincs semmi mondanivalóm, minden fontosat elmondtam, megmagyaráztam, szinte végrendeletszerűen papírra vetettem[...]"[74]

Kodolányi 1949. június 24-i levelében, az *Új ég, új föld* alkotása idején így vallott az alkotás céljáról, miértjéről: „Igen, hinni tudok, bár igen nehezemre esik. Ámde ha nem hiszek pld. a szamárban vagy a magam szamárságában, mégis van hinnem a végső ponton[...] S éppen ez a végső pont teherbírásának igazi próbája. Most például jól, könnyen, élvezetesen dolgozom a *Vízöntő II.*-n anélkül, hogy megkérdezném magamat: hiszek-e benne. Mert csak így felelhetnék: nem hiszek. És mégis csinálom. Nem kényszerből, hiszen szerződésem nincs, ami szorítana, pénzt sem kapok érte, ami hajtana az írásban, nem is azért, hogy megjelenjék, nincs aki kiadja, beláthatatlan ideig nem is lesz, tán sohasem lesz. [...] Azért sem dolgozom, hogy barátaim kéziratban olvassák, lemásolják, tovább adják, mint némely országban lelkes ifjak tették. Hát miért írom? Mert ez is a végső ponthoz tartozik."[75]

Kodolányi művének miértjét az őt körülvevő világon túlmutató valóságban találta meg, és számára a személyes sors felett létező szükségszerűséggel volt kapcsolatban. Egy regény gondolata túl van minden földi elváráson, így értelmetlenné válik minden elképzelés, mely csak a műre vonatkozik, mely az esztétikai minőséget, szerepet, funkciót, mondanivalót tartja szem előtt. Az alkotást létrehozó hit már-már vallásos, mivel a hit nem a műre, hanem egy végső pontra irányul. A végső pont, a végső pontban való bizonyosság pedig egyben kényszer, melynek engedelmeskedik az alkotó. Kodolányi egy későbbi, Szabó Lőrincnének írott levelében mondta *Mózes*-regényével kapcsolatban: „Félek unalmas és fárasztó lennék, ha kifejteném azt a sok és sokféle okot, ami *Mózes* megírására kényszerít. Mert kényszerít, s nem magam választom a »témát«"[76]. Mindebből adódik, hogy maga a mű, a regény csak út, melynek célja már a művön, az alkotó vagy a befogadó életén túl van.

71 Uo.
72 1953. márc. 23-i levele Szabó Lőrincnek. MTAKK Ms 4683/47.
73 1953. okt. 10. MTAKK Ms 4683/49.
74 MTAKK Ms 4683/51.
75 MTAKK Ms 4683/28.
76 KODOLÁNYI János 1952. júl. 9-i levele Szabó Lőrincnének. MTAKK Ms 6282/48.

Szabó Lőrinc saját műveinél többször beszélt műfordítói munkáiról. Majd minden fontosabb megbízásáról beszámolt, néha részletesebben, műhelyproblémákat is érintve. Levelezésükben azonban nem egy versfordítás, hanem – egy Szabó Lőrincre nem elsősorban jellemző – regényfordítás kapott nagyobb jelentőséget. Thomas Hardy *Tess of the D'Ubervilles* című regényéről van szó, melynek az *Egy tiszta nő* címet adta a költő.[77]

A regény megjelenésére 1952. december 31-i levelében reagált Kodolányi.[78] Dicsérte a mű tömörségét, fegyelmezettségét, pontos szerkesztését, valóságismeretét, de a mű elsőrendű értékének a mű miszticizmusát tartotta, illetve a mitikus szemlélet jelentkezését. Lényegi erényének látta, hogy mindjárt a regény elején a mítosz kezd életre kelni, kivirágozni. „Tess a mítoszban él, a léleknek a legmélyebb rétegében s világában" – mondta Kodolányi.[79] Ez a megállapítása ahhoz a freudi–jungi szemlélethez kapcsolódik, mely a mélylélektan és a mítosz rokonságát vallja; a gyermekkorba és az emberi történelem kezdetébe visszahatolás rokonságát. Ehhez a megállapításhoz kötődik az író korábban idézett, az *Új ég, új föld* keletkezése előtti jegyzete miszerint: „Nem történelmet, hanem történetet írok, méghozzá egy lélek vagy pontosabban a lélek történetét."[80] Egyetlen lélek vizsgálatakor, a mindenki mással közös hiedelemvilághoz jutunk el. Hardy jelentőségét abban látta, „hogy ilyen biztosan, ilyen tudatosan le tudott nyúlni a lélek, minden emberi lélek mélyén élő mítoszvilágba".[81] A „teljes művészi látás és világábrázolás" a görög sorstragédiákkal, Homérosszal, a *Kalevalá*val rokonította számára a művet. Kodolányi hangsúlyozta, a regényben minden jelképes értelmet nyer, és „nem azért, mert az író jelképpé teszi őket, hanem mert a mély, ősi mítoszvilág fényében törvényszerűen jelképek önmagukban".[82] A mű nem az elbeszélő szubjektív alkotása, hanem objektív valóság. A korábbi levelekben foglaltaknak következményeként felmerült az összehasonlítás Veres Péter írói világával. „Jó, jó, mondhatod, ha Péterünket olvasod, ez így van *azoknál* az embereknél[...] De ha Hardyt olvasod, akkor érzed és megszenveded, hogy nem Tessnél és 'azoknál' van így, hanem Benned is, bennem is, szervesen hozzáforrsz a műhöz, s a mű alakjaihoz, nem állsz kívül rajtuk[...]" „Itt a lényeg: egzisztenciális ügyről van szó minden pillanatban, a magunk egzisztenciális ügyéről."[83] Ha az összevetést sarkítani akarnánk, beszélhetünk a megjelenítés és a megidézés különbözőségéről. A Kodolányi által elmondottakból következik, hogy az ábrázolásnál fontosabb a szimbolikus mozzanat megragadása, avagy a szimbólumteremtés, mert ahogyan a szimbólum összeköti az egyedit az abszolúttal, a megidézett sors az abszolúttal való kapcsolata révén a befogadó személyes sorsává válhat.

Mindennapi életük szereplői, gyakran megjelennek leveleikben. Családtagjaikkal történtek általában részletesen tárgyaltatnak. Sokszor felbukkannak a kortársak is.

77 HARDY, Thomas: *Egy tiszta nő.* Ford.: SZABÓ Lőrinc. Bp. 1952.
78 MTAKK Ms 4683/45.
79 Uo.
80 Idézi: TÜSKÉS Tibor: *Kodolányi János.* Pécs. 1999. 211.
81 Uo.
82 Uo.
83 Uo.

Gyakori szereplő Haraszti Sándor, Baránszky-Jób László, Németh László, Veres Péter, Tamási Áron, Nagy Lajos, Szabó Pál, a festő Kemény László és felesége, Szabó Lőrinc sógornője, a költőnő Mikes Margit.

Levelezésükben szereplő kortársaik közül kettőről külön kell szólni. Az egyik Móricz Zsigmond, aki valamilyen módon mindkettejük életét és pályáját meghatározta. Szabó Lőrinc említette őt először 1949. május 23-i levelében[84], annak kapcsán, hogy elment az *Úri muri* egyik előadására. Dicsérte a darab életszerűségét, az alakok rajzát, a dialógusokat, de szerkesztetlennek tartotta a művet. Kodolányi hosszabban reagált a költő reflexióira. Móriczot idéző sorai a kései olvasónak már nem szolgálnak különös újdonsággal ő és mestere személyes viszonyát illetően, de mindenképpen színezik az erről kialakult képet. Amit Móriczról írt, megelőlegezi a hat évvel később megszülető, könyv méretű visszaemlékezést, mely *Utóhang – Emlékeim Móricz Zsigmondról* címmel jelent meg először.[85] Itt olvasható annak a fájdalmas jelenetnek az első megfogalmazása, mely több évvel Kodolányi és Móricz kapcsolatának megszakadása után, 1938-ban történt meg Leányfalun. Ez kettejük találkozása volt, mely Szabó Lőrinc közvetítésével jött létre, s ekkor Kodolányi visszautasította Móricz békülési szándékát (4. ábra).

A levelezés másik leggyakoribb szereplője Illyés Gyula. Kodolányi és Szabó Lőrinc hozzá fűződő viszonya eltérő volt, és személyének megítélése vitát indított el kettejük között. Kodolányi Szabó Lőrinchez írott néhány 1948-ból és '49-ből származó levelének tanúsága szerint keserűséggel gondolt Illyésre. 1945-ben, illetve az azt követő években is, mikor Szabó Lőrinc, Kodolányi János és mások sorsához, életművéhez való viszony politikai-ideológiai elkötelezettséget jelentett akarva-akaratlan, mikor a politika jelentős mértékben meghatározta a személyes kötődéseket vagy ellentéteket Szabó Lőrinc helyzetének javulásában nagy szerepe volt Illyés Gyulának.[86] Az a tény, hogy Illyés barátsága garanciát jelentett Szabó Lőrinc hovatartozását illetően, nagyrészt függvénye volt a Magyar Kommunista Párt az irányú törekvésének, hogy megszerezzék a népi írók egy részének támogatását politikájuk számára. Illyés azonban nem állt ki oly mértékben Kodolányi és más, szintén a népi táborba tartozó író mellett, mint tette azt Németh László vagy Szabó Lőrinc esetében. Kodolányit sértette Illyés óvatossága. Bántotta Illyés hallgatása, amikor Zilahy Lajos az ostrom után '45-ben egy cikkében megtámadta. Emlékezésében távolságtartónak ábrázolta Illyést, mikor Illyés Zilahyval nem sokkal e cikk megjelenése után meglátogatta őt.[87] Illyés nem tett vagy nem tehetett meg annyit, mint amennyit Kodolányi várt tőle. Ugyanakkor Kodolányi keserűségét még motiválta az a tudat, Illyés valamennyire oka annak, hogy a *Válasz* körében sem foglalhatta el méltó helyét,

84 OSZK Kt. Fond 201/511: 20.

85 KODOLÁNYI János: *Utóhang. Emlékeim Móricz Zsigmondról.* = Dunántúl 1955–1956 10–20. sz; később kötetben: KODOLÁNYI János: *Egy marok föld.* In: Uő: *Visszapillantó tükör.* Bp. 1965.

86 Ld. KABDEBÓ Lóránt: *Egy eszmélet története.* In: SZABÓ Lőrinc: *Bírákhoz és barátokhoz.* Napló és védőbeszédek 1945-ből. Sajtó alá rendezte és az utószót írta KABDEBÓ Lóránt. Bp. 1990. 253–334; KABDEBÓ Lóránt: *Az összegzés ideje.* Bp. 1980; ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945.* Bp. 1986. 347–407; ILLYÉS Gyula: *Itt élned kell.* Bp. 1976. 2. köt. 644.

87 KODOLÁNYI János: *Elvetélt reformer.* In: Uő: *Visszapillantó tükör.* Bp. 1968. 392–394.

4. Szabó Lőrinc 1938-ban egy dunai hajókiránduláson. Az ő közvetítésével találkozott ekkor Leányfalun Kodolányi János Móricz Zsigmonddal

pedig a negyvenes évek második felében ez az egyetlen folyóirat, mely a népi íróké, melynek körébe tartozónak vallotta magát, és szinte az egyetlen hely, ahol közöltek még tőle valamit. Úgy gondolta, hogy Illyés szemlélete alapvetően meghatározza a *Válasz* közegét, és ő ebben is idegenné vált. Az, hogy Illyés mellőzte, maga után vonta azt, hogy a folyóirat s annak munkatársai is mellőzték. Szabó Lőrincnek írta 1948. július 26-i levelében: „Sárköziné egy szót sem válaszolt a levelemre. Még csak annyit sem írt, hogy nem érdekli az ügy. Arra is kértem, tudósítson, vajon a *Válasz* számára küldhetnék-e valamit, de erre sem reagált. Íme így fest az a 'posszibilitás', amit számomra Illyés megteremtett, s ami megvalósulván, immár semmi szükség a *Válasz*ra és az ő tevékenységére. Így fest a helyzet a *Vízöntő* megjelenése után."[88] A folyóirat működésének második szakaszában egyetlen elemző írást nem közölt Kodolányi János munkásságáról, nem közölt ismertetést sem az 1948 elején megjelent *Vízöntő*ről, pedig szinte csak e regényével volt jelen a folyóirat lapjain.

Szabó Lőrinc nem fogadta el Kodolányi véleményét Illyésről, 1949. június 22-i keltezésű levelében védelmébe vette a keménynek és igaztalannak tartott bírálattal szemben. „Megszokhattad volna, hogy a valóság valami egészen más lehet, mint aminek 'látszik', mint aminek 'mondják', sőt aminek te magad képzeled" — oktatta barátját. „Becsületes ember, nagy tehetség, a többi sors és lelkiismeret kérdése. S az ő lelkiismerete különb, mint a sorsa."[89] Kodolányi erre a levélre válaszolva visszakozott, szinte védekezett. „A te dolgod, hogy megszűrd, amit én írok Neked, egyáltalán nem vindikálom magamnak a valóság csalhatatlan ismeretét, mondom."[90] A korábbi szavai által közvetített indulat kellemetlen utóhatását visszafogott megbánással oldotta fel egy ismeretelméleti általánosságban. Az évekkel Kodolányi megítélése is változott, ahogyan látta, Illyésnek mekkora része van a hosszú időre elhallgattatott írók visszatérésében, a közelmúlt és a jelen irodalmi értékeinek átmentésében. Talán úgy gondolta, egy tett vagy gesztus morális terhe is közös és általános érdekekért hozott áldozat volt. „Hogy ő mekkora szolgálatot tett (nemcsak nekem, másoknak is), mindig dicsősége lesz neki, s szinte példátlan a magyar irodalom történetében" — írta Szabó Lőrincnének 1955-ben.[91] Valamivel később pedig ezt jegyezte fel: „Illyést azonban egyre jobban tisztelem."[92]

Kodolányi és Szabó Lőrinc későbbi levelezésében végigkísérhetjük az 1954-ben elkezdődött folyamatot, amely végül az irodalmi életben betöltött korábbi helyük — ha nem is szerepük — visszaszerzéséhez vezetett. Ugyanakkor láthatóvá válik az elégtételadás nem mindig nagyvonalú szándékának kései, látványos megnyilvánulásai mögötti szakadék, mely a hivatalosság, a közélet e gesztusait elválasztja kettejük valódi egzisztenciális kérdéseitől. Ez a hosszú idő után első önálló publikálásukig vezető út nem volt konfliktusmentes, és kimenetele is sok esetben kétségessé vált — főleg Kodolányi János estében.

88 MTAKK Ms 4683/19. A *Vízöntő* Kodolányi János regénye. Később már *Vízözön* címmel jelent meg.
89 OSZK Kt. Fond 201/511: 24.
90 KODOLÁNYI János 1949. jún. 24-i levele Szabó Lőrincnek. MTAKK Ms 4683/28.
91 1955. márc. 31. MTAKK Ms 4703/204.
92 KODOLÁNYI János 1955. jún. 10-i levele Szabó Lőrincnének. MTAKK Ms 6282/56.

1954-től, az irodalmi életbe történő fokozatos visszatéréssel levelezésük némiképpen megritkult; intenzívebbé a másikért való aggodalom tette inkább, amikor egyiküket vagy másikukat kórházban kezelték életveszélyes állapotban. Szabó Lőrincet a számára sikeresnek mondható 1954-es év legvégén érte a második szívtrombózis, alig több mint egy év múlva Kodolányit az első. A szívinfarktussal elkezdődött életükben a betegséggel, az elmúlással való küzdelem időszaka. Kodolányinak már lett volna lehetősége, hogy visszavonultságából kimozduljon, betegsége azonban megakadályozta. Szabó Lőrinc 1955 decemberében hiába küldte el a *Végrendelet* pécsi bemutatója alkalmából gratulációját barátjának a színház címére. Az író nem vett részt a premieren. Kodolányi távollétét nem a protokolláris kötelezettségekkel szembeni távolságtartás magyarázta, hanem az év októberétől jelentkező rosszullétek, melyek utólag visszatekintve szívtrombózisának előjelei voltak. Kodolányi utolsó, ismert, Szabó Lőrinchez írott levele 1955. május 25-én kelt.[93] Feltehető, hogy ebben az évben ezt követően is kereste barátját soraival Kodolányi, de 1956. február közepén bekövetkezett szívrohama után már alig írt levelet.

Kodolányi János Szabó Lőrincnek írott levelei kiemelkedő jelentőségűek írójuk életében. Nem pusztán csak mennyiségileg, hanem abban a tekintetben is, mi mindenről vallott bennük. Az esszéista megnyilatkozásaival találkozunk mikor, például a nyelv szerepéről, a nyelv helyes használata és a mindennapi erkölcs összefüggéseiről, a civilizációs kényszer által veszélyeztetett kultúrákról, a népművészetről írt sorait olvassuk. Fontos szövegszerű alapját alkotják a pályakép megrajzolásának, ugyanakkor e levélírói tevékenységének elsősorban a harmadik korszakához kötődő levelezés az életmű részének is tekinthető, nem pusztán kiegészítőjének.[94] (5. ábra)

Szabó Lőrinc egy megjegyzését kommentálva, miszerint „a levélírói literatúra is megszűnik"[95], azt írta Kodolányi Várkonyi Nándornak: „Nem hiszek a műfajok halálában"[96]. E szavaiban ott a meggyőződés, hogy a műfajok elmúlhatatlan normákhoz kötődnek. Annak az embernek az igazsága, aki – saját bevallása szerint – ha nem is talált sok gyönyörűséget az életben, annál többet a létben.[97] Erre utal a tiszta fogalmazás kényszere. És úgy írt művészi igényű stílussal levelet, hogy sohasem pillantott félszemmel az utókorra, mely hol kíváncsi tisztelettel, hol – Osvát Ernő szavával élve – „falánk kegyelettel"[98] vizsgálja szavait.

93 MTAKK Ms 4683/60.

94 Annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy mi valójában e levélanyag elsőrendű jelentősége, talán közelebb visz e levelek jegyzetekkel ellátott, megjelenés előtt álló kiadása. (KODOLÁNYI János *levelezése* SZABÓ Lőrinc*cel és* SZABÓ Lőrincné MIKES Klár*ával 1948–1957.* Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta HORÁNYI Károly.)

95 1951. júl. 6. OSZK Kt. Fond 201/511: 43.

96 KODOLÁNYI János 1951. júl. 31-i levele Várkonyi Nándornak. KODOLÁNYI János *és* VÁRKONYI Nándor *levelezése.* Bp. 2000. 363.

97 Ld. KODOLÁNYI János 1951. febr. 5-i levelét Szabó Lőrincnének. MTAKK Ms 6282/37.

98 OSVÁT Ernő datálatlan levele Hatvany Lajosnak. MTAKK Ms 387/115.

5. Kodolányi János a hatvanas évek végén

HORÁNYI, KÁROLY

János Kodolányi's Letters in the Department of Manuscripts of the Library

The correspondence of János Kodolányi (1899–1969), novelist, short-story writer and publicist, is of special significance in twentieth-century Hungarian literary history. For one thing, it is of vast extent. For another, these letters contain important information for the analysis of his short stories and novels and reflect the age in which they were written. Beyond question they form an integral part of his oeuvre.

A number of literary bequests preserved in the Department of Manuscripts contain documents relating to Kodolányi. The most outstanding ones are the letters addressed to *Péter Veres* (1897–1970), a well-known peasant writer, to *Béla Fischer* (1877–1953), sub-prefect in Pécs and member of the Upper House, as well as to the poet *Lőrinc Szabó* (1900–57). The author describes these letters and shows their importance in Kodolányi's oeuvre.

In his letters Kodolányi informed Veres about various events in the literary world as well as discussing problems of publishing, while the correspondence with Fischer adds essential details to an understanding of Kodolányi's work in the first half of the 1940s. Most significantly, the Szabó collection contains a wealth of documents on Kodolányi's life and writings. From the summer of 1948 – i.e. during the last decade of the poet's life – the two friends were in regular correspondence.

BABUS ANTAL

Egy hagyaték regénye
(Lengyel József kéziratainak sorsa)

Csak találgathatjuk, hogy miként alakult volna Lengyel József életútja, ha egészen fiatalon, huszonkét évesen nem csatlakozik a kommunista mozgalomhoz, de biztos feltételezhetjük, hogy kevésbé lett volna göröngyös. A Kommunisták Magyarországi Pártja egyik alapítójaként a *Vörös Újság* szerkesztőségében dolgozott, ezért a Kommün bukása után, 1919 őszén kénytelen volt Bécsbe emigrálni. Innen 1927-ben Berlinbe költözött, majd 1930-ban Moszkvába. Naiv hittel érkezett a kommunista világmozgalom szívébe. A szovjet határra érvén egy vasutas újságot kért tőle, amiből Lengyel azt a megmosolyogni való következtetést vonta le, hogy a munkások olyan magas szellemi színvonalon állanak, hogy folyton a nyomtatott betűt szomjazzák. A meztelen igazság pedig az volt, hogy a nagy szegénységben a vasutasok újságpapírba csavarták a dohányt. 1938-ban letartóztatták, Szibériába száműzték, ahonnan kilenc év múlva, 1947-ben szabadult. 1949-ben azonban már újra a száműzöttek keserű kenyerét ette, s csak 1955-ben engedték vissza szülőföldjére. Tulajdonképpeni szépírói pályafutását hazatérte után kezdte, s húsz év szívós, kitartó, elismerésre méltó munkájával számottevő életművet hagyott az utókorra. A kádári Magyarország egyik legmegbecsültebb írója volt, akit József Attila- és Kossuth-díjjal is kitüntettek. A kommunista irodalompolitika hatalmasaival oly familiáris viszonyban volt, annyira bennfentesnek számított, hogy hetvenötödik születésnapja alkalmából Aczél György – Bernáth Aurél és Kernstok Károly egy-egy festményével a hóna alatt – személyesen utazott Monoszlóra felköszönteni![1] Ezt az esetet csak annak szemléltetésére említem, hogy érzékeltessem kivételes helyzetét, s hogy – mint látni fogjuk – ez sem óvta meg egy-egy művét a hányattatástól. A „kicsi, mérges öregúr" bizonyos értelemben a rendszer belső ellenzékéhez tartozott. Két malomkő között őrlődött: egyrészt erkölcsi érzéke és felháborodása nem engedte, hogy hallgasson a kommunista koncentrációs táborok borzalmairól, másrészt nem volt ereje szembenézni, leszámolni a kommunista ideológia bűneivel. Azt a reformkommunista körökben még ma is közkeletű véleményt képviselte, hogy a kommunista eszme, elgondolás jó, csak az eszme megvalósításába hibák csúsztak. Bírálta a kommunista praxist, de védte a kommunista teória becsületét. Minden meghurcoltatása dacára eltéphetetlen érzelmi szálak fűzték a mozgalomhoz. Bíráló, olykor leleplező

1 MARGITTAY Ilonával készített interjú. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (a továbbiakban: MTAKK) Ms 6309/84. 109. Ld. még: LENGYEL József és ACZÉL György levélváltása, MTAKK Ms 5538/283, Ms 5539/539.

hangú elbeszéléseinek köszönhetően itthon is, külföldön is a magyar Szolzsenyicinként emlegették. Ez a meghatározás azonban leegyszerűsítő és pontatlan, maga Lengyel József sem szerette, hiszen vele ellentétben Szolzsenyicin sohasem rokonszenvezett a kommunistákkal. Szolzsenyicin kívülről bírált és a kommunista elveket mindenestül elutasította, Lengyel pedig a mozgalmon belülről igyekezett menteni a menthetőt. Lengyel mérsékelt, belső-ellenzéki magatartása fölött szemet hunytak, s csak akkor forrósodott fel körülötte a levegő, amikor a hatvanas évek végén megírta *Szembesítés* című kisregényét. Ma már szinte érthetetlen, hogy az ideológia irányítói miért féltek annyira ettől az ártatlan műtől, de tény, hogy a hetvenes években sok álmatlan éjszakát okozott nekik. A hivatalos szervek végül köztes megoldást találtak: 1972-ben, belső, zárt használatra kétszáz példányban adták ki. A zárt kiadás előszava élesen vitatkozott a *Szembesítés*sel, és kiadhatatlannak minősítette. Lengyel József 1971. március 11-én a következőket jegyezte fel naplójába: „Én támogatott, tűrt és tiltott író vagyok egy személyben. Erősen támogatott, még erősebben tiltott és főképp nyögvenyelően tűrt."[2] Van igazság a szavaiban, de nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy nem 1971-ben, hanem még később is, amikor pedig a diktatúra egyre puhult, több írót – például Csurka Istvánt, Konrád Györgyöt, Csoóri Sándort – jóval kevesebbért is szilenciumra ítélték. Arról nem is beszélve, hogy egy sereg író csak a tiltott kategóriába tartozhatott: Szabó Dezsőtől, Wass Alberttől, Nyírő Józseftől évtizedekig szinte egy sor sem jelenhetett meg. Megint másokat csonkán adtak ki. Például Babits Mihálynak csak összegyűjtött, s nem összes versei voltak forgalomban, mert a *Szíttál-e lassú mérgeket?* s még néhány „irredenta" versét következetesen kigyomlálták a köteteiből. A sort hosszan folytathatnám.

Visszatérve a *Szembesítés*re: a regény végül csak a rendszerváltozás hajnalán, 1988-ban került könyvárusi forgalomba, amikor már csak mérsékelt érdeklődést váltott ki.

A *Szembesítés* körüli hercehurca, keserű élettapasztalata, a letartóztatások és lágerévek nyomán zsigereibe ivódott gyanakvás és félelem kitörölhetetlen nyomot hagyott Lengyel Józsefben. Aggódott kéziratáért, kéziratban levő műveit nem érezte biztonságban, ezért rendkívül körültekintően gondoskodott a sorsukról. 1970-ben, halála előtt öt évvel kelt végrendeletében szerzői jogainak gyakorlását egy Kuratóriumra bízta.[3] A Kuratórium tagjai – Mathejka Jánosné, Margittay Ilona, Maksayné dr. Belényessy Márta, Major Ottó, Sükösd Mihály, Almási Miklós, Gyurkó László – belső baráti és elvtársi köréből kerültek ki.[4] Margittay Ilona, Lengyel József élettársa és Belényessy Márta, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa kivételével a felsoroltak ideológiai szempontból megbízható kommunisták voltak. Mathejka Jánosné és Lengyel József a moszkvai emigrációból ismerték egymást. Mathejkáné hithű kommunista volt és maradt annak ellenére, hogy férje a Szovjetunióban a törvénytelenségeknek esett áldozatul. 1957-ben, immár Budapesten, a Petőfi Kör ellensúlyozására létrehozott ortodox sztálinista-rákosista Táncsics

2 LENGYEL József *noteszeiből, 1955–1975.* Bp. 1989. 356.

3 Lengyel József kissé ügyetlenül fogalmazott a végrendeletében, s „Kollégiumnak" nevezte a Kuratóriumot. Én a megszokottabb „kuratórium" szót fogom használni.

4 LENGYEL József végrendelete. MTAKK Ms 5548/18.

Kör alapító tagjai között találjuk. A többiek „hazai" kommunisták voltak, s igen fontos állásokat töltöttek be. Gyurkó László a Huszonötödik Színház élén állt, a *Valóság* munkatársa volt, később országgyűlési képviselő lett. Olyan művek fűződnek a nevéhez, mint a *Lenin, Október* és a Kádár-életrajz. Almási Miklós az ELTE esztétikai tanszékét vezette, ami akkoriban bizalmi állásnak számított. Egyidejűleg a *Kritika*, a pártos marxista folyóirat szerkesztőjeként dolgozott. Major Ottót a legkeményebb években, 1952-ben és 1956-ban tüntette ki a hatalom József Attila-díjjal. Sükösd Mihály a *Valóság* szerkesztője, az ideológiai elvárásoknak eleget tevő, kipróbált és sokat foglalkoztatott publicista volt. Lengyel József 1975. július 14-én bekövetkezett halála után a hagyaték sorsa ennek a Kuratóriumnak a kezébe került. Lengyel a rá jellemző naivitással és jóhiszeműséggel úgy gondolta, hogy halála után a kuratóriumi tagok lázas munkába kezdenek, s mindent elkövetnek hagyatéka sorsának rendezése érdekében. Még azzal is megbízta a Kuratóriumot, hogy osszák fel egymás között a munkát, s intézzék ne csak kiadott és kiadatlan műveinek hazai és külföldi megjelentetését, hanem dolgozzák fel noteszait, magnószalagjait, rendezzék levelezését, regisztrálják és vegyék számba a hagyatékot. Nem számolt azzal, hogy a tagok döntő része elfoglalt, aktív társadalmi életet élő ember, akik elsősorban saját karrierjük és életművük építésére fordítják idejüket és energiájukat. A Kuratórium adhatott engedélyt fotómásolatok készítésére, dönthetett könyvkiadásról, rádió-, tv-, filmügyekben – ezzel nem is volt különösebb probléma. A feldolgozás és regisztrálás azonban kényes kérdésnek bizonyult. Amint várható volt, a Kuratórium legtöbb tagja a már említett okok miatt nem bírt időt szakítani az ilyen jellegű munkára.

A végrendelet más szempontból is több problémát vetett fel, mivel nem jogászi alapossággal fogalmazódott, jogi szempontból több ponton sebezhető volt, s inkább Lengyel József „írói munkássága" részének tekinthető. Az író végrendeletében három örököst nevezett meg: feleségét, Ancipo Csikunszkaja Olga Szergejevnát, leányát, Lengyel Tatjánát és élettársát, Margittay Ilonát. Egyszerűsítette a helyzetet, hogy felesége mindenről lemondott, semmire sem tartott igényt. A bonyodalom abból támadt, hogy Lengyel Tatjána, az író akkor még Moszkvában élő, szovjet állampolgár leánya sérelmesnek találta a végrendeletet, s 1975 őszén hagyatéki tárgyalásra került sor. Ez a tárgyalás a bizalmatlanság és gyanúsítgatás légkörében zajlott. Az egyik oldalon állt Lengyel Tatjána, a másikon pedig a Kuratórium, illetve némi túlzással azt mondhatnám, hogy a magyar állam. A Kuratórium tagjai attól tartottak, hogy a hagyaték a szovjet állampolgárságú leány révén kikerül az országból. Ezt a gyanút táplálta az is, hogy Lengyel Tatjána érdekeit dr. Kaszó Elek, a Szovjetunió Budapesti Nagykövetségének ügyvédje képviselte. 1949-ben hivatalból ő védte Rajk Lászlót a koncepciós perben! Tudjuk, hogy milyen sikerrel. Az is köztudott volt, hogy a Rajk-per forgatókönyvét a háttérből szovjet tanácsadók vezényelték. Annak ellenére, hogy Kaszó sohasem volt kommunista párttag – baloldali szociáldemokrata volt –, védőügyvédi munkásságának ez az eseménye rossz ajánlólevél volt a Kuratórium tagjai szemében. Ilyen előzmények után a hagyatéki tárgyalást kimondatlanul is a szovjet–magyar szembenállás jellemezte. A „magyar" fél érdekeit Dornbach Alajos – az 1990-es rendszerváltozás után az SZDSZ politikusa és a Soros Alapítvány kuratóriumi alelnöke – védte, akit Konrád György és Bíró Yvette szer-

zett Margittay Ilonának.[5] Lengyel Tatjána hiába hangoztatta, hogy esze ágában sincs apja hagyatékát kivinni az országból, nem hittek neki. Olyannyira nem, hogy dr. Vuits András, a hagyatéki tárgyalás állami közjegyzője, biztos, ami biztos alapon, Lengyel József kéziratait elszállíttatta az író lakásáról, s közjegyzői hivatalban letétbe helyezte.[6] A bizalmatlanság légkörét enyhítendő, 1975. december 3-án Lengyel Tatjána levelet írt Márta Ferencnek, az MTA főtitkárának, amelyben közli, hogy édesapja kéziratai tulajdonjogának egyetlen törvényes örököseként, a hagyatékot az MTAK Kézirattárának kívánja ajándékozni.[7] Kérte az MTA főtitkárát s a Lengyel József hagyatékának szerzői jogával rendelkező Kuratóriumot, hogy nyilatkozatával összhangban döntsenek. Hozzátette, hogy az ellen sincs kifogása, ha más, alkalmasabb állami intézménybe kerül a hagyaték, de ellenezné, ha a Tóth Árpád sétányon, apja egykori lakásán maradna. Tudjuk, hogy Lengyel József ez utóbbi lehetőséget is elfogadhatónak tartotta, de mind a lánya, mind a Kuratórium több tagja ódzkodott ettől a megoldástól.

A Kuratórium üléséről az első kézzel fogható adatunk 1975. december 10-éről származik. Ezen a napon Gyurkó László válaszolt Lengyel Tatjána december 5-én kelt levelére, s tájékoztatta, hogy elnapolták a döntést a kéziratok elhelyezéséről, mert a Kuratórium két tagja nem jelent meg az aznapi ülésen.[8] Margittay Ilona négy hónappal később kelt leveléből az ülés még egy apró momentumáról tudunk. Gyurkó László kijelentette, hogy koporsó lenne az író számára, ha kéziratai az MTAK-ba kerülnének.[9]

Lengyel Tatjána ajándékozási szándékáról a Kézirattár is hamar értesült. F. Csanak Dóra, az MTAK Kézirattára vezetője már 1975. december 19-én feljegyzést írt az intézmény igazgatóságának.[10] Beszámolt róla, hogy Lengyel József hagyatéka kapcsán felkereste Patyi Sándort, az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya tudományos titkárát. Patyi Sándor egy moszkvai útján ismerkedett meg Lengyel Tatjánával, s szívügyének tekintette, hogy a hagyatékot az MTAK kapja meg. Ő volt Lengyel Tatjána Márta Ferencnek küldött levelének egyik tanúja is. Ezek után nem meglepő, hogy Patyi Sándornak pontos információi voltak a Kuratórium összetételéről, tudta, hogy az elnöki teendőket Gyurkó László látta el. Gyurkó elnökké választásáról semmiféle írásos dokumentummal nem rendelkezünk. Lengyel Tatjána szerint azért nem, mert Gyurkót nem a Kuratórium tagjai bízták meg a vezetéssel. Margittay Ilona pedig egyenesen azt állítja, hogy az MSZMP Központi Bizottsága határozott így.[11] Tény, hogy a legfelsőbb politikai vezetés élénken érdeklődött a hagyaték iránt. Közvetlenül Lengyel József halála után az író lakásán megjelent Aczél

5 MARGITTAY Ilonával készített interjú. MTAKK Ms 6309/84. 136.
6 MARGITTAY Ilonával készített interjú. MTAKK Ms 6309/84. 135.
7 A levél Lengyel Tatjána tulajdona. Ezúton mondok neki köszönetet, hogy több kéziratot is önzetlenül a rendelkezésemre bocsátott.
8 A levél Lengyel Tatjána tulajdonában van.
9 MARGITTAY Ilona levele Gyurkó Lászlónak. MTAKK Ms 6309/22.
10 F. CSANAK Dóra feljegyzése az MTAK igazgatóságának. 1975. XII. 19. Az MTAK Kézirattára hivatali levelezése. 12.216/1975.
11 MARGITTAY Ilonával készített interjú. MTAKK Ms 6309/84. 124.

György a feleségével, s Major Ottó és Margittay Ilona jelenlétében ő olvasta fel elsőként a végrendeletet.[12] Térjünk vissza F. Csanak Dóra feljegyzéséhez. A feljegyzés 3. pontjából kiderül, hogy F. Csanak Dóra Mathejka Jánosnéval személyesen tárgyalt, aki elmondta, hogy a hagyaték a Huszonötödik Színházba, Gyurkó László irodájának páncélszekrényébe került. Ezek szerint már 1975. december 19-e előtt feloldották a közjegyzői zárlatot, s a hagyaték ezután Gyurkóhoz került. Nem tudjuk, hogy miért éppen ide és kinek az utasítására, kinek az engedélyével. Hiszen ekkoriban már Mathejkáné megígérte, hogy a maga részéről olyan irányba igyekszik befolyásolni az eseményeket, hogy a Lengyel-hagyaték az MTAK Kézirattárába kerüljön.[13] Sőt, Lengyel Tatjánát is ő és Belényessy Márta győzte meg, hogy megírja fentebb említett levelét az MTA főtitkárának. Az MTAK tehát készen állt a hagyaték fogadására, a Tóth Árpád sétányra is visszavihették volna, de e helyett egyelőre tisztázatlan körülmények között a Huszonötödik Színházba került. Jóllehet a hagyaték elhelyezéséről Lengyel József végrendelete kimondja, hogy mindaddig, amíg a Kuratórium tagjai nem dolgozzák fel és nem regisztrálják, az író egykori lakásán kell őrizni. Ez a kikötés nyilván azért került be a végrendeletbe, hogy egyetlen irat se kallódjon el, egyetlen iratnak se keljen lába. A végrendelet szerint a hagyaték a feldolgozás után is lehetőleg maradjon a lakásban, de ha a Kuratórium úgy látja jónak, elhelyezheti nyilvános könyvtárban. 1975 decemberében azonban, a végrendeletben rögzítettekkel szöges ellentétben, a számbavétel előtt, Gyurkó László páncélszekrényébe került. Ez a Kuratórium több tagját nyugtalanította és gyanúval töltötte el. Belényessy Márta szerint, akivel F. Csanak Dóra szintén tárgyalt, a Huszonötödik Színházban tárolt hagyaték máris csonkult. Javasolta, hogy az Akadémia a legfelsőbb fórumokon – a minisztériumban, Aczél Györgynél – tegyen lépéseket a hagyaték érdekében, hogy el ne aludjon az ügy.[14] Felmerül a kérdés, hogy miért éppen az MTAK-ra, s nem egy másik közgyűjteményre esett a Kuratórium választása? A döntésben Mathejka Jánosné játszott kulcsszerepet. Mathejkáné Dobó Istvánnak, egykori moszkvai emigráns elvtársának beszámolt a hagyaték elhelyezése körüli gondokról. Dobó 1976-ban az MTAK-ban dolgozott. „Bátyuska" — Dobó munkahelyi neve — ismertette össze Rózsa Györgyöt, az MTAK főigazgatóját Mathejkánéval. Sokat nyomott a latban, hogy az MTAK Kézirattára, annak ellenére, hogy túltengtek benne a pártonkívüliek, megbízható intézmény hírében állott. Több, politikai szempontból kényes hagyatékot őrzött, többek között Balázs Béla, Zalka Máté, Molnár Erik, Révai József, Karikás Frigyes hagyatékát, s a politikai széljárástól függetlenül mindegyiket nagy tapintattal, diszkrécióval és szakszerűen kezelte. Mathejkáné és Rózsa György megismerkedésével tehát lényegében eldőlt, hogy melyik közgyűjteménybe kerül Lengyel József hagyatéka.[15] Mathejkáné ez irányú törekvése, amint az várható volt, nem talált osztatlan helyeslésre a Kuratórium többi tagja körében. A döntés valóban

12 MARGITTAY Ilonával készített interjú. MTAKK Ms 6309/84. 127.

13 F. CSANAK Dóra feljegyzése az MTAK igazgatóságának. 1975. XII. 19. Az MTAK Kézirattára hivatali levelezése. 12.216/1975.

14 F. CSANAK Dóra feljegyzése az MTAK igazgatóságának. 1975. XII. 19. Az MTAK Kézirattára hivatali levelezése. 12.216/1975.

15 Ezúton mondok köszönetet Rózsa György értékes szóbeli közléseiért.

vitatható volt, hiszen a végrendelet kimondta, hogy – itt nem részletezendő feltételek teljesülése esetén – Margittay Ilona halála után a Tóth Árpád sétányon levő lakás a Petőfi Irodalmi Múzeumra száll. Ilyen előzmények után a Petőfi Irodalmi Múzeum joggal számított a hagyatékra, s igencsak meglepte a Kuratórium határozata. Margittay Ilona sem örült a döntésnek, s kérte Dornbach Alajost, hogy lépjen közbe, hogy a végrendelet értelmében járjanak el.[16] Margittay nehezen vette tudomásul, hogy nem ellentétes a végrendelet szellemével az a lehetőség, hogy a hagyaték közgyűjteménybe kerül. Rózsa György és Mathejkáné ismeretsége abból a szempontból is gyümölcsözőnek bizonyult, hogy informális csatornákon az MTAK mindenről értesült, ami a kuratóriumi üléseken elhangzott.

A Kuratórium 1976. február 18-i ülésén abban állapodott meg, hogy a Lengyel-hagyatékot ideiglenesen, zárt letétként az MTAK Kézirattárában helyezi el, amely csak az ő engedélyével kutatható. A minisztériumtól anyagi támogatást szereztek Szabó Józsefnek, a Lengyel József-monográfia szerzőjének, hogy a Kuratórium tagjai részére kivonatos tartalmi ismertetőt készítsen a hagyatékról.[17] A ma divatos szóhasználattal élve arról van szó, hogy a fővállalkozók, a Kuratórium tagjai, nem a végrendelet szerint jártak el, hanem a hagyaték számbavételének hosszadalmas és fárasztó munkáját áthárították egy alvállalkozóra, Szabó Józsefre. A kuratóriumi határozat után azonban semmi sem történt, a Kézirattárat „elfelejtették" értesíteni. Ha összerakjuk a ténymozaikokat, az derül ki, hogy az eseményekben Gyurkó László játszotta a kulcsszerepet, minthogy a hagyaték az ő páncélszekrényében volt. Lengyel József Moszkvában található iratai és levelei Lengyel Tatjánától kapott listájának szélén olvashatók Rózsa György 1975. április 12-i széljegyzetei F. Csanak Dóra részére. Ezek szerint Lengyel Tatjána Moszkvában értesült a februári kuratóriumi döntésről, s ő is úgy tudta, hogy apja hagyatéka az MTAK-ba kerül. Majd Rózsa György „konspiratív" utasítása következik: F. Csanak Dóra, mintha mit sem tudna a Kuratórium határozatáról, hívja fel Gyurkó Lászlót, s érdeklődjön, hogy van-e már döntés.[18] F. Csanak Dóra telefonon többször is kereste Gyurkót, aki füle botját sem mozdította, s egyszer sem hívta vissza a Kézirattárat. Nehéz kideríteni, hogy Gyurkó szántszándékkal vagy elfoglaltsága miatt hátráltatta az eseményeket, de tény, hogy az ügy nála feneklett meg. Belényessy Márta megelégelte a várakozást és a késlekedést, s lépett. 1976. április 23-án megjelent a Kézirattárban, s beszámolt a Kuratórium döntéséről, miszerint Lengyel József hagyatékát az MTAK Kézirattárában kell elhelyezni. A Kuratórium tagjai közötti bizalmatlan légkörre jellemző, hogy Belényessy szerint Gyurkó hátsó szándéktól vezérelve nem hajtotta végre a Kuratórium határozatát. Belényessy felhatalmazta F. Csanak Dórát, hogy őrá hivatkozva tegye meg a megfelelő lépéseket.[19] Mivel Gyurkó F. Csanak Dóra telefonhívásaira udvariatlan

16 MARGITTAY Ilona levele Dornbach Alajosnak. MTAKK Ms 6309/18.

17 F. CSANAK Dóra feljegyzése Rózsa Györgynek. 1976. IV. 27. Az MTAK Kézirattára hivatali levelezése, ad. 12.066/1976.

18 LENGYEL József kéziratai és levelezése, ami Moszkvában van Lengyel Nina Szergeevna [sic!] és Lengyel Tatjána tulajdonában. Az MTAK Kézirattára hivatali levelezése, 12.048/1976.

19 F. CSANAK Dóra feljegyzése Rózsa Györgynek. 1976. IV. 27. Az MTAK Kézirattára hivatali levelezése, ad 12.066/1976.

hallgatással válaszolt, s ez megerősíteni látszott Belényessy Márta feltételezését Gyurkó hátsó szándékáról, a nagyobb nyomaték kedvéért ezután maga Rózsa György főigazgató írt levelet a Huszonötödik Színház vezetőjének. Az 1976. április 29-én kelt levélből kitetszik, hogy Rózsa György és Gyurkó László korábban már tárgyalt a hagyaték sorsáról, de a könyvtár hivatalosan az idáig a Kuratórium döntéséről semmiféle értesítést nem kapott. Rózsa György diplomatikusan — természetesen a forrás megnevezése nélkül — azt is tudtára adta Gyurkónak, hogy értesült a Kuratórium februári döntéséről.[20]

Az MTAK minden erőfeszítése dacára a hagyaték átadása-átvétele egyre késett. Rózsa György Gyurkónak írt sürgető levele után is még majdnem két évnek kellett eltelnie, hogy a holtpontról kimozduljon az ügy. Az átadás-átvételre végül 1978. február 2-án került sor a Huszonötödik Színház igazgatóságán.[21] Nem tudjuk, hogy mi történt ez alatt a csaknem két év alatt, mire ment el ez az idő. Biztos, hogy nem érdemi munkára, nem a hagyaték számbavételére. Ugyanis az MTAK és a Kuratórium között létrejött szerződésben „Az átadó és átvevő közös megállapodása szerint, minthogy az átadás alkalmával nem állt rendelkezésre alapdokumentum az MTAK Kézirattára vállalja, hogy a lehetőségekhez képest — mielőbb, de legkésőbb 1978. június 30-ig formai csoportosításban készült (nem darabszintig rendezett) jegyzéket készít az átvett hagyatékról, melynek egy példánya a jelen jegyzőkönyvhöz csatolandó."[22] Ebből világos, hogy Szabó József „alvállalkozó" sem végezte el a rábízott munkát, a hagyaték regisztrálását. A részleteket nem ismerjük, de Szabó József feltehetően azért nem dolgozott, mert nem fért hozzá a Huszonötödik Színház páncélszekrényéhez. Ezt a feltételezést támasztja alá Margittay Ilona egy 1977. január 20-án kelt levele, amelyben többek között azt tudakolja Almási Miklóstól, hogy „miért nem dolgozhat Szabó József".[23] Ennek a levélnek és a kérdésnek az a pikantériája, hogy az egyik kuratóriumi tag kérdez a másiktól. Tehát a Kuratórium tagjai egyenlők voltak ugyan, de némelyikük „egyenlőbb" volt a többinél. Margittay Ilona már 1976. február 20-án, két nappal a Kuratórium azon döntése után, hogy a hagyaték az MTAK-ba kerül, arra hívta fel Dornbach Alajos és Gyurkó László figyelmét, hogy a végrendelet értelmében a hagyatékot csak annak számbavétele után lett volna szabad elvinni a Tóth Árpád sétányról.[24] Ez eső után köpönyeg volt, hiszen már két hónapja a Huszonötödik Színházban tárolták. Margittay Ilona nem akart kötélnek állni. 1976. március 15-én, majd 20-án kelt, Gyurkónak írt levelében újra azt hangsúlyozta, hogy a kiküldött meghatalmazást — hogy ti. a hagyaték regisztrálás előtt közgyűjteménybe kerüljön — nem írja alá, mert Lengyel József akarata számára meggyőzőbb, mint a Kuratórium tagjainak érvei. Arra kérte Gyurkót,

20 RÓZSA György levele Gyurkó Lászlónak, 1976. IV. 29. Az MTAK Kézirattára hivatali levelezése. 12.066/1976.

21 Átadási-átvételi jegyzőkönyv. Az MTAK Kézirattára hivatali levelezése. 12.022/1978.

22 Átadási-átvételi jegyzőkönyv. Az MTAK Kézirattára hivatali levelezése. 12.022/1978.

23 MARGITTAY Ilona levele Almási Miklósnak. MTAKK Ms 6309/13.

24 MARGITTAY Ilona levele Dornbach Alajosnak. MTAKK Ms 6309/18. Valamint: MARGITTAY Ilona levele Gyurkó Lászlónak. MTAKK Ms 6309/20.

hogy előbb még beszéljen Kardos Györggyel, a Magvető igazgatójával is.[25] E levelek megírása után csaknem két év telt el, a hagyatékot senki sem regisztrálta, a Kuratórium pedig a Kézirattárra testálta a munkát. Egyedül Margittay Ilona jogérzékét bántotta, hogy megszegték a végrendeletet. Margittay előbb említett levelében még egyéb kényelmetlen kérdéseket is feltesz. A legmeglepőbb, hogy „hol vannak jelenleg L. J. kéziratai?" Tehát még ő, a Kuratórium tagja sem tudta, hogy a kéziratok a közjegyzői hivatal vagy Huszonötödik Színház páncélszekrényében voltak.

Végül megtörtént az átadás-átvétel. A dokumentumokat az MTAK részéről Rejtő István igazgatóhelyettes és Fráter Jánosné kézirattári csoportvezető vette át. Az átadó pedig Almási Miklós kuratóriumi elnök volt. Korábban az MTAK részéről Rózsa György és F. Csanak Dóra foglalkozott a Lengyel-hagyatékkal. Az átadásnál viszont két másik személy képviselte a könyvtárat. Elképzelhető, hogy ennek pusztán gyakorlati oka volt, Rózsa György és F. Csanak Dóra esetleg szabadságon volt vagy betegeskedett, de feltűnő, hogy az ideológiai szempontból megbízhatatlan F. Csanak Dóra helyett egy megbízható párttag volt jelen a Kézirattár részéről. Abból pedig, hogy a Kuratóriumot Almási Miklós képviselte, valószínű, hogy a tagok időközben leváltották a többek szemében kerékkötőnek tartott Gyurkót, s Almásira ruházták az irányítást. A vezetőváltásról bővebbet nem tudunk, mindössze az időpontját ismerjük: 1976. július 16.[26] Gyurkóval a Kuratórium nőtagjai — Margittay, Mathejkáné, Belényessy — bizonyíthatóan elégedetlenek voltak.[27] Fentebb volt szó róla, hogy Gyurkót állítólag nem választották, hanem a Központi Bizottság nevezte ki. Egy idő után azonban a Kuratórium a sarkára állt, élt a végrendelet biztosította jogával, és saját hatáskörében megválasztotta elnöknek Almási Miklóst.[28]

Az átadás-átvétellel a könyvtár harca a hagyatékért még nem ért véget, mert annak egy politikailag kényes része Kardos Györgynél, a Magvető Könyvkiadó igazgatójánál volt. Nem tudjuk, hogy ezek mikor és miként kerültek hozzá, de logikusan adódik a feltételezés, hogy a Magvetőnek szándékában állt kiadni a kéziratokat. Lengyel József hagyatékának jegyzéke szerint[29] a Magvető 1979 novemberében 34 jegyzetfüzetet, a Napló 6 dossziéját és 18 magnótekercset adott át. Érdekes módon, ennek az átadási-átvételi aktusnak nincs semmiféle nyoma a Kézirattár hivatalos levelezésében. Még furcsább, hogy az átadott anyagok között nem szerepel a *Szembesítés*, holott Rózsa György úgy emlékszik, hogy többször sürgette Kardost, mondván, hogy a hagyaték teljessé tétele azt kívánja, hogy a *Szembesítés* is az MTAK-ba kerüljön. Azt persze Rózsa György nem kötötte Kardos orrára, hogy könyvtári irodájának páncélszekrényében már ott lapult a *Szembesítés* egy példánya. Ugyanis a kézirat megsemmisülésétől, esetleg megsemmisítésétől tartva, Mathejka Jánosné már jóval korábban biztonsági másolatokat készített a regényről, s 1979. szeptember 10-én a

25 MARGITTAY Ilona levelei Gyurkó Lászlónak. MTAKK Ms 6309/21–22.
26 MARGITTAY Ilona levele Kardos Györgynek. MTAKK Ms 6309/26.
27 Vö. MARGITTAY Ilona levele Almási Miklósnak. MTAKK Ms 6309/14.
28 MARGITTAY Ilona levele Almási Miklósnak. MTAKK Ms 6309/14.
29 LENGYEL József hagyatékának jegyzéke. Az MTAK Kézirattára hivatali levelezése. 12.067/1980. 9. lap.

naplókból kivonatolt másik három iratcsomóval együtt átadta Rózsa Györgynek.[30] Egy hónappal később, október 30-án, Mathejkáné ezekhez még csatolta az *Alka* című elbeszélést is. A Kézirattár növedéknaplója szerint 1979. december 13-án a felsorolt műveket, plusz még Mathejkáné két Aczél Györgyhöz írott levelét a Kézirattárnak ajándékozta. Magyarán: egy hónapi „pihentetés" után, a főigazgatói páncélszekrényből ekkor kerültek az iratok a Kézirattárba.[31] Mellesleg Mathejkáné Aczél Györgyhöz írott két levele is igen érdekes, mert a *Szembesítés* körüli alkudozásokhoz szolgálnak adalékkal, hogy tudniillik az író mit húzzon ki, mit írjon át a párt szájíze szerint.

A könyvtár tehát nyugodtan hadakozhatott vagy inkább mímelhette, hogy bőszen hadakozik, a *Szembesítés* egy példánya biztos helyen várta a jobb időket.

Amint ezek az ügyes-bajos dolgok lejátszódtak, Mázi Béla, a Kézirattár munkatársa rövid idő alatt elkészítette a hagyaték vázlatos jegyzékét. Szokatlan módon, de jelen esetben nagyon is érthetően, az 1980. május 22-én iktatott jegyzékből (12.067/1980) egy példány az MTAK igazgatóságára került.

Időközben más forrásból is gazdagodott a hagyaték. A Kézirattárban 1976. április 15-én, 12.048 szám alatt van iktatva egy háromoldalas lista Lengyel József azon kéziratairól és leveleiről, amelyek Moszkvában, felesége Lengyel Nyina Szergejevna és lánya, Lengyel Tatjána birtokában voltak. Ez az a bizonyos lista, amelyről már volt szó, s amelyen Rózsa György széljegyzetei találhatók F. Csanak Dóra részére. A listán található jelentős mennyiségű és érdekes levél és kézirat végül 1978 novemberében került a Kézirattárba, Lengyel Tatjána ajándékaként.[32] A levelek közül a legértékesebbek Lengyel József lágerből írott levelei. Nemcsak tartalmuk, hanem anyaguk miatt is: kevés nyírfakéregre írott levél található az országban! 1979. január 15-én Mathejka Jánosné is újabb hét dokumentumot ajándékozott a Kézirattárnak: Lengyel József egy gépelt művét, egy róla szóló angol nyelvű gépiratot, két kéziratot és három levelet.[33] Mathejkáné óvatosságára és körültekintésére jellemző, hogy a nála lévő kéziratokat nem egyszerre, hanem apránként adogatta át még a Kézirattárnak is.

Lengyel József végrendeletében külön pont foglalkozik a *Szembesítés*sel: „Szerzői jogaimnak gyakorlása dolgában fenti rendelkezéseim alól egyetlen kivételt képez »*Szembesítés*« című regényem, melyről a publikáció különböző esélyeit és módjait mérlegelve, 1969 áprilisában, Bécsben közjegyzőileg hitelesített iratban rendelkeztem és ezen iratot, belátásom szerint, megőrzésre elhelyeztem. Ezt a rendelkezést jelen végrendelet nem módosítja."[34] Az átadási-átvételi szerződés utóirata szintén külön tárgyalja a *Szembesítés* sorsát: „Az átadott illetőleg átvett anyag nem tartalmazza Lengyel József Naplóit és egyéb anyagokat, a mellékelt elismervény tanúsága szerint, (részletezve,) ez az anyagrész jelenleg a Magvető Könyvkiadónál van, a törzsanyaghoz való csatolásáról a Kuratórium elnöke gondoskodik 1978. május 1-ig." A szer-

30 LENGYEL József hagyatékára vonatkozó irat. MTAKK Ms 5548/19/a
31 Vö. Kézirattári növedéknapló 1957–1984. 52/1979.
32 Vö. Kézirattári növedéknapló 1957–1984. 56/1978.
33 Vö. Kézirattári növedéknapló 1957–1984. 2/1979.
34 LENGYEL József végrendelete. MTAKK Ms 5548/18.

ződést ezúttal sem sikerült betartani. A Kuratórium elnöke nem gondoskodott vagy nem tudott gondoskodni a Magvetőnél lévő iratokról, azok, mint említettük, csak 1979 novemberében kerültek az MTAK-ba. A hagyaték körüli bonyodalmaknak ez a regény volt a főszereplője. Sem Mathejkáné, sem Belényessy Márta, sem az MTAK munkatársai feljegyzéseiben, leveleiben nem hangzik el, pedig erről volt szó. A Kuratórium tagjai is ezért aggódtak leginkább. A túlbiztosítás eredményeként, 1987-ben, amikor e sorok írója a hagyatékot véglegesen rendezte, már tíz példánya, illetve változata volt a Kézirattárnak a *Szembesítés*ből.

Külön regénye van a hagyaték kutatásának, illetve kutathatóságának is. A végrendelet értelmében kutatási engedélyt csak a Kuratóriumnak állt jogában kiadni. Ez nyilvánvaló lépéselőnyhöz jutatta a Kuratórium tagjait, mert ők mindenhez hozzáfértek. A Kuratórium tagjai közül azonban mindössze Major Ottónak voltak publikálási ambíciói a Lengyel-hagyatékból. Az *Új Írás* 1982. márciusi számában részleteket jelentetett meg a Naplóból. Ez megint felizzította a kuratóriumi tagok közötti bizalmatlanságot. Belényessy Márta, aki Lengyel József kérésére kivonatokat készített a Naplóból, Rózsa Györgyhöz fordult, hogy engedélyezze neki a betekintést a hagyaték birtokbavételével kapcsolatos levelezésbe is. F. Csanak Dóra támogatta, de végül Rózsa György elhárította a kérést.[35] 1982-ben ketten, Szabó József és Radnóti Zsuzsa kapott kutatási engedélyt.[36] Évekig csend honolt a hagyaték körül, a gorbacsovi peresztrojkával megindult erjedés hatására azonban 1987–88-ban hirtelen megélénkült az érdeklődés iránta. Többen elérkezettnek látták az időt, hogy az addig politikai okokból agyonhallgatott iratokat, leveleket, műveket kutassák, közzétegyék. A Kuratórium, illetve a nevében intézkedő Almási Miklós és az időközben alelnökké előlépett Major Ottó 1987 szeptemberében két kutatónak, József Farkasnak[37], az Irodalomtudományi Intézet tudományos munkatársának, aki egész életében a szocialista irodalmat kutatta, s Laczkó Andrásnak[38], a *Somogy* című folyóirat főszerkesztőjének engedélyezte a teljes hagyaték kutatását. Sőt, József Farkas éppen e sorok íróját megbízta az orosz nyelvű levelek magyarra fordításával is. A fordítás el is készült, de nem várt akadály bukkant fel. Lengyel Tatjána, értesülvén a kiadott kutatási engedélyekről, jogosan úgy gondolta, hogy ha „kívülálló" kutatók belenézhetnek a hagyatékba, ő, az író lánya is végre engedélyt fog kapni. Ennek érdekében 1988. február 7-én levelet írt Almási Miklósnak, s érzelmi okokra hivatkozva kérte, hogy ő is kutathasson az egész hagyatékban, beleértve a noteszokat is. Hiszen – írta levelében – életében apja sok notesz-feljegyzését egyébként is megmutatta neki, s ismeri a Belényessy Márta által közlésre előkészített gépelt változatot is. Indokai között szerepelt, hogy idős édesanyja óhajának is eleget kíván tenni, s szeretne utánanézni a családi vonatkozású feljegyzéseknek. Kulturált hangú levelében sérel-

35 MAKSAYNÉ BELÉNYESSY Márta levele Rózsa Györgynek. MTAK Kézirattára hivatali levelezése. 12.072/1982.

36 Vö. Az MTAK Kézirattára hivatali levelezése. 12.108/1982.

37 MAJOR Ottó levele F. Csanak Dórának. MTAK Kézirattára hivatali levelezése. 12.217/1987. A két datálatlan levelet 1987. IX. 23-án iktatták a Kézirattárban.

38 MAJOR Ottó levele F. Csanak Dórának. MTAK Kézirattára hivatali levelezése. 12.216/1987. Iktatva 1987. IX. 23-án.

mezi, hogy a Kuratórium utoljára tizenkét éve, 1976-ban értesítette őt a hagyaték körüli ügyes-bajos dolgokról. Almási Miklós három hónap múlva válaszolt, s mint a Kuratórium elnöke Lengyel Tatjána majdnem minden kérését elutasította: nem nyitotta meg előtte sem a levelezést, sem a noteszokat, csak a kéziratokba való betekintésre kapott engedélyt. Ráadásul a válaszlevél három hónap elteltével is csak azután született meg, hogy Lengyel Tatjána telefonon rákérdezett, Almási kézhez kapta-e az ajánlott levelet.[39] A Kuratórium elutasító döntése úgy született meg, hogy a kuratóriumi tagok közül bizonyíthatóan sem Sükösd Mihály, sem Gyurkó László, sem Belényessy Márta véleményét nem kérték ki. Tehát Almási vagy egy személyben döntött, vagy esetleg még Major Ottót vonta be a döntésbe. Nehéz megmagyarázni, hogy 1988-ban, amikor a peresztrojka már javában zajlott, Almási miért volt ennyire szigorú. Késedelmes, kurta-furcsa levelének feltételezhetően személyes oka lehetett. Valószínűleg szem előtt tartotta Major Ottó érdekeit, aki ekkor készített válogatást a noteszekből a Magvető Könyvkiadó részére, s amely egy év múlva *Lengyel József noteszeiből, 1955–1975.* címen jelent meg. A „Kuratórium" elutasító döntésében közrejátszhatott az is, hogy februári kérelméhez Lengyel Tatjána mellékelte az MTAK főigazgatójához írt levelét, amelyben közli, hogy Lengyel Józsefnek az édesanyjához, Nyina Szergejevna Lengyelhez írott levelei a jövőben csak az ő, illetve édesanyja engedélyével lesznek kutathatók. Lengyel Tatjána ezzel a melléklettel önmaga alatt vágta a fát, mert akkor korlátozta a Kuratórium tagjainak jogkörét — ami nyilván sértette a hiúságukat —, amikor rászorult a Kuratórium jóindulatára, és kért tőlük. Lengyel Tatjána tehát — teljesen jogszerűen, s az őt ért sok méltánytalanság miatt érthetően — zároltatta a levelezésnek azt a részét, amelyet ő ajándékozott a Kézirattárnak.[40] Ezzel kútba esett József Farkas levelezéssel kapcsolatos publikálási terve is. A zárolt hatvannégy levelet — a levelezés színe-javát — Lengyel József 1940 és 1973 között írta Lengyel Tatjána édesanyjának, s 1979-ben Lengyel Tatjána Rózsa Györgynek személyesen adta a kezébe Moszkvában, aki aztán „becsempészte" Magyarországra. Ezeknek a leveleknek a jó része a lágeréletről és a száműzetésről szóló igen érdekes, tartalmas tudósítás, s köztük van az említett, ritkaságnak számító, nyírfakéregre írott darab is. Szerencsére a zárolással a levelek nem tűntek el időtlen időkre a nyilvánosság elől, mert az *Újhold-Évkönyv* 1989/1-es kötetében az időközben Magyarországra áttelepült Lengyel Tatjána fordításában hamarosan napvilágot láttak.

1989 mérföldkő volt Lengyel József addig kiadatlan művei, kéziratai szempontjából, hiszen az *Újhold-Évkönyv*ben közzétett leveleken kívül — mint már említettem — ebben az évben jelent meg bő válogatás a noteszokból is. Sándor Iván, aki időközben szintén érdeklődni kezdett Lengyel József kéziratai iránt, már egy évvel korábban kifogásolta: miért csak válogatás, miért nem a teljes szöveg kiadását tervezi a Magvető.[41] Ugyanis Sándor Iván, és mások is azt hitték, hogy a noteszokban hemzsegnek a bennfentes történelmi-politikai feljegyzések. Amikor némi utánjárás

39 Lengyel Tatjána szóbeli közlése.
40 LENGYEL Tatjána levele Rózsa Györgynek, MTAK Kézirattára hivatali levelezése. 12.044/1988.
41 VARGA Lajos Márton: *Sándor Iván a Lengyel József-szindrómáról* = Könyvvilág 1988. október. 6.

után Sándor Iván is hozzáférhetett a noteszokhoz, személyesen győződhetett meg róla, hogy ebbéli várakozása túlzott volt. Amint annak sem volt már igazán jelentősége, hogy 1989. február 11-én Major Ottó kuratóriumi alelnök engedélyezte, hogy József Farkas „minden korlátozás nélkül" kutathat a hagyatékban.[42] A történelmi események előre szaladtak, s a hagyaték körüli titkolózásnak, tiltásnak nem volt többé értelme.

Az 1990-es rendszerváltozás óta Lengyel József hagyatéka körül csend honol. Ez azonban már nem a tiltás csendje, hanem az új politikai közhangulat szülte közömbösségé.

BABUS, ANTAL

The Story of a Bequest (the Posthumous Papers of József Lengyel)

It is a matter of history that revolutions usually devour their own children. József Lengyel was not swallowed by Revolution-Saturn, only tormented. At the age of 22 he joined the Hungarian Communist party in 1918 with naive and chiliastic beliefs. After the collapse of the Commune in Budapest he emigrated to Vienna and later on to Berlin. From 1930 he emigrated to Moscow where he was arrested on trumped-up charges. He faced and survived the hell of the Gulag. He spent fifteen years in exile before he could return to his homeland. His literary oeuvre was created from that time onwards.

For obvious reasons Lengyel's main theme could not have been anything else but the Gulag, the unlawful acts and events of the Communist movement. He was regarded as the Hungarian Solzhenitsyn all over the world. He was one of the most prominent authors in Hungary during the rule of János Kádár. Even his privileged status – he was on friendly terms with the potentates of cultural policy – could not defend him entirely. This „little angry old man" belonged simultaneously to the permitted, patronized and prohibited artists. His short novel written during the sixties entitled *Szembesítés (Confrontation)* could only be privately circulated. Lengyel's works reflect the ups and downs of his life. After his death the fate of his works was entrusted to a curatorial board which after a series of delays and arguments placed his papers in the Department of Manuscripts of the Library of the Hungarian Academy. The present study follows this story, setting it against a background of both political and personal developments.

42 MAJOR Ottó levele F. Csanak Dórának. MTAK Kézirattára hivatali levelezése. 12.037/1989.

Lengyel József az 1950-es évek elején a Szovjetunióban
MTAKK Ms 5545/144.

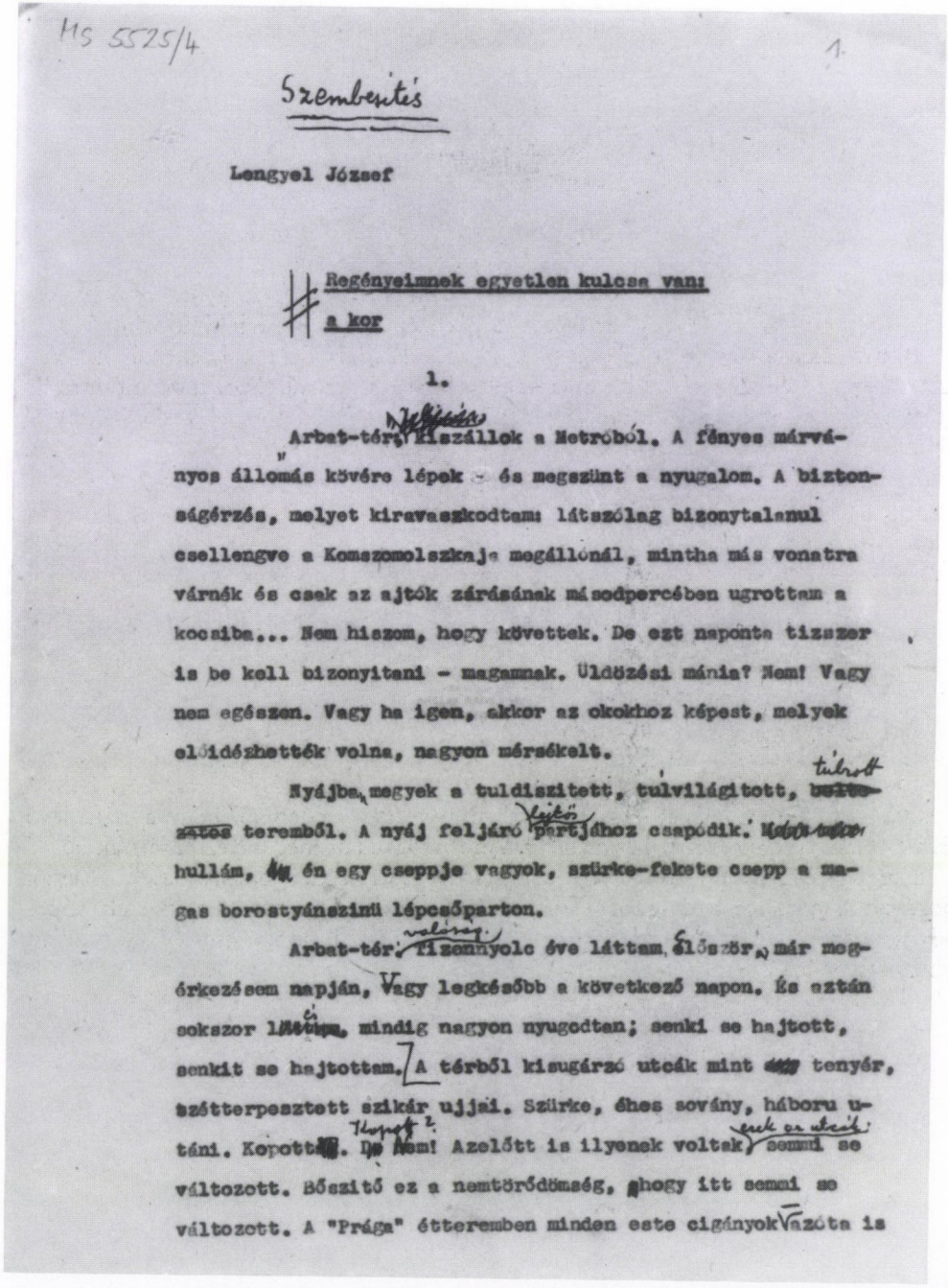

Ms 5525/4

1.

Szembesítés

Lengyel József

Regényeimnek egyetlen kulcsa van:
a kor

1.

Arbat-tér. Kiszállok a Metróból. A fényes márványos állomás kövére lépek - és megszünt a nyugalom. A biztonságérzés, melyet kiravaszkodtam: látszólag bizonytalanul csellengve a Komszomolszkaja megállónál, mintha más vonatra várnék és csak az ajtók zárásának másodpercében ugrottam a kocsiba... Nem hiszem, hogy követtek. De ezt naponta tizszer is be kell bizonyitani - magamnak. Üldözési mánia? Nem! Vagy nem egészen. Vagy ha igen, akkor az okokhoz képest, melyek előidézhették volna, nagyon mérsékelt.

Nyájba megyek a tuldiszitett, túlvilágitott, túlrott teremből. A nyáj feljáró lejtős partjához csapódik. hullám, én egy cseppje vagyok, szürke-fekete csepp a magas borostyánszinü lépcsőparton.

Arbat-tér. valóság. Tizennyolc éve láttam, először, már megérkezésem napján, vagy legkésőbb a következő napon. És aztán sokszor és mindig nagyon nyugodtan; senki se hajtott, senkit se hajtottam. A térből kisugárzó utcák mint tenyér, szétterpesztett szikár ujjai. Szürke, éhes sovány, háboru utáni. Kopott? Kopott? Nem! Azelőtt is ilyenek voltak, ezek az utcák: semmi se változott. Bőszitő ez a nemtörődömség, hogy itt semmi se változott. A "Prága" étteremben minden este cigányok azóta is

Lengyel József *Szembesítés* című kisregénye egyik változatának címlapja
MTAKK Ms 5525/4.

A kötet szerzői a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának munkatársai

ABAFFY CSILLA, *dr., főkönyvtáros*

APOR ÉVA, *kandidátus, osztályvezető*

BABUS ANTAL, *könyvtáros*

F. CSANAK DÓRA, *kandidátus, ny. osztályvezető*

HORÁNYI KÁROLY, *könyvtáros*

HUSZÁGHNÉ, KELECSÉNYI ÁGNES, *osztályvezető-helyettes*

KÖRMENDY KINGA, *Ph.D., osztályvezető-helyettes*

MARTH HILDEGARD, *Ph.D., főkönyvtáros*

MÁZI BÉLA, *dr., főkönyvtáros*

ORMOS ISTVÁN, *Ph.D., tudományos tanácsadó*

ROZSONDAI BÉLA, *kandidátus, ny. tudományos főmunkatárs*

ROZSONDAI MARIANNE, *kandidátus, osztályvezető*

VEKERDI LÁSZLÓ, *dr., tudományos tanácsadó*

VITÁLYOS LÁSZLÓ, *ny. főosztályvezető*

Tartalom

F. CSANAK DÓRA

A Telekiek gyűjteménye / The Telekis' Collection
11

ROZSONDAI MARIANNE

Az Akadémiai Könyvtár ősnyomtatvány-gyűjteménye 2000-ben /
The Incunabula Collection in the Library of the Hungarian Academy of Sciences in 2000
34

ABAFFY CSILLA

Magyar nyelvemlékek és másolataik az MTA Könyvtárának Kézirattárában /
Early records of the Hungarian Language and Copies of them in the Library's Department of Manuscripts
63

VEKERDI LÁSZLÓ

A Bolyai-gyűjtemény a Bolyai-kutatásban / The Role of the Bolyai Collection in Research
85

KÖRMENDY KINGA

A Széchenyi-gyűjtemény / The Széchenyi Collection
115

MÁZI BÉLA

A Toldy Ferenc-hagyaték / Ferenc Toldy's Papers
143

ROZSONDAI BÉLA

A Waldstein-gyűjtemény és az adományozó Waldstein János /
The Waldstein Collection and its Donator, János Waldstein
163

MARTH HILDEGARD

Az Elischer-féle Goethe-gyűjtemény / Elischer's Goethe Collection
191

ORMOS ISTVÁN

Kaufmann Dávid és gyűjteménye / The Kaufmann Collection
221

APOR ÉVA

Kégl Sándor és az Akadémia Könyvtára /
Sándor Kégl and the Library of the Hungarian Academy of Sciences
270

HUSZÁGHNÉ KELECSÉNYI ÁGNES

A Stein-gyűjtemény / The Stein Library
292

VITÁLYOS LÁSZLÓ

Az Ady-hagyaték / The Ady-Bequest
324

HORÁNYI KÁROLY

Kodolányi János levelei az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában /
János Kodolányi's Letters in the Department of Manuscripts of the Library
348

BABUS ANTAL

Egy hagyaték regénye. Lengyel József kéziratainak sorsa /
The Story of a Bequest (the Posthumous Papers of József Lengyel)
376

Felelős kiadó az MTA Könyvtárának főigazgató-helyettese
Felelős szerkesztő Eperjessy László
Borítóterv Somogyvári Zsuzsa
Tördelte Markó Sándorné
Megjelent 35,39 A/5 ív terjedelemben
Készült az Argumentum Kiadó Nyomdaüzemében
Felelős vezető Roznai Zoltán

Nemzetközi érdeklődésre tartanak számot a keleti tudományok nagy hírű tudósainak hagyatékai, többek között Kaufmann Dávid hebraika-gyűjteménye, Kégl Sándor iranisztikai és Stein Aurél orientalisztikai könyvtára.

Ugyancsak az MTA Könyvtára őrzi Toldy Ferencnek, az Akadémia egykori titoknokának, az 1830–1840-es évek akadémiai könyvtárnokának irodalomtörténeti, művelődéstörténeti jelentőségű hagyatékát.

A modern irodalmi hagyatékok közül a kötetben részletesen esik szó az Ady-hagyaték történetéről, a Kodolányi János életével és működésével kapcsolatos levelezésről, valamint Lengyel József kéziratainak hányatott sorsáról.

A humántudományi gyűjtemények mellett a természettudományt képviseli a tudománytörténeti jelentőségű Bolyai-gyűjtemény.

Ez az ünnepi alkalomra kiadott, az állomány néhány mozaikját felvillantó kötet, egyben szóljon az Akadémiai Könyvtár hagyományozói emlékének is.

3500 Ft

Westel
a Kapcsolat

ISBN 963-7451-04-8
9 789637 451041

3.500
Faust-
Buch
1587
O